

भट्टिकाव्यम्

जयमङ्गलरचितजयमङ्गलया

भरतमल्लिककृतसुग्धबोधिण्या टीकया च

समेतम् ।

द्वितीयखण्डम् ।

त्रि, ए, उपाधि-धारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्य

संस्कृत प्रकाशितम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

सरस्वतीयन्त्रे

सहितम् ।

इं १८७६

भट्टिकाव्यम् ।

दशमः सर्गः ।

अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोज्वलदुद्धतबालधिः ।
उदपतद्विभाकुललीचनैर्नृरिपुभिः समयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥
अनुप्रासवत् ।

शब्दलक्षणसुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डसुच्यते काव्य-
स्यात् प्रसन्नत्वात् प्रथमञ्चेदं लक्षणं यत् प्रसन्नतानाम अविद्वद्गुणनावाल-
प्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णमेव द्रष्टव्यं तत्रास्मिन्
काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारमाधुर्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमा-
वेशश्चेति तत्रालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्चेति तत्र पूर्वो
द्विविधः अनुप्रासो यमकश्चेति उभयं दर्शयन्नाह ।

अथेति । अथ दाहादेशानन्तरं स वानरी विद्यदाकाशसुदपतत्
उत्पतितवान् वल्कं अशुकं शुक्लवल्कोल्का इति निपातनं आदिशब्दा-
दन्यैरपि सुझादिभिः परिगतः परिवेष्टितः ज्वलन्नुद्धत ऊर्ध्वीकृतो बालधिः
पुच्छयस्य सः नृरिपुभिः राजसैः समयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः क्रिम-
यमनुष्टुप्छतीति अनुप्रासवदिति अनुप्रासो यस्मिन् विद्यत इति तस्य च
लक्षणं सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षत इति ॥ १ ॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकशब्दलक्षणसुक्त काव्यं लक्षयन् प्रसन्नकाण्डमारभते का-
व्यस्यात् प्रसन्नत्वात् प्रसादः शब्दार्थयोर्गुणविशेषः तत्रास्मिन् काण्डे
चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारस्य साधुर्यादिगुणस्य भाविकस्य भाषासमा-
वेशस्य च दर्शनात् काव्यशोभाजनकोऽलङ्कारः स च द्विविधः शब्दालङ्कारो-

रणापशिङ्गतोऽग्रविबुधारिपुरे कलहं स राममहितः कृतवान् ।
ज्वलद्ग्निरावणगृहञ्च बलात्कलहंसराममहितः कृतवान् ॥२॥

युक्पादयमकम् ।

ऽयांलङ्कारश्च तत्र पूर्वो द्विविधः अनुप्रासो यमकञ्च तत्र प्रथममनुप्रास-
शब्दालङ्कारं प्रदर्शयति ।

अथेत्यादि । दाहादेशानन्तरं स वानरो विद्यदाकाशं उदपतत्
उन्नतवान् कीदृशः वल्कैस्तरुविशेषत्वग्भिर्दुर्बूलैः चोमैः कुधैश्चित्रकम्बलैः
आदिशब्दात् कुशादिभिश्च परिगतो वेष्टितः ज्वलन् उन्नत जङ्घीकृतो
बालधिः पुच्छं यस्य सः तथा ष्टरिपुभिः राक्षसैरभिवीक्षित आभिसुख्येन
भाक्षितः कीदृशैः किमयं करिष्यतीति सभयैस्त्रासुक्ताः अतएव आकुललो-
चनैः अ कुलानि इतस्ततः परिक्षिप्तानि लोचनानि येषां वल्कं वल्कलम-
स्त्रियाभित्यमरः । कापांसं वादरं प्रोक्तं इकुलाद्यञ्च वल्कलमित्यमरमाला ।
कुधपदस्थाने कुशपदं केचित्पठन्ति बालहस्तस्तु बालधिरित्यमरः । द्रुतवि-
लम्बितनामष्टत्तमिदं तल्लक्षणं यथा द्रुतविलम्बितमाह नभौभराविति ।
अनुप्रासवदिति अनुप्रासो विद्यतेऽस्मिन्निति मोक्षमभापाद्द्वरिति वतः
वर्णानुवृत्तिरनुप्रासः तथाच वर्णानामनुवृत्तिर्यां नातिदूरान्तरमृतिः ।
अनुप्रासः स तेनैव सनाथा काव्यपद्धतिरिति । सरूपवर्णविन्यासमनुप्रास
प्रवृत्त इति च अनुप्रासो द्विविध उद्गटानुप्रासश्चेकानुप्रासश्च अनेकस्य
वर्णस्य सकृत्पाठस्यं छेकानुप्रासः स एवोत्कृष्टत्वादिह प्रदर्शितः ॥१॥ भ०

यमकस्यापि लक्षणं । तल्लक्ष्यशुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परम् ।
वर्णानां यः पुनर्वादो यमकन्तस्मिन्नह्यत ॥ इति तदनेकविधं दर्शयन्नाह

रथेति । स कपिः विद्यदुन्मतितो राममहितो रामपूजितः रण-
पशिङ्गतो युद्धकुशलः अग्रविबुधारिपुरे अग्रप्रोयो विबुधः इन्द्रः तस्य
यो रिपुर्दशाननस्तस्य पुरे लङ्कायां कलहं कृतवान् कलहंसान् रमयतीति
कलहंसराम रमेर्यन्तात्कर्मण्यण तादृशं रावणगृहं बलाद् व्यभाषोऽपि
ज्वलद्ग्निरावणगृहं कृतवान् कृतं विद्यते यस्येति कृतापेक्षोत्तर्यः ।
महितः शत्रुः युक्पादयमकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्धमित-
त्वान् ॥ २ ॥ ज० म०

निखिलजाभवन्न सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।
वनिताजनेन वियता वियता त्रिपुरापदं नगमिता गमिता ॥३॥

पादान्तयमकम् ।

अथ यमकान्युच्यन्ते तल्लक्षणं यथा तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः पर-
स्परम् । वर्णानां य पुनर्वादी यमकं तन्निरुच्यते इति अस्य भेदा बहवः
काव्यप्रकाशादौ दर्शिताः केचनात्र दर्शिताः तत्र प्रथमं युक्पादयमकं
दर्शयति

रत्नेत्यादि । अपरस्य श्रेष्ठस्य विबुधस्य इन्द्रस्य योऽरिः शत्रुर्दशाननः
तस्य पुरे लङ्कायां स कपिः कलहम् युद्धम् कृतवान् रावणस्य गृहम्
ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकम् वलाहार्थमाणोऽपि कृतवान् चकार रावण-
गृहम् कीदृश कलहं सरामम् कलहंसेन कादम्बेन राममभिरामं कलहंज्ञान्
रमते रमयतीति अन्तर्भूतजगर्थाद्रमेः ङात्षष्ठिति षष् वा कलहंसारमन्ते-
ऽन्तेस्थाधारे षञ् वा यद्वा बलेन रूपेण अतोऽतन्व्यो गच्छन्त्यः कलहसरामा-
राजपत्न्यो यत्र गृहे तत्तथा स कीदृशः रणपण्डितः युद्धकुशलः राम-
महितः रामेण महितः पूजितः महपूजे ज्ञार्जे च्छार्थेत्यादिना वर्त्तमान-
विहितः क्लोभूतक्लस्य बाधक इति केचित् । वस्तुवस्तु भूते कर्मणि क्तः जगु-
बन्धादिभ्यो वर्त्तमानक्तेनातीतक्लस्य बाधेन प्रमाणमिति कातन्वटीका-
कृतपुक्तं अहितः शत्रुरर्थाद्राक्षसानां अस्य विष्णोराभरूपस्य हित इति
वा कृतवान् कृती कार्यज्ञः हिसावान् वा बलं गन्धे रसे रूपे स्थामनि-
स्थौल्यमैन्वयोऽपि रमसः । कलहसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपीक्षमे इति
कृतं युगेऽपि हिंसात्याम् पर्याप्ते विहिते कुले इति विश्वः । युक्पादयम-
कमिति युजीर्द्धितीयचतुर्थयोः पाठयोर्भक्तित्वात् तथाच द्वितीये च
चतुर्थे च यमकम् यत्र दृश्यते । युक्पादयमकं तत् विज्ञेयं कविपुङ्ग-
वैरिति ॥ २ ॥ भ०

निखीत्यादि । ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धिङ्गच्छता भवता ससु-
त्यमानेन सहसा तत्क्षणम् पूः पुरी निखिला सर्वा न सहसा अभ-
वत् सानन्दा न जाता ह सखानन्दकार्यत्वात् एवमुक्तं खनहसोर्वैत्यपि

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो बह्मशः ।
सकलैः सकलैः परितः करुणैरुदितैरुदितैरिव खं निचितम् ॥४॥

पादादियमकम् ।

रूपम् वनिताजनेन वियता नभसा वियता भयादितस्ततो गच्छता त्रिपुरा-
रापदङ्गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेष्वपि दह्यमानेषु भयादितस्ततो जनेन
गतः नगन्त्रिकूटपर्वतश्चिता सती । पादान्तयमकमिति पादान्तेषु यमि-
तत्वात् ॥ ३ ॥ ज० म०

निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणम् निखिला
सकला पूर्णङ्का सहसा हास्यसङ्घिता नाभवत् किन्तु सशोकाभवत् हास-
स्थानन्दकार्यत्वात् ज्वलनेन कीदृशेन प्रभवता दृष्टिं गच्छता भवता उत्पद्य-
मानेन पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरापदं त्रिपुरसम्बन्धिनीमापदं विप-
त्तिं ममिता प्रापिता स्त्रीजनेन कीदृशेन वियता गगनपथेन वियता गच्छता
भयात् पलायमानेन यथा हरशराग्निना संदह्यमानेषु त्रिपुरेषु भयाद्वनिता
इतस्ततो गच्छन्ति तथात्वापीति भावः ज्वलनेन त्रिपुरापदं ममिता वनिता
जनेनोपलक्षितेति केचित् पुनः कीदृशी नगं त्रिकूटपर्वतं इता प्राप्ता
नगेन मिता परिच्छिन्नेति वा हृसेरलि हसः विपूर्वार्दिणः शतः वीरैर्ल-
षदित्यस्त्राः इलकान्तिगतिव्याप्तिसौप्रजनखादने इति ममिताक्षरा नाम
दृत्तं तल्लक्षणं यथा ममिताक्षरा सजससैः कथितेति पादान्तयमकमिति
पादवत्पदान्ते यमकितत्वात् ॥ ३ ॥ म०

सरसानित्यादि । सरसाम् तीयाशयानाम् तनुं शरीरम् सरसम्
सार्द्रां परिमुच्य त्वासात्पङ्का पतताम् पक्षिणाम् बह्मशः बहून् वारान्
ककुभो दिशः पततां गच्छताम् उदितैः शब्दितैः वदेर्यजादित्वात्ससा-
रणम् सकलैः समस्तैः सकलैः साधुर्यवद्भिः कलशब्दस्य गुणभावात्तत्ति-
त्वात् तद्वति वर्तते ततश्च सहशब्देन समासो भवति करुणैः कारुण्यज-
गकैः रुदितैरिव क्रान्दितैरिव परितः समन्तात् खसाकाशम् विततम्
व्याप्तम् । पदादियमकमिति पदानामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥ ज० म०

न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं न कपिः शिखिना शिखिनासमयैत्
न च न द्रवता द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता कचन ॥५॥

पादमध्यमकम् ।

सरसामित्यादि । सरसां जलाशयानां सरसां आर्द्रां स्निग्धां तनुं
शरीरं जलाशयमध्यं परिसृज्य भयात् त्यक्त्वा बह्वथो बह्वन् वारान् ककुभो
दिशः पतताम् गच्छताम् पथिणां पथितैः शब्दैः खनांकाशम् परितः
सर्वतो निचितम् व्याप्तं हृदितैरिव क्रन्दितैरिव सकलैः सम्मुखैः
सकलैरव्यक्तमधुरैः कलशब्दोऽत्र धम्मवचनं किम्वा सर्वैरुदितैर्वचनैरव्यक्त-
मधुरध्वनियुक्तैरित्यर्थः वाक्यसमुदायस्वावयवयोगात् कस्यैः कारुण्य-
जनकैः केचित्तु सरसाम् सम्बन्धिनाम् पतताम् सरसाम् तनुं परिसृज्य
भयात् परिशोष्येत्याहः वदेः क्तौ प्रहस्यपाद्योरिति जिः तोटकनामहृत्
तल्लक्षणं यथा वद तोटकसम्भ्रकारयत्म् । पादादियमकमिति चतुर्थी
पादानामादौ यमकित्वात् ॥ ४ ॥ भ०

न चेत्यादि । काञ्चनसद्मचितिं सौवर्णगृहसंहतिम् काञ्चन
काञ्चिदपि शिखिना अग्निना शिखिना ज्वालावता न कपिर्न च समयौत्
न च न मिश्रितवान् अपि त संक्षेपं नीतवान् यौतेर्नाडि उतो वृद्धि-
लुकि हलीति वृद्धिः क्व च क्वचिन्नाम हिमहानकृता हिमहानस्य हिमा-
पचयस्य कर्ता शिखिना जहातेर्भावे ल्युट् न च न द्रवता न च न
विसर्पता अपि त इतस्ततो मच्छता द्रवता द्रवभावः परितः न न कृता
किन्तु कृतैव काञ्चनसद्मचितेरित्यर्थात् । पादमध्यमकमिति पादानां
मध्ये यमित्वात् ॥ ५ ॥ ज० म०

न चेत्यादि । कपिर्हनुमान् काञ्चन काञ्चनसद्मचितिं सौवर्णगृह-
संहतिम् शिखिना अतिशयितशिखायुक्तेन जात्यत्यमानेन शिखिना
वह्निना न समयौत् इति न अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् युज्
मिश्रणे षी रपिहस्यतोऽङ्गे त्रिरिति त्रिः स्वभिधानात् विभक्त्यन्तात्
किमश्विनाविद्येते हिमहानकृता वह्निना परितः सर्वतो न च न

अवसितं हसितं प्रसितं सुदा

विलसितं ह्वसितं स्मरभासितम् ।

न समदाः प्रमदा हतसम्मदाः

पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६ ॥

चक्रवालयमकम् ।

द्रवता अपि तु गच्छता सता कवन कुत्वापि काञ्चनसञ्चचितेर्द्रवता
द्रवत्वम् न क्षता अपि तु क्षतैव द्रुगतौ शब्द द्रवस्य भाव इति तः हिसस्य
हानम् नाशम् करोतीति क्विप् हानमिति जहातेरनटि रूपम् । पाद-
मध्ययमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकितत्वात् ॥ ५ ॥ भ०

अवेत्यादि । हसितं यत्प्रसितं सन्ततप्रवृत्त नित्यप्रसृदितत्वात्तत्त्व-
जनस्य तदग्निस्फुल्लभादवसित अपगतं षोऽन्तकर्मणीत्यस्य द्युतिस्यतीतीत्वं
सुदा हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविचेष्टितं लसित स्निष्टमनुबद्धमिति
यावत् स्मरभासित सन्धयदीपितं ह्वसितं अल्पीकृतं प्रमदाश्च स्त्रियः न
समदाः सदर्पा न जाताः हतसंमदाः ध्वस्तहर्षाः प्रमदसम्पदौ हर्ष इति
निपातनं यच्च पुरहितं पुरानुब्रूतं समीहितं कत्तुरीक्षितं तच्च विहितं
नानुष्ठितमित्यर्थः । चक्रवालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात्
तथाहि द्वयोर्द्वयोः पदयोरन्त्यवर्णानां नेभिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य
वर्णस्याविसदृशस्य नेभिवदिति । तथाचास्य लक्षणं पदानामवसाने तु
वाक्ये स्यात्तुल्यवर्णता । प्रतिपाद भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यत इति ॥६॥ ज०म०

अवेत्यादि । सुदा हर्षेण यद्वसितं हास्यं प्रसितम् अत्यन्तप्रवृत्त-
कासीत् तदवसितं विषष्टम् तत्त्वत्त्वोक्तानामप्रसृदितत्वात् षोडशे
अकर्मकत्वात् मय्यर्थादित्यादिना कर्त्तरि क्तः दोषोभास्यामिति ङि,
प्रसितमिति षिन्गुञ्जन्धे इत्यस्य रूपम् किञ्च सुदा यत् विलसितं
विलासः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेन भासितं उद्दीपितं लसितं संस्निष्ट-
भासीत् तदप्यवसितमिति सम्यन्तः लषङ्घिष्क्रोडे ह्वसितमिति पाठे

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतिश्वरा ।

समिद्धशरणादीप्ता देहे लङ्कामतिश्वरा ॥ ७ ॥

ससुङ्गयमकम् ।

विलसितमल्पीभूतं प्रमदाश्च स्त्रियो न समदाः न सदर्पाः यतो हृतसम्पदा
नष्टकृष्णं जाताः धञ्जलनट इति मदेरल् यच्च पुरहितं नगरानुकूलं
ससोद्दितं कर्तुमिष्टं तन्न विहितं नानुष्ठितम् । चक्रवालयमकमिति
मण्डलाकारेण यमकितत्वात्तथाहि सर्वेषां पादानां अन्यवर्णानां सदृश-
तया नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्य वर्णस्य च विसदृशस्य नाभिवदवस्थित-
त्वात् । मण्डलाकारतालक्षणं यथा पादानामवसाने तु सर्वेषां तुल्य-
रूपता । प्रतिपादं भवेद्यत्न चक्रवानं तदुच्यते इति ॥ ६ ॥ भ०

समिद्धेत्यादि । देहे अस्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा
ततएव दीप्ता शोभावती लङ्का पुरी मतिश्वरा ज्ञातमहादेवा तत्तान्य-
देवस्य नामःपि न गृह्यते समिधोद्धति उतवन्तीवेति समिद्धा ऋषयः
पूर्वस्मादातोऽनुप सर्गे क इति क. द्वितीयस्त्रादन्येष्वपि दृश्यते इति डः
अपिशब्दस्य सर्वेषां धिव्यभिचारार्थत्वात् धात्वन्तरादपि भवति ऋपो-
होऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णं तान् शृण्वन्ति हिंसन्तीति क्त्यल्लुटो-
वज्जलमिति कर्त्तरिल्लुट् समिद्धशरणा राक्षसास्तान् दानमानाभ्यासा-
दीपयति प्रोत्साहयतीति क्तिप् समिद्धशरणा दीप्तेन रावणेन ताप्यते
पाल्यते इति ताप्यतेः कर्म्मणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्तिप्
वेरष्टक्त्येति लोपःपूर्वं लोपोव्योर्व्वंलीति लोपः समिद्धशरणा दीप्ता
रावणस्य पालनीया समिद्धशरणा दीप्ता लङ्का देहे दग्धा अलङ्कामो-
ऽस्त्यलङ्कामः तद्भावः अलङ्कामता तस्यामलङ्कामतायां पर्याप्तेच्छायां
इश्वरा लङ्का सर्वेच्छासम्पदानात् । ससुङ्गयमकमिति ससुदुगाकारेण
यमित्वात् पादद्वययोरर्द्धद्वययोश्च सपुटवत्सादृश्यात् ॥ ७ ॥ ज० सं०

समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनून्मता कर्म्मणि ठी
कीदृशी देहे अस्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलगृहा शरणं गृह-

पिशिताशिनान्मुदिशं स्फुटताम्
स्फुटतां जगार परिविचलता ।

रञ्जितोरित्यमरः । अतएव दीप्ता शोभावती मतेश्वरा मतो ज्ञात ईश्वरो
महादेवो यस्यं तत्रान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते इति भावः । मतः
पूजित इति वा पुनः कीदृशी समिद्धशरणा दीप्ता समिधो दधातीति
आदन्तत्वात् हनजनादिति डः किंवा समिधो जुहोतीति तेनैव मना-
दित्वात् डः समिद्धो सनिः तं शृण्वन्ति हिंसन्तीति समिद्धशरणा
राक्षसाः शृङ्खलित्वाहिंसने कर्मावेऽपी इति कर्त्तर्यनट् नन्द्यादित्वाद्वा
तान् मानदानाभ्यामदीपयतीति कर्त्तरि क्तिप् समिद्धशरणा दीप् रावणः
तेन ताव्यते पाव्यते इति कर्म्मणि क्तिप् तायुङ्पालनसन्त्योः खोर्लो-
योहस्य इति यलोपः समिद्धशरणादीपो रावणस्य पालनीयेत्यर्थः किं
वा समिद्धानां दीप्तिमतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्तिभावं
तायते पावयति सन्नुते वेति भावे क्तिप् दीपन दीप्तिभावे क्तिप्
पञ्चाक्षरं समासः अलङ्कारमतेश्वरा अलङ्कारमतायां यथेष्टेच्छायां ईश्वरा
सर्वेच्छायाः सम्पादवित्तीत्यर्थः अलसत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कारः तस्य
भावोऽलङ्कारमता तस्यामीश्वरेति सप्तमीसमासः वरप्रत्ययान्तादीश्वर-
शब्दात् स्त्रियामत आत्रिचाप् भवत्येव औष्णादिकवरट्प्रत्ययान्तात् ईप्
प्रत्यय इति बोधं श्रीपतिस्वरसात् नदादावीश्वरशब्दं विभाषया
पठन्त्यत्ये । शोनादिरयमित्यपरे यद्वा लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजित
ईश्वरो यत्र यद्वा अलसत्यर्थं कामत ईषन्मत ईश्वरोयत्र कौरीपदर्थं
इति कुशब्दस्य कादेशः लङ्का रक्षःपुरी शाखा डाकिनी कुलटास्तु चेति
विश्वः । ससद्गयमकमिति द्वयोरर्द्धयोः सम्पुटाकारेण यमकित्वात्
तथाच रुद्रभटः अर्द्धं पुनराहत्तं जनयति यमकं ससद्गकं नामेति अर्द्धा-
भ्यासः ससद्गः स्नादिति दण्डी ॥ ७ ॥ ४०

पिशिताशिनान्मुदिशं । पिशिताशिनानां मांसाशिनानां राक्षसा-
जान्मुदिशं दिशि दिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिष्य इति टच् स्फुटतां
यदायमानानां परिविचलता स्फुटतां स्वपतां जगाम जनेन चेतरेण

हृत्तता जनेन बद्धधाचरितम्
चरितं महत्त्वरहितं महता ॥ ८ ॥

काञ्चीयमकम् ।

न गजा नगजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितम् ।

हृत्तता चलता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि सता यच्चरितं चेष्टितं बद्धधा बद्धप्रकारं तन्महत्त्वरहितं महता विकलमाचरितं अनुष्टिप्तं भयात् । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वात् तथाद्यपादस्थाने परस्यादौ च सदृशो विन्यासः ॥ ८ ॥ ज० म०

पिष्टित्वादि । पिष्टित्वादिनां राक्षसानां परिविह्वलता व्याकुलता स्फुटतां स्पष्टतां जगाम किङ्कुर्वतां अनुदिशं दिशि दिशि स्फुटतां पलायनेन विकाशं गच्छतां स्फुटशिविकाशे अनुगच्छेन् वीष्माद्यामव्ययीभावे शरद्विपाडय इति अपत्ययः महता शौर्यादिगुणयुक्तेनाप्यपरेण जनेन हृत्तता चलता महत्त्वरहितं माहृत्य विवर्जितं चरितं चेष्टितं बद्धधा बद्धप्रकारैराचरितं छत भयात् ह्वल्ललितत्वात् । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमितत्वत् तथाच एकस्थाने परस्यादौ सदृशं दृश्यते यदि । तत्काञ्चीयमकं नाम व्याहृतं कविपुङ्गवैरिति एतदेव दण्डिना सन्दृष्टयमकसुक्तं तथाहि सन्दृष्टयमकस्थानमनादीपाटयोर्द्वयोरिति ॥ ८ ॥ भ०

न गजेत्यादि । गजा हस्तिनः नगजा. पर्वतजाताः अतएव दयिता इष्टा न दयिताः न रक्षिताः दयतिरत्र रक्षणार्थः विगतं वीनां पक्षिणाङ्गतं गमनमपि विगतं नष्टं ललितं यदीप्सितं वस्तु तल्ललितपीडितं प्रसदा योषित् प्रसदा प्रगतो मदो यस्या इति प्रसदा हृष्यन्त्येत्यर्थः आमहता रोगपीडितेव आमोरोग इव शब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अमेन पीडिता पलायनहता वा अभोगत्यादिषु महतां शूराणां अरण्ये अविद्यमानयुद्धं सरथं विनाशनं समयत् सम्प्राप्तं यातेर्लङ्घि रूपं समयं तत्कालेन । यमकायलीति यमकमाला ॥ ६ ॥ ज० म०

प्रमदा प्रमदा महता महता मरणं मरणं समयात्समयात् ॥ ६ ॥

यमकावली ।

न वानरैः पराक्रान्तां महङ्गिभीमविक्रमैः ।

न गेत्वादि । गजा हस्तिनो न दयिता न रक्षिताः जिदयङ्
ग्रहणे गतौ वधेदानेऽवने कीदृशाः नगजाः पर्वतजाः तेनोक्तृष्टा-
अतएवदयिता इष्टाः परञ्च विगतं वीनां पक्षिणां गत गमन विगतं
विनष्टं अग्निदग्धपञ्चत्वात् ललितभीमिभूतं वस्तु हारभेदो वा ललितं
चलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः ललितं हारभेदे स्यादीक्षिते
चलितेऽपि चेति विश्वः । प्रमदा नारी अप्रमदा प्रमदरक्षिता हर्षमृग्या
इत्यर्थः प्रगतमदा वा आमहता रोगपीडितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते
असकुरोगे षड् यद्वा अमेन गमनेन हता पीडिता यद्वा अमेन दाहेन
हाहाकारशब्देन वङ्गिशब्देन वा हता व्याकुला असगतौ शब्दे महतां
मूराणां अरण्यं युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् सप्राप्तं
यातेर्धीं यद्वा महतां जनानाम् अह खेदेऽङ्गुते निश्चये वा तां प्रमदां
समयात् समीपे समयात् काजेन युद्धरहितम् मरणं आत् आगत अत सा
तत्रगमने इत्यस्यात् अङ्पूर्वात् क्विप् स्त्रियं हित्वा यतो न गच्छन्ती-
त्यर्थः । यमकावलीति यमकभाला तथाहि पदेषु यत्र सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते
यदि । यमकावलिश्चिष्टा स्त्रिया यमककोविदैरिति ॥ ६ ॥ भ०

नवेत्यादि । वानरैरन्वैमहङ्गिभीमहाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्यशौर्यैः
शक्रादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्घ्यां नरैर्मनुष्यैर्न च
पराक्रान्तां विष्टहीतां कपिर्हनुमान् ददाह दग्धवान् । अयुक्पादय-
मकमित्ति । प्रथमतः तीययोर्मितत्वात् ॥ १० ॥ ज० भ०

नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं कीदृशीं
वानरैर्वानुषुपीवादिभिर्न पराक्रान्तां न गतां सर्वैर्मनुष्यैः कार्त-
वीर्यादिभिर्न पराक्रान्तां न विष्टहीतां किम्वा अनरैर्मनुष्यभिर्नैर्देव-
यक्षादिभिरपि नवा पराक्रान्तां न च विष्टहीतां कीदृशैर्महङ्गिभीमहा-

नवा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ १० ॥

अयुष्मपादयमकम् ।

द्रुतं द्रुतं वङ्गसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिराकृतं हतम् ॥ १ ॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

प्रमाणैर्भीमविक्रमैर्भीमशैथिलैः शिवतुल्यपराक्रमैर्वा । अयुक्पादयमक-
मिति । अयुजोः प्रथमद्वितीययोर्मकितत्वात् ॥ १० ॥ भ०

द्रुतमित्यादि । यत्पुरं चितं सौवर्ण्यदृष्टसंहत्या व्याप्तं तद्वङ्गि-
समागतं अग्निसंयुक्तं द्रुतं विखीनं द्रुतं प्रवाहेण प्रदृष्टं द्रुतं शीघ्रं अही-
नया उल्कृष्टया द्युत्या तेजसा रोचितं भासितं महीङ्गतं प्राप्तं अपगोपुरं
अपगतपुरद्वारं अतएव समन्तात्सर्वतः समं तुल्यं हतं परैः शत्रुभिः
परैरपि उल्कृष्टैरपि शक्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्त-
यमकमिति पादस्यादावन्ते च यमितत्वात् ॥ ११ ! ज० म०

द्रुतमित्यादि । पुरं लङ्कां समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं हतं
उच्चानां द्रुतत्वात् कीदृशं द्रुतं शीघ्रं द्रुतं द्रुवीभूतं यतो वङ्गसमागतं
अग्निसंयुक्तं नहीं भूमिं गतं प्रवाहेण प्राप्तमहीनद्युतिरोचितं अहीनया
उल्कृष्टया द्युत्या दीपत्रा रोचितं शोभितं अहीनद्युतिना रावणेन
रोचितं अभिलषितमिति केचित् । चितं स्वर्णदृष्टादिभिरव्याप्तं अतएव
वङ्गयोगे द्रवत्वसक्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं परैरुल्कृष्टैरपि परैः
शत्रुभिरिन्द्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं द्रुतं शीघ्रो विखीने च बिद्राघे
चाभिधेयवदिति विश्वः । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च यम-
कितत्वात् ॥ ११ ॥ भ०

नश्यत्यादि । अवलानां स्त्रीणां अवलानां अविद्यमानरत्नकाणां
दृन्दानि समूहान् हारीण्य हारवन्ति हारीण्य अवश्यं हरन्ति आव-
श्यके णिनिः चेतसद्बलार्थात् नश्यन्ति पलायमानानि सन्ति कपीन्द्रो

नश्यन्ति दर्दश वृन्दानि कपीन्द्रः ।

हारीण्यबलानां हारीण्यबलानाम् ॥ १२ ॥

मिथुनयमकम् ।

नारीणामपलुलुडुर्न देहखेदा-

नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः ।

दर्दश । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाकमिथुनवदवस्थित-
त्वात् ॥ १२ ॥ ज० म०

नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रो हनूमान् अबलानां स्त्रीणां वृन्दानि
समूहान् दर्दशं दृष्टवान् कीदृशानि नश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति पलाय-
मानानि वा हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि यद्वादि-
त्वात् णिन् अवश्यं हरन्तीति आवश्यके णिञ्चिति परः । कीदृशानां
अबलानां अत्रिद्यमानरक्षकाणां अतिक्रशानां वा । तनुमध्या कन्दः
लक्ष्यं यथा न्यौवेत्तनुमध्या । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक-
युगलवत् स्थितत्वात् ॥ १२ । म०

नारीत्यादि । अरीणां सम्बन्धिन्यो हिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता
वाप्यः नारीणां स्त्रीणां अग्नितापाद्देहखेदात्त्रापलुलुडुः नापनीतवत्यः
कुतः आरीणामलसलिलाः रीङ् स्रवण इत्यस्मादाङ्पूर्व्वात् खादय
ओदित इति निष्ठा नत्वं आरीणङ्गतममलं सखिलं यासु हिरण्यवापी-
ञ्चिति वृक्षांसोपेत्य नत्वा तासां शर्मं सुख नाभवत् न जातं अनल-
परीतपत्रपुष्पलाङ्गुक्षाणां आरीणां नारीणामिति योज्यं शत्रुसम्बन्धिनी-
नामित्यर्थः अरीणामिमा इति तस्मैदमित्यण् तदन्तात् टिड्ढाणजित्या-
दिना ङीप् अत्र वृक्षासुपेत्य स्थितानामित्यध्याहर्त्तव्यं अन्यथा समान-
कर्तृकत्वात् पूर्व्वकाले क्लामत्ययो न स्यात् । वृन्तयमकमिति प्रतिपदं
पुष्पफलस्यैव मूलेऽवस्थितत्वात् ॥ १२ ॥ ज० म०

नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुवर्णस्थलनिर्भितदीर्घिका
नारीणां स्त्रीणां देहखेदान् अग्निसन्नापजनितान् न अपलुलुडुः नाप-

नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पा-

नारीणामभवदुपेत्य शम्भं वृक्षान् ॥ १३ ॥

वृन्तयमकम् ।

अथ लुलितपत्रत्रिमालं रुग्नासनवाणकेशरतमालम् ।

नीतवत्यः हिरण्यवायुः कीदृश्यः आरीणामनलसलिलाः आरीणां द्रुतं
अमलं निर्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटिततीरस्य
द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः ओरोद्भूय चरखे आङ्पूर्वात् क्तः
स्त्वत्वाद्योदिति नः किंवा शुक्लत्वादारीण ईषन्नतं जलं यासु रोगीवधे
गतौ गत्यर्थात् कर्त्तरि क्त. त्वादित्वात् क्तस्य नः यत्तच्च आरीणां
अरिसम्बन्धिनीनां तासां नारीणां वृक्षान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां
शम्भं ह्यसं नाभवत् न जात स्थितानामित्यध्याहारात् समानकर्त्तृकता
वृक्षान् कीदृशान् अनलपरीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं
पत्रञ्च पुष्पञ्च येषां तान् अतएव न शम्भं नारीणां कीदृशीनां नारीणां
आपो नारा इति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततो वा आगतानां बहणलोका-
दानोतानामित्यर्थः आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येमा इति षः शम्भं
नाभवदित्यत्र पूर्वतो नञनुषज्यने केचित्तु अरीणां शत्रूणां हिरण्य-
वायु इति पूर्वत्र योजयन्ति नारीणां जलभवानामिति न व्याचक्षते
तन्मते परार्द्धेऽपि नञ् विद्यते । क्वचित्तु पुष्पाद्नारीणामिति न द्वय-
संयोगवत् पाठो दृश्यते तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञनुषङ्गस्तस्य विद्य-
मानत्वात् केचित्तु आङ्पूर्वाद्देशे रौणादिक इत्यत्रय. आ समन्तात्
रीणां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहृषिणीच्छन्दः लक्षणं यथा तत्राशाभि-
स्मिन्नजरगाः प्रहृषिणीयमिति । वृन्तयमकमिति प्रतिपादं पुष्पफलस्येव
मूले वृन्तवदवस्थितत्वात् तथाहि पादादौ सदृश यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते ।
तद्वृन्तयमकं नाम कथ्यते कविपुङ्गवैरिति ॥ १३ ॥ भ०

अथेत्यादि । दाहानन्तरं लुलितानां चलितानां पत्रत्रिणां पक्षिणां

सवनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालम् ॥ १४ ॥

पुष्पयमकम् ।

माला संहतिर्यस्मिन् तद्गनमशोकवनिकाख्यं स कपिर्जगाम रग्नाः
भग्नाः असनादयो यस्मिन् वने तत्रासनः पीतमालः वाणः पन्थिका
केशरो नागकेशरो देववक्त्रभो वा विविक्ताः शुचयो मालाः स्रजो
यस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं अलं पर्याप्तौ सीतां द्रष्टव्यमीति
जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्नादुपरि पुष्पमिवावस्थित-
त्वात् ॥ १४ ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं स हनूमान् अलं पर्याप्तं सीतां
द्रष्टुं वन अशोकवनिकां जगाम वनं कीदृशं लुलितपतत्रिसालं लुलिता
चलिता पतत्रिणां पत्त्रिणां माला संहतिर्यत्र यद्यपि कन्दःशास्त्रे
बालुखारस्य गुरुत्वमनुशिष्टं तथापि तथा पादान्तगोऽपि वेति वचना-
त्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे द्वादशमाला भवन्ति किन्तु भवति नेह विषमेज
इत्यार्यायां प्रायिकं ततोयगणस्यात्र मध्यगुरुत्वात् सत्तगणादी हन्ता-
जोनलङ्घ्यच्छटयोऽजोविषम इत्यत्र नञः प्रशंसापरत्वमिति ढीकाहतीक्तं
जापचमती यपञ्चमस ओद्वायेन हो इगुरुमजखा गुण्विणीए गुणवर्हि
व्यागहो देसिथकासेइ इत्यनेन अप्राशस्त्योक्तत्वात् नतु विषमस्यजगणे
लक्षणावर्हिभूता गाथा भवन्तीति वस्तुतः पत्रिसालमिति पाठः मध्ये
तकारपाठो लेखकप्रसादात् रग्णा भग्ना असनादयो यत्र वने असनः
पीतमालः वाणोच्चिकण्टीविशेषः केशरं हिङ्गुलि प्रोक्तं केशरो नाग-
केशरे सिंहहाटायं किङ्कणपुञ्जागवकुलेष्वपीति विश्वः । तमालः स्वनाम-
ख्यातः विविक्ताः शृगभूता मालाः स्रजः पङ्क्तयो यत्र तत्तथा
विविक्तः आदरसम्भृक्ते विविक्तः शुभभूतयोः । चारुवर्धिते धीरै-
र्विविक्तं रङ्गिणि स्रतमिति विश्वः । पुष्पयमकमिति प्रतिपादान्ते वृन्तोपरि
पुष्पवत् स्थितत्वात् ॥ १४ ॥ भ०

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युतिलोचना ।

जनमता दृष्टे जनकात्मजा तरुश्लेष्मण तरुश्लेषायिनी ॥१५॥

पादादिसम्ययमकम् ।

घनेत्यादि । तरुश्लेष्मण कपिना जनकात्मजा दृष्टे दृष्टा घनाः
निरन्तराः ये गिरीन्द्राः भेषसदृशा वा तेषां यल्लङ्घन अतिक्रमणं तेन
शालिना युक्तेन कपिना वनमता काननस्था वनजद्युतिलोचना पद्म-
स्येव कान्तिर्यथोर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने यस्याः नक्तोडादि-
वक्च इति ङीप्प्रतिषेधः जनमता जनेनावबुद्धा पतिव्रतयमिति
मनु अवबोधन इत्यस्य भूते निष्ठायां रूपं न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः
कर्त्तरि तृतीया तस्याञ्च कर्त्तृकरण इति समासः वर्त्तमाने तु मति-
बुद्धीत्यादिना क्तप्रत्ययः क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी तस्याञ्च क्तेन
च पूजायामिति समासप्रतिषेधः स्यात् तरुश्लेषायिनी तरुश्लेषे यत्
स्यलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने तेन व्रत इति णिनिः । आदि-
सम्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च घनवनजनतरुश्लेषानां यमि-
तत्वात् ॥ १५ ॥ ज० म०

घनेत्यादि । तेन तरुश्लेष्मण कपिना तरुश्लेषायिनी जनकात्मजा
दृष्टे कर्मणि रूपं तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना घना
निविद्धा ये गिरीन्द्राः पर्वतास्तेषां विलङ्घनं विद्युतेऽस्येति अस्यर्थे
शालिनुप्रत्यये बोध्य इति शाब्दिकाः यद्वा तेषां विलङ्घनेन शाडितं
शीभित्तं शीलं यस्य शाडृ ज्ञाघायां णिनिः उलयोरलयोश्चेति लत्वं
कीदृशी वनमता अशोकवनिका स्थिता पुनः कीदृशी वनजद्युतिलोचना
वने जले जायते इति गमादित्वात् डः वनजं पद्मं कैरव वा तस्येव
द्युतिर्यथोक्तादृष्टे लोचने यस्याः सा वनं सलिलकानन इत्यमरः पुनः
कीदृशी जनेन मता च्चता प्रतिव्रतत्वेन पूजिता या नतु जनानामिति
षष्ठी तथाचोक्तं कारकषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् ज्ञानेच्छापूजेति
क्तः तद्योगे प्राप्तापि षष्ठी न स्यात् अथश्लेषानित्यता च दृश्यत इति

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६ ॥

विपथयमकम् ।

मितमवददुदारं तां हनूमान्दुदारम्

रघुवृषभसकाशं यामि देवि ! प्रकाशम् ।

न्यायात् यद्वा वर्त्तमाने क्तो नातीतक्तस्य बाधक इति अतीते वा क्तस्तत्र चकारात् अनुबोधने धातूनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः । आदिमध्यमकमिति प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥ भ०

कान्तेत्यादि । कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं वियोगजं च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना सह मानेन वर्त्तत इति वीपसर्जनस्येति सभावविकल्पः ददृश इति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥ ज० म० ॥

कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कीदृशी ददृशे कान्ता कमनीया दुःखं वियोगज सहमाना तत्रोद्वेगं न करोतीत्यर्थः च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी सहमाना मानेन चित्तसमुन्नत्या प्रजया वा सहिता । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमकितत्वात् तनुमध्याख्यन्दः ॥ १६ ॥ भ०

मितमित्यादि । मितं अत्याक्षरं अर्थावगाढं तां सीतां हनूमान् सुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह अरं शीघ्रं हे देवि ! रघुवृषभसकाशं रामसमीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाश प्रकटं यामि तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टवत् क्लामिषादः वीक्षिताशेषनिशाचरः आनिषं मांसमदन्तीति कर्म्मण्यण् वासहूपोऽस्त्रियामिति वचनात् अदो-नन्न इति विट्प्रत्ययेनायोविकल्पेन बाधनात् अत्रियं शोभां अनिश्चमवन्तं

तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥ १७ ॥

मध्यान्तयमकम् ।

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिसत्पृथुसत्ववत् ।

रत्नं पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात्
॥ १७ ॥ ज० म०

मितमित्वादि । हनुमान् सुदा हर्षेण मितमत्याचरसुदारं गम्भीरार्थं
तां अबदत् किमित्वाह हे देवि ! अरं शीघ्रं रघुदृषभस्य रघुश्रेष्ठस्य
सकाशं समीपं माल्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यथास्यात्तथा यामि तव विदितो
ज्ञातो विषादो येन विषादस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः दृष्टः कृत्स्नः
सकल आमिषादो राजसो येन स तथा अनिश सततं श्रियं शोभामवन्तं
माल्यवन्तं नाम पर्वतम् । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादयोर्मितत्वात् ।
म.लिनीवृत्तम् ॥ १७ ॥ म०

उदपतदित्वादि । वियदाकाशसुदपतत् उत्पपात परैः शत्रुभि-
रप्रगमं अनभिभवनीयः गमेः अहृदृदनिश्चिनमञ्चेति कर्मण्यप् कर्त्
कर्मणोः कृतीत्यत्र विभाषोपसर्ग इति मण्डूकश्रुत्या अनुवर्त्तनीयं सोप-
सर्गस्य प्रयोगे विभाषा षष्ठी रुचितं शोभितं वियन्निर्मलत्वात् अपवा
अप्रगमोऽन्वेषामित्यर्थात् परैरुत्पृष्टैरन्तरीक्षचारिभिः रुचितं दीपितं
उन्नमितवत् उच्छ्राययुक्तं पृथुसत्त्ववद्भिः प्राण्यभिर्युक्तं किं कृत्वा उद-
पतदित्वाह वयुः शरीर प्रतिविधाय कृत्वा रुचितान् लुष्टान्मोदयतीति
रुचितसत्त्वं गद्यर्थोऽतान्भूतः द्विषां शत्रूणां भयदं नतिसत् तदानीं
देवेषु कृतशिरः प्रणामत्वात् अथवा रुचिरमेवाभीष्टमेव वयुः उन्नमितवत्
विभूतिसत्त्वं पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णरुत्त्ववत् रुत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भयमका-
मिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥ १८ ॥ ज० म०

उदपतदित्वादि । कपिर्वियदाकाशसुदपतत् उत्पपात कीदृशः परैः
शत्रुभिरप्रगमोऽनभिभवनीयः न प्रगस्यतेऽसौ अप्रगमः यद्वा परैः सह

रुचिरसुन्नतिमत्पृथुसत्ववत्प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विषाम् ॥ १८॥

गर्भयमकम् ।

वभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रः ।

नास्ति प्रकटं गमनं यस्येत्यथः अतिशीघ्रगमित्वात् कीदृशं वियत् परैरुत्कृष्टैरन्वरीजगामिभिः रुचिर दीपितं पुनः कीदृशं उन्नतिमत् पञ्चाययुक्तं पृथुसत्ववत् महाप्राणियुक्तं उन्नतिमदिति रुत्त्वविशेषणं वा किं क्लोदपतदित्याह द्विषां शत्रूणां भयदं वपुः रुचिरसुत् रुचिरान् इष्टान् सोदते इति क्विप् नतिमत् तदानीं देवेषु कृतप्रणामत्वात् गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात् ॥ १८ ॥ ७०

वभावित्यादि । मरुत्वान् हनूमान् पितृत्वेन मरुद्विद्यते अस्मेति कृत्वा भूप इति वलं विविधं कृत वनभङ्गादि कर्म येन विविधं वा क्लान्तीति विव्रतः इयुपधलक्षणः कः वृक्षादीनां च्छेदक इत्यर्थः समुद्रो सुद्रयाभिज्ञानेन चूडामण्डिना सह वर्त्तत इति सदृश्यतितो नभसि तेजः-पुञ्ज इव वभौ दीप्यतेऽस्म इत्यर्थं प्रथमः पादः । तस्मिन् तद्यभूते मरुत्वानिन्द्रः अनुजीवितया मरुतो देवा अस्य सन्तीति कृत्वा विव्रतः रावणपरिभवात् विव्रतदेवाधिपत्यः विव्रतः स च समुद्रः सुद्रया अम्बरसा सह वर्त्तमानः समुपलम्भमारुतिउत्तान्तः वभौ हृष्टवान् कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समूलं च्छेत्स्यतीति अनेकार्थत्वाद्वाङ्मत्स्यं भातिरत्न लुष्टौ वर्त्तते इत्यथ द्वितीयः । समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुत्पत्तनजनित-वायुना युक्तः अतएव विव्रतोऽतिक्रान्तमर्यादः वभौ वभूव अत्र सत्तायां प्रयुक्तः इत्यथ तृतीयः सलोकपाली मरुत्वान् महाभूतात्मकेन युक्तः मरुत्वान् पूर्ववन्मत्स्य मरुत्वानिति व्याख्याने जलाञ्जशोऽन्त इति जग्ं स्यात् सुदो हर्षस्य दाता पुत्री मे सुखेन यास्यतीति सुद राति प्रदातीति आतोऽनुपसर्गे कः विव्रतो मन्दगतिः वभौ वाति अत्र गतौ प्रयुक्त इत्यथ चतुर्थः अत्यस्त्राह यमकेषु क्रियापदस्याभिधेयत्वं न दुष्यतीति तेन दीप्तर्य एव योज्यः । सर्वयमकमिति चतुर्थानपि पादानां सदृश्यत्वात् ॥ १९ ॥ ज० म०

वभावित्यादि । मरुद्वयुः पितृत्वेन वेगजनितत्वेन वा विद्यते यस्य

वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रः । १६
सर्वयमकम् ।

स हनूमान् वभौ शुशुभे इत्यन्वयः कीदृशः विविधानि कृतानि वनभङ्ग-
लङ्कादाहादीनि येन सः समुद्रः सुद्रया प्रत्यभिज्ञानेन चूडामणिना
सहितः सुद्रा प्रत्यवकारिणीति कोषः । इति प्रथमपादार्थः । तस्मिंस्तथा-
भूते सति मरुत्वानिन्द्रो वभौ ततोष धातूनामनेकार्थत्वात् भातिरित् तोषे
कीदृशः विहृतः पराभवान् विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य
सः समुद्रः सुद्राख्याभिरप्सरोभिः सहित इति द्वितीयपादार्थः । समुद्रः
सागरोऽपि वभौ चुकोप धातूनामनेकार्थत्वद्भातिरित् कोषे पुनः पुन-
र्वानरेण लङ्घनात् कीदृशः मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः मरुतौ
पवनामरावित्यमरः । अतएव विहृतः अतिक्रान्तमर्यादः वीन् पक्षिणः
कृणत्ति वेष्टते इति विहृतः कृती ध वेष्टे पूर्ववत् कः अतिक्रान्तमर्याद-
त्वात् इति तृतीयपादार्थः । वाचकत्वेन मरुच्छब्दो विद्यतेऽस्य मरुत्वान्
वायुर्वभौ वाति स्य भातिरित् गत्यर्थः केचित्तु मरुद्वायुर्वान् गच्छन् वभौ
सन्धेरनित्यत्वात् न तस्य दत्त्वं यदुक्तं सन्धेरकपदे नित्यो नित्यो
धातुः पसर्गयोः । सूत्रेष्वपि तथा नित्यः सैवान्यत्र विभाषिता इत्याहुः ।
स्वमते सन्धेरनित्यत्वं षवातोडौरित्यत्वं ओकरणेनैवेष्टिसिद्धौ डित्करणेन
ज्ञापितामिति देवीदासवक्रवर्त्तिनोक्तं कीदृशः विहृतः मन्दगतित्वात्
पुनस्त्रेहादन्यथाभूतः समुद्रः समुत्स हर्षोरोऽग्निर्दस्मात् वायोरग्निस्सख-
त्वात् किं वा स इति विशेष्यपदं स लोकपालत्वेन प्रसिद्धो वायुरित्यर्थः
सुदं प्रीतिं गात्रसंसर्गात् राति ददातीति सुद्रः इत्ययं चतुर्थपादार्थः ।
सर्वत्र भातेर्दीप्तार्थत्वमेव युक्तमिति केचित् नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रये-
शैकार्थत्वेन तेनात्र भातिर्नार्थत्वेन प्रयुक्तो न दोषावहः । सर्वयमक-
मिति पादचलष्टयस्य त्व्यरूपत्वात् कण्ठाभरणेन सहायमकमिदमुक्तं
तथाहि एकाकारचलष्यदं सहायमकस्य च्यते इति रुद्रभटमते पङ्क्तिरिति
नाम तदुक्तं अन्योन्यं पश्चिमयोरावृत्त्या पादयोर्भवति पुच्छः । सर्वैः
साङ्गं युगपत्प्रथमस्य जायते पङ्क्तिरिति ॥ १६ ॥ ७०

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः

कर्कशं प्रथितं धामे ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ।

अभियातेत्यादि । भूभृतं राम वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वा-
दिति सर्वेषामुपरि स्थितं गुणैरुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रतो वक्षःस्थले
कर्कशं लोमश प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम गृह वर्णाश्रमधर्माणां ससत्त्वं
परःक्रमयोगात् पुष्करेक्षणं पद्मलोचनं अभियाता अ भिरुख्येन यास्यति
हनूमान् लुटिरूपं अभियातेत्यादि भूभृतं पर्वतं यत्नाङ्गददयः स्थिताः
तमभिया अभिगच्छता हनूमता कुतः पुरो लङ्कायाः सकाशात् पुष्करे
आकाशे धाम तेजः क्षणं सुहृत्तं प्रथितं विस्तारितं अभियातीत्यन्ते-
भ्योऽपि दृश्यत इति क्लिप् तृतीयैकवचने आतो धातोरित्याकारलोपे
अभियेति रूप कीदृशं अतःवर सातत्येनाततीति पचाद्यच् अती वायुः
आदित्यो वा आदृणीतीत्यप् आवरः अतस्त्वारं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरं
रुचिरं लुष्टिदं रुचिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राणि-
युक्तं । महायमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥
२० ॥ ज० म०

अभीत्यादि । अर्थादित् हनूमान् कर्त्ता भूभृतं रजानं रामं
अभियाता अभिगमिष्यति ह्यं रूपं यद्वा भूभृतं अभियाता अ.भि-
सुख्येन गन्ता हनूमान् वभौ भाति स्मेति पूर्वेष्वान्वय क्वचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति लट्योगेऽपि कर्मणि द्वितीया किं वा शीलः र्थल
विवक्षितं अभियोगे द्वितीया भूभृतं कीदृशं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषामुपरि
स्थितं महाकुलीनत्वात् रुचिरं सर्वाङ्गसुन्दरं पुरोऽग्रतो वक्षःस्थले कर्कशं
महापुरुषत्वात् कठिनं लोमश वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम गृहं
गुणानामित्यर्थात् तेजःस्वरूपं वा ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा
पुष्करेक्षणं पुष्करवत् पद्मवदीक्षणे लोचनेयस्य तं किं वा युद्धार्थं पुष्करं शरं
ईक्षते पश्यतीति नन्द्रादित्वादनः । अभीत्यादि तेन हनूमता पुरो ल-
ङ्कायाः सकाशात् यत्नाङ्गदादयः सन्ति तं भूभृतं पर्वतं अभि लक्ष्मीदित्य
याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम तेजः क्षणं सुहृत्तं प्रथितं विस्ता-

अभियातावरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः

कर्कशं प्रथितं घाम ससत्वं पुंष्करेक्षणां ॥ २० ॥

महायमकम् ।

चित्तं चित्तं मिवायातो विचित्तं तस्य भूभृतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्त्रस्ता सुसुङ्गसुङ्गः ॥ २२ ॥

आद्यन्त यमकम् ।

रितं यातेति यातेः शब्दः भूभृतं कीदृशं वरं त्रियतेऽसौ वरं कर्मण्यथ
 देवादिभिरङ्गदादिभिर्वा हतमित्यर्थः किं वा वरं श्रेष्ठं किं वा भूभृत
 अभि लक्ष्मीलक्ष्य या गच्छता यातीति याः कर्त्तरि क्तिप् धोरालोपोऽच्य-
 धाविति टापरि आलोपः अतावर अतति सातथ्येन गच्छतीति अतो
 वायुः स्वर्यादिर्वा अतसातत्यगमने पचादित्वाद्नु आदृष्योतीत्यावरः
 अत्रापि पचादित्वाद्नु अतस्यावरमिति समासः पर्वतविशेषणं यत-
 स्तुङ्गमत्युच्चं किं वा भूभृतं अता गच्छता अततीति अत् कर्त्तरि क्तिप्
 अभिया अविद्यमानं भवेन हनूमद्विशेषणं आवरं आदृष्योति अर्थात्
 स्वर्यादिन् तुङ्गत्वादित्यावरं पूर्ववत् पुनः कीदृशं पर्वतं रुचिरं तद्विद
 रुचिं राति दटाति हनजनादिति डः कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात्
 ससत्त्वं प्राणिभिर्हिंसादिर्भयुक्तं पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकरा-
 ययो । औषधद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खङ्गफलेऽपि चेति विश्वः । महायमकमिति आद्यल्लोकस्य द्वितीय-
 ल्लोकेन यमकित्वात् तथाच रुद्रटः अङ्गं पुनरावृत्तं जनयति यमकं सुसु-
 ङ्गं नाम । ल्लोकस्तु महायमकमिति ॥ २० ॥ भ०

चित्तमित्यादि । भूभृतं पर्वतं चित्तं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अत-
 एव चित्तमिवालेख्यं मिवा आयातः आगच्छतस्तस्य हनूमतः वेगज्ज्वलित्वं
 अङ्गुतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्त्रस्ताः सभया सुसुङ्गः सुङ्गं चयं
 ल्लोकाद्यन्तयमकमिति ल्लोकस्यादावन्ते च यमित्वात् ॥ २१ ॥ ज० म०

चित्तमित्यादि । तस्य हनूमतश्चित्तमद्भुतं वेग यमासाद्य प्राप्य हरयः

गच्छन् स वारीण्यकिरत्ययोधैः

कूलस्थितांस्तानि तरुनधुन्वन् ।

कपयः सन्वत्ताः सन्नो सुच्छ्वारिं वारं सुसुच्छ्वारिं हसुपागताः तस्य कीदृ-
शस्य भूभृत पर्वतमायातः आगच्छन् वारतेः शटः कीदृशं भूभृतं विचित्रं
कैरिकादिभिर्नानावस्त्रं अतएव चित्रमिव आलेख्यमिव आद्यन्तयमक-
रति स्लोकस्वादवन्ते च यमितत्वत् ॥ २१ ॥ भ०

अर्थालङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः तत्र वाक्यार्थप्रका-
शनाद्दीपकमुच्यते तदादिमध्यान्तभेदान्निविषमिति दर्शयन्नाह ।

गच्छन्नित्यादि । स हनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधेवारीण्य वेगजेन
वायुना अकिरत् विचित्रवान् तानि वारीण्य अधिचिन्तानि कूलस्थितां-
स्त रुनधुन्वन् कम्पितवन्ति धूज् कम्पन इति सौवादिकः ते तरवः कम्पिताः
पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकारान् आस्तीर्थ्यन्त इति ऋदोरप् अङ्गसुखान्
ऋदुस्यर्षत्वात् कावस्य सुखहेतुनतन्वन् विस्तारितवन्तः तान् पुष्पास्तरान्
किन्नराः मन्वायिनः कामवन्तः अर्ध्यतिष्ठन् अर्ध्यासितवन्तः अधिशोडि-
त्यदिनाधिकरणस्य कर्मसञ्ज्ञा आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ श्रूय-
माणत्वात् द्विविधं ह्यादिदीपक एकतिष्ठनेकतिष्ठन्सहितञ्च तत्र यत्पूर्वं
तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकं यथाह भासहः मदोजनयति प्रीतिमानन्दं
मानभङ्गुरं । यत्प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसह्यां मनसः शुचमिति । यत्तु द्वि-
तीय तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यत्रेदमेव तत्र ह्युत्तरेषां वाक्यार्थाना-
माद्येनैव दीपनात् तस्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वत् पूर्वकं परित्यज्य
द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत्रतोपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं
तद्वया तद्वयां छिन्धि भज क्षमां जहि रुदं पापे रतिं मा कथाः
सत्यं ब्रूह्यतुयाहि साधुपदवीं सेवस्य विद्वज्जनान् । मान्यान्मानय
विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय स्वान् गुणान् कीर्त्तिं पालय दुःस्थिते कुरु
दयाभेतत्सतां चेष्टितमिति शेषो यदत्र परस्परमसवङ्गमिति ॥२२॥ ज० म०

अथ शब्द लङ्कार प्रदर्श्य अर्थालङ्कारं दर्शयति स च बद्धप्रकारो
रूपकदीपकादिभेदात् तत्रादौ दीपकं दर्शयति ।

पुष्पास्तरांस्तोऽङ्गसुखानतन्वन्

तान् किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२ ॥

आदिदीपकम्

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया लतामृगः ।

गच्छन्नित्यादि । स हनूमान् गच्छन् वेगजेन वायुना पयोधे-
व्वारीणि अकिरत् कथञ्चित्पे तानि वारीणि विच्छिन्नानि सन्ति कूल-
स्थितान् तरून् अधुन्वन् अकम्पयन् घुञ्जन् कम्पे ते तरवः कम्पिताः
सन्तः पुष्पाणामास्तराणानि अतन्वन् तनदुञ्ज् विस्तारे अङ्गसुखान् शरीरे
सुखजनकान् षट्सुखार्थत्वात् तान् पुष्पास्तरान् किन्नरा मन्मथिनः
कामिनः सन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यवाह्यः कर्म्मक्रियेत्यादिना डस्य ढलं
आदिदीपकमिव गच्छन्नित्यादावुपादानात् तदेव सर्व्वं क्रियां दीपयति
अन्यासां तन्मूलत्वात् अकिरदिति यदादौ दत्तं तेनैवान्यासामपि
क्रियाणामुद्दीपनादिति केचित् । तथाहि अकिरदिति क्रियापदेन की-
र्णानि वारीणि इति योजना एवं सर्व्वम् ॥ २२ ॥ भ०

स गिरिमित्यादि । अं लतामृगो हनूमान् प्रयोजककर्त्ता गिरि-
मङ्गलादिभिरध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन समवाप्य कपि-
सैन्यैश्चदितैर्हृष्टैः प्रयोज्यकर्त्तृभिः अमण्डयत् मण्डि भूषायामिति भौवा-
दिकः चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूतैरिति योज्यं सुदितले
कारणमाह स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः ईषड्वसितप्रकटीकृतसीतोपलम्बि-
निश्चयः । अन्तदीपकमिति अमण्डयदिति क्रियापदस्थान्ते निर्दिष्ट-
त्वात् ॥ २३ ॥ ज० म०

स गिरिमित्यादि । अं लतामृगः कपिर्हनूमान् प्रयोजककर्त्ता
अङ्गलादिभिरध्यासितं गिरि त्वरया वेगेन समवाप्य सुदितैर्हृष्टैः
कपिसैन्यैः प्रयोज्यैरमण्डयत् शोभयामास गिरिमिति काकाक्षिगोब-
कन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते भौवादिकमण्डिघातोः प्रेरण्ये जिः किं वा

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३ ॥

अन्तदीपकम् ।

गरुडानिलतिग्मरश्मयः पततां यद्यपि सम्मता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४ ॥

मध्यदीपकम् ।

स लतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः करणभूतैरमण्डयत् शोभते स्म चौरादिकमडिधातो रूपं किमडि भूषे गिरिं कीदृशं तरुषण्डैर्द्वेषसमूहैर्मण्डितं कपिसैन्यानां मुदितत्वे हेतुमाह स्मितेति स्मितेन ईषडास्येन दर्शितो ज्ञापितः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य निश्चयो येन षण्ड पद्मादिसंघाते षण्डः स्याद्गीपतावपीति विश्वः । सुन्दरी रुन्दः तल्लक्षणं यथा अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराद्गौ यदि सुन्दरी तदेति अत्र वाक्यभेदाभावेऽपि अमण्डयदित्यन्तिभक्रियापदेन सम्पूर्ण-वाक्योपकारादन्तदीपकं किं वा गिरिसवाप्य त स्वयममण्डयत् कपि-सैन्यैश्चामण्डयदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्तव्यः ॥ २३ ॥ म०

गरुडेत्यादि। पततां गच्छतां मध्ये यद्यपि गरुडादयो जवे वेग-विषये सम्मताः अभिमताः तथापि तं हनूमन्तं अचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीवजविनं ते कपयः अमन्यन्त मन्यतेर्लडिः रूपम् । मध्यदीपकमिति क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् ॥ २४ ॥ ज० म०

गरुडेत्यादि । गरुडवायुसूर्यां यद्यपि पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये लोकस्य सम्मता अभिमतास्तथापि ते कपयस्तं हनूमन्तं अतीव जववन्तं अमन्यन्त ज्ञातवन्तः मन्यौड् बोधे यतोऽचिरेणैव कालेन कृतार्थं कृतकार्यमागतम् । मध्यदीपकमिति सम्मता इत्यस्यामन्यन्तेत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात् विद्यासागरस्तु जव इति कारकपदं मध्ये श्रूयमाणमतोवेत्यपि दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २५ ॥ म० रूपकमनेकविधं दर्शयन्नाह

व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पाः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरभित्तिः ।

च्युतशोणितवद्धधातुरागः शुशुभे कानरभूधरस्तदासौ ॥२५॥

रूपकम्

ब्रह्मेत्यादि । असौ वानरो भूधर इव वानरभूधरः उपमित-
मित्यादिना समासः तदा वस्त्रान्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः शुशुभे
शोभते स्म व्रणानि शस्त्रकृतानि कन्दराणीव शस्त्राणि सर्पा इव
शस्त्रसर्पाः व्रणकन्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पा यस्य वक्षःस्थलं कर्कशोरभि-
त्तिरिव सा पृथुला विस्तीर्णा यस्य सः शोणितं वद्धधातुराग इव
स्निग्धैरिकादिराग इव स च्युतो यस्य सर्वत्र उपमितमित्यादिना
समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयवस्य कपोरूपमेयस्य
तत्सम्भावतयाध्वारोपितत्वात् यथोक्तं उपमानेन तल्लक्षणसुपमेयस्य रूप्यते ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुरिति ॥ २५ ॥ ज० म०

ब्रह्मेत्यादि । असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमनकाले
शुशुभे दीप्यते स्म कीदृशः व्रणानि शस्त्रक्षतस्वरूपाणि कन्दराणि तेषु
लीनाः शस्त्रस्वरूपाः सर्पा यस्य पृथु विस्तीर्णं वक्षःस्थलमेव कर्कशोरः
कठिनोरभिन्तिर्वस्य शोणितमेव वद्धधातुरागः स्निग्धैरिकादिराग-
श्च्युतो यत्र रूपकमिति व्रणादीनां कन्दरादिभिरिह सादृश्यं न वाच्यं
किन्तु अभेद एव विवक्षितः स च यद्यपि वाधितस्तथापि सादृश्यातिशय-
व्यञ्जनान्तधालं गम्यते यदुक्तं उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते इति
उपमानेन यत्तुल्यसुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकञ्चैव
तद्विदुरिति च यदि व्रणाणि कन्दराणीव वानरो भूधर इवेत्युपमान-
समास उच्यते तदेतदेव लुप्तोपभोदाहरणं बोद्धव्यं यद्वा उपमानस-
मासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदं तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणे
यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिरुपाश्रया । उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं
विदुरिति ॥ २५ ॥ म०

अस्यैव भेदा अपरे चत्वारः ।

चलपिङ्गलकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः ।
कलधौतसानव इवाथ गिरेः कपयो बभुः पवनजागमने ॥२६॥

एतद्विशिष्टीपमायुक्तं रूपकम् ॥

कपितोयनिधीन् भ्रवङ्गमेन्दुर्मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

चलेत्यादि । अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो गिरेस्त-
स्येव कलधौतसानव इव सौवर्णकदेशा इव बभुः शोभन्ते च पिङ्गलकेश-
राणि पिङ्गलसटाः तानि हिरण्यलता इव सुवर्णलता इव ताञ्चला येषां
कपीनां नेत्रपङ्क्तयो मणिसंहतय इव ताः स्फुटा उज्ज्वला येषामिति
एतदपि रूपकमेव किन्तु कलधौतत्वेन सानूनां विशिष्टत्वाद्विशिष्टोपमा-
युक्तं कमलकं नाम ॥ २६ ॥ ज० म०

चलेत्यादि । अधानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनूमत
आगमने बभुः शोभन्ते च तस्यैव गिरेः कलधौतसानव इव स्वर्णसानव
इव कलधौतं रूप्यहेम्नोरिति विश्वः । कीदृशाः पिङ्गलकेशराणि कपिलसटा
एव हिरण्यलतास्ताञ्चलाञ्चला येषां नेत्रपङ्क्तय एव मणिसंहतयस्ताः
स्फुटा उज्ज्वला येषाम् । इदमपि रूपकमेव केशराणां लतात्वेन नेत्राणां
मणित्वेन च रूपणात् किन्तु कलधौतसानूनां विशिष्टत्वाद्विशिष्टोपमा-
युक्तमिति ॥ २६ ॥ भ०

कपीत्यादि । भ्रवङ्गम इन्दुरिव भ्रवङ्गमेन्दुः कपयस्तोयनिधय इव
कपितोयनिधीन् मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा मदीहर्षग्ल-
घनयोरिति घटादित्वान्निचत्वे ह्रस्वत्वं वचनानि अन्ततमयदीधितय इव
वचनान्ततदीधितोर्वितम्बन् विस्तारयन् लोकदृत्तान्तसम्बोधकमाह्लादकं
वचनसुदाहरन्नित्यर्थः आनन्देन हर्षेण परीतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां
तानेवं विधानकृतं कृतवान् । एतद्रूपकं शेषार्थान्ववसितं रूपितादन्यो
योऽर्थः आनन्दपरान्तेत्रवारो निति स शेषः तेनान्ववसितं युक्त-
मवतंसकं नाम । १५३३शस्वार्थस्य लपितत्वात् तदेवान्यैः खण्डरूपकमित्यु-
च्यते ॥ २७ ॥ म०

वचनामृतदीधितिर्वितन्वन्नक्ततानन्दपरीतनेत्रवारीन् ॥२७॥

एतच्छेषार्थान्ववसितमवतंसकम् ।

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्भराभ्रसः ।

दुधुवुर्भधुकाननं ततः कपिनागा सुदिताङ्गदाज्ञया ॥ २८ ॥

अर्द्धरूपकम् ।

कपीत्यादि । लवङ्गमो हनुमानेव इन्दुः कपीनेव मद्युद्रान् मधु-
रेण प्रेमदर्शनेन सदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदीधितिः सुधा-
सम्बन्धकिरणान् वितन्वन् युद्धवृत्तान्तबोधकमाह्लादकवचनमुदाहरन्
आनन्देन हर्षेण परीतं सज्जातं नेत्रवारि येषां तानेवविधान् अकृत
कृतवान् मदीहर्षग्लपनयोः घटादित्वात् ह्रस्वः एतच्छेषार्थान्ववसि-
तमवतंसकमिति एतद्रूपकं उक्तादन्यः शेषः रूपकादन्यः इत्यर्थः
रूपितार्थादन्यार्थं आनन्दपरीतनेत्रवारीनकृतेत्येवंरूपः तेनावसितं
युक्तं अवतंसं नाम विसदृशस्यार्थस्योक्तत्वात् एतदेवान्यैः खण्डरूपक-
मित्युक्तम् ॥ २७ ॥ भ०

परिखेदितेत्यादि । तत उत्तरकालं कपयो नागा इव हस्तिन
इव कपिनागाः सुदितस्याङ्गदस्याज्ञया मधुकाननं सुपीवस्य क्रीडोद्यानं
दुधुवुः कम्पितवन्तः मधून्युपसृज्य संभ्रममकुर्वन्नित्यर्थः परिखेदिताः
परिमृदिताः विन्ध्यवीरुधो विन्ध्यलता गुह्या यैः परिपीतममल निर्भराभ्रो
यैः । अर्द्धरूपकमिति पश्चिञ्चार्द्धे कपिनागा इति रूपितम् ॥२८॥ ज० म०

परीत्यदि । ततोऽनन्तरं कपय एव नागा हस्तिनो सुदितस्य हृष्ट-
स्याङ्गदस्याज्ञया मधुकाननं सुपीवस्योद्यानं दुधुवुः कम्पितवन्तः मधुवनं
भङ्क्त्वा भुक्तवन्तः इत्यर्थः कीदृशाः परिखेदिता मर्दिता विन्ध्यपर्वतस्य
वीरुधो लता यैः ते तथा परिपीतं निर्मलं निर्भरजलं यैः नागाः काननं
धुन्वन्त्येवेति रूपणमर्द्धरूपकमित्युक्तं कपिनागा इत्युत्तरार्द्धे रूपितं ननु
पूर्वार्द्धे ॥ २८ ॥ भ०

विटपिसृगविषाद ध्वान्तनुद्वानरार्कः
 प्रियवचनमयूखैर्बीधितार्थारविन्दः ।
 उदयगिरिभिवाद्रिसंप्रसुच्याभ्यगात् खम्
 नृपहृदयगुहास्यं ज्ञन् प्रमोहान्धकारम् ॥ २६ ॥
 एतदन्वर्थोपमायुक्तललामकम् ।

विटपीत्यादि । वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः उदयगिरि-
 भिवाद्रि पर्वतं सहेन्द्रं सम्यसृच्य खमाकाशमभ्यगात् अभिगतवान् । विट-
 पिसृगाणां यो विषाद आसीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स ध्वान्तमिव तं
 नृदतीति किप् प्रियवचनानि मयूखा इव तैः करणभूतैः बोधितमर्थारवि-
 न्दं येन अर्थः सीतोपलब्धः सोऽरविन्दमिव नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठ-
 तीति नृपहृदयगुहास्यं प्रमोहो विषादोऽन्धकार इव तं ज्ञन् हनिष्यन्
 वर्त्तमानसमीपत्वात् भविष्यति लट् । एतदिति रूपकं अन्वर्थोपमया
 युक्तं ललाम नाम यत् उदेत्यन्नादित्युदयः अकर्त्तरिच कारके सच् स
 च सौ गिरिञ्चेत्त्वनुगतार्थता यत्रान्वर्थता नास्ति उपमायाः तदुपमायुक्तमेव
 रूपकं द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ ज० म०

विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्क उदयाचलमिव अद्रिं सहेन्द्राद्रिं
 संप्रसृच्य खमाकाशं अभ्यगात् आभिसृख्येन गतवान् कीदृशः विटपिसृ-
 गाणां वानराणां यो विषादः सीतानुपलब्धिजनितः स एव ध्वान्तमन्ध-
 कारस्तं नृदति अपसारयतीति किप् प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्बीधितानि
 विकाशितानि अर्थरूपाणि सीतोपलब्धिरूपाणि पद्मानि येन नृपस्य
 रामस्य हृदयरूपायां गुहायां तिष्ठन्तं प्रमोहरूपमन्धकारं ज्ञन् विनाशयि-
 ष्यन् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानलोपचारात् शट् : एतदपि रूपकं अन्वर्थो-
 पमायुक्तं ललामकं नाम तथाहि उदेत्यन्नादित्युदयः अपदानेऽल स
 चासौ गिरिञ्चेति अनुगतार्थत्वसुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्यान्वयात् उदय-
 गिरिभिवेत्युपमा दर्शिता विषादादीनां ध्वान्तत्वादिना रूपणम्
 ॥ २६ ॥ म०

रघुतनयमगात्तपोवनस्यम्
 विष्टतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।
 परमिव पुरुषं नरेण युक्तम्
 समशमवेशसमाधिनातुजेन ॥ ३० ॥
 इवोपमा ।

उपमालङ्कारं दर्शयन्नाह ।

रघुतनयमित्यादि । हनूमान् रघुतनयमगात् प्राप्तवान् तपः प्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विष्टता जटा अजिनञ्जर्म वल्कलञ्च येन तं अनुजेन कनीयसा आत्वा लक्ष्मणेन समास्तुल्याः शमा वेशाः समाधयच्च यस्य तेन युक्तं परमसुत्तमं पुरुषमिव, पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिकाश्रमे नरनारायणयोस्तपश्चर्याया स्थितत्वात् इवोपमेति इवशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमाया लक्षणं विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत्सास्यं गुणमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्योपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विष्टतजटाजिनवल्कलत्वेन नरानुकारिलक्ष्मणेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यसुपमानम् ॥ ३० ॥ ज० म०

रघुत्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामं अगात् प्राप्तवान् कीदृशं तपः प्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विष्टतं जटासृगचर्मवल्कलञ्च येन समास्तुल्याः शमः शान्तिर्वेशो जटावल्कलादिधारणं समाधिर्ध्यानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्ष्मणेन युक्तं परं नरेण सुनिजायुक्तं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारायणयोर्वदरिकाश्रमे तपश्चर्यायां स्थितत्वात् । युष्मितायाः कन्दः लक्षणं यथा अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि तु न जौजरगाश्च युष्मितायोति । इवोपमेति इवशब्देनोपमया गम्यमानत्वात् उपमालक्षणं यथा विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य सास्यं यद्गुणमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादिगुणयुक्तः पुरुषोत्तम उपमानं तेन रामस्य तपोवनस्थत्वेन विष्टतजटत्वेन उपमे यस्य

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्ति ।
तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनमत्परिभुग्मजानुमूर्धा ॥३१ ॥

यथोपमा ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णान्धतरश्मिमण्डलः ।

लक्ष्मणाद्युचरत्वेन च गुणमात्रेण सम्यादुपमा इवशब्द उपमाद्योतकः
तथा च दण्डी इववद्वायथाशब्दा ज्ञेयाः सादृश्यस्त्वचका इति ॥ ३० ॥ भ०

यथेवशब्द उपमार्थस्त्वचकस्तथान्योऽपीति दर्शयन्नाह

करपुटनिहितमित्यादि । करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्त रत्नं
सीताचूडामणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तिर्यो यस्य तद्रत्नं
दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् परिभुग्ने अवनते
जानुनी मूर्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः अच्छः कपि-
लक्ष्यो घनः मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नम् । यथोपमेति यथाश-
ब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१ ॥ ज० स०

करेत्यादि । परिभुग्ने कुटिलीकते जानुनी मस्तकञ्च यस्य तथाभूतः
सन् स हनूमान् नृपं रामं अनमत् प्रणतवान् कीदृशः रत्नं सीताचूडा-
मणिं दधत् धारयन् कीदृशं करपुटे निहितमपि तं परितो विरलाभ्यो
अङ्गुलिभ्यो निर्गता अल्पा दीप्तिर्यस्य स तथा अतएव तनुरल्पः कपिलो
यो घनो मेघस्तत्र स्थितं इन्दुं यथा येन रूपेण दधाति तथा रत्नं दधदिति
सम्बन्धः । यथोपमेति यथाशब्देनोपमानस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१ ॥ भ०

रुचिर इत्यादि । बधूश्चिरोमणिः सीताचूडामणिः उन्नतं सहद्रत्न-
गौरवं महार्घ्यादलक्ष्यं ; यस्य रुचिरो दीप्तिमांसासौ उन्नतरत्नगौरव-
श्चेति सः परिपूर्णान्धतरश्मिसमो मण्डलमिव मण्डलं यस्य सः
रामेण समदृश्यत सन्दृष्टः कर्मणि लङ् जीविताशया सह सार्द्धं तद्दर्शनतो
जीवितोऽस्मीति तदाशया सहसा रुचिरा तृप्तिदा रुचिं राति ददा-
तीति छात्वा उन्नतरत्नगौरवाद्भूतं रत्नोऽप्य गौरवं वञ्चमानो यस्यामिति
परिपूर्णान्धतमभरणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति सहोपमेति सहशब्देन
जीविताशया उपमाद्योतनात् ॥ ३२ ॥ ज० स०

समदृश्यत जीविताशया सह रामेण बधूशिरोमणिः ॥३२॥
सहोपमा ।'

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनामृष्टरजोविधूसरम् ।

रुचिर इत्यादि । रामेण बध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृश्यत संदृष्टः कर्मणि घी जीवितोऽस्मीति या प्रत्याशा तथा सदृशः सहशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः उभयसाधर्म्यमाह रुचिरोन्नतरत्नगौरवः उन्नतं महद्गौरवं बद्धमूल्यत्वादिलक्षणं गुरुत्वाख्यगुणविशेषो वा यस्य तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तश्चासाबुन्नतरत्नगौरवश्चेति कर्मधारयः जीविताशापि रुचिं तृष्टिं राति ददातीति रुचिरा उन्नतरत्नेष्विव गौरवं बद्धमानी यस्मामिति भावः परिपूर्णस्यामृष्टरश्मेश्चन्द्रस्त्रेव मण्डल वक्राकारत्व यस्य स तथा आशापक्षे परिपूर्णममृष्टमिव रश्मिमण्डलं यस्यां जीविताशायां सत्यां शरीरस्य तेजस्वित्वसम्भवात् परिपूर्णममृष्टतेनामरणेन रश्मिमण्डलं यस्यामिति केचित् । सहोपमेति सहशब्देन जीविताशासादृश्यसूचनात् चूडामणिदर्शनेन तस्य जीविताशा जातेति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ३२ ॥ ५०

अवसन्नरुचिमित्यादि । न शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव समपश्यद्रामः तेन तल्लयमिति वतिः अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेणीबन्धेन मलिनत्वात् इतरत्वं सशोक्तत्वात् वनागतं अशोकवनिकाख्याद्वनादागतं इतरं पितृरादेशाद्वनमागतं सुप्लुषेति सः अनामृष्ट अनपनीतं यद्रुजः तेन विधूसरं उभयमपि अप्रेतमैथिलिं अप्रेता सैथिली येन यस्माद्वा दधतं गौरवमात्रं गुरुत्वमेव न दीप्तरादिकं इतरं साहाय्यं दधतम् । तद्धितोपमेति तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥ ज० ५०

अवेत्यादि । रामस्तं शिरोमणिमात्मवदात्मानमिव समपश्यत् सदृष्टवान् उभयसाधर्म्यमाह अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेणीबन्धेन मलितत्वात् अमार्जनाद्वा आत्मपक्षे सशोक्तत्वात् वनागतं अशोकवनिकायाः समागतं पक्षे पितृरादेशात् वनमायातं अनामृष्टरजोविधूसरं अनामृष्टं अनप-

समपश्यदपेतमैथिलिं दधृतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३ ॥

तद्धितोपमा ।

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थञ्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।
सलक्ष्णो भूमिपतिस्तदानीं शाखावृगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४ ॥

लुप्तोपमा ।

नीतं यद्भ्रजो भूमौ शयनाल्लग्नं तेन विधूसरं पाण्डुरं धूसरशब्दोदन्यमध्यः
सहिष्णुधूसरितः सरितस्तट इति प्रयोगात् अपेतमैथिलि अपेता मैथिली
यस्मात् बद्धप्रेयसीत्युदाहरणेन द्यूतः इत्यस्य प्रायिकत्वसूचनाच्च कप्रत्ययः
गवावादेरिति ह्रस्वः किं वा मैथिल्याः सकाशादपेतं भ्रष्टं अपेतस्य पूर्व-
निपातोऽभिधानात् राजदन्तादित्वादिति परः । गौरवमात्रं केवलं गुरु-
त्वाख्यगुणविशेषं दधृतं धारयन्तं न दीपनादि आत्मपक्षे माहात्म्यं
तद्धितोपमेति तद्धितसंज्ञकेन चूत्साम्य इति कृतवत्प्रत्ययेन सादृश्याभिधा-
नात् एवं कल्पादयोऽपि सादृश्यसूचकाः स्वमते तद्धितस्य तसंज्ञा ॥३३॥ म०

सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्येन शक्त्या सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छि-
तोऽभिलषितोऽर्थो येन स हनूमान् कथञ्चिन्तामणिश्चिन्ता मणिरिव न
स्यात् इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्णः सह लक्ष्ण्येन भूमिपतीरामः
शाखावृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति चिन्तामणिरित्यत्रेव-
शब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥ ३४ ॥ ज० म०

सामर्थ्येत्यादि । तदानीं तस्मिन् चूडामणिप्राप्तिसकथे लक्ष्ण्य-
सहितो भूमिपतीरामः शाखावृगानीकस्य कपिसैन्यस्य पतिः सुग्रीवश्च
इति मेने ज्ञातवान् किमित्याह हनूमान् कथं चिन्तामणिरिव न
स्यात् स्यादेव धतः सामर्थ्येन स्वशक्त्या सम्पादितो वाञ्छितार्थो येन
लुप्तोपमेति इवशब्दस्य गम्यमानत्वादहोच्चारात् तथाच कण्ठाभरणे लोपे
सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा । प्रतीयमाने सादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति
तां विदुरिति ॥ ३४ ॥ म०

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान् सीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जाल्मः ।
लङ्कावनं सिंहसमोऽधिगते मर्त्तुं द्विषन्नि त्यवदङ्घनमान् ॥ ३५ ॥

समोपमा ।

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनम्
तमहमितो बिलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

युष्मानित्यादि । युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलयकाल-
महावायुसदृशान् अचेतन् अजानन् चित्तिसंज्ञान इति भौवादिकः
द्विषन् दशाननः जाल्मः मूर्खः सीतास्फुलिङ्गं सीतामग्निकणमिव
परिगृह्यादाय लङ्कां वनमिवाधिगते मर्त्तुं मरिष्यामीति सिंहसम इत्य-
वदङ्घनमान् । समोपमेति समशब्देनोपमाया अभिधानात् अत्र निभ-
सदृशादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ ३५ ॥ ज० म०

युष्मानित्यादि । हनूमान् इति अवदत् किमित्यह सिंहसमः
सिंह इव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी द्विषन् शत्रूरावणः सीतां स्फुलिङ्ग-
मिवाग्निकणमिव परिगृह्य युष्मान् रामादीन् क्षयवायुकल्पान् प्रलय-
कालसम्बन्धिवायुसदृशान् अचेतन् अजानन् मर्त्तुं प्राणान् त्यक्तु लङ्कां
वनमिव अधिगते अधिवसति सिंहोऽप्युग्रत्वादन्वमगणयित्वा वने वस-
तीति सादृश्यम् । समीपमेति समशब्देन उपमाभिधानात् एवं निभ-
सदृशादयो द्रष्टव्याः ॥ ३५ ॥ म०

इदानीमलङ्कारान्तराख्याह

अहृतेत्यादि । यो द्विषन् युधि संप्राप्ते समेतमायः समेता प्राप्ता
माया येनेति तृतीयार्थे वङ्गव्रीहिः सावावीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनदस्य
धनमहृत हृतवान् हृत्सादङ्गादिति सिचो लोपः तं विबुधैर्देवैः सह
कृतोत्तमायोधनं कृतमहासंध्यामं निङ्गुता अपलपिता ह्रीर्लज्जा येन
विभयमदेन तेन निङ्गुतह्रिया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नवं युक्तं येन पर-
स्त्रियमपहृत्यानीतवानसौ तं बिलोक्य अहमितः प्राप्तः विभवमदो
लज्जां त्याजयतीत्यसुमेवार्थं अनुसूतार्थान्तरमाह अथवेति अथवा शब्दे

विभवमदेन निङ्गुतह्वियातिमात्रसम्पन्नकम्
व्यथयति सत्प्रथादधिगताथ वेह सम्पन्नकम् ॥ ३६ ॥

अर्थान्तरन्यासः ।

निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्त्तते यस्मादिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्प्रथात् सन्मार्गात् कं न व्यथयति चलयति व्यथिरत्र चलने वर्त्तते । अर्थान्तरन्यास इति उक्तादर्थादन्यस्योपन्यासात् यथोक्तम् । उपन्यसनमर्थस्य प्रक्रान्तादपरस्य यत् । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्था-
लुगतौ यथेति ॥३६॥ ज० म०

अहूतेत्यादि । यो द्विषन् शत्रुर्धनेश्वरस्य कुबेरस्य धनं अहूत
हूतयान् इगुडुर्मठीस्यनिमित्ति कित्त्वान्न गुणः रूसखादिति सिलोपः
कीदृशः युधि सग्रामे समेता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यत्नेति
वा त विलोक्य अहमित आगतः कीदृशं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायोधनं
कृतमहायुद्धं निङ्गुतह्विया अपनीतलज्जेन विभवमदेन ऐश्वर्यमत्ततया
अतिमात्रमतिशयेन सम्पन्नकं युक्तं विज्ञारसङ्घेत्यादिना कुत्सायां कः
परस्त्रियमपहृत्वाप्यानयतीति निर्लज्जत्वं विभवमदो लज्जां त्याजयतीति
अर्थान्तरन्यासमाह अथवा यस्मात् अधिगता प्राप्ता सम्पत् विभूतिरिह
लोके कं जनं सत्प्रथात् सदाचारात् न व्यथयति न चलयति अपि तु
सर्वमेव व्यथङ् दुःखे चाले मये अत्र चलनार्थः व्यथेत्यव्ययं यस्मादर्थे ।
नन्दनं नाम छन्दः लक्षणं यथा नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हृथै-
र्नन्दनमिति अत्र तृतीयपादे नवमाक्षरस्य प्रह्वेवेति पिङ्गलसूत्रेण गुरुत्व-
विकल्पविधानात् लघुत्वं तथाच साधे प्राप्तनाभिहृदसञ्जनमाशु इति ।
यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेव गौरवम् । न छन्दोभङ्गमप्याहस्तदा
दोषाय सूत्रय इति कण्ठाभरणं । केचित्तु संयोगे गुरुत्वात् छन्दोभङ्गः
स्यादिति शङ्कया निङ्गुतह्वियेत्यत्र निङ्गुतभिधेयि पाठ कल्पयन्ति अर्था-
न्तरन्यास इति ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो योऽन्यत् प्रस्तुत्य किञ्चन ।

ऋद्धिमान् राक्षसो मूढश्चित्तं नासौ यदुद्धतः ।

को वा हेतुरनार्याणां धर्म्ये वर्त्मनि वर्त्तितुम् ॥ ३७ ॥

आक्षेपः ।

तस्याधिवासे तनुरुत्सु कासौ दृष्टा मया रामपतिः प्रमन्युः ।

तस्माधनसमर्थस्य न्यासो भिन्नस्य वस्तुन इति उपन्यसन् समर्थस्य प्रकान्तादपरस्य यत् । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यः सः पूर्वार्थाद्गुगतो यथेत्यन्योऽपि ॥ ३६ ॥ भ०

ऋद्धिमानित्यादि । यदस्मावुद्धतो दुर्दत्तः न तच्चित्तमाश्चर्यं यस्मादसौ ऋद्धिमान् राक्षसश्च उभयथा विमूढ इत्येतदुक्तमिति प्रतिषेधयन्नाह कोवेति । किमनेनोक्तेन यस्मादनार्याणां तद्विधानां धर्म्ये धर्मादनपेते वर्त्मनि मार्गे वर्त्तितुं को वा हेतुः किन्नाम कारणं नैवेत्यर्थः । आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम यथोक्तं प्रतिषेध इकेष्टस्य यो विशेषाभिधित्वात् । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधो यथेति । अत्रं पूर्वोर्द्धेनोक्तो य इष्टोऽर्थः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद्विविधः अयसुक्तविषयः ॥ ३७ ॥ ज० भ०

ऋद्धिमानित्यादि । असौ रावणो यदुद्धतो दुर्दत्तो भवति तन्न चित्तं नाश्चर्यं यस्मादसौ ऋद्धिमान् सम्पत्तिमुक्तो राक्षसश्च उभयथापि मूढो विचारमून्य एव एतदुक्तं प्रतिषेधयन्नाह कोवेति अथवा किमनेनोक्तेन यस्मात् अनार्याणां उद्धतानां तादृशानां धर्म्ये धर्मादनपेते वर्त्मनि सदाचारे वर्त्तितुं स्यात् कोवा हेतुः न कोऽपीत्यर्थः अतएवासावुद्धतः किमृद्धादिहेतुचिन्तयेति भावः । वाशब्द आक्षेपद्योतकः आक्षेपप्रतिषेध इति । निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्वात् । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मत इति अयन्तुक्ताक्षेपः पूर्वोर्द्धेनोक्तो य इष्टस्तस्य कोवेत्यादिना विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्या इति विभाषा सपूर्वस्येति नकारा-

कार्यस्य सारोऽयमुदीरितो वः प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन॥३८
आक्षेप एव ।

समतां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः क्षयेण सीता ।

भावपक्षे रूपं तनुः कशाङ्गी वीतोशुण्वचनादिति डीषो विकल्पः
उत्सुका सोत्कण्ठा प्रमन्युः प्रकष्टशोका जडुतडुत्सुङ् न भवति
तत्रायोपधादिति वर्त्तते अयङ्कार्यस्यास्मदायत्तस्य सारः शरीर सीता-
दर्शनं उदीरितः कथितः वो युष्मभ्यं शेषेणोद्धतेन अशोकवनिकामङ्गादिना
किं प्रोक्तेन न किञ्चित् प्रयोजनं । स एवेत्ययमप्याक्षेप एव किन्तु वक्ष्यमा-
णविषयः अत्र पूर्वार्द्धेनोक्तो यो दृष्टोऽर्थः तस्य विशेषाभिधित्वया प्रोक्ते-
नेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥ ज० स०

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः सीता
मया दृष्टा रामः पतिर्यस्या इति बद्धब्रीहिः परमते बद्धब्रह्मौ पत्युरिकारस्य
नकार ईप्सुत्वयस्य विभाषितः तेन रामपत्नी रामपतिश्चेति पदद्वयं स्वमते
बद्धब्रीहौ रामपतिरित्यादि भवत्येव रामपत्नीत्यादौ तु नारीसखी-
त्यादिना निपातितस्य पत्नीशब्दस्य ग्रहणं पत्नीशब्दो रूढी भार्यावाचकः
तेन षष्ठीसमासः कामेकपत्नीं ब्रतदुःखशीलामित्यादौ कर्मधारयस्य वाच्यः
कीदृशी तनुः कशाङ्गी शुण्याहोत इति पक्षे ईप्सुत्वयाभावः इत्सुका उत्-
कण्ठावतो त्वमीत्यर्थात् त्वत्सङ्गमभिलषमाणेत्यर्थः केचिदाहुः तनुया शरो-
रेणायुत्सुका किं पुनर्म्मनसा तथाचास्यात्तनुस्तनुया सार्द्धं धनुषा च
धनुस्तथेति शब्दभेदः प्रमन्युः प्रकष्टशोका अयं कार्यस्य मद्विधेयस्य सार
उत्कण्ठभागो वो युष्मभ्यमुदीरित उक्तः अशेषेणापरेण उद्धतेन उच्चा-
वचेन प्रोक्तेन किं न किञ्चित् प्रयोजनं स एवेति आक्षेप एव किन्तु वक्ष्य-
माणविषयक इति भेदः पूर्वार्द्धेनोक्तस्य दृष्टार्थस्य विशेषाभिधेच्छया प्रो-
क्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥ स०

समतामित्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वीं क्ष-
येण दौर्बल्येन एतावता त्वत्सङ्गमलाच्छशिलेखया त्वल्यतां समतामुपया-

यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखामतिवृत्तो लघयेन्न चापि भावी ३६
व्यतिरेकः ।

अपरीक्षितकारिणा षट्हीतां त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन ।

यात् उपगच्छेत् यदि कलङ्को नामापरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः इन्दुलेखां न
लघयेत् न न्यूनयेत् तथा भावी आगमी नालघयिष्यत्यदि न चैवं न
खाञ्चन्द्रलेखया न समेति भावः । व्यतिरेक इति अयं व्यतिरेको नामा
अन्वयः पूव्वार्द्धेनोपमानोपमे ययोरर्धौ दर्शितः तस्य पश्चार्द्धेन भेद-
दर्शनात् । यथोक्तं उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् । व्यतिरेकं
तमिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यथेति ॥ ३६ ॥ ज० म०

समतामित्यादि । सीता शशिलेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यतां
उपयायात् प्राभुयात् कीदृशी अवदाता शुद्धा चन्द्रलेखाप्यवदाता शुद्धा
क्षयेण दौर्बल्येन प्रननुः अतिक्रम्या शशिलेखापि क्षयेण रोगविशेषेण
प्रतनुः यदि नामातिवृत्तोऽतीतो भावी भविष्यन् कलङ्कस्तामिन्दुलेखां
न लघयेत् न तिश्येन न्यूनां कुर्यात् कलङ्कस्य भूतत्वाद्भावित्वाच्च सा चन्द्र-
लेखयापि न समेति भावः । लघुशब्दत्वेः क्त्वाख्याने जिरिति ङिः
जीमंश्च ङिदिति ङित्वात् टेलोपः नामेत्यव्ययं प्रकाशसम्भावनाक्रोधाभ्यु-
पगमकुत्वनेषु व्यतिरेक इति उपमानादादन्यस्य व्यतिरेकः स एव स इति
अन्वयस्य उपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ॥ ३६ ॥ म०

अपरीक्षितकारिणेत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारित-
करणशीलेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपासितज्ञानवृद्धसत्येन
अविरोधितनिष्ठुरेणानपकृतोऽपि क्रूरः सन् यः शत्रुः तेन षट्हीतां सार्धं
पतिव्रतां दयिताभिषां त्वाप्यार्हां त्वातं रक्षितमलं पर्याप्तं त्वं घटस्य
यतस्तु हे राजद्वित्यवदङ्गनमान् । विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधन-
ञ्चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकं यत्क-
रणं यथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्पण्डितत्वं यथाविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य

अविवाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन्॥४०॥
विभावना ।

स च विह्वलसत्वसङ्कुलः परिशुष्यन्भवन्ममाह्वदः ।

क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । यथोक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् । ज्ञेया विभावनेवासौ सान्वयं कथ्यते यथेति ॥ ४० ॥ ज० म०

अपेत्यादि । हे राजन् ! दयितां सीतां प्रियां त्रातुं रचितं त्वमलमत्यर्थं घटस्व घटस्व यतः साध्वीं पतिव्रतां अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणशीलेन अनासेवितद्वृष्टिपण्डितेन दृष्टमनुपास्यैव पण्डितेन पण्डितस्मन्येन अविवाधितेनानपकृतेनापि सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेनेत्यर्थात् गृहीतां इत्यवदङ्गमानिति सम्बन्धः । विभावनेति परीक्षादृष्टसेवाविधानैर्विनापि करणपाण्डित्यनैष्ठुर्याणां तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात् । तथाच क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति-विभावनेति काव्यप्रकाशः । प्रसिद्धहेतुव्याहृत्या यत्किञ्चित् कारणान्त-यम् । यत्र स्वाभाविकत्व वा विभाव्यसा विभावनेति दण्डो ॥ ४० ॥ म०

स चेत्यादि । स च रामो महाह्वदः महाह्वदसमः सीताविरहात् विह्वलेनाकुलेन सत्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः परिशुष्यन् शोषस्रपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्च्छितः शोकसन्तापेन मूर्च्छान्वितोऽभवत् भूतः अन्तरं चाम्बुजलं सीतावार्ताश्रवणमीश्रितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्त्रिकं पतितमित्येकोऽर्थः महाह्वदः परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैर्मत्स्रादिभिः संकुलो व्याप्तः परितापमूर्च्छितः परितापेन मूर्च्छितः अर्कतापान्वितोऽभवत् अम्बु च निरभ्रं विना भेदेन पतितमिति द्वितीयः समासोक्तिः यथोक्तम् । यतो-क्तेर्गन्त्यतेऽन्योऽर्थस्तत्त्वमानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थ-तया यथेति एवञ्च कृत्वा अयं श्लेषाद्भियते श्लेषे हि द्वयोरपि श्रूयसाध-त्वात् ॥ २१ ॥ ज० म०

स चेत्यादि । स च रामो महाह्वद इव अभवत् अथ निरभ्रं भेधं

परितः परितापमूर्च्छितः पतितश्चासु निरभ्रमीक्षितम् ॥४१॥

समासोक्तिः ।

अथ लक्ष्मणरूपतुल्यवेशं गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।

कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवगृहीतसादराज्ञम् ॥ ४२ ॥

अतिशयोक्तिः ।

विनापि आकस्मिकं ईक्षितं अभिलषित सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूपमसु जलं पतितं प्राप्तं अभयञ्च पतितञ्चेति चकारद्वयं तुल्यकालतास्त्रचनार्थं कीदृशः विह्वलेन विरहव्याकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलो व्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्य-सुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापेन शोकसन्तापेन मूर्च्छितः भोहं प्राप्तः महाहृदोऽपि परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्मत्स्यग्रादिभिः संकुलः परितापेन स्त्रयार्त्तापेन मूर्च्छितो यदा भवति तदेक्षितमसु विना सेधेन पतितम् । सत्त्वं गुण्ये पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुष्विति विश्वः । समासोक्तिरिति साक्षान्महाहृद-मात्रोपादानेऽपि तत्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् संचेपेष्वा-न्वयस्थोक्तिरित्यर्थः । यदुक्तं यत्रोक्तो गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संचेपार्थतया तथेति । अन्यत्रापि वस्तु किञ्चिद-भिप्रेत्य तद्दन्वस्य वस्तुनः । उक्तिसञ्ज्ञिप्ररूपत्वात् समासोक्तिरिदेष्यते इति । अतएव श्लेषाद्भेदः तत्र द्वयोरपि श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥ भ०

अथेत्यादि । अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा राम-अनुययुः अनुगतवन्तः लक्ष्मणेन तुल्यं रूपं वेशस्य यस्य रामस्य गमनाय प्रयाणाय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ अपहस्तौ यस्य नतेन प्रणतेन सुग्री-वेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं रामम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् अत्र सुषुपि नामासौ लक्ष्मणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्य इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनं अवश्यञ्च कश्चिद्विशेषोऽस्ति यथोक्तं निमित्ततो यत्र बचो लोकातिक्रान्तगोचरम् । अन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलङ्कारतया यथेति ॥ ४२ ॥ ज० भ०

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपिङ्गलाक्षाः ।
सुसुचुः प्रययुर्द्वृतं समीपुर्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥४३॥
यथासंख्यम् ।

अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा रामं
अनुययुः अनुमतवन्तः क्रोडय लक्ष्मणेन तस्यं रूपं त्रेयश्च यस्य तं रामदुः-
खेन लक्ष्मणोऽधिकं दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणाच्च रासादप्यधिकं हृष्ट
इति लक्ष्मणेन तस्यतोक्ता । कपीनां रामनाय प्रस्थानाय आदेश आज्ञा
तदर्थं विनिर्गतोऽग्रहस्तो यस्य तं हस्तयस्त्र्यैकदेशदत्तितया अग्रशस्त्रेण
कर्मधारयः अन्धे तु राजदन्तादौ पठन्नि प्रणतेन सुयीत्रेण गृहीता साद-
राज्ञा यस्य तम् । अतिशयोक्तिरिति अतिशयार्थप्रतिपादनात् अत्र हि
आज्ञानन्तरमेव कपीनामनुगमनेनैव भक्त्यतिशयत्वं लक्ष्मणतुल्यताभिधा-
नेन तद्गतहर्षशोकातिशयत्वञ्च तथाच विवक्षाया विशेषस्य लोकसीमाति-
वर्त्तिनी । असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोक्तमा च सा । सा तु प्रायो
गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पान्ते तर्हि द्रव्यस्य जातेर्या भवत्यतिशयः
क्वचिदिति ॥ ४२ ॥ भ०

कपिपृष्ठगतावित्यादि । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ कपयश्च
सर्व एते सुसुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुर्व्योम आकाशं महेन्द्रं महीधरं
समीपुः गतवन्तः लिटः किञ्चे गुणाभावाद्वातोरियद् नरेन्द्रौ किम्भूतौ
कपिपृष्ठगतौ हनूमन्सामूढौ यथासंख्यमिति सुसुचुरित्यादिना क्रियाणां
वसुधादीनाञ्च कर्मणासहकर्मणो निर्देशात् । यथोक्तं भूयसासुपदिष्टानां
क्रियाणासु कर्मणाम् । क्रमणो योऽनुनिर्देशो यथासङ्गं तदुच्यते
इति ॥ ४३ ॥ ज० म०

कपीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानरपृष्ठस्थौ नरेन्द्रौ
रामलक्ष्मणौ ज्वलदग्निवत् पिङ्गलशरीराः कपयश्च वसुधां पृथ्वीं
सुसुचुः त्यक्तवन्तः व्योमाकाशं प्रययुः प्रवातवन्तः महेन्द्राख्यं पर्वतं द्रुत

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ताद्दुदधिजलौघपरिह्वारिणीम् ।
गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिन्नेगसहं प्रसार्य देहम् ॥४४॥

उत्प्रेक्षा ।

समीयः सङ्गतवन्तः । यथासख्यमिति क्रियापदानां कर्मपदानाञ्च क्रमे-
णान्वयात् यदुक्तं काव्यप्रकाशे यथासङ्घं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय
इति अन्यत्राप्युक्तं भूयसासुपदिष्टानामर्थानां समधर्मिण्याम् । क्रमशो
योऽर्थनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते इति ॥ ४३ ॥

स्थितमित्यादि । उदधिजलौघात्समन्ततो यः परिरुवो विनाशः
तस्माद्धारिणीं परिरक्षितमिव गगनतलवसुन्धरयोरन्तराले देहं शरीरं
जलनिधिवेगं सहते इति मूलविभ्रजादित्वात्कः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं
समीयुः । उग्रं चेति यथोक्तं अविवक्षितसामान्यात्किञ्चिन्नोपमया सह ।
अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति अत्र महीधरसामान्यस्यापि
विवक्षितत्वादविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितमिवेति किञ्चिदुपमया सह
महेन्द्रगिरेरतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थित-
मित्यतिशयान्विता ॥ ४४ ॥ ज० म०

स्थितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्रं उदधेर्जलौघेन परिरुवात् विना-
शात् समन्तादाप्लवनाद्वा धारिणीं पृथिवीं परिरक्षितमिव समन्तात्
त्वात्समिव गगनतलवसुन्धरयोराकाशपृथिव्योरन्तराले मध्ये जलनिधि-
वेगसहं देहं प्रसार्य विस्तार्य स्थितं सहेः पचादित्वादन् परिह्वारो
भावेऽल् परिह्वारमिति पाठे पचादित्वादन् चञ्चलां व्याकुलां वा परि-
ह्ववञ्चलः स्यादाकुलेऽपि परिह्वव इति विश्वः । उग्रं चेति अन्यथा-
वस्थिता वृत्तिश्चेत्तनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्षते यत्र तासुत्प्रेक्षां विदु-
र्बुधा इति अत्र स्वाभाविका द्यावापृथिव्योरन्तराले स्थितिः पृथिवी-
रक्षणार्थतया सन्भाव्यते अन्यस्वाह अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिन्नो-
पमया सह । अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति अत्र महीधर-

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिष्टष्टदेवलीकम् ।

घनविपुलनितम्बपूरिताशं फलकुसुमाचितवृक्षरस्यकुञ्जम् ॥४५॥

वार्त्ता ।

सामान्या विवक्षितत्वाद्वाविवक्षितसामान्यत्वं परिरक्षित्वमिवेति प्रयोगात् किञ्चिद्धोपमया सह योगित्वं महेन्द्रगिरेरतद्गुणतया रक्षण- क्रियायोगः गगनतलवस्तुभ्ररान्तरालं व्याप्य स्थितमित्यतिशयत्वितत्वं इत्यशब्दोऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः ॥ ४४ ॥ भ०

विषधरनिलय इत्यादि । विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं महेन्द्र शिखरशतैः करणभूतैः परिष्टष्टः संष्टष्टो देवलीको येन घनैर्निरन्तरै- र्विपुलैर्विस्तीर्णैर्नितम्बैर्भेखलाभागैः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन फलकुसुमान्वितैर्दृष्टैः रस्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन् वार्त्तेति तत्त्वार्थकथनात्सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुदिता यथेयमेव तथावोक्तं स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्थञ्च स्वभावोऽभिहितो यथेति निर्विशिष्टा वार्त्तानामालङ्कारः यथोक्तं गतोऽस्तमर्को भातोन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां प्रवक्षत इति ॥ ४५ ॥ ज० भ०

विषधरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं विषधरनिलये पाताले निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करणभूतैः परिष्टष्टः संष्टष्टो देव- लीकः रूगो येन घनैर्निरन्तरालैर्विपुलैर्विशालैर्घनेन भेदेन विपुलैर्वा नितम्बैर्भेध्यभागैः पूरिता व्याप्ता आशा दिशो येन फलेन पुष्पेण चाचि- तैर्व्याप्तैर्दृष्टैः रस्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्यत्वं यत्र तं तथा । वार्त्तेति तत्त्वार्थकथनात् सा द्विविधा विशिष्टा निर्विशिष्टा च तत्र पूर्वा स्वभावो- क्तिरुच्यते यदुक्तं स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित्प्रचक्षते । अर्थस्य तादव- स्थञ्च स्वभाव इति कथ्यते इति निर्विशिष्टा तु सैव वार्त्तालङ्कारः यथोक्तं गतोऽयमस्तमादित्यो यन्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्ता- मेतां प्रवक्षत इति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्त्ता बोध्या ॥ ४५ ॥ भ०

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनाम्
 सरसिरुहैर्दयितास्यर्हास्यलक्ष्म्याः ।
 स्फुटमनुहरमाणमादधानम्
 पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥
 प्रेयः ।

मधुकरविरुतैरित्यादि । प्रियाध्वनीनां सीतासम्बन्धिनां जल्पितानां मधुकरविरुतैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तं स दृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाः यदास्यं हासञ्चैतयोर्लक्ष्म्याः सरसिरुहैः सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्र पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुसुदैर्हास्यलक्ष्म्याः अथवा कृत्याद्यैरिति षष्ठी अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सदृशीभवन्मित्यर्थः पुरुषपतेः रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमात्रस्येत्यर्थः परसुत्कृष्टं प्रमोदमदधानं जनयन्त समीयुः । प्रेय इति प्रियतमवस्त्वभिधानात् ॥ ४६ ॥ ज० म०

मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भ्रमराणां विरुतैः शब्दैः प्रियायाः सीताया जल्पितानां स्फुटं व्यक्तं अनुहरमाणं सादृश्यं दर्शयन्तं धातोरनेकार्थत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्वन्तमित्यन्वये सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य सुखस्य हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणं पद्मविकाशस्यात् हास्यसाम्येन पद्मैस्तदनुहरणसुक्तं अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुसुदमप्युच्यते तस्यापि सरसम्भूतत्वात् तेन पद्मैरास्यलक्ष्म्याः कुसुदैर्हास्यलक्ष्म्याः अनुहरमाणमित्याहुः । अतएव पुरुषपते रामस्य सहसा तत्क्षणमागतमात्रस्यैव परसुत्कृष्टं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वन्तं जनयन्तमित्यर्थः एतेन यात्रायां मङ्गलमपि सूचितं प्रेय इति प्रियतरवस्त्वभिधानात् ॥ ४६ ॥ म०

पहेत्यादि । दिवो नितम्बं मध्यभागं पद्माः मणिरसनेव यस्य विपुलं विस्तीर्णं न विद्यते उत्तमोऽस्त्रादित्यनुत्तमं अतिशयवान् लम्बः कान्त्या योगो येन च्यतो घनो वसन्निभो यस्मात् शिखरैः करैरिव मद-

ग्रहमणिरसनं दिवो नितम्बम्
 विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् ।
 चतुस्रधनवसनं मनोऽभिरामम्
 शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

रसवत् ।

प्रचपलमगुरुभरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितं विवर्ज्यं ।
 कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥४८॥
 जर्जस्वी ।

नादिव स्पृशन्तं महेन्द्रम् । रसवदिति दिवो गिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव
 शृङ्गाररसाभिधानात् तथाचोक्तं रसवद्दर्शितं स्पृष्टं शृङ्गारादिरसं
 यथेति ॥ ४७ ॥ ज० म०

ग्रहेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं शिखररूपकरैर्मदनात् कामा-
 न्तोरिव दिव आकाशस्य नितम्ब मध्यभागं स्पृशन्तं कीदृशं नितम्बं
 ग्रहमणिरसनं ग्रहाश्चन्द्रादयो मण्यनिर्म्मिता रसना काञ्ची यत्र विपुलं
 विस्तीर्यं अतुत्तमलब्धकान्तियोगं न विद्यते उत्तमो यस्मात् लब्धः कान्ति-
 योगो येन पञ्चत् कर्माधारयः च्युतधनवसनं च्युतो धनो मेघो वसनमिव
 यस्मात् एतेन प्राङ्कालोऽपि सूचितः अतएव मनोऽभिरामं चित्तानन्दकरं
 अत्र दिवो नायिकासास्यं महेन्द्रस्य नायकसास्यं व्यञ्ज्यम् । रसवदिति
 दिवो गिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररससाभिधानात् । तथाच दण्डो
 रसवद्रसभाप्रणमिति ॥ ४७ ॥ म०

प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्मिन् अगुरुं लघुं अतएव
 भरासहिष्णुं अनूर्जितं अनशृङ्गारं विवर्ज्यैवासमानत्वात् अर्णवस्य समु-
 द्रस्योपकण्ठे समीपे कृतवसतिं कृतावस्थान समीपुः तदेवासमानत्वाद्दर्शय-
 न्नाह स्थिरं अचल अतुलीन्नति असाधारणमहत्त्वमूढतुङ्गमेघं तद्भृ-
 त-
 महामेघं आश्रयणीयत्वात् जर्जस्वीति साहङ्गारवस्त्रभिधानात् ॥ ४८ ॥
 ज० म०

स्फटिकमणिगृहैः सरत्नदीपैः प्रतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां दधतमदुःखमनल्पकल्पदृक्षन् ४६॥

पर्यायोक्तम् ।

प्रचपलमित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं जन लोकां विवर्ष्य त्यक्त्वा विजनत्वात् अर्णवस्य ससद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृशत्वात् कृता वसतिर्येन स्थिरमचलं अतुलोन्नतिं महोच्छ्वायं एतेन गुरुत्वमूर्जितत्वञ्च सूचितं अटतुङ्गमेघं धृतमहामेघं भारसहत्वात् जनवर्जने हेतुमाह प्रचपलेति कीदृशं जनं असमानं स्वसासदृशं असमानत्वं दर्शयद्वाह प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अतएव भारसहनशीलं अनूर्जितं दर्प-
मून्य दुर्बलं वा जनस्यासदृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्वार्णवस्य समीपे व्रासश्च युक्तः । अर्जस्तीति साहङ्कारवस्त्वभिधानात् यदुक्तं अर्जस्ति-
रूढाहङ्कारमिति ॥ ४८ ॥ भ०

स्फटिकमणिगृहैरित्यादि । स्फटिकमणिगृहैः रत्नदीपयुक्तैः प्रत-
रुणानां किन्नराणां गीतनिस्वनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं
सुराङ्गनानां दधतं जनयन्तं अदुःखं न विद्यते दुःखमस्मिन्निति सुख-
हेतुमित्यर्थः बद्धकल्पदृक्षं समीपुः । पर्यायोक्तमित्येव अमरपुरमतिं
दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् तथा-
चोक्तं पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत इति ॥ ४६ ॥ ज० भ०

स्फटिकेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं रत्नदीपमणिगृहैः स्फटिकम-
णीनां गृहैः प्रकृष्टतरुणानां किपुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः सुरा-
ङ्गनानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तं अदुःखं
नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः अल्पा बद्धवः कल्पदृक्षा यत्र तं
एवभूतं महेन्द्रं समीपुरित्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति अमरपुरमतिं दधत-
मिति पर्यायेण वचनभङ्गात् तदेव अमरपुरमिति प्रतिपादनात् । यदुक्तं
अर्थमिदं जनास्त्राय तस्मैवार्थस्य सिद्धये । यत्रकारान्तरस्त्वानं पर्या-

अथ ददृशुर्ददीर्णधूमधून्नाम्
 दिशसुदधिव्यवधिं समेतसीताम् ।
 सहरघुतनयाः भवङ्गसेनाः
 पवनसुताङ्गुलिदर्शितासुदक्षाः ॥ ५० ॥
 समाहितम् ।

योक्तं तदुच्यते इति अन्यत्वाप्रि पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत
 इति काव्यप्रकाशेऽपि पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यदिति ॥
 ४६ ॥ भ०

अथेत्यादि । अथ प्राप्तप्रानन्तरं भवङ्गसेना, सहरघुतनया दिश
 ददृशुः, उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः उपसर्गे षोः
 किः उदीर्णेन सहता धूमेन धूमामस्यष्टां समेतसीतां सङ्गता सीता-
 नयेति 'हृतीयार्थे' वङ्गव्रीहिः पवनसुतस्याङ्गुल्या दर्शितां उदक्षाः
 जङ्गीकृताक्षाः वङ्गव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति पच् पिल्लक्षणोऽङीष् न भवति
 तस्यानित्यत्वात् तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति समाहितमिति अनन्यमनस्कतया
 दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥ ज० म०

अथेत्यादि । महेन्द्रप्राप्तप्रानन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां
 सहिता वानरसेनाः उदक्षा उद्गतनेत्राः सत्यः समुद्रव्यवधानां दक्षिणां
 दिश ददृशुः कीदृशीं उदीर्णेन सहता धूमेन धूमामं कृष्णलोहितां ऋगि-
 गत्वां ज्ञे रूपं समेता सङ्गता सीता यां यत्र वा पवनसुतस्य हनूमतोऽ-
 ङ्गुल्या दर्शितां निर्दिष्टां उदक्षा इति उद्गतमूर्द्धीकृतमक्षं चक्षुर्यासां
 इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽप्यक्षशब्दस्य विशेषपरत्वाच्चेत्ववाचकत्वं किं वा
 सकथ्यक्ष्णः षः स्नाङ्ग इति षप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वस्त्रादौ पाठस्तेन
 नमनसंख्यास्वस्त्रजादेरिति ईप्प्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्यानित्यत्वा-
 दिति काष्ठापाः मात्वादित्वादिति वासवताः भवङ्गसैन्या इति पठ-
 न्यन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वत एव जायमानं हन-

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।
सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्भुवनभरत्तममप्यभिन्नवेलम् ॥ ५१ ॥

उदारम् ।

मदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितं यदुक्तं समाधिः सुकरं कार्यं
कारणान्तरयोगत इति अन्यत्रापि किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशा-
त्पुनः । तस्याधनसमापत्तिर्यदाङ्गस्तत्समाहितमिति जयमङ्गलायान्त
एकचित्ततया दिशोऽवलोकनात् समाहितमित्युक्तम् ॥ ५० ॥ म०

जलनिधिमित्यादि । महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः
स्रवङ्गसेनाः ल्हदिप्त्वात्क्षे रङ्प्रचयेन उच्चतया तिरोहितास्तिग्मरश्मिभासो
येन निकुञ्जेन तस्मान्नि कुञ्जात् सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैर्भूमिभिः भुवनस्य
भरणे क्षममपि शक्तमपि भूभरण इति क्रैयादिकः तस्य ऋतोरपि रूपं
अभिन्नवेलं अनतिक्रान्तमर्थ्याद् जलनिधिं उदारमिति उदात्तमित्यर्थः
महातुभावताप्रतिपादनात् यतो महातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरत्तममपि
अभिन्नवेलमिति द्विविधसुदारं महातुभावतया विविधरत्नयोगाच्चेति
इयं महातुभावता दर्शिता ॥ ५ ॥ ज० म०

जलनिधिमित्यादि । सरघुतनयाः स्रवङ्गसेना महेन्द्रकुञ्जात् जल-
निधिमगमन् औगम्लगत्याम् ल्हदिप्त्वात् द्यांङ् प्रचयेन समूहेन तिरो-
हिता आच्छादित्वास्तिग्मरश्मिः सूर्यस्य भासो दीप्तयो याभिस्ताः
स्रवङ्गसेनानां विशेषणं प्रचयेन उच्चतया तिरोहितास्तिग्मरश्मिभासो
येन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा कीदृश जलनिधिं महान्तरङ्गा ऊर्ध्व-
यो येषु तैः सलिलसमुदयैर्जलसमूहैर्भुवनस्य पृथिव्या भरणे पूरणे क्षमं
शक्तमपि अभिन्नवेलमनतिक्रान्तमर्थ्याद्म् । उदात्तमिति महातुभावता-
प्रतिपादनात् महातुभावत्वन्त महातरङ्गजलसमूहैर्भुवनभरत्तमस्याप्य-
भिन्नवेलत्वात् तथाचोक्तं आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तं
नाम तं प्राङ्तरङ्गारं मनोविषय इति उदारमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः

पृथुगुरुमनिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभतान्धकारम् ।
उपहृतरविरश्मिष्टत्तिमुच्चैः प्रलघुपरिप्लवमानवज्जजालैः ॥ ५२ ॥
उदारमेव ।

द्विविधमिदं महादुभावत्वात् नानारत्नयोगित्वाच्च आद्यमत्रोक्तम्
॥ ५१ ॥ भ०

द्वितीयमाह

पृथ्वित्वादि । पृथवो महान्तः गुरवस्तु न परिच्छेद्याः मणयो
मौक्तिका यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा दीप्त्या ग्लपितं
क्षयितं रसातले संभतसुपचितमन्धकारं येन तं उच्चैरुपरि प्रलघूनामन्धानां
परिप्लवमानानां वज्जाणां यानि जालानि समूहाः तैरुपहृता रविरश्मि-
ष्टत्तयो यश्चिन् सः तद्भ्रजनिधिमगमन् यद्वज्रवारिणि तरति तत्प्रशस्त-
मित्युक्तं एतदेवापरेऽन्वेन वाक्यार्थेनान्यथा विदुः । नानारत्नवियुक्तं
यत्तत्किञ्चोदारसुच्यते इति ॥ ५२ ॥ ज० म०

द्वितीयं दर्शयति

पृथ्वित्वादि । कीदृशं जलनिधिं पृथवो महान्तो गुरवो गुरुत्वाख्य-
सुष्यविशेषयुक्ता ये मणयो मौक्तिकानि तेषां याः शुक्तयः तासां गर्भभासा
अनर्त्तनीनदीप्रा ग्लापितं नाशितं रसातले पातले सम्भृतसुपचितमन्ध-
कारं येन तं सुक्लस्फोटः स्त्रियां शुक्तिरित्यक्षरः । उच्चैरुपरि प्रलघूनां
लघुतमानामत एव परिप्लवमानानां तरतां वज्जाणां जालैः समूहैरुपहृता
रविरश्मिष्टत्तयो येन यत्र वा तं यद्वज्रं जले तरति तत्प्रशस्तं यदुक्तं
रत्नपरीक्षयां गुरुणि सर्वरत्नानि वज्रसेकं परं लघु । भिद्यन्तेऽन्धानि
वज्जेषु तन्न केनापि भिद्यते इति । उदात्तमेवेति विविधरत्नद्विष्टुक्त-
त्वात् यदुक्तं पूर्वत्वाशयमाहात्म्यमवाभ्युदयगौरवम् । विविधितनिति
व्यक्तमुदात्तं इत्यभ्युद इति अन्यत्रापि नानारत्नद्विष्टुक्तं यत्तच्चोदात्तं
किञ्चोच्यते इति ॥ ५२ ॥ भ०

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्स्त्रिलिलैर्विभावरीषु ।
 स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्नमयान्महेन्द्रसानून् ॥५३॥
 उदारमेव ।
 भुवनभरसहानलङ्घप्रधास्त्रः पुरुरचिरत्नभृतो गुरुदेहान् ।

समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु विवर्द्धमानैरमलैः सरित्स्त्रिलिलैः समुपचितजलं उदधिं स्फुटमवगमयन्तं बोधयन्तं किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्रकान्तस्वभावान् जडवारीन् अन्यथा कथं धीयते जलं यदि चन्द्रकान्तसानवो न स्युः उदारमेवेति रत्नयोगात् ॥ ५३ ॥ ज० भ०

समुपेत्यादि । कीदृशं जलनिधिं विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानैरमलसरित्स्त्रिलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलं अतएव महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् प्रचुरचन्द्रकान्तमयान् तत्स्वरूपान् वा अवगमयन्तं बोधयन्तं जडवारीन् धृतजलान् यदि तत्र चन्द्रकान्तमयाः सानवो न स्युस्तदा कथमूढजलाः स्युः ततश्च कथं वा तत्समीपे नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः । उदात्तमेवेति रत्नयोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्पदिति काव्यप्रकाशः ॥ ५३ ॥ भ०

भुवनभरसहानित्यादि । गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हीश्च तादृशा-
 नेव द्रधतं जलनिधिमगमन् गिरीनलङ्घप्रधास्त्रः अर्हीश्चानभिभवनीय-
 तेजसः गिरीन् पुरुरचिरत्नभृतः अर्हीश्च महाचिरत्नभृतः गिरीन्
 गुरुदेहान् अर्हीश्च महाकायान् अभावधुराः असपीडिताः निलीनाः
 कूर्मान् नक्राश्च येषु तान् गिरीनर्हीशोदूढभुवो धृतवस्तुधान् गिरीनर्हीश्च
 नरुद्व्यप्रशानिति लुलं पूर्वस्थातुनासिकः स्निष्टमिति । उपमानेनोपमेय-
 त्वस्य साधनात् तथाचोक्तं विशेषणैर्न स्निष्टम् । उपमानेन यत्तत्त्वसुप-
 मेयस्य साध्यते । क्रियागुणाभ्यां नाम्ना च स्निष्टं तदभिधीयत इति
 अत्रोपमानभूतैरहिभिरूपमेयभूतानां गिरीणां तत्रस्थ ताद्रूप्यस्य भुवन-

अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान् दधतसुदूढभुवो गिरीनर्हीश्च ॥५४

श्लिष्टम् ।

प्रददृशु रुरुसु क्तगीकरौघान्

विमलमण्डितिसंभृतन्द्रचापान् ।

भरादिताद्रूप्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरह्निभिश्च नाम्ना
च शब्देन भुवने भरसहानित्यादिना साध्यमानत्वात् रूपकसर्पीदृशमेव
किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमेययोर्युगपत्प्रयोगात् रूपके पुनरेकस्त्वोपमेय-
पुरुषस्य व्याप्त उपमानं तथाचोक्तं लक्षणं रूपकोऽपीदं विद्यते कामसत्त्व
त । दृष्टः प्रयोगे युगपदुपमानोपमेययोरिति तदुक्तम् । लक्षणं श्लिष्टं
सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशान्निविधं यथोक्तं श्लेषादेवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते
भिदा । तत्सहोक्त्युपमा हेतुनिर्देशान्निविधं यथेति तत्रेदं सहोक्तिश्लिष्ट-
सक्तं गिरीनर्हीश्चेति सहोक्त्या निर्देशात् ॥ ५४ ॥ ज० स०

भुवनेत्यादि । पुनः कीदृश जलनिधिं गिरीन् पर्वतान् अहीन्
सर्पांश्च दधतं पर्वतसर्पयोर्युगपद्विशेषणान्वाह भुवनभरसहान् जगतां
भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवन्त्याञ्च सहेः पचादित्वादन अलङ्कारधान्नः
अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभिभवनीयतेजसः पुरुरचिरत्नभ्यतः
प्रचुरदीप्तिमद्रत्नधारकान् रत्नात्यन्तिस्थानत्वात् फणारत्नयोगाच्च गुरुर-
देहान् अलघुसहायरीरान् अमविधुरविलीनकूर्मनक्रान् अमेष विधुरा
विकलाः सन्तो विलीनाः संश्लिष्टाः कच्छपाः कुम्भीराश्च येषु उदूढभुवो ध-
तभूमीन् पर्वतोपरि बालुकासञ्चयेन भूस्युत्पत्तेः भूमिधारकस्य शेषनागस्य
तत्र सत्त्वाच्च एवमेवभूतं जलनिधिसगमन्निति सम्बन्धः श्लिष्टमिति श्लिष्ट-
मिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा-
तदिहाभिन्नपदं दर्शितं पदभङ्गाभावात् तत्पुनस्त्रिविधं तथाचोक्तं श्लेषा-
देवार्थवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमा हेतुनिर्देशान्निविधं
यथेति । तदिदं सहोक्तिः लक्षणं श्लिष्टसक्तं गिरानर्हीश्चेति सहोक्त्या
निर्देशात् अन्यद्वयं क्रमेणार्थे उदाहरिष्यति ॥ ५४ ॥ भ०

जलसुच इव धीरमन्द्रघोषान्

क्षितिपरितापहृतो सञ्जीतरङ्गान् ॥ ५५ ॥

श्लिष्टमेव ।

विद्रुमसन्निहतभूषा सुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।

वभुरुदकनागरुग्ना वेलातटशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

हेतुश्लिष्टमेव ।

प्रददृशुरित्यादि । सञ्जातरङ्गान् जलसुच इव मेघानिव प्रददृशुः प्रददृश्वत्यः उरवो सञ्जान्तो सुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौषा येषु असलसन्निहत्यतय एव सन्ततानि इन्द्रचापानि येषु धीरमन्द्रघोषान् सधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरितापहृतः पृथिवीसन्तापहारिणः इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलसुच इवेत्युपमाननिर्देशात् ॥ ५५ ॥ ज० म०

प्रददृशुरित्यादि । सहरघुतनयाः स्रवङ्गसेना जलसुच इव मेघानिव सहतस्तरङ्गान् जम्भीन् प्रददृशुः मेघतरङ्गयोर्युगपद्विशेषणान्याह उर्विति उरवो सञ्जान्तो सुक्ताः कीर्णाः शीकरौषा येषु तान् निर्मलरत्नदीपय एव ताभिः करणभूताभिर्वा सम्भृतानि इन्द्रचापानि यत्र तदुक्तं अकाले शक्रचापानासुदयस्तु यती भवेत् । असौ धन्यतरो ज्ञेयो बहूमूल्यो सञ्जामणिरिति मेघपक्षे असलसन्निनामिव द्युतिर्वेषां तादृशानि उद्भृतेन्द्रचापानि यत्र धीरमन्द्रघोषान् सधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरितापहृतः पृथिवीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसम्बन्धात् किन्तु जलसुच इवेत्युपमाननिर्देशादुपमाश्लिष्टमिदम् ॥ ५५ ॥ म०

विद्रुमेत्यादि । वेलातटशिखरिणो यत्रेति जलनिधौ वसुः शोभन्नेत्यत्र ते तस्मैरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वेलातटाः शिखरिणश्चेति इन्द्रः शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि इदमपि यथानिर्दिष्टमेव किन्तु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात् विद्रुमसन्निहतभूषत्वात् जलहृत्तिभग्नत्वान्न यभुरिति ॥ ५६ ॥ ज० म०

भृतनिखिलरसातलः सरलः

शिखरिसमोर्म्भितिरोहितान्तरीक्षः ।

कुत इह परमार्थतो जलौघो

जलनिधिमीयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

अपङ्कतिः ।

विद्रुमेत्यादि । यत्र जलनिधौ वेलातटशिखरिणो वभुः शोभन्ते स्र-
तनीयुरित्यपि सल्लोकेनान्वयः वेलातटाश्च शिखरिणश्चेति इन्द्रः उभयं
विशिर्नाष्टविद्रुमैः प्रवालैर्मणिभिश्च कृता भूषा येषु ते तथा सुक्तामणीनां
उत्पद्यमानानां सुक्तानां स्रणीनाञ्च वा निकरेण समूहेन रञ्जिता
आत्मानो देहाः प्रदेशा येषां उदकनागरम्ना जलहस्तिभग्नाः स्निग्धे-
वेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात् किन्तु हेतुस्निग्धमिदं युगपदुभयविशेषस्थानां
हेतुत्वेनैव निर्देशान् प्रवालमणिकृतालङ्कारत्वात् सुक्तामणिदीप्तिरञ्जित-
रूपत्वात् उदकनागरभग्नात्वाच्च वस्तुविरत्यर्थः ॥ ५६ ॥ भ०

भृतनिखिलरसातल इत्यादि । एवं गुण्यविशिष्टो जलौघः कुत इह
प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया यतः पूरिताशेष-
पातालत्वात् सरलत्वात् शिखरसमैर्हृत्भिः परिहितान्तरीक्षत्वाच्च सरा-
घवाः सुवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलनिधौयुः ज्ञातवत्यः सर्वे गन्धर्वा
ज्ञानार्था इति भृज् भरण इति भौवादिकः अपङ्कतिरिति मायामित्यन्त-
र्गतोपमा रूपतया निर्देशात् विद्यमानार्थस्य चापङ्कत्वात् तथाचोक्तं अप-
ङ्कतिरितिष्टात् किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्थापङ्कत्वाद्देवा क्रियतेऽस्या-
भिदा यथेति ॥ ५७ ॥ ज० म०

भृतेत्यादि । सहरघुतनयाः सुवङ्गसेनाः समेत्य मिलित्वा जलनिधिं
अतः कारणात् मायामिव ईयुर्ज्ञातवत्यः सर्वेषां गन्धर्वाणां ज्ञानार्थत्वात्
किं कारणं तदाह इह प्रदेशे जलौघः कुतः परमार्थतस्तत्त्वेन विद्यते
कोदृशः भृतनिखिलरसातलः पूरिताशेषपातालः रत्नैः सहितः पर्वतहल्य-

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिम्
 विबुधहृतत्रियमप्यनष्टशोभम् ।
 मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः
 समभिभवन्तमविक्षतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

विशेषोक्तिः ।

तरङ्गैराच्छादिताकाशः जलस्यैतादृशलासम्भवादिद्यं खलु भावेति भावः ।
 अपङ्कतिरिति जलनिधिसुपभेयमसत्यं कृत्वा मायाभिवेत्युपमानस्य सत्य-
 तथा व्यवस्यःपितत्वात् तथाचोक्तं प्रकृतं यन्निधिध्यान्यत् साध्यते सा
 लपङ्कतिरिति अन्यत्वापि अपङ्कतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूताद्यांपङ्कवात् ज्ञेया क्रियतेऽस्याभिदा यथेति ॥ ५७ ॥ भ०

शशिरहितमित्यादि । शशिरहितमपि सुगन्धचन्द्ररहितमपि प्रभत-
 कान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतत्रियमपि अनष्टशोभं
 सर्वदा शोभास्यदत्त्वात् सुरैर्मथितमपि दिवसाकाशं जलौघैः समभिभवन्तं
 अत्युच्छ्रितत्वात् तदेवमविक्षतप्रभावं अखण्डिताभिमानसीयुः ज्ञातवत्यः
 विशेषोक्तिरिति शश्यादेरेकदेशस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण
 स्तुतिविशेषस्य प्रतिपादनात् यथोक्तं एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसं-
 स्तुतिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्नता यथेति ॥ ५८ ॥ ज० भ०

शशीत्यादि । कीदृश जलनिधिसीयुः शशिरहितमपि चन्द्रेण
 विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात् विबुध-
 हृतत्रियमपि देवहृतच्छीकसपि अनष्टशोभं सकलशोभास्यदत्त्वात् सुरै-
 र्मथितमपि जलौघैर्दिवसाकाशं सम्यगभिभवन्तं अत्युच्छ्रितत्वात् अतएव
 अविक्षतप्रभावं अखण्डितमहिमानं विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेरेकदेशस्य
 वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूतकान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात्
 तथाचोक्तं गुणजातिक्रियादीनां यत् वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव
 सा विशेषोक्तिरिष्यते । अन्यत्वापि एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसं-
 स्तुतिः । विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्नता यथेति ॥ ५८ ॥ भ०

क्षितिकुलगिरिमेष दिग्गजेन्द्रान्
 सलिलगतामिव नावसुद्वहन्तम् ।
 धृतविधुरधरं महावराहम्
 गिरिगुरुपोत्रमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५६ ॥

व्याजस्तुतिः ।

क्षितीत्यादि । क्षितिं पृथिवीं कुलगिरीन् कुलपर्वतान् शेषं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलिलगतामिव नावसुद्वहन्तं जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विह्वला धरा मही त्रेनेति गिरिगुरुपोत्रं गिरिवत् गुरु पोत्रं यस्य तमपीहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं जलनिधिमीयुः । व्याजस्तुतिरिति क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेण तुल्यत्वात् तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुभिच्छया निन्दनात् तथाचोक्तं दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधित्वया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथेति ॥ ५६ ॥ ज० म०

क्षितीत्यादि । जलनिधिमीयुरिति सम्बन्धः कीदृशं क्षितिं कुलपर्वतान् शेषं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलगतां नौकांमिव उद्वहन्तं दधतं अतएव महावराहमपि ईहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं कीदृशं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा प्रलये व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरु महत् पोत्रं सुखं यस्य ससुद्रपक्षे पोत्रं तरङ्गः व्याजस्तुतिरिति जलनिधेः को महिमा यः सदा क्षित्यादिभारं सेवकवत् वहतीत्यपो निन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तमिति प्रशंसनात् यद्वा भगवञ्जयमप्यापाततो निन्दात्वेनोक्ता तस्यादृश्यप्रदर्शनेन स्तुतिरुक्ता तथाचोक्तं यदि निन्दति वा स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता । दोषाभासा गुणा एव भजन्ते यत्र सन्नधिमिति अन्यैस्तु क्षित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेः स्तोत्रव्यपदेशेन महावराहतुल्यत्वात् तमपि महावराहमीहितैर्जयन्तमिति किञ्चिद्विधित्वया निन्दनाद्याजस्तुतिरित्युक्तं तथाहि दूराधिकगुणस्तोत्र-

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तम्
जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।
गलितमिव भुवो विलोक्य रामम्
धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनम् ॥ ६० ॥

उपमारूपकम् ।

अपरिमितमहाङ्गु, तैर्विचित्र-
स्युतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घैः ।

व्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधित्वया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ भते-
ति ॥ ५६ ॥ भ०

गिरिपरीत्यादि । गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाः चञ्चला विलोला
आपगान्ता नद्यन्ता यस्मिन् जलनिवहे तं जलनिवहं दधतं धारयन्तं
ससुद्रमीयुः कीदृशमिव जलनिवहं रामं भर्त्तारं विलोक्य हृष्टाया इत्यर्थ-
प्राप्तं ततश्च पूर्वकाले क्त्वा भुवः पृथिव्या इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टस्य
चीनमिव गलितं उपमारूपकमिति तथोक्तं उपमानस्य तद्भावस्यपमेयस्य
रूपयन् । यो वदत्युपमाभेदस्य उपमारूपकं यथेति ॥ ६० ॥ ज० भ०

गिरिपरीत्यादि । कीदृशं जलनिधिं जलस्य निवहं समूहं दधतं
धारयन्तं कीदृशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संस्पृष्टाश्चञ्चला नद्यन्ता
नद्यवयवा यत्र तं मनोऽभिरामं स्वपतिं विलोक्य हर्षवशात् जायारूपाया
भुवः पृथिव्या धरणिधरस्य पर्वतस्य स्तनरूपस्य गलितं स्तनं शुक्लवर्ण-
पटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति उपमासहितं रूपकमित्यर्थः । अत्र
उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य कस्यचिद्धरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं गलितं
पट्टचीनमिवेत्युपमापि निर्दिष्टा तथाचोक्तं उपमानेन तद्भावस्यपमेयस्य
रूपयन् । यद्वदत्युपमानं तदुपमारूपकं यथेति अन्यत्वात्पुक्तं इष्टं साधर्म्यवै-
धर्म्यदर्शनान्मुख्यगौणयोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथेति ॥ ६० ॥ भ०

अपरिमितमहाङ्गुधृतैरित्यादि । तरुद्वगपतिलक्ष्णचित्तीन्द्रैः सु-

तरुणगपतिलक्ष्णचित्तीन्द्रेः

समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१ ॥

तुल्ययोगिता ।

न भवति महिमा विना विपत्ते

रवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

प्रीवलक्ष्णरामैः समधिगतः प्राप्नो जलधिः परं सुष्टु वभासे शोभते स्म
कीदृशैः कीदृशै इत्याह अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रैः नानाद्भुतः शुचि-
भिर्विमलैः च्युतमलिनो निम्नलोऽलङ्घ्यैरनभिभवनीयैः महान् अनभि-
भवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः परं वभासिर इति तुल्य-
योगितेति न्यूनानामपि तेषां सुग्रीवादीनां विशिष्टेन जलनिधिना
महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्यानु-
ष्ठानेन तुल्ययोगात् तथाचोक्तम् । न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविव-
क्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥ ज० म०

अपरमितेत्यादि । तरुणगाणां वानराणां पत्या सुग्रीवेण लक्ष्म-
णेन चित्तीन्द्रेण रामेण च समधिगतः प्राप्नो-जलधिः परमत्यर्थं वभासे
शोभते स्म क्रमेण सुग्रीवादीनां ससद्रूपं च तुल्यानि विशेषणान्याह
अपरिमितमहाश्चर्यैर्विचित्रैः आश्चर्यान्वितः च्युतमलिनः शुचिभिर्विमलैः
महान् अनभिभवनीयः अलङ्घ्यैरनभिभवनीयैः एवञ्च सति तुल्यरूपत्वा-
त्तेन समधिगतास्तेऽपि वभासिरे इत्यर्थाद्भव्यते तुल्ययोगितेति उपमाना-
नामपि सुग्रीवादीनां विशिष्टेन जलधिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्य-
कार्यस्य भासनलक्षणस्य योगात् तथाचोक्तं विविक्तगुणोत्कर्षे यत्समीकृत्य
कस्यचित् । कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगितेति अन्यत्वाभ्युक्तं
न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता
तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥ भ०

न भवतीत्यादि । महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाश्च विना न
भवति घृष्टश्विनेत्यादिना पञ्चमी नास्त्रेव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो नास्ती-

अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
 शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२ ॥
 निदर्शनम् ।
 स्रुद्भिरपि विभेद् पुष्पवाणै-
 र्जलशिथिरैरपि भासतेर्ददाह ।

त्येवमवगमयन् बोधयद्भिव पयोधिस्तान् पश्यतो रामादीन् अविरत-
 मविच्छेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीचयो यस्य स एवं
 क्षणे क्षे अभवत् भूतवान् निदर्शनेति प्रतिक्रमं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्त-
 त्वभवनक्रिययैव महिमभवनस्य तदर्थस्य विपत्तिफलस्य उपादानात् न
 यथैववतिशब्दानां प्रयोगात् तथाचोक्तं क्रिययैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्श-
 नात् । इष्टा निदर्शना नाम यथैववतिभिर्विनेति ॥ ६२ ॥ ज० भ०

न भवतीत्यादि । विपत्तेर्विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न
 भवति अन्यारभ्येति विनाबोगे पञ्चमी नास्त्वैव तन्महत्त्वं यस्य विपत्ति-
 नास्तीति पश्यतो रामादीन् अवगमयद्भिव बोधयद्भिव असौ पयोधिर-
 विरतं अविच्छेदेन क्षे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिरभवत्
 पर्वतवत् पृथवो महान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचय-
 स्तरङ्गा यस्य स तथा महता विपत्तौ खेटौ न कर्त्तव्य इति रामं प्रत्युप-
 दिष्टमिति पश्यत इत्यस्य भावः । निदर्शनमिति प्रतिक्रमं वीचीनां
 पृथुत्वप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिम्नो विपत्तिफलस्यो-
 पादानात् तथाचोक्तं अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्कालदृशं फलम् । सदसत्त्वा-
 निदर्शयति यदि स्यात्तन्निदर्शनमिति अन्यत्राप्युक्तं क्रिययैव तदर्थस्य विशि-
 ष्टस्योपदर्शनात् । इष्टं निदर्शनं नाम यथैववतिभिर्विनेति कार्यः शब्दो
 यथा घट इत्यादिवत् यथाशब्दादिभिर्विनेदं निदर्शनमिति ॥ ६२ ॥ भ०

सस्रुद्रोपकण्ठे रामस्य सदनावस्थामाह

स्रुद्भिरित्यादि । सदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्प-

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ

न च मदनः क्षतमाततान नाञ्चिः ॥ ६३ ॥

विरोधः ।

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते

जलधिसमीपगतावतीतलोकौ ।

वायैरपि मृदुभिः रघुतनयं विभेद न चासौ क्षतं खण्डनमाततान जनित-
वान् जलशिशिरैर्भारैस्तमेव रघुतनयं ददाह न चासावञ्चिर्ज्वाला-
माततान विरोध इति पुष्पवाण्यानां यन्मार्दवं मरुताञ्च जलसंसर्गाद्यञ्चैत्थं
तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् तयोश्च क्रिययोर्वा
विरोधिनी क्रिया क्षताञ्चिर्घोरवतानालक्षणास्याः कामोद्रेकप्रतिपाद-
नाभिधानात् तथाचोक्तं गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा ।
या विशेषाभिधानाय विरोधन् विदुर्यथेति ॥ ६३ ॥

ससुद्रान्तिके सीतास्मरणत् रामस्य कामावस्थामाह

मृदुभिरित्यादि । मदनो मृदुभिरपि पुष्पवायैरघुतनयं विभेद न
चासौ तावतापि क्षतं खण्डनं आततान क्षतयान् सजलशःतलैरपि मारु-
तैस्तं ददाह न चासावञ्चिराततान अतएवासौ अनर्थपण्डितः निष्प्रयोजने
कर्म्मणि कुशलः विरोध इति पुष्पवाण्यानां यन्मार्दवं मारुतानाञ्च जल-
संसर्गात् यञ्चैत्थं तयोर्भेददाहलक्षणं क्रियाद्वयं विरुद्धमभिहितं तयोश्च
क्रिययोर्विरुद्धं क्षताञ्चिर्घोरकरणं तेन कामोत्कर्षरूपो विशेषः प्रति-
पादितः अथञ्च विरोधो न वास्तवः भेददाहःभ्यां पीडासात्वस्य लक्षि-
तत्वात् यथाचोक्तं विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् । विशेष-
साधनायैव स विरोधः सृष्टो यथेति । अन्यत्वाप्युक्तं गुणस्य च क्रियाया
वा विरुद्धान्यक्रियाभिधा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यथेति ॥
६३ ॥ भ०

अथेत्यादि । यथोक्तवस्त्वनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुरप्रचण्डा
मल्लिना प्रभा यथोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ रघोरपत्यं राघवः दशरथ-

अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्यो-
दिनकरराघवनन्दनावकाष्टांम् ॥ ६४ ॥
उपमेयोपमा ।
अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।

सन्नन्दनो रामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवाकरो रामस्य रामोऽपि दिवाकरश्चेति मूर्त्योर्देहयोरनुकृतिमिवावुकारमिव यथोक्तधर्मस्तुल्यतया अकार्षां कृतवन्तौ अतीतलोकौ त्यक्तलोकौ उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अनन्तर दिनकरः सूर्यो राघवस्य दशरथस्य नन्दनो रामो दिनस्थान्ते सन्ध्याकाले अन्योन्यस्य मूर्त्योः शरीरयोरनुकृतिमनुकारं अकार्षां कृतवन्तौ तुल्यधर्मत्वात् सूर्यो रामस्य मूर्त्योरनुकृतिं रामोऽपि सूर्यस्य मूर्त्तेरनुकृतिं चकारेत्यर्थः इयोस्तुल्यतां तौ कीदृशौ सद्गुरप्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः सूर्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य शोकाच्छयादिशयनाच्च सद्गुरसमीपं गतौ त्यक्तलोकौ च । उपमेयोपमेति इतरेतरशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकथनात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥ म०

अपहरदित्यादि । ततस्तत्तरकालं दिवसे वे विनोदाः चेतसः सस्थापकाः तान् सर्वतः सर्वान् सर्वेषु वा प्रकारेण अद्यादित्वात्तसिः अपहरदिव अपनयदिवान्बकार दयितगतं प्रियागतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत् घनरुचि बञ्जलच्छायं वट्टधे वड्डते च सहरषुनन्दनमन्मथोदयेन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वट्टधे सहोक्तिरिति अन्वकारमन्मथाम्रतयोर्वड्डनक्रिययोस्तुल्यकालयोः वट्टध इत्यनेन

घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारम्

सहरघुनन्दनमन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

सहोक्तिः ।

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिदृशेऽथ दृशां कृतावकाशः ।

पदेन कथनात् तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥ ज० म०

अपहरदित्वादि । ततो दिनान्तादुत्तरकालं अन्धकारं रघुनन्दनस्य रामस्य कामोदयेन सह ववृधे तदानीमन्धकारो रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृद्ध इत्यर्थः उभयविशेषणमाह सर्वतो विनोदानु अपहरदिव दिवसे वे विनोदाश्रितप्रसादकाः तान् सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्त्यव्यत्ययः दयितगतं समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् जनयत् घनरुचि भेषवत् श्यामं निविडच्छायां वा कामोदयपक्षे दयिता-विषये निविडा अङ्गा यस्मात् दयितगतमित्यत्र प्रसद्वनमित्यादिवत् ह्रस्वः वस्तुतस्तु दयितशब्देन सामान्यविवक्षया भार्याप्युच्यते अन्धकारोऽन्धियं ध्वान्तमित्यमरः । सहोक्तिरिति अन्धकारकामोदयान्श्रितयोर्द्वि-क्रिययोस्तुल्यकालयोर्वृधे इत्यनेनाभिधानात् । तथाचोक्तं तुल्यकाल-क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते । पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥ म०

अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्धकारवर्द्धनानन्तरं अधि-जलधि जलधेषुपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तमः क्षिपन् अपनयन् परि-दृशे दृष्टः दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रसरः जगल्लोक प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव कस्मात्तेनैवं कृतमित्याह यस्माद्यो महान् स सर्वः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति परिदृष्टिरिति दृशां कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात् तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः

विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनम्
 भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः ॥६६॥
 परिवृत्तिः ।
 अशनिरयमसौ कुतो निरभ्रे
 शितशरवर्षमसत्तदप्यशार्ङ्गम् ।

अपोहात् भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदा-
 दानं अन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथे-
 ति ॥ ६६ ॥ ज० म०

अधीत्यादि । अथान्धकारदृष्टानन्तरं हिमांशुसुन्द्रो जनैः परि-
 दृष्टो दृष्टः कीदृशः अधिजलधि समुद्रे तमोऽन्धकारं क्षिपन् नाशयन्
 अधिजलधीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः दृशं चक्षुषां कृतावकाशः दत्तावसरः
 प्रलीनं तिरीभूतं जगत् पुनर्विदधदिव खजन्निव कुतस्तेनैवं कृतमित्याह
 हि यस्मात् सर्व एव महान् जनः परार्थ एव परप्रयोजन एव भवति
 परिवृत्तिरिति दृशं कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आदानात्
 तमः क्षिपन् इत्यनेन च कस्यचिद्वस्तुनोऽपोहात् भवति हीत्यादिना अर्था-
 न्तरन्यासात् तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः । अर्था-
 न्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति । विद्यासागरस्तु तमःसम्बन्धिनमव-
 काशं नेत्रेष्वधाय तत्सम्बन्धिनः क्षेपणस्य तमसि विधानात् परिवृत्तिरिय-
 मित्याह तथाचोक्तं अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथेति ॥ ६६ ॥

अशनिरित्यादि । असौ यसुन्दरः किमयमशनिर्वज्रं असौ कुतो
 निरभ्रे नभसि कुतः यतोऽसौ सेषादुत्पद्यत इति उत निर्गतानां शराणां
 वर्षं तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानधनुः असद्विद्यमानमित्ययं सदनवशः कामाभि-
 भूतो सुहृः क्षः शशाङ्के शशाङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यं न
 च चन्द्रं निश्चिकाय निश्चिनोति अ विभाषा चेरिति कुल ससन्देह इति
 अशनिशरवर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अशनिशरवर्षमिति प्रयोक्तु-

इति मदनवशो मुहुः शशाङ्क
 रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥६७॥
 ससन्देहः ।
 कुसुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः
 क्षततिमिरेषु च दिग्बधूसुखेषु ।

रभिधानात् कुतो निरन्ध्रे तदप्यशाङ्कमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहवचोऽभिधानाच्च तथाचोक्त उपमानोपमेयस्य तत्त्वञ्च वदतः पुनः । ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्ग्रथेति ॥ ६७ ॥ ज० म०

अशनिरित्यादि । रघुतनयो रामः कामवशः सन् चन्द्रं न च निश्चिकाय न निष्णीतवान् किन्तु मुहुः क्षणं इत्येवं शशाङ्के वितर्कितवान् किमित्याह अयमशनिर्वज्रः असावशनिर्निरन्ध्रे नभसि कुतः यतो मेघाद्देशानिरुत्पद्यते किमिदं निश्चितानां शरणां वर्षं तदपि कुतः यतस्तदशाङ्कं अविद्यमानधनुरभूत् धनुषा विना न भवतीत्यर्थः शशाङ्क इति पाठे इत्येवं मदनवशश्चन्द्रविषयेऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकायेति योज्यम् । ससन्देह इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाशनिशरवर्षरूपत्वमभिधाय कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि न च निश्चिकाय चन्द्रमिति ससन्देहवचोऽभिधानाच्च तथाचोक्तं उपमानेन यत्तत्त्वं भेदञ्च वदतः पुनः । ससन्देहवचःस्तुत्यै ससन्देहं विदुर्ग्रथा इति ॥६७॥म०

कुसुदवनचयेष्वित्यादि । कुसुदवनानां चयेषु समूहेषु दिग्बधूसुखेषु विद्यति च क्षततिमिरेषु खण्डितमसःसु यतस्तेषु विकीर्णरश्मिः क्षिप्तमसूखः विललास तद्दिन्दुः शोभते स चन्द्रमसः सकाशात् अन्यो यद्वद्यथा न विलसति तथा विललास इदमुक्तं भवति इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति अनन्वय इति तद्वदशस्य सास्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्थोपमानोपमेयत्वात् तथा-

वियति च विललास तद्वदिन्दु-
विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः ॥ ६८ ॥

अनन्वयः ।

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे
विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताौ ।

चोक्तं यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । सादृश्यस्याविवक्षातस्तमित्याङ्गरनन्वयमिति ॥ ६८ ॥ ज० म०

कुसुदेत्यादि । इन्दुस्तद्वदिन्दुवत् विललास शोभते स चन्द्रादन्यः कोऽपि यद्वत् इन्दुवच्च विलसति इन्दुः कीदृशः कुसुदवदनानां चयेषु समूहेषु दिग्वधूनां मुखेषु विद्यति आकाशे च क्षततिमिरेषु खण्डिताभ्यकारेषु कीर्णरश्मिः प्रसारितकिरणः केचित्तु इन्दुस्तद्वत्तथा विललास यद्वत् यथा चन्द्रमसोऽन्यो न विलसतीत्याह । एवं सति चन्द्रस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् । अन्ये तु इन्दुर्यथा विललास तथा तदन्यो न विलसतीत्यर्थे चन्द्रस्योपमानत्वञ्चोक्तं स्यादित्याहुः । अनन्वय इति चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वकथनेनान्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् तथाचोक्तं रुद्रटे सा सादनन्वयाख्या यत्रैक्यं वस्त्वन्यदसदृशमिति । स्वस्य स्वयमेव भवेदुपमानञ्चोपमेयञ्च ॥ ६८ ॥ म०

शरणमित्यादि । पृथुविप्रमशिलानां यान्यन्तरालानि तेषु संस्थं सन्तिष्ठमानं सत्तमः निकुञ्जे गच्छने विटपिभिर्निराकृताश्चन्द्रस्य रश्मय एवारातयो यस्माच्चिकुञ्जात् तस्मिन् ससाद विलीनं शरणमिव यथा कश्चित् भीतो दुर्गे निक्षीयते सजलस्य घनस्येव द्युतिर्यस्य तमसः उत्प्रेक्षावयव इति भीतवत्प्रसादेति उपमानोपमेयत्वस्य स्मिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति रूपकार्थेन योगात् तथाचोक्तं स्मिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्त्रितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो अथेति । विटपितिरस्कृत-

घृथुविषमशिलान्तरालसंस्थम्
 सजलघनद्युति भीतवत्ससाद् ॥ ६६ ॥
 उत्प्रेक्षावयवः ।
 अथ नयनमनोहरोऽभिरामम्
 स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः ।

चन्द्ररश्मियोग इति पाठान्तरं तत्र रूपकार्थो नास्तीति असंपूर्णलक्ष-
 णता ॥ ६६ ॥ ज० स०

शरणमित्यादि । सजलस्य भेषस्य इव द्युतिर्यस्य तत् तसोऽन्व-
 कारं घृथुविषमशिलायाश्चान्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गतमिव शर-
 णापन्नमिव ससाद् विलीनं भीतवत् यथा कश्चिद्धीतो दुर्मवनान्तरे वि-
 लीयते निकुञ्जे कीदृशे विटपिभिर्दौर्निराकृता चन्द्ररश्मिरूपा अरात-
 यस्तमःशत्रवो यस्मात् उत्प्रेक्षावयव इति भीतवत् ससादेत्युपमाश्लेष-
 रूपस्मिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमित्युत्प्रेक्षायायोगात् विटपिनि-
 राकृतचन्द्ररश्मिपराताविति रूपकार्थेन योगाच्च तथाचोक्तं स्मिष्टस्यार्थेन
 संयुक्तः कश्चिच्चोत्प्रेक्षान्वितः । रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथेति
 चन्द्ररश्मियोग इति पाठे रूपकार्थो नास्तीत्यसम्पूर्णलक्षणता ॥ ६६ ॥ भ०

अथेत्यादि । अथ चन्द्रदर्शनान्तरं रघुसुतं राममभिरामं कामा-
 भिभूतत्वादाभिस्तुल्येन रम्यत इति अनुजः कनीयान् भ्राता वाचं
 वक्ष्यमाणं जगद् गदितवान् नयनमनोहरः प्रेक्षणीय इत्यर्थः इति
 तुल्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन रामेण सहाभिरमणीयगुणसा-
 म्यविवक्षया अभिरमणतुल्याक्रियायोगात् स्मर इव चित्तभवोऽपि
 तस्य चेतसि सदा भवतीति स्मिष्टं तथाप्यवामशीलोऽप्रतिकूल इति विरोधः
 स्मरस्तु वामशीलः सजलघनस्तनदिह्वना शब्देन तुल्यो घोषो यस्य संवृ-
 ष्टिरिति वृहत्कारयोगात् यथाचोक्तं पराभिभूता संवृष्टिर्वृहत्कार-
 योगतः । रचिता रत्नमालेन सा चैवं कथ्यते यथा ॥ ७० ॥ ज० स०

रघुसुतमनुजो जगाद् वाचम्
सजलघनस्तनयिन्नुतुल्यघोषः ॥ ७० ॥

संष्ट्टिः ।

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशी-
नयनजलापहृताञ्जनौष्ठरागा ।

कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकम्

क्व च शरणं जगतां भवान् क्व मोहः ॥ ७ ॥

आशीः ।

अथेत्यादि । चन्द्रोदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामं अभिरामं सुन्दरं
अनुजो लक्ष्मणो वाचं प्रकृत्यमाणं जगाद् कीदृशः स्मर इव काम इव
नयनमनोहर. तदुभयानन्दकः - चित्तभवः रामस्य चित्ते विद्यमानः अवा-
मशीलः अनुकूलस्वभावः चित्तभवोहि कामोऽवामशीलो भवति तत्प्रथ-
मवर्त्तकत्वात् अयन्त न तथेत्यापाततो विरोधसूचनायापिशब्दः सजल-
निविडमेघतुल्यशब्दः । संष्ट्टिरिति नानालङ्कारसंभर्गात् तथाहि
स्मर इवेत्युपमा नयनमनोहर इति तुल्ययोगिता चित्तभव इति श्लेषः
अवामशील इति विरोधः सजलघनेत्यादिना पुनरुपमा । तथाचोक्तं
संष्ट्टिरिति विज्ञेया नानालङ्कारसङ्कर इति ॥ ७० ॥ भ०

पतीत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ता भ्रष्टा लोलाः केशा यासां रिपु-
वनितानां नयनजलेनाश्रुषा अपहृतमङ्गनसौष्ठरागञ्च यासानाः मन्दोद-
रीप्रभृतीः कुरु शोक जहीहीत्याशंसे किं क्व भवान् जगतां शरणमाश्रयः
क्व च मोह इति आशीरिति इष्टस्याशंसनात् तथाचोक्तं आशीरिति
च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च
तद्व्येति ॥ ७३ ॥ ज० म०

पतीत्यादि । किं जगादेत्याह रिपोरावणस्य वनिताः स्त्रियः
पतिवधात् परिलुप्ता भ्रष्टा लोलाश्चलाः केशा यासां नयनजलेना-

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके
 वत सुतरामवसीदति प्रमादी ।
 गजपतिरुशैलशृङ्गवर्ष्मा
 गुरुरवमज्जति पङ्कभाङ् न दारु ॥ ७ ॥
 हेतुः ।

पङ्कतमञ्जनमोष्ठरागस्य यासां तथाविधाः कुरु शोकं जह्नीहि त्वज इत्या-
 शंसे यतो जगतां शरणं रक्षिता भवान् क्व मोहस्य क्व वा असम्भावनायां
 कद्वयम् । आशीरिति इष्टार्थाशसनात् तथाचोक्तं आशीर्नामाभिलषिते
 वस्तुन्य शसनं यथेति अन्यत्रापि आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया
 मता । सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृश इति ॥ ७१ ॥ ५०

अधिगतमहिमेत्यादि । मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ताधि-
 पत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति न कार्यस-
 मर्थो भवति कुत एतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महाशैलशृङ्ग-
 प्रमाणं वर्ष्मा वपुर्व्यस्य सः पङ्कभाक् पङ्कमजतीति भोजीशिवः पङ्कमवतीर्णः
 सन् अवमज्जति अवसीदति यस्मादसौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तस्मान्मुञ्च
 शोकं हेतुरिति गजपतेर्हेतुद्वारेण निर्देशात् कथमर्थान्नरो द्रष्टव्यः ॥
 ७२ ॥ ज० ५०

अधीत्यादि । अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके प्र-
 मादी कार्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतरां अवसीदति कार्यसमर्थो
 भवति कुत इत्याह उरुशैलशृङ्गवर्ष्मा महापर्वतशिखरप्रमाणशरीरो
 गजपतिः पङ्कभाक् पङ्कमवतीर्णः सन् अवमज्जति पङ्के प्रविशति यस्मा-
 दसौ गुरुः न तु दारु काष्ठं मज्जति लघुत्वात् तस्मान्महतां प्रमादो विना-
 शहेतुः न तु लघुयसां तत्कारणं शोकं संत्वजेति भावः । हेतुरिति गजपते
 हेतुद्वारेण निर्देशात् तथाचोक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकद्वयत्वं ।
 सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥ ७२ ॥ ५०

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धम्
किं वा ते निमिषितमप्यबुद्धिपूर्वम् ।
लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की
स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३ ॥

निपुणाम् ।

बोद्धव्यमित्यादि । किमिव तद्बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः यत्त्वया न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किञ्चिच्चेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं यतो निमिषितमप्यच्छोर्निभीलनमपि अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः यद्येवं किमित्य-
स्माकसुपदिशसीत्याह लब्धात्मेति तथापि सुकृतैर्लब्धात्मा लब्धजन्मा स्नेहौघः स्नेहसमूहः अनिष्टशङ्की अनिष्टशङ्कनशीलः मां वक्तुं वदेति घटयति निपुणमिति अर्थावगादत्वादस्य चोदात्तेऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः भावि-
कत्वमित्यलङ्कार उक्तः तद्वन्धविषयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥ ७३ ॥ ज० म०

बोद्धव्यमित्यादि । यत्त्वया न बुद्धं तद्बोद्धव्यं किमिवास्ति अपि तु न किञ्चिदेव इवशब्दोऽसम्भावनायां तव निमिषितमपि चक्षुषोर्निभीलित-
मपि किम्वा अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः अतो न किञ्चिदपि चेष्टितं तवानव-
धानपूर्वकमिति भावः अतो यद्यपि भवतो नोपदेशो युक्तस्तथापि सुकृतैस्तव सुष्ठु कर्मभिरस्मात्पुण्यैर्वा लब्धात्मा प्राप्तस्वरूपो जातः स्नेह-
समूहस्तवानिष्टशङ्कानशीलः मां वक्तुं घटयति त्वासुपदेष्टुं मां प्रेरयति इत्यलुजो जगादेति पूर्वेष्वान्वयः निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोपदेशानौ-
चित्येऽपि नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुणनामायमलङ्कार इति प्राञ्ज इति विद्या-
सागरः । अस्य प्रेयस्त्वन्तर्भाव इति देवनाथः प्रेयः प्रियतराख्यानमिति तल्लक्षणात् उदात्तमध्येऽन्तर्भाव इति जयमङ्गला ॥ ७३ ॥ म०

सौमित्तेरिति वचनं निशम्य रामो
 जृम्भावान् भुजयुगलं विभज्य निद्रान् ।
 अर्धच्छाच्छिशयिषया प्रवालतल्पम्
 रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् भवङ्गान् ॥ ७४ ॥

सौमित्तेरित्यादि । इत्येवं लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो
 जृम्भावान् जातजम्भिकः जृम्भणं जृम्भा गुरोश्च हल इत्यकारः शप् निद्रान्
 निद्राङ्गच्छन् द्राकुत्वित्तायां गतावित्यस्मादादादिकस्य निपूर्वस्य शतरि
 रूपं शिशयिषया शयितुमिच्छया भुजयुगलं विभज्य एकं शिरःस्थाने
 न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्येत्यर्थः विभुज्येति पाठान्तरं तत्र
 क्रीडभागे वक्रोक्त्येत्यर्थः प्रवालतल्पं पल्लवशयनीयं अर्धच्छात् अधिष्ठित-
 वान् गातिस्येति सिचो लुक् प्राक्सितेत्यादिना षलं ससुद्रदृष्टक्षया निय-
 मपूर्वं सुष्वपेत्यर्थः रक्षायै रक्षानिमित्तं भवङ्गमानादिशन् नियोजयन्
 प्रतिदिश दिशि दिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच् तल दिक्-
 शब्दस्य पठितत्वात् ॥ ७४ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारदर्शनः

प्रथमः परिच्छेदः सीताभिन्नानदर्शनो नाम काव्यस्य दशमः सर्गः ।

सौमित्तेरित्यादि । इत्येवं लक्ष्मणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामः
 प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं भवङ्गान् वानरान् आदिशन् जृम्भावान्
 सन् निद्रान् निद्राङ्गच्छन् शिशयिषया शयितुमिच्छया प्रवालशय्यामध्य-
 छात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य भुग्नं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य
 अपरञ्चोरःस्थाने शिरस उपरि वानिवेश्येत्यर्थः विशुह्येति पाठे, क्रीडो-
 परिवक्रोक्त्येत्यर्थः निद्रामिति निपूर्वात् द्राक्षमे इत्यस्मात् शतः
 अर्धछादिति अधिपूर्वतिष्ठतेष्टांसिः भूष्येत्यादिना सेर्लुक् गीक इत्या-
 दिना षलं कर्म्मक्रियेत्यादिना आधारल कर्म्मत्वं प्रतिदिशमिति वीष्वा-
 यामव्ययीभावः शरद्विपाठव इत्यादिना अप्रत्ययः ॥ ७४ ॥ म०

दशमः सर्गः ।

६६

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारो नाम
दशमः सर्गः ।

इति सदैद्यहरिहरखानवशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेनविर-
चित्तयां सुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यां प्रसन्नकाण्डे काव्या-
लङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य सीता-
भिज्ञानदर्शनं नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ पुण्यक्षयेणैव निधौ कलानाम् ।
समाललम्बे रिपुमितकल्पैः पद्मैः प्रहासः कुसुदैर्विषादः ॥ १ ॥

साधुर्यमपि काव्यस्य गुण उक्तः तथाचोक्तं आव्य नातिसमस्तार्थं
काव्ये मधुरमिष्यत इति तत्प्रदर्शनार्थं लङ्क गतप्रभातवर्णनमधिकृत्याह
अथेत्यादि । अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्त पर्वत-
सासेदुषि गतवति यथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षयेणावसानमासेदुषि भाषायां
सद्यसेति लिटः कसुरादेशः मन्दकान्तावित्यस्तगमने पूर्व लिङ्गं दर्शयति
रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः मितकल्पैः कुसुदैर्विषादः सङ्कोचः
समाललम्बे समलम्बितः ॥ १ ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अथ गुणः प्रदर्शयन्ते यतः अलङ्कृतमपि आव्यं न
काव्यं गुणवर्जितम् । गुणयोमस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः । वाम-
नादिभिर्दश गुणा मन्यन्ते ते तु श्लेषः प्रसादः सप्तता साधुर्यं सुकृमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वदोजःकान्तिससाधय इति । अन्ये तु और्जित्यमर्थसौख्यञ्च
गाम्भीर्यमर्थविसरः । सङ्क्षेपः समितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा । रति-
व्यक्तिस्तथा प्रौढिः प्रेयानथ सुशब्दता इत्येतानप्यधिकान् गुणानाहुः ।
काव्यप्रकाशकता तु साधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दर्शितेत्युक्तं
तन्मते साधुर्यप्रकाशक एवार्थं सर्ग आरभ्यते तथाचोक्तं कण्ठाभरणे
शृङ्गार एव मधुरः स च प्रह्लादनोरसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य साधुर्यं
प्रति तिष्ठतीति अत्र सर्गे प्रसादगुणोऽपि द्रष्टव्यः तत्र लङ्कागतप्रभात-

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ।
बद्धानुरागोऽनुपपातं त्वर्यं तारागणः संभृतशुभ्रकीर्तिः ॥ २ ॥

वर्णनं प्रस्तूयते । अथानन्तरं यथा पुण्यक्षयेण कश्चिदस्तं याति तथा कलानां निधौ चन्द्रेभन्दकान्तौ मन्दप्रभे अस्तं पर्वतमासेदुषि प्राप्ते सति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासो विकाशः पक्षे प्रकष्टहासः मित्वकल्पैः कुसुदैर्विषादः सङ्कोचः पक्षे विषम्यता समाललब्धे अथास्तमासेदुषीति श्लेषोऽत्र शब्दगुणः तथाचोक्तं गुणः सुस्निष्टपदता श्लेष इत्युपदिश्यते । इति प्रसादोऽन्यत्रास्ति प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रसादोऽसौ निगद्यत इति लक्षणं पद्मैः प्रहास इत्यत्र साधुर्थ्यं गुणो या कथक्पदता काव्ये तन्माधुर्थ्यसुदाहृतमिति न्यायात् आसेदुषीत्यत्र सुशब्दापि व्युत्पत्तिः सुस्निष्टा या तु प्रोच्यते सा सुशब्देति वचनात् पद्मैः प्रहास इत्यत्र समाधिरप्यस्तिः समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यदन्यत्रापि रोपणम् । प्रहासश्चेतनाधर्मः स चान्यत्राधिरोपित इति एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ म०

दूरमित्यादि । दूरमाकाशस्य भागमारुह्य पश्चात्त एवाकाशात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चान् तारागणः विहितोपकारं तद्दृश्येन तारागणाध्यायनान्नचेद्बद्धानुरागः अस्तगमनकाले अनुगतरक्तभावः संभृता विपुलीकृता शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्येन स तारागणः पपात यथा कस्मिंश्चित्स्वामिनि भृगोः पतति पश्चात्स्वामिभक्त्या भृत्यलोको बद्धानुरागः संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तद्वदिति ॥ २ ॥ ज० म०

दूरमित्यादि । दिव आकाशस्य दूरं भागमारुह्य पश्चात्त एव सकाशात् भृगोः प्रपाताख्यपर्वतोच्चभागादिव पतन्तमधस्ताद्गच्छमिन्दुं विहितोपकारं तद्दृश्ये तारागणस्याध्यायनान्तारापतित्वं च तारागणस्तस्मिन्नुपपातं अनुगजाम् तमनु लक्ष्मीकृत्य पपातेति वा कीदृशः बद्धानुरागः अस्तगमनकाले रक्तत्वात् सम्भृता उपचिता शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्येन अन्योऽपि भार्यागणोऽनुगतरक्तः सन् पतिमनुगच्छन् निर्मल-

क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ।
लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह्य गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

कीर्त्तिर्भवति अत्रोदाहरत्वमर्थगुणः आशयस्य य उल्कृष्टस्तदुदारत्व-
मिष्यत इति लक्षणात् समत्वगुणोऽप्यत्र चन्द्रस्यास्तगमने ताराणामप्य-
सम्भवात् तथाचोक्तं अनैयस्यं क्रमतया समत्वमभिधीयत इति प्रसादोऽप्य-
र्थगुणोत्व लोकप्रसिद्धार्थत्वात् तदुक्तं यत् प्राकञ्चमर्थस्य प्रसादः सोऽभि-
धीयत इति ॥ २ ॥ भ०

क्व त इत्यादि । ये कटाक्षाः सविलासास्तिर्यग्दृष्टयः यानि च
प्रोक्तानि जल्पितानि विलासवन्ति तदुभयं क्व मम विद्यते लङ्काङ्गना-
नान्त सुखेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः जल्पिताश्च अत्रो यावन्न विवृ-
ध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य तुलामनारुह्य समानताम-
लम्बा निःसद्यो वा भूत्वा तत्रबोधकाले लङ्काङ्गनानामेवं गतोऽस्त-
मिन्दुः ॥ ३ ॥ ज० म०

क्व ते इत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क्व तानि
या विलासवन्ति प्रकृतजल्पितानि क्व न सन्त्येवेत्यर्थः लङ्कास्त्रीणान्त
लङ्कासुखेन्दुषु तदुभयमप्यस्ति अतएव यावत्तदुदयो न भवति तावदप-
क्रमणं युक्तमिति मत्वा तुलां तत्सार्थं अनारुह्य अप्राप्य लङ्कास्त्रीणां
प्रबोधसमये जागरणकाले इन्द्रस्तंगतः विलासवन्तीति पुनपुंसकविशेष-
षण्त्वेऽपि सामान्यत्वान्नपुंसकत्वं नपुंसकानपुंसकयोर्नपुंसकमेवेति त्रीप-
तिसूत्रेण वा नपुंसकत्वं तात्कालिकविशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु ।
प्रसिद्धास्तुभूतार्थविषयतच्छब्दो यच्छब्दं नापेक्षत इति काव्यप्रकाशः अत्रौ-
र्जित्यं गुणः और्जित्यं गाढबन्धनेति तल्लक्षणात् माधुर्यमप्यत्र पूर्ववत्
सुकुमारतापि अत्रिष्टराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यत इति न्यायात् उदा-
त्ततापि विलासवन्तीति श्लाघ्यविशेषणात् तदुक्तं श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो
यस्तु साध्यादुदात्ततेति गाम्भीर्यमप्यर्थगुणोऽत्र विलासादीनां शास्त्रा-
देव ज्ञानात् । तथाचोक्तं शास्त्रार्थं सव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयत
इति ॥ ३ ॥ भ०

मानेन तल्पेष्वयथासुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रियामाः ।
स्त्रीभिर्निशातिक्रमविह्वलाभिर्दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः ।४॥
ईर्ष्याविरग्नाः स्थिरबद्धमूला निरस्तानिः शेषशुभप्रतानाः ।

मानेनेत्यादि । पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथासुखीनाः
परावृत्तसुखाः यथासुखसंसुखस्य दर्शनं सुखः परावृत्तत्वात् प्रतिविम्बामय-
वक्षेषु योषितां प्रतिविम्बमिव मनो न प्रसादीभवतीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैर-
लीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरितप्रथमादिप्रहाराः दृष्टेऽपि दोषे
गोत्रस्वल्लितादौ स्त्रीभिरनुनीता यतोनिशातिक्रमात्पर्यवसानात् विह्वला
विह्वलास्ताः ॥ ४ ॥ ज० म०

मानेनेत्यादि । स्त्रीभिर्दृष्टेऽपि दोषे गोत्रस्वल्लितादौ पत्यनुनयेन स्वस्था
मनस्वित्वादिदोषे ज्ञातेऽपि वा पतयोऽनुनीताः अनुनयकरणे हेतु-
माह कीदृशोभिः निशाया अतिक्रमात् पर्यवसानात् विह्वलाभिः की-
दृशाः पतयः चाटूक्तिपादपतनेनापि प्रियासप्रसन्ना बुद्धा मानेन तल्पेषु
शय्यासु अयथासुखीनाः परावृत्तसुखाः किमियं करिष्यतीति ज्ञातुं मि-
थ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिर्गमितरात्रयः अतिवाहितप्रहरत्रया इत्यन्ये अय-
थासुखीना इति सुखस्थानतिक्रमः प्रियाभिसुखस्थितत्वरूपो यथासुखं ततः
स्वार्थे ईनः ततो नञ्समासः विद्यासागरस्तु यथासुखं सम्मुखं दृश्यत
अस्मिन्निति ईनः पश्चान्नञ्सम्बन्धः यथा शब्दोऽभिसुखे वर्तते अव्ययाना-
मनेकार्थत्वादित्याह स्वमतेऽपि तथा विकारसङ्घेत्यादावादिशब्दात् अन्ये
तु यथासुखमिति सादृश्यनिपातनाच्चिन्त्यमित्याहुः अत्र कान्तिरर्थशुभः
दोषे दृष्टेऽपि पत्यनुनयात् तथाचोक्तं कान्तिदीप्तरसत्वं स्यादिति समाधि-
रप्यत्वार्थशुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृत-
इति ॥ ४ ॥ म०

ईर्ष्याविरग्ना इत्यादि । प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव
स्थिरं निःस्रवं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्याविरग्नाः अतः

आप्यायिता नेत्रजलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संरुद्धः प्रियाणाम् ॥ ५ ॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽविवेकः ।

स्वरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

निरस्ताः निःशेषाः शुभा एव हसितजल्पितादयः प्रताना शाखा येषां ते
प्रमादनानन्तरं नेत्रजलप्रसेकैराप्यायिता. संरुद्धः पुनर्नवीभूताः स्थिर-
वङ्गमूलत्वात् ॥ ५ ॥ ज० म०

दीर्घेत्यादि । प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकशेषादुभयेषां
प्रेमाणि द्रुमा इव संरुद्धः पुनः पल्लविताः यतो नेत्रजलप्रसेकैः आप्या-
यिताः प्रीणिताः स्थिरवङ्गमूलाः स्थिरं निश्चलं वङ्गं सम्बद्धं मूलसुत्पत्ति-
कारणं येषां कीदृशाः पूर्वभीर्ष्या परोत्कर्षाच्चमया विरग्नाः भग्ना अतएव
निरस्ता निःशेषाः शुभा एव हसितजल्पितादय एव प्रतानाः शाखासोषां
विस्तारो वा येषां अन्येऽपि स्थिरवङ्गमूला वृक्षा भग्ना अपि हतप्रताना
अपि जलसेकैराप्यायिताः सन्तः संरोहन्तीति भावः । प्रौढिरित्यर्थगुणः
विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता प्रेम्णो द्रुमत्वनिर्व्वाहात्
॥ ५ ॥ भ०

तत इत्यादि । प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कितविप्रयोगो
विप्रयोगोऽस्माकमासन्नवर्त्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभिनवीभूतसुरतेच्छः
स्वरस्य कामस्य आवर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तनात् अविवेकः साभिलाषः
सन्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितप्रयो-
गत्वाद्पूर्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । प्रेमसंरोहाङ्गैतोरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य पुनःपुनः
प्रवर्त्तमानस्य स्वरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं सन्तं विद्यमानमपि
लोको न विवेद न ज्ञातवान् यतो रात्रिगमनेनाशङ्कितविरहः अतएव
पुनर्नवीभूतसुरतेच्छः अतएवाविवेकः तृष्णाविगमरहितः पुनस्तृष्णोदयात्
अधिवेक्षणं प्रति पाठे अधिकतृष्ण इत्यर्थः अत्रापि कान्तिगुणो दीप्तरसत्वात्
प्रेयोऽप्यस्ति प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात् ॥ ६ ॥ म०

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन ।
सङ्कोचमेवासहमानमस्यादशक्तवद्विज्ञितमानि चक्षुः ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि । सुरतकाले श्रीतत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं अथवा सर्वेन्द्रिय यत्नेति सर्वेन्द्रियः कायः तत्सम्भवं सुखं सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं तथा ज्वालिकानचुम्बनदर्शनच्छेदनेषु पुरुषोपस्टुष्टेषु तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखसुखसुखेन तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्विज्ञितमिवात्मानं मन्यमानं आत्ममान स्वप्नेति षिनिः सङ्कोचमेव निमीलनमेवास्यात् अनुचितवत् असहमानमिति सर्वेन्द्रियसम्भवस्य सुखस्य हृदये वृत्ति सोढुमपारयदित्यर्थः अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्यसम्भवां सम्पदं सोढुमसहमानः सङ्कोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥ ज० म०

वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ स्थितौ कृतायां सत्यां चक्षुः कर्तुं सङ्कोचं निमीलनमपि असहमानमेवास्यात् कुचसङ्कोचे इत्यस्माद्दञ् यतो वञ्चितमानि सङ्कोचे सति क्षणमपि रूपादर्शनेनात्मानं वञ्चितमिव मन्यते अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भयति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्दमित्यर्थः यद्वा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां हृदयाप्रवेशेन वञ्चितमिवात्मानं मस्या चक्षुः सङ्कोचं सुद्वितमेवास्यात् असहमानं हृदयस्य सुखं सोढुमसमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्यसम्पदं असहमानः सङ्कोचित एव तद्वत् यद्वा अशक्तवत् यथा असमर्थं चक्षुरुन्मीलनाक्षमं सत् सुद्वितमेव विष्ठति बद्धत् सुरतान्ते नेत्रनिमीलनस्योत्प्रेक्षेयं कुचकौटिल्ये खेखने इत्यस्मात् पचादित्वादिनि कुटादित्वाद्गुणाभावः सुखेन कीदृशेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन रतिकाले स्वस्वविषयसम्बन्धैः सर्वैरिन्द्रियैर्गुदुत्पादितेन यद्वा सर्वाणि इन्द्रियाणि यस्य स सर्वेन्द्रियः कायः तेनोत्पादितेन प्रौढिरत्र गुणः विशिष्टा भणितिर्यां स्यात् प्रौढिं तां कवयो विदुः । उचितनिमीलनस्यासहजनजन्यत्वात् पूर्ववन्माधुर्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥ म०

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नांस्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ।
 इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाङ्गत्वेनखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥
 स्वस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः स्वेदाम्बुरीमोङ्गमगम्यजीवः ।
 अशेषनष्टप्रतिभापटुचो गाढोपगूढो दयितैर्जनोऽभूत् ॥ ९ ॥

पीने इत्यादि । काचित् सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापद्यमाना
 अहमथस्य क्षतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नां कुञ्चि-
 तान् भुग्नानिति पाठान्तरं पाणिरुहान् नखान् वीक्ष्य भर्त्से नखेभ्यश्च चिर
 जुजूरे क्रुध्यति अथ कथमस्य वक्षः कठिनमम च नखास्तनुत्वचो न कठिना
 इति पूरीजूरीहिंसावयोहान्वोरित्यस्यात्मनेपदिनो रूपं क्रुधद् हेत्यादिना
 सम्प्रदानसत्रा कस्माज्जुजूरे इत्याह इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकी-
 र्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात् ॥ ८ ॥ ज० म०

पीने इत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अह-
 मथस्य क्षतं विधास्यामीति सत्त्वा भटस्य योधस्य पीने कठिने उरसि
 दत्तन् पाणिरुहान् नखान् षट्त्वक्त्वात् भुग्नां कुण्ठितान् भुग्नानिति
 पाठे कुटिलान् वीक्ष्य दृष्ट्वा चिकीर्षाविभङ्गेन व्याकुलचित्ततया भर्त्से नखेभ्यश्च
 चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे क्रुध्यति अथ जंजूरीवीक्ष्यानौ वधे अनेका-
 र्थत्वात् कोपेऽपि यस्मै दिक्त्वेत्यादिना सम्प्रदानत्वं शास्त्रव्यपेक्षत्वं गाम्भी-
 र्यमत्व गुणः कामशास्त्रे मानावसाने स्थानविशेषे नखक्षतदानस्योक्त-
 त्वात् ॥ ८ ॥ म०

स्वस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि । दयितैर्गाढोपगूढः आलिङ्गितः सन् स्त्री-
 जनः अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वोऽभूत् अशेष नष्टं प्रतिभाया हुङ्गेः पटूत्वं
 यस्येति एवञ्च कृत्वा स्वस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः विनिमीलिताक्षः
 सुखानुभवान्निमीलितलोचनः षट्त्वक्त्वात् स्वेदाम्बुरीमोङ्गमगम्यजीवः
 स्वेदाम्बुरीमोङ्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां गम्यमानसत्रः ॥ ९ ॥ ज० म०

स्वस्ताङ्गचेष्ट इत्यादि । स्त्रीजनौ दयितैर्गाढालिङ्गितः सन् अशेषनष्टप्रति-

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं तु मूर्च्छा तु माया तु मनोभवस्य ।
किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः ॥१०॥
बद्धस्तनाभ्यां सुखमाननेन गात्रानि गात्रैर्घटयन्नमन्दम् ।

भाष्येऽपि अंशेषु समस्तमेव नष्टं प्रतिभाष्यते इति पटुत्वं यस्य अतएव
स्रस्ताङ्गचेष्टः अपहृतदेहव्यापारः सुखानुभवात् विनिमीलितलोचनः
खेदजलरोमाङ्गाभ्यां गम्यमानजीवः जनशब्दोऽत्र स्त्रीजातिवाचकः
तेन दयितैरित्यत्र बद्धत्वमदुष्टं गाढालिङ्गनकारित्वेन गौरवे बह्वत्वं वा
कान्तिरत्र गुणो दीप्तरसत्वात् ॥ ९ ॥ भ०

तम इत्यादि । कासुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालं उपलब्ध-
संज्ञा विकल्पयन्ति तमो तु किमभ्यकारं प्रसुप्तं तु किं प्रकर्षेण सुप्तं मरणं
तु मरणायस्था तु सुखं तु मूर्च्छा तु मनोभवस्य वा मायेति किं तद्भवति
कथं वा केन प्रकारेण तत्स्थात् इत्येवं विकल्पयन्तोऽपि न सम्प्रतीयुः न
परमार्थं ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ ज० म०

तम इत्यादि । कासुका अपि सुरतावस्थाया उत्तरकालसुपलब्ध-
चैतन्याः सन्तो विकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागभ्यकारं वृत्तं वस्त्वन्तरानु-
पलम्भात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यत्र स्वप्नोऽपि न दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात्
सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्च्छा मोहो वा कृत्यस्याप्यस्मरणान्मनोभवस्य
कामस्य माया वा किन्तुदभवत् केन प्रकारेण वेति एवं विकल्पयन्तोऽपि न
सम्प्रतीयुः परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदेव माधुर्यं गुणः ॥ १० ॥ भ०

बद्ध इत्यादि । बद्धोसुखगात्राणि स्थानि स्तनादिभिः स्त्रीसम्बन्धि-
भिर्घटयन् रुद्धं षयन् अमन्दं दृढं उभोर्हस्तौ स्त्रादचिङ्गुलुत् स्मरादुरो लीको
नैव त्वतोष त्वष्टिं न जगाम यतः पर्याप्तता प्रेम्णुषि कुतो विरुद्धा नैव
तस्याविरुद्धत्वात् ॥ ११ ॥ ज० म०

बद्ध इत्यादि । स्मरादुरो लीकं कामात्तौ जनः स्वकीयः हृदयादि
स्त्रीस्तनादिना अमन्दं दृढं घटयन् रुद्धं षयन् नैव त्वतोष न त्वष्टिं जगाम

स्मरातुरो नैव तुतोष लोकः पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥११
 स्रस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंहृताची ।
 अन्नूढमाना शयने नवोढा परोपकारैकरसैव तस्यौ ॥ १२ ॥
 आलिङ्गितायाः सहसा त्रपावांस्तत्साभिलाषानुगतौ रतादौ ।

कुत इत्याह प्रेम्णि पर्याप्तता इच्छाविच्छेदः कुतो भवेत् यतः सा विरुद्धा
 कान्तिरत्नापि गुणः ॥ ११ ॥ भ०

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या आ-
 लिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्यमानापि सुखसुन्न-
 मथ उपसंहृताची निमीलितलोचना न प्रतीपं पश्यति मान नैवाचर-
 तोति अन्नूढमानापि असंहृतमानापि एवं विधापि सती परोपकारै-
 करसैवं तस्यौ भर्तृरुपकारैकाभिप्रायैव अवस्थिता नात्कूपकाराय ॥
 १२ ॥ ज० भ०

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा शयने शय्यायां परोपकारै-
 करसा पत्युपकारमात्राभिप्रायैव तस्यौ न तु खोपकाराय यतः परि-
 रभ्यमाणा दयितेनालिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिर्न प्रत्यालिङ्गन् करोति
 नापि प्रतीपा सुखसुन्नमथ संदृश्यमानापि उपसंहृताची निमीलित-
 नेत्रा न पश्यति मानेनैवं करोतीति चेदाह अन्नूढमाना लज्जयैव
 अष्टतमाना तथा करोतीत्यर्थः । पूर्व्ववन्माधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एव-
 मग्रेऽपि ॥ १२ ॥ भ०

आलिङ्गिताया इत्यादि । कस्याश्चिद्भ्या रतात्प्राक् रमणेन सहसा
 तत्क्षणं आलिङ्गितायाःस्वपावान्मदनो बभूव रतादौ रतारम्भे त्वासाभि-
 लाषाभ्यामनुगतौ बभूव विश्वासितायाः शनैर्विश्वासं कारितायाः विमर्द-
 रस्यो बभूव त्वासाभावात् ॥ १२ ॥ ज० भ०

आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात्प्राक् रमणेन कान्तेन
 सहसा अकस्मादालिङ्गितायाः कस्याश्चिद्भ्या मदनस्वपावान् लज्जानुवा

विश्वासिताया रमणेन बद्धा विमर्दरस्थो मदनो बभूव ॥ १३ ॥
 सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्ते ऽथ काचित्पुलकेन भेदे ।
 अन्तःप्रकोपापगमाद्विलोला वशीकृता केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥
 गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्तापि कान्तेन्दुकराभिष्टया ।

त्र सेनाभिलाषेण चानुगतश्च बभूव किंवा आलिङ्गनेन सहसा त्रपावान्
 रतादौ सुरतारम्भे त्वासाभिलाषाभ्यःसनुगतः पश्चात् शनैश्चनैर्विश्वा-
 सिताया विश्वासं प्रापितायाः तस्या एव मदनो विमर्देन रस्थो बभूव
 त्वासाभावात् ॥ १३ ॥ भ०

सामोन्मुखेत्यादि । अथ काचित्कोपान्धानवती प्रियेण सामो-
 न्मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन नखकर्म्मणा ससृष्टा
 सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तः प्रकोपस्यापगमात्
 विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण हठःङ्ग्रहणेनैव वशीकृतोपसृक्ते-
 ल्यर्थः ॥ १४ ॥ ज० २०

सामोन्मुखेत्यादि । काचिन्मानिनी सामोन्मुखेन प्रसादनोद्यतेन
 प्रियेणाच्छुरिता आच्छुरिताख्येन नखकर्म्मणा सृष्टा अथानन्तरं पुलकेन
 रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्यापगमात् विलोला चञ्चल-
 बुद्धिः सा सुरते साभिलाषा वा केवलविक्रमेण हठादुपहृणमात्रेण वशी-
 कृता उपसृक्ता भावं चाल्वा प्रसादनान्तरसकृतप्रसादनान्तरेण प्रियेण यद्ग-
 ष्टस्यलान्तरे अङ्गुष्ठायनखेन ताञ्जते तदाच्छुरितस्रच्यते ॥ १४ ॥ भ०

गुरुरित्यादि । अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपया गुरुः
 धीरा वीरोद्युषवचनादिति वा ङीप् न भवति दधाना पुरुषत्वं नैदुर्थ्यं
 कान्तेन सर्वा इन्दुनेव कराभिष्टया सती प्रह्लादिता सुखिता चोभात्
 चेतसोविकारात् त्वर्थं स्रवत्स्वेदजला बभूव चन्द्रशिखेव चन्द्रमणिरिव सा
 गरीयसी कान्ता परुषत्वं काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिष्टया प्रह्लादिता
 सुखितेव चोभात्स्वप्रकृतिविकारात् स्रवज्जला भवति ॥ १५ ॥ ज० २०

प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं क्षोभात् स्ववत्स्वेदजला बभूव ॥१५॥
 शशाङ्कनाथापगमेन धूम्रां मूर्च्छांपरीतामिव निर्विवेकाम् ।
 ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् द्यां मधुरारुणश्रीः ॥१६॥

गुरुरित्यादि । अन्या कान्ता परुषत्व नैष्ठुर्यं दधानापि कान्तेनेन्दु-
 नेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरण्येन चाभिष्टुटा सती ततः
 प्रह्लादिता आनन्दिता च सती क्षोभाञ्चेतसो विकारात् तूर्णं स्ववत् स्वेद-
 जला बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रकान्तमणिरिव कीदृशी गुरुगौरवान्विता
 चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यगुणयुक्ता कान्ता मनोहरा परुषत्वं काठिन्य
 दधानापि कान्तेन कसनीयेन इन्दुना कराभिष्टुटा प्रह्लादिता प्रकाशिता
 च सती क्षोभात् स्वप्रकृतिविपर्ययात् स्ववज्जला भवति गुरुरिति गुणाद्भोत
 इति पक्षे ईप्सप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥ भ०

शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरं यथा काचित् स्त्री नाथस्य भर्तुरप-
 गमेन वियोगेन धूम्रा मलिना मूर्च्छांपरीता निश्चेतना अतएव निर्विवेका
 विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितस्नेहया प्रबोध्यते तद्गङ्गासाक्षात् शशा-
 ङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमनेन धूम्रां धूसरतां गतां निर्विवेकां अविद्य-
 मानविशेषां अरुणश्रीः आदित्यलक्ष्मीरिति मधुराभिनवा प्रथितानु-
 रागा प्राबोधयत्प्रकाशितवती ॥ १६ ॥ ज० म०

शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरं अरुणस्य सूर्यस्य तत्प्रारथेयां श्रीर्द्या-
 साक्षात् प्राबोधयत् प्रकाशितवती सखीव यथा सखी काञ्चित् स्त्रियं
 प्रबोधयति कीदृशीं द्यां नाथस्य चन्द्रस्यापगमेन धूम्रां धूसरतां स्त्री च
 नाथस्य भर्तुरपगमनेन विरहेण धूम्रा मलिना भवति मूर्च्छांपरीतामिव
 अचेतनामिव सापि स्त्री सोऽहपरिगता भवति निर्विवेकां न विद्यते विवेको
 यत्र तादृशीं सापि स्त्री सदसद्विवेकशून्या सख्या प्रबोध्यते अरुणश्रीः
 कीदृशी प्रथितानुरागा प्रकाशितरक्तभावः मधुरा प्रिया अभिनवत्वत्
 सखी च प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाषिणी च भवति ॥ १६ ॥ भ०

अवीतलृष्णोऽथ परस्परैण क्षणाद्दिवायातनिशावसानः ।
 दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः ॥१७
 अर्द्धोत्थितालिङ्गितसन्निमग्नो रुद्धः पुनर्यान् गमनेऽनभीष्णुः ।
 व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्यक्तान्यकार्यैः स्थित एव कश्चित् ॥१८

अवीत्यादि । अधानन्तरं लोकः परस्परैः न्योन्येन दयितो दयितया दयितापि दयितेन अवीतलृष्णः अनपगतसम्भोगाभिलाषः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निश वसानं यस्य समुत्सुकः उत्कण्ठितः परवानिव पराधीन इव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासन्तहेभ्यो दुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥ १७ ॥ ज० म०

अवीतेत्यादि । अधानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि परवान् पराधीन इव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यः शयनवृत्तेभ्यो दुःखेनागात् निर्गतवान् यतः परस्परैण अन्योन्येन दयितो दयितया दयिता दयितेन अवीतलृष्णः अविगतसम्भोगाभिलाषः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवागतं निशावसानं यस्य स तथासुखेन कालवृत्तत्वाज्ञानात् ॥१७॥ म०

अर्द्धोत्थितेत्यादि । शयनात् अर्द्धसुत्थितं यस्येत्थोत्थितः आह्विताग्न्यादिषु द्रष्टव्यं शयनस्य वा अर्द्धोत्थित इति योज्यं स चालिङ्गितो दयितया सन्निमग्नः शयने सुप्तः पुनर्यान्निर्गच्छन् रुद्धो विष्टतः गमने अनभीष्णुरपि निर्याय निमित्तव्याजेन पुनर्निवृत्तः प्रविष्टस्यक्तान्यकार्यैः स्थित एव कश्चित्कामो ॥ १८ ॥ ज० म०

अर्द्धोत्थितेत्यादि । कश्चित् काष्ठकः शयनादर्द्धोत्थितो दयितया चालिङ्गितः सन् पुनः सन्निमग्नः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तुमद्यतः सन् दयितया रुद्धो वारितः अतएव गमनेऽनभीष्णुरिच्छारहितोऽपि गुर्वादिभयाद्विर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगदिक्खेन पुनर्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थित एव शयनवृत्ते इत्यर्थात् अर्द्धोत्थित इति शयनादर्द्धसुत्थितं यस्येत्थग्न्याह्वितादित्वात् ज्ञानस्य विभाषया परनिपात इति परः स्वमते नियमानिर्देशाद्विरोध एव यद्वा अर्द्धोत्थित इति विग्रहः ।

तालेन सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वरवद्धरागम् ।
 पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्ज्जुं गुर्मङ्गलवत्तरुण्यः ॥ १६ ॥
 दुरुत्तरे पङ्क इवान्धकारे मग्नं जगत्सन्ततरश्मिरज्जुः ।

शयनस्याङ्गादुत्थित इति वा अङ्गीत्यितः सन् आलिङ्गितः सन् सन्निमग्न
 इति क्रमसमाप्तः ॥ १८ ॥ भ०

तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेशसु प्रभातकाले
 तरुण्यो मङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जयुः गायन्ति स्म तालेन क्रियाकालमानेन
 सम्पादिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां शुभावधानं शोभनसवधानं
 चित्तैकाग्रता यत्र स्वरवद्धरागं षड्जादिभिः स्वरैर्बद्धो यामरागो यत्र
 पदैः सुमिङ्गलैर्गतार्थं परिच्छिन्नार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः अनेन
 स्वरगतं पदगतं लयगतसवधानगतमिति चतुर्विधं गीतसाख्यातम् ॥
 १६ ॥ ज० म०

तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तरुण्यो
 मङ्गलयुक्तं यथा स्यात्तथा जयुर्गायन्ति स्म तालेन चञ्चत्पुटादिना सम्पा-
 दिता साम्यस्य लयस्य शोभा यत्र गानक्रियायां तालः कालक्रियामानं लयः
 साम्यमथास्त्रियामित्यमरः साम्यं नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं
 शोभनसवधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभिर्बद्धोऽनुगतो रागो
 यत्र पदैर्विभक्त्यनैर्गतः परिच्छिन्नोऽर्था यत्र निरर्थकरहितमित्यर्थः तेन
 स्वरगतं लयगतं पदगतसवधानगतञ्चेति चतुर्विधं गीतसुक्तं नृपशब्दो
 राजनि रूढो रावणादिष्वपि प्रवर्तते ॥ १६ ॥ भ०

दुरुत्तर इत्यादि । अन्धकारे पङ्क इव दुरुत्तरे दुःखेनोत्तीर्यत
 इति मग्नं प्रविष्टं जगद्यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावरजङ्गमसू-
 र्त्तीनां प्रविभागो यस्मिन् तद्विवस्वानुद्यन् उज्ज्वलन् सन्ततरश्मिरज्जुः
 प्रवितता रश्मयो मयूखा एव रज्जवो येन सः प्रत्युज्ज्वहारेव उद्धृतवानिव
 तत इत्यन्धकारात् ॥ २० ॥ ज० म०

प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्युज्जहारेव ततो विवस्वान् ॥ २० ॥
 पीतौष्ठरागाणि हृताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकैर्मुखानि ।
 प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथान पूर्वेद्युरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

दुरुत्तर इत्यादि । विवस्वान् सूर्य्यं उद्यन् उज्जच्छन् इ. खेनोत्तरित्वं शक्यो पङ्के इवाश्वकारे मग्नं जगत् ततोऽश्वकारात् प्रत्युज्जहारेव उद्युतवानिव कीदृशो विवस्वान् सन्तता विस्तृता रश्मयो रज्जव इव येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिरुद्धरति जगत् कीदृशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्यावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागो यत्र तादृशमश्वकारमग्नत्वत् दुरुत्तर इति इ. खेनोत्तीर्यते यदिति ईषद्भुसोरिति कस्मैषि खल् उद्यन्निति इनः शतरि यिषोऽव्यणाविति यत्वम् ॥ २० ॥ म०

पीतौष्ठरागाणीत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वेद्युः पूर्वास्त्रिहृदि अलङ्कृतानि न रेजुः तेषामकृतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि यतो दयितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् हृताञ्जनानि चक्षुषोरपि चुम्बनात् अपगतकज्जलानि लोलैरालकैरलकैः कचग्रहाकर्षणात् भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥ ज० म०

पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा विरेजुः शुशुभिरे न तथा पूर्वेद्युः पूर्वास्त्रिहृदि दिवसे अलङ्कृतानि कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुल्लासाभावात् प्रातस्तु कृतकार्याण्येव यतो दयितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् पीतौष्ठरागो यत्र हृताञ्जनानि आनन्दाश्रुपतनाञ्चक्षुषोश्चुम्बनाद्वा अपगतकज्जलानि कामशास्त्रे नेत्रचुम्बनमभिहितं तथ. हि नयनयुगकपोलं दन्तवासो मुखान्तः स्तनजघनललाटं चुम्बनस्थानमाहुरिति लोलैः करेण कचाकर्षणात् चञ्चलैः अलकैश्चूर्णकुन्तलैर्भास्वन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥ म०

प्रजागराताम्बिलोचनान्ता निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः ।
 तुल्याइवासन्परिखेदतन्वोवासच्युताः सेवितमन्मथाभिः ॥ २२ ॥
 आबद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेखस्ताम्बूलरागं वज्रलं दधानः ।

प्रजागरा इत्यादि । भर्तृभिः सहैकत्र यच्चयनं स वासः तस्मा-
 च्च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथाभिः अनुष्ठितसुरताभिः तुल्या
 इवासन् यतः प्रजागराताम्बिलोचनान्ताः दयितागमनप्रतीक्षणाद्यः
 प्रजागरस्तेन तन्नेत्रपर्यन्ताः नायात इति गृहीतप्रसाधनतया निर-
 ञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदि वा अन्यत्र शयित इति रोदनात् निरञ्जनाः
 चित्तोन्माथादितस्ततः पादविक्षेपात् विगतालक्तकाः शयने प्रतिक्ष-
 णसुवर्तनपरिवर्तनात्कपोलादिभ्यो निष्पत्रलेखा इति खेदाच्च तन्त्रः
 कथाङ्गः ॥ २२ ॥ ज० म०

प्रजागरा इत्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासस्तस्माच्च्युताः
 काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्मथाभिरनुष्ठित सुरताभिस्तुल्या इव आसन्
 कीदृश्यः दयितवस्यागमनप्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेनाताम्बो विलोचनान्तो
 यासां उपसृक्ताः अपि सुरतासक्तत्वादेव प्रजागरः निरञ्जना निरलका
 निष्पत्रलेखाश्च विरहेण प्रसाधनाभावात् किंवा रोदनाद्विरञ्जनाः
 चित्तोन्मादादितस्ततः पादविक्षेपेण निरलक्तकाः शयने सुष्ठुः परिवर्तना-
 द्निष्पत्रलेखाः उपसृक्ता अपि चुम्बनादानन्दाशुपाताद्वा निरञ्जना विप-
 रीतसुरताद्विरलक्तकाः चुम्बनताडनाभ्यां कपोलयोस्तनयोश्च निष्पत्रा-
 वलीका भवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् पक्षे सुरतासर्हात् कथाङ्गः
 जागर्त्तैर्वाञ्जि अलि वा जाग्रोऽण्वीनिति गुण्ये जागरः सेसक्तात्सरो-
 रिति अप्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किंवा अप्रत्ययेऽभिधानं नियामकमित्युक्तेः
 स्त्रीत्वाविवक्षा केचित्तु अप्रत्ययान्तस्य स्त्रीत्वान् प्रजागराताम्बिलो-
 चनान्ता इति समरूपप्रदं पठन्ति तद्विरर्थकं जागर्त्यां जागरा द्वयोरित्य-
 मरवचनात् ॥ २२ ॥ म०

आबद्धेत्यादि । कासाच्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानामप्यधरः

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥२३
 चक्षुंषि कान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तञ्च सरागमोष्ठम् ।
 कुर्वन् सवासञ्च सुगन्धि वक्त्रं चक्रो जनः केवलपक्षपातम् ॥ २४ ॥
 क्षतैरसञ्चेतितदन्तलब्धैः सम्भोगकालेऽवगतैः प्रभाते ।

लघुत्व दौर्भाग्य चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्ता द्रैश्वित्यरताप्राप्ता रुदि-
 तास्ततश्चवद्भो लग्नो नेत्राञ्जनपङ्कलेशो यस्य सोऽधरो दयितैरपीतत्वाच्च
 वङ्गल ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि लघुत्वं चकार ॥ २३ ॥ ज० स०

आवृत्तेत्यादि । कासाञ्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानां स्वभावतः
 कान्तोऽपि अधरो लघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानित्यर्थः अत्रुपभुक्तत्वात्
 अधरः कोदृशः रोदनादावद्भो लग्नो नेत्राञ्जनपङ्कलेशोऽल्पभागे यत्र
 तादृशः दयितैरपीतत्वाद्दङ्गलं प्रचुरं ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥ भ०

चक्षुंषीत्यादि । कान्तान्यपि शोभनान्यपि चक्षुंषि विकचोत्पल-
 द्युतित्वात् साञ्जनानि कुर्वन् स्त्रीजनः प्रातर्गृह्यमाणप्रसाधनत्वात् सरागं
 चोष्ठं स्वभावतो विम्बफलाकारत्वात् ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतश्च
 सुगन्धि वक्त्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्वन् केवलपक्षपातं समत्वं चक्रो अङ्ग-
 नादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥ ज० स०

चक्षुंषीत्यादि । स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेत्राणि अङ्गन-
 युक्तानि कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन् स्वभावतः
 सुगन्धि वक्त्रं सवासं कर्पूरादिसुखवासयुक्तं कुर्वन् केवलं पक्षपातं प्रसाद-
 नक्षेहञ्चक्रे अङ्गनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥ भ०

क्षतैरित्यादि । अस्या मया दत्तं अस्य च मयेति सम्भोगकाले
 रागान्धतया असञ्चेतितान्यज्ञातानि दन्तस्थो लब्धानि यानि क्षतानि
 चित्तसंचेतन इति स्वार्थिकण्यन्तस्य रूपं प्रभातकाले अवगतैर्दृष्टैः वियोग-
 बाह्योऽपि सुप्तोऽपि कामिजनः अतिरागात् अतिक्षेपात् अन्योन्य कृतं
 अन्योन्येन कृतं व्यलीक अपराधं अशंकत विकल्पितवान् लडि रूपं

अशङ्कतान्योन्यकृतं व्यलीकं वियोगवाह्योऽपि जनोऽतिरागात्प्र
 निते पुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकण्टैरुक्केशशूलाः ।
 स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः स्त्रीयोधसुख्या जयिनो विचेरुः ॥२६॥
 पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चाम्बुष्टम्भजानि दृष्ट्वा ।

किमस्यान्यया हताशया दत्तमिति योषिदशंकत पुरुषोऽपि किमन्येन धूर्ते-
 नास्या इति ॥ २५ ॥ ज० म०

क्षतैरित्यादि । वियोगवाह्योऽपि विरहेषायुक्तोऽपि जनोऽति-
 रागादतिक्षेहात् क्षतैरन्योन्येन कृतं व्यलीकमपराधमशङ्कत शङ्कितवान्
 घ्यां रूपं किमस्यान्यया कान्तया दत्तं क्षतमिति योषिदशङ्कत पुरुषोऽपि
 किमस्या अन्येन प्रच्छन्न कासुकेन दत्तं क्षतमिति शङ्कते स कुत इत्याह
 कोटशैः क्षतैः सम्भोगकाले रागान्धतया असञ्चे तितानि अज्ञातानि दन्तेभ्यो
 लब्धानि यानि तैः चित्कसंज्ञाने प्रभातकालेऽवगतैर्ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५ ॥ म०

नेत्रेषुभिरित्यादि । नेत्राणि इषव इव तैः संयुतानि संयुक्तानि
 पक्ष्माण्येव पत्राणि येषां तैः कर्णान्तकण्टैः कर्णान्तविभ्रान्तैः उपलक्षिताः
 स्त्रियो योधसुख्या इव उरुकेशशूला उरवो महान्तः केशाः शूला इव
 येषां स्तनोरुचक्राः स्तनाः उरूणि चक्राणीव येषां ततकर्णपाशा तताः
 कर्णाः पाशाः इव येषां ते जयिनो लब्धविजया विचेरुः भ्रान्ताः ॥२६॥ज०म०

नेत्रेषुभिरित्यादि । स्त्रियो योधसुख्या इव योद्धृश्रेष्ठा इव विचे-
 रूर्ध्वमन्ति सः संयुतानि संयुक्तानि पक्ष्माण्येव पत्राणि पत्रा यत्र तैः
 कर्णान्तकण्टैः कटाक्षदशायां कर्णान्तप्रेरितैर्नैत्रैरिषुभिरिव उपलक्षिता
 उरवो महान्तः केशाः शूलानीव येषां श्यामत्वात् दीर्घत्वात्कामपीडा-
 कारित्वाच्च स्तना महचक्राणीव येषां विशालपारिभाण्डुलत्वात् तताः
 कर्णाः पाशा इव येषां कासुकमानवन्धनयोग्यत्वात् अतएव जयिनः
 पुङ्गवगशीलाः ॥ २६ ॥ म०

पयोधरानित्यादि । चन्दनपङ्कदिग्धान् व्याप्तचन्दनत्वात् वस्त्राणि
 च अम्बुष्टम्भजानि अनपनोतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा प्रभाते तत्पत्न्यो

स्त्रीणां सपत्न्यो जहृषुः प्रभाते मन्दायमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७ ॥
स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा रराज लोलोऽपि गुणापहार्यः ।
कुतूहलान्नेत्रगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवान्योन्यसुखानि रागः । २८ ॥

मनोभिः न व ह्यं जहृषुः हृष्टाः अप्राप्तसुरतत्वान्मन्दायमानानुशयैः आभिः
सह शयिता इति तासु ये अनुशयाः अक्षान्तयो जाताः ते मन्दायमानाः
शनैःशनैस्तनूभवन्तो येषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ ज० म०

पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्कैर्दिग्धान् लिप्तान् पयो-
धरान् स्नानान् दृष्ट्वा अस्मिष्टसृजानि अनपनीतशुक्लशुद्धभावानि वासांसि
च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो मनोभिः करणभूतैः तैरुपलक्षिता
वा जहृषुः हृष्टा कोदशैः मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधो यत् पूर्वं भर्ता
सह सपत्नीनामेकत्ववासात् क्रोध उत्पन्नः पश्चात्तासां सम्भोगाभावज्ञानात्
क्रोधस्य मन्दायमानत्वं हर्षश्च जातः सम्भोगे हि मर्दनात् चन्दनच्युति-
र्वस्त्रमालिन्यञ्च स्यात् ॥ २७ ॥ म०

स्मरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यस्य सुखं पश्यतोः चक्षुषो-
रागोवर्ण्यते स्मरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः रागो
रक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः कुतूहलात् कौतु-
कात् अन्योन्यस्य सुखानि पश्यन्निव कोदशं कामिन्यासुखं कामुकस्य सुखं
वेति गुणापहार्यः तत्प्रतिपक्षेण शुक्लगुणेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि
अचिरस्याप्यपि रराज ॥ २८ ॥ ज० म०

स्मरातुर इत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यसुखं पश्यतोर्नेत्ररक्तिसा
उत्प्रेक्ष्यते रागो रक्तभावो नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव स्थितः सन् कुतूहलाद-
न्योन्यसुखानि पश्यन्निव कोदशं कामिन्याः कामुकस्य वा सुखमिति विलो-
कयन्निव रराज शोभतेस्म कोदशः स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः
गुणेन तत्प्रतिपक्षेण शुक्लरूपेणापहार्योऽपनेयः अतएव लोलसञ्चलः
अचिरस्याप्यपि रराजेत्युत्कर्षः किं वा रागोऽनुरागः गुणापहार्यो सुख-
सौन्दर्येण वशीकृतः ॥ २८ ॥ म०

गनेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता न बुद्धिपूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ।
 आत्मानुभूतानपि नोपचारान्स्मरतुरः संस्मरतिस्त्र लोकः ॥ ३९ ॥
 वस्त्रैरनत्युल्लणरम्यवर्णैर्विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः ।
 आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तैरसूचयल्लक्षपदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

गत इत्यादि । प्रणये विश्वम्भे अतिभूमि गते प्रकटावस्थां प्राप्ते
 सति ये अबुद्धिपूर्वं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारान् नखदन्तक्षतादयः
 तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न स्मरति स्त्र कामिलोकः इदमिदं मया प्रयुक्त-
 मिति यतः सुरतावस्थायां स्मरतुरतश्चा विलुप्तसंज्ञो मूढ इति ॥ ३९ ॥ ज० म०

गते इत्यादि । प्रणये प्रेम्णि अतिभूमिं प्रकटावस्थां गते सति
 अबुद्धिपूर्वमविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचारान् नख-
 दन्तक्षतादीनात्मानुभूतानपि तदानीं स्मरतुरत्वेन परिलुप्तसंज्ञत्वात् लोकः
 प्रभाते न स्मरति स्त्र प्रणयः प्रेम्णि विश्वम्भे याचञ्ज.प्रसरयोरपीति
 रुद्रः ॥ ३९ ॥ भ०

वस्त्रैरित्यादि । वस्त्रैः विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः सुरभितया परि-
 च्छेद्यैः आस्यैश्च व्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्गभूतैः रहसि भवं
 सुरतं लक्षपदं प्राप्नोति लोकः प्रकाशयति स्त्र ॥ ३० ॥ ज० म०

वस्त्रैरित्यादि । लोको वस्त्रादिचिह्नैरहस्यं रहसि भवं सुरतम-
 सूचयत् प्रकाशितवान् कीदृशं लक्षपदं प्राप्नोति कामिषु प्राप्तावसर वा
 वस्त्रैः कीदृशैरनत्युल्लणरम्यवर्णैः परिस्फुटितत्वाद्नुद्गटरमणीयवर्णैः अन-
 तिविशदरम्यवर्णैर्वा अल्पक्लिष्टैरित्यर्थः उल्लणं विशदं स्फुटमिति क्रोधः
 विलेपनैः कीदृशैः सौरभलक्षणीयैः सौरभेण शरीरगतसुरभित्वमात्रेण
 लक्षणीयैरनुमेयैः आस्यैः कीदृशैः परितोषकान्तैरधररागपत्वावस्थादि-
 लेपेऽपि परितोषेण कृतार्थताजनितानन्देन कमनीयैः ॥ ३० ॥ भ०

प्रातस्तारमित्यादि । सुरजनो नखदशनक्षतं मा द्राचीदिति
 श्वानः प्रातस्तारां प्रत्यूषसि चन्दनलिप्तगात्रा हस्तैरधरान् प्रच्छाद्य वद-

प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगात्राः प्रच्छाद्य हस्तैरधरान् वदन्तः ।

शास्यन्निमेषाः सुतरांयुवानः प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१ ॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे ! किमुद्यतं भ्रूधनुरप्रसह्यम् ।

ह तुं क्षमो वा वद लोचनेदुर्दिग्धो विषेणैव किमञ्जनेन ॥ ३ ॥

न्तोऽपि शास्यन्निमेषा अनिमिषितनेत्रा गूहनीयं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म
नूनमेते सत्कृता-येन एवमाचरन्तीति ॥ ३१ ॥ ज० म०

प्रातस्तरामित्यादि । सङ्घति प्रातःकाले नखक्षतादिसङ्कोपनाद्यं
चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तक्षतसङ्कोपनाद्यं गुरुसमीपे हस्तैरधरं
प्रच्छाद्य वदन्तीऽपि जागरणजनितनिद्राव्यपगमार्थं शास्यन्निमेषा निमेषं
वारयन्तोऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्कोपनीयं सुरतं सुतरामतिशयेन
प्रकाशयन्ति स्म सङ्कोपनेनैव नखक्षताद्यनुमानात् यद्वा शास्यन्निमेषाः सन्तः
प्रकाशयन्ति निमेषाणां भावत्यागदर्शनात् सौक्ष्म्यमत्र गुणः तत्सौक्ष्म्य-
सुच्यते वत् सूक्ष्मथस्यापि दर्शनम् । अत्र सुरतस्य सङ्कोपनाद्यं सूक्ष्मत्वम्
॥ ३१ ॥ म०

जित इत्यादि । हे वामे ! प्रतिकूलवर्तिनि मधुरेणाविक्रतेन सास्त्रा
लोके अस्मद्विषे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भ्रूधनुरप्रसह्यं प्रसोढुमशक्यं उद्यतं
उत्क्षिप्तं अथवा विलोचनेपुर्नेत्रशरः स्वत एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जने-
नेव विषेण दिग्धो विषलिप्त इति वद कथय ॥ ३२ ॥ ज० म०

जित इत्यादि । युवान इत्युत्तरित्यग्निमञ्जोकेनान्वयः हे वामे !
प्रतिकूलवर्तिनि लोके चोऽस्मद्विषे मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभावसिद्धोपायेन
प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि सोढुमशक्यं भ्रूधनुरप्रसह्यः
किमर्थसुद्यतसुत्क्षिप्तं अथवा लोवनरूपशरः स्वयमेवास्मान् हन्तुं क्षमः
समर्थः तत्किं विषेणैवाञ्जनेन वा दिग्धो लिप्तः तन्मं वद वतेति पाठे खेदे
स्वभावैरेव कार्यस्य सिद्धौ किमधिककल्पनया भाविकत्वमत्र गुणः अहं
त्वदायत्त एवेत्यभिप्रायप्रकाशात् साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं प्रच-
क्षते इति ॥ ३२ ॥ म०

दन्तच्छदे प्रज्वलिताग्निकल्पे ताम्बूलरागस्यभारतुल्यः ।
न्यस्तः किमित्युचुरपेतभावा गोष्ठीषु नारीस्तूर्यीर्युवानः ॥३२॥

युग्मकम् ।

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्तापहराण्युरुषिण
प्रबुद्धनारीमुखपङ्कजानि प्राता सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥३३॥

दन्तच्छद इत्यादि । प्रज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वत् दन्त-
च्छदे श्रोत्रे ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः तस्यभारतुल्यः निष्प्रयोजनत्वात्
इत्येवमुचुर्युवानः प्रातरित्यर्थात् उपेतभावाः जातासुरागाः गोष्ठीषु
स्थिता नारीस्तूर्यीरिति ॥ ३३ ॥ ज० म०

दनैत्यादि । दन्तच्छदे श्रोत्रे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः कीदृशे
प्रज्वलितवङ्गसदृशे स्वभावतो लोहितत्वाद्दन्तहाचकत्वाच्च कीदृशः तस्य-
भारसमो निष्प्रयोजनत्वादत्युद्दीपकत्वञ्च वङ्गौ तस्यप्रक्षेपो भृशसुद्दीपको
भवति इत्येव युवानस्तरुणा उपेतभावा उपगतरागाः सन्तस्तूर्यी नारी
गोष्ठीषु स्त्रीसमास्तु स्थिता ऊचुः ॥ ३३ ॥ म०

सुखावगाहानीत्यादि । प्रातः प्रभाते गृहाणि सरांसीव रेजुः
सुखावगाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाहान्ते युतानि लक्ष्म्या देवता-
रूपया शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि घर्मादिल्लेशापहारीणि
उरुषिण महानि प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीसुखान्द्येव पङ्कजानि यत्नेत
॥ ३४ ॥ ज० म०

सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसीव रेजुः शोभन्ते
स्तु कीदृशानि सुखहेतुरवगाहो यत्र तानि लक्ष्म्या सम्पत्त्या शोभया वा
युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि घर्मादिल्लेशापहारीणि
उरुषिण महानि प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीसुखान्द्येव पङ्के तानीव
पङ्कजानि येषु ॥ ३४ ॥ म०

संष्टसिक्तार्च्चित् चारुपुष्पै रामोदवद्द्रव्यसुगन्धभागैः ।

लक्ष्मीर्विजिगैर् भवनैः संष्टङ्गैः सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥३५॥

अरण्योः पतन्नीजसरोजलोभाद्भृङ्गः करेणाल्पधिया निरस्तः ।

संष्टेत्यादि । देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातर्वि-
जिग्ये विजिता आदौ संष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चात्सिक्तानि
पूर्वापरकालसमासः अर्चितानि पूजितानि प्रशस्तानि चारुष्णि शोभ-
नानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संष्टसिक्तानि च तानि अर्चितचारुपुष्पाणि
चेति विशेषणसमासः आसोदवन्ति यानि द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः
सुगन्धभाग एकदेशो येषां तैः गन्धस्यैतदेकान्प्रहृष्यादित्वं न भवति स-
ंष्टङ्गैरामोदशतत्वात् ॥ ३५ ॥ ज० स०

संष्टेत्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः
सम्पत्तिः शोभा वा भवनैर्गृहैः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्म्मणि ठी कीदृशैः
पूर्वं संष्टानि अपनीतरजांसि पश्चात् सिक्तानि संष्टसिक्तानि पूर्व-
कालस्यापरकालेनेति कर्म्मधारय इति परः स्वमते एकार्थतः स्वैव अर्चि-
तानि पूजितानि चारुष्णि शोभमानानि पुष्पाणि येषु तानि पश्चात्
संष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि चेति पुनः कर्म्मधारयः आसोदव-
द्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुगन्धा भागः एकदेशो येषां सूक्ष्मरभिपूतेरित्यादौ
गन्धशब्दो गुणवाचीति टीकाकवचनः दभिधानाद्वा इत्यवयवाभावः शृङ्गैरा-
मोदालुसारित्वः दुष्मरैः सह वर्त्तमानानि नन्दनमध्येवं भवति उदात्तता
गुणोऽसंष्टसिक्तेत्यादिभिर्विशेषणैर्यौगात् उक्तैर्विशेषणैर्यौगो यस्तु साम्या-
दुदात्तता ॥ ३५ ॥ भ०

अरण्योरित्यादि । नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्यरण्योः
पतन्निक्षीयमानो शृङ्गः अल्पधिया अल्पवृद्धा कयाचित् करेण निरस्तः
क्षिप्तः सन् तास्वास्वरुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेतदित्यभिसन्धिरभिप्रायो
यस्य शृङ्गस्य स धृषुः प्रगल्भः पाणितलेऽपि ददंश दष्टवान् तामित्यर्थात्
॥ ३६ ॥ ज० स०

ददंश ताम्बास्त्रुहामिसन्धिसृणातुरः पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥३६॥
 विलोलतां चक्षुषि हस्तत्रेपथुं भ्रुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्मवल्लितम् ।
 विभूषणानां कृष्णिवच्च षट्पदो गुरुयेथा वृत्त्यविधौ समादधे ३७
 अथानुकूलान् कुलधर्मसन्तदो विधाव वेद्यान् सुदिवः पुरीजन ।

अच्छोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति सत्वा तल्लोभात् चक्षुषोः
 पतन् भङ्गः कयाचिदल्पधिया सुग्धया करेण निरस्तः सन् पाणितलेऽपि
 तां ददश दष्टवान् यतः करं दृष्ट्वा रक्तपद्ममित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य
 कीदृशः तृष्णातुरः तृष्णाव्ययः धृष्णुः प्रगल्भः सौकुमार्यं सत्व गुणः अच्छोः
 करस्य चोत्पलत्वेन निरूपणात् अनिष्टुरत्वं यत् प्राक्त. सौकुमार्यं तदु-
 च्यते ॥ ३६ ॥ भ०

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्न्त्याचार्यो नृत्यकर्म्मणि कस्याश्चि-
 च्छक्षुषि विलोलतां चलतां हस्तत्रेपथुं हस्तकम्पं भ्रुवोर्विभङ्गं नतोन्नतिं
 स्तनयुग्मवल्लितं प्रचलितं भूषणानां कृष्णित शिञ्जितं जनयति तदृष्ट्वा
 षट्पदोऽपि तत्समादधे विहितवान् ॥ ३७ ॥ ज० म०

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्न्त्याचार्यो नृत्यकर्म्मणि शिञ्जायां
 कस्याश्चिच्छक्षुषि विलोलतां चाञ्चल्यं हस्तयोर्वेपथुं कम्पं भ्रुवोर्विभङ्गमन्य-
 थाकरणं स्तनयुगलस्य वल्लितं चलनं विभूषणानामलङ्काराणां कृष्णितं
 शिञ्जितं समादधे जनयति तथा षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् अमरवा-
 धया काचिन्नृत्यमिव चकारेत्यर्थः प्रौढिरित्वा गुणश्चक्षुर्विलोलताप्रभृतिभि-
 न्दन्त्यस्य निर्वाहात् विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति सृष्टा । ३७ ॥ भ० ॥

अथानुकूलानित्यादि । अथानन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिजनः
 प्रतिदिनमवाप्तकल्याणत्वात् सुदिवः सुप्रानेत्यादिना समासान्तनिपातन
 यथास्व कुलधर्मस्य पुरस्य या सम्पद्भिभूतिः तस्या अत्रुकूलान् वेशान्नेप-
 थ्यानि विधाव कृत्वा शतमन्युविद्विषो रावणस्य प्रबोधकाले राजनिकेतनं
 प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति तद् ॥ ३८ ॥

प्रबोधकाले शतमन्युविद्विषः प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति ॥३८॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता वेगाज्जलौघाः पुरमन्दिरेभ्यः ।

आपूर्य्य रथ्याः सरितो जनौघा राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥३९॥

प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशतोः प्रागूर्द्धशोषं परिशुष्यमाणाः ।

अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनो लङ्कानिवासिनो वेशान् विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विष इन्द्रशतो रावणस्य प्रबोधकाले निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः प्रोपादारम्भे इति म कीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या सम्प्रद्विभूतिस्तस्या अनुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः कीदृशः सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकल्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य दिवाशब्दः सप्तस्यन्ताव्यय इति ये वदन्ति तन्मते शोभनं दिवा दिवसे कर्म यस्येति विग्रहः राजादित्वात् सुदिवो निपातित इति कालापाः स्वादिभ्यो दिवादेरिति सूत्रेण उप्रत्ययसाह क्रमदीश्वरः स्वमते स्वार्थे षणः तस्यात्वविषयतया वृद्धेरभावः ॥ ३८ ॥ म०

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इत्यादि । यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् प्रवर्तन्ते तद्वत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघा रथ्याः सरित इवापूर्य्य राजाङ्गनाम्भोधिनिवापूरयन्त पूरितवन्तः ॥ ३९ ॥ ज० म०

शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामौघाः पूराः प्रवाहाः शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितो नदीरापूर्य्य वेगात् सागरं पुरयन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्यो लङ्कगृहेभ्यः प्रवृत्ता रथ्याः प्रतोलोरापूर्य्य वेगात् राजाङ्गनां राज्ञो रावणस्य चत्वरमपूरयन्त तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गलमिति विश्वं पृषोटरादित्वात् णत्वमिति पाणिनीयाः स्वमते मनीषादित्वाद्भिभाषया णत्वम् ॥ ३९ ॥ म०

प्रबोधकालादित्यादि । त्रिदशेन्द्रशतो रावणस्य प्रबोधकालात्प्राक् पूर्व्वं ऊर्द्धशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्द्धङ्गता एव प्रबोधकाले शोषं नीयमाना इति अन्तर्भावितण्यर्थो द्रुदव्यः एवञ्च कृत्वा कर्मण्यात्म-

हीना महान्तश्च समत्वमीयुर्हास्यैरवज्ञापकषात्तिदृष्टाः ॥ ४० ॥
 गुरूचञ्चत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयाग्राङ्गुलिसंगृहीतैः ।
 रक्षांस्यनायासहतैरुपास्युः कपोललीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

नेपदं अन्ये परिशोध्यमाणा इति शिबं पठन्ति जर्द्धशुषीति णसुल्
 हीनाः महान्तश्च सेवकाः समत्वं तुल्यत्वमीयुः हास्यैर्दौवारिकैः द्वारि
 तिष्ठन्तीति सुपिस्थ इति क. स्वरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयस्य
 सः अवज्ञया अनादरेण परुषमस्त्रिगुणं यदस्ति तेनाञ्ज्ञा दृष्टाः ॥ ४० ॥ ज० म०

प्रबोधेत्यादि । त्विदंशब्दशक्तौ रावणस्य प्रबोधकालात् निद्रामङ्ग-
 समयात् प्राक् पूर्वं हीना महान्तश्च जनाः समत्वं तुल्यतां ईयुः प्राप्ताः
 दौवारिकैः सर्वेषां प्रवेशनिषेधात् कीदृशा जर्द्धशोषं परिशुष्यमाणाः
 जर्द्धशोषमिति यदुक्तं तद्विशेषेण सुसुखादिशोषणं सूचनार्थं जर्द्धात्
 शुषिपूरेः स्वार्थं क्त्वा णमिति परः किमयं करिष्यतीति त्वासात् शुष्कास्य-
 कण्ठतालुका आसन्नित्यर्थः हास्यैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्परुषं
 रूक्षमपि चक्षुस्तेन दृष्टा द्वारि तिष्ठतीति हास्यः हनजनादिति डः
 मनीषादित्वाद्भिभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तशषसेलुग्वेति क्रमदीश्वर-
 ह्वत्तम् ॥ ४० ॥ म०

गुरूचञ्चदित्यादि । सुरवोऽलषवः उरवो महान्तः चञ्चन्तश्चलन्तः
 कराः कर्णा जिह्वाश्च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया अग्राङ्गुलिसङ्गृहीतैः
 पदाङ्गुष्ठाग्नेण यन्त्रस्थाने परिगृहीतैः अङ्गुष्ठेरयमिति राजदन्तादित्वात्
 पूर्वनिपातः अनावासहतैः शनैः शनैः प्रचीदिवैः मत्तत्वात् कपोललीना-
 लिकुलैः रक्षांसि उपास्युः सेवामकार्षुः ॥ ४१ ॥ ज० म०

शुष्वित्यादि । कतिचिद्दृक्षांसि राक्षसा गजेन्द्रैरुपास्युः मत्तहस्तिनो
 गृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः कीदृशैर्गुरवोऽलषवः उरवो महापरिभाषाः
 चञ्चन्तः चञ्चलः कराः शुगङ्गाः कर्णाः जिह्वाश्च येषां तैः अवज्ञया
 अनादरेण अङ्गुल्यग्नेण संगृहीतैः धृतैः अङ्गुष्ठेरयं अग्राङ्गुलिर्रिति

निवृत्तमत्तद्विपकुम्भमांसैः संपृक्तसुतैर्हरयोऽग्रपादैः ।

आनिन्व्यरे श्रेणीकृतास्तथान्यै परस्परं वालधिसन्निवद्धा ॥४२॥

उपेक्षिता देवगणैस्त्वसद्भिर्निशाचरैर्वीतभयैर्निवृत्ताः ।

राजदन्तादिरिति परः स्वमते एकदेशेऽपि ससुदायोपचारात् कर्म-
धारयः अग्ने अपतः स्थाने अङ्गुल्या पादाङ्गुष्ठेन संपृच्छीतैरिति केचित्
अनायासेन हृतैः शनैः शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि अमर-
कुलानि येषां तैः ॥ ४१ ॥ म०

निवृत्तेत्यादि । अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्व्यरे आनीताः
निवृत्तानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि यैरग्रपादैः अतएव संपृक्तसुतैः लग्नकु-
म्भसृक्ताफलैः उपेक्षिताः श्रेणीकृता अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणयाद्य
इति सः परस्परं वालधिसंनिवद्धाः अन्योन्यस्य पुच्छेन सयताः ॥४२॥ ज०म०

निवृत्तेत्यादि । अन्यै राक्षसैर्हरयः सिंहा आनिन्व्यरे आनीताः
तथा पूर्वोपेक्षया अग्रपादैः पादाग्रैरुपेक्षिताः कीदृशैः निवृत्तानि
क्लिन्नानि मत्तद्विपानां कुम्भमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः गजकुम्भस्यसृक्ता
यत् कीदृशाः श्रेणीकृता अश्रेणयः श्रेणयः कृता अभिधानं मियामकस्मि-
त्युक्तेः च्छर्थे श्रेणयादेः कृतादिना समासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य
पुच्छेन बद्धाः षष्ठ्या अमादेशी लोकोपचारादिति विद्यासागरः क्रिया-
विशेषणमिति केचित् स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ४२ ॥ म०

उपेक्षितेत्यादि । सुरद्रमाणां पारिजातानां सजालाः कलिका-
सङ्घिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निवृत्ताः क्लिन्नाः वीतदयैरिति
पाठान्तरं तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्द्रयैः सजाला एव क्लिन्नाः क्लिद्य-
मानाश्च देवगणैस्त्वसद्भिर्निवृत्ताः वाभ्राशेत्यादिना विकल्पेन श्यन्
तस्मिन् राजाङ्गने प्रकीर्णा अदृश्यन्त सेवकजनेन ॥ ४३ ॥ ज० म०

उपेक्षितेत्यादि । तस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रमाणां पारिजातादीनां
प्रकीर्णा विच्छिन्नाः जालेन कलिकया सङ्घिताः पुष्पस्तवका अदृश्यन्त दृष्टाः

तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजालपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥४३॥
 निराकरिष्णु द्विजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुणोऽतिमोहात् ।
 पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत् प्राग्ब्रह्मरक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥४४॥
 मायाविभिस्तासकरैर्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपेतः ।

सेवकैरित्यर्थात् कीदृशाः तसद्भिस्तासं गच्छद्भिर्देवगणैरुपेक्षिताः क्रसल्लमे-
 त्नादिना तसेर्विकल्पो न श्यन् विहित इति पक्षे शप् वीतभयैर्विगततासै-
 र्निशाचरैर्निहन्ताः छिन्नाः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः
 जालं गवाक्षे आनाये कोरके दम्भभेदयोरिति विश्वः ॥ ४३ ॥ म०

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्यो विबुद्धः सत् अतिमोहादत्यन्ता-
 ज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः द्विजवरानित्यर्थात् द्विजकुञ्जराणां
 प्रशस्तद्विजानां अभ्युदयहेतूनां सम्बन्धिनोऽशेषाः गुणाः तृणीकृता येन स
 तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभाप्रवेशात् पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन्
 ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युदयार्थमार्चीत् ॥ ४४ ॥ ज० म०

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्यो रावणः प्रबुद्धः सन् सभाप्रवेशा-
 त्प्राक् पूर्वं पापाशयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षसश्रेष्ठान् ज्ञातीनभ्यु-
 दयार्थमार्चीत् पूजितवान् कीदृशः अतिमोहात् अत्यज्ञानात् द्विजकुञ्ज-
 राणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिष्णुः द्विजश्रेष्ठान्निराकृत्य ब्रह्मरक्षसान्
 पूजितवानिति मोहः दृषेद्वतीत्यादिना उदन्नलद्योगे षष्ठी न भवतीति
 सम्बन्धे षष्ठी यद्वा द्विजकुञ्जराणां तृणीकृता अवधीरिताः सकला गुणा
 येनेति सम्बन्धः अतएव निराकरिष्णुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥ म०

मायाविभिरित्यादि । आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्ब्रह्मकैः प-
 रेषां तासकरैः जनानामतिरौद्रेत्वात् उपादानपरैः सतां सन्मार्गस्थितानां
 विघातैकरसैर्विनाशैकस्वभावैः उपेतो दशस्यः सदः सभामविचत् प्रविष्टः
 शलङ्गुपघातिटः क्लः कीदृशं राक्षसैश्चरणभागेन परिच्छोभितभूमि-
 भागम् ॥ ४५ ॥ ज० म०

सतां विधातैः करसैरविच्छत् सदः परित्तोभितभूमिभागम् ॥ ४५ ॥
 विष्टतनिश्चितशस्त्रैस्तद्भुतं यातुधानै-
 रुजठरसुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ।
 श्वगणिकशतविकीर्णं वागुरावन् ऋगीभि-
 र्वनमिव सभयाभिर्देववन्दीभिरासीत् ॥ ४६ ॥

मायाविभिरित्यादि । दशास्यः सदः सभामविच्छत् प्रविष्टवान्
 हृशपोऽनिमित्तं सक् कोटशः आप्तैरात्मीयैराक्षसैरुपेतः उपगतः सन्
 कोटशेर्मायाविभिर्वञ्चकैर्जनानां त्वासकरैः अतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः
 स्वःस्पर्धसम्पादनपरैः सतां साधूनां विधातमात्रेच्छ्भिः सदः कोटशं
 रावणचरणभरेण परित्तोभितः सञ्चलितो भूमिभागो यत् ॥ ४५ ॥ भ०

विष्टतत्यादि । तत्सदो यातुधानैः विष्टतनिश्चितशस्त्रैः गृहीतशस्त्रै-
 र्युतं युक्तमासीत् तथा राक्षसीभिः उरुजठरसुखीभिः सङ्कुलं व्याप्तं यथा
 वनं वागुरावत् सवागुरं श्वगणिकशतविकीर्णं आखेटकशतच्छन्नं ऋगीभिः
 सभयाभिः श्वगणिकेभ्यो जातभयाभिः व्याप्तमासीत् श्वगणा विद्यन्ते
 वेषामिति श्वगणिका अत इति ठक् ॥ ४६ ॥ ज० स०

विष्टतेत्यादि । तत्सदो वनमिवासीत् कोटशं सदः विष्टततीच्छ-
 शस्त्रैर्यातुधानैराक्षसैर्युक्तं तथा राक्षसीभिः सङ्कुलं व्याप्तं कोटशीभिः उरु
 महत् जठरसुदरं सुखञ्च यासां ताभिः तदा देववन्दीभिर्कृतात् हृतदेव-
 स्त्रीभिः संकुलमिति सम्बन्धः श्वगणिकशतविकीर्णमाखेटकशतच्छन्नं वागुरा-
 वागुरा ऋगवन्धनी रज्जुस्तद्वृत्तं ऋगीभिः संकुलं सभयाभिर्भययुक्ताभि-
 रिति ऋगीणां देववन्दीनाञ्च विशेषणं तत्सदोऽपि कुकुरधारिभिर्युक्तं
 तथा रज्जुबद्धऋगीभिर्युक्तं वनमपि राक्षसैः राक्षसीभिश्च युक्तं युनां
 गणो विद्यन्ते येषां ते श्वगणिन आखेटिका ॥ ४६ ॥ भ०

जलद इत्यादि । प्राच्यानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनां प्रभाभिः
 तडित्वानिव जलदः प्रोन्नतात्मा सर्वेषामुपरि स्थितत्वात् प्रातिकुम्भं दिशि

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरत्नप्रभाभिः
 प्रतिक्कुभमुदस्यन्निखनंधीरमन्द्रम् ।
 शिखरमिव सुमेरोरासनं हैमसुञ्चै-
 विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥
 इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ।

दिशि धीरमन्द्रं मन्दगम्भीरं निखनं उदस्यन्निचिपन् सुमेरोः शिखरमिव
 हैमसासनसुञ्चैरुच्चं विविधमणिविचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नाना-
 वर्णकर्माध्यतिष्ठत् समारोहति स्म ॥ ४७ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे साधुर्यप्रदर्शनो
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

काव्यस्य प्रभातवर्णनो नामैकादशः सर्गः ।

जलद इत्यादि । स रावणः सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरुच्चं हैमं
 हरिणखयमासनमध्यतिष्ठत् किं कुर्वन् विद्युद्युक्तो मेघ इव प्रतिक्कुभं
 दिशि दिशि धीरमन्द्रं गभीरतारं निखनं ध्वनिमुदस्यन् चिपन् प्रोन्नतः
 सर्वेषास्तु परि स्थितः उन्नताकारो वा प्राज्यानां प्रभूतानां रत्नानां प्रभाभि-
 रूपलक्षितः प्राज्यरत्नप्रभाभिः करणभूताभिस्तडित्वान् जलद इव इति
 वा आसनं कीदृशं विविधैर्नानावर्णैर्मणिभिर्विचित्रं सुमेरुशिखरमध्ये वं
 प्रोन्नतमिति पाठे उच्चैरिति रावणविशेषणं प्रतिक्कुभमिति ह्यपनदोति
 पक्षे अप्रत्ययः तडित्वानिति तद्वत्साहित्यमात्रमत्र विवक्षितस्तुपमेये
 प्राज्यरत्नप्रभासाहित्यादतो नात्र पौनरुक्त्यम् ॥ ४७ ॥ भ०

इति सद्द्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
 भट्टिकाव्यटीकायां सुश्रवबोधिण्यां प्रसन्नकाण्डे शुण्डदर्शनं नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य प्रभातवर्णनं नामैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

ततो विनिर्द्रं कृतदेवताञ्चं दृष्टैव चित्तप्रशमं किरन्तम् ।
आविष्कृताङ्गप्रतिकर्म्मरम्यं विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ।

भाविकत्वमलङ्कारः प्रबन्धं विषय उक्तः नैकदेशिकं तस्य चित्वाद्यो-
र्थाः प्रवृत्तिहेतवः तथाचोक्तम्

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्थाभूतभाविनः ॥

चित्तोदात्ताद्दृष्टतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता ।

शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥

इति सर्व्वं मन्त्रनिर्णयप्रबन्धे द्रष्टव्यमिति दर्शयन्नाह

तत इत्यादि । ततः प्रभातकालानन्तरं विभीषण विनिर्द्रं प्रबुद्धं
कृतदेवताञ्चं कृतेष्टदेवतापूजनं दृष्टैव स्निग्धया कायव्यापारेण चित्त-
प्रशमं किरन्त प्रकाशयन्तं आविष्कृतं प्रदर्शित यद्भ्रस्य प्रतिकर्म्म प्रसाधनं
तेन रम्यं माता नैकषी नाम वाचं वक्ष्यमाणासुवाच ॥ १ ॥ ज० म०

भाविकनामा गुणः प्रबन्धविषय एव नतु श्लेषादिवदेकदेशविषयोऽपि
तदुक्तं दण्डिना

तं भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्राय काव्येष्वसीद्भवस्थितः ॥

परस्पररोपकारित्वं सर्व्वेषां वस्तुपर्व्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रियास्थानवर्णना ॥

प्रतिष्ठा रत्तिक्रमवशाद्भ्रश्यापि वस्तुनः

भावयित्त्वमिदं सर्व्वमिति तं भाविकं विदुः ॥

प्रवाधमानस्य जगन्ति धीमंस्व सोदरस्यातिमदोद्धतस्य ।
 आनन्दनो नाकसदां प्रशान्तिं तूष्णीं विषस्यामृतवत् कुरुष्व ॥ २ ॥

इति कण्ठाभरणे तु भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतमिति
 शब्दगुणः ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते इत्यर्थगुणः इति अन्यत्रापि

भाविकत्वमलङ्कारप्रबन्धविषयो गुणः ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते पदार्थाभूतभाविनः ॥

चित्तोदात्ताद्भुतार्थत्व कथाया अतिशीलता ।

शब्दानां कौशलञ्चापि तस्य हेतुः प्रचक्षते ॥

इति स एवाधना प्रदर्शते

तत इत्यादि । ततः प्रातःकालादनन्तरं माता नैकधी वक्ष्यमाणां
 वाचं विभीषण उवाच कथितवती कीदृशं विगतनिद्रं विहितदेवार्चनं
 दृष्टिभावेण चित्तस्थितां प्रशान्तिं किरन्तं प्रकाशयन्तं शान्तमूर्त्तित्वात्
 आविष्कृतेन प्रकाशितेनाङ्गप्रतिकर्मणा शरीरस धनेन रस्यमेतेन सर्वलौ-
 च्चवत्यसक्तं सेतुकखपफेवेति अस्य वाशब्दस्य प्रवस्थावाचित्वाद्दत्त नित्य वेः
 सकारः तस्य निध्नतन्त्य इति बत् मूर्द्धन्यत्व दुर्निराविर्वहः प्रादुश्चरारं
 षः कखपफे इति परस्त्व उवाचेत्यादिप्रयोगे वाचमित्यादिप्रयोगो वप्रर्थ-
 लेऽपि न दुष्यति यदुक्तं कण्ठाभरणे

यदप्रयोजकं यच्च गतार्थं वप्रर्थमेव वा ।

तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथेति ॥ १ ॥ ५०

प्रवाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! त्वं नाकसदां देवानां आनन्दनः
 प्रमोदयिता सन् सोदरस्य अतुर्दशनानस्य गर्भावस्थायां समानसुदर
 यस्येति योगविभागात्सभावः अतिबलोज्ज्वलस्य महता सामर्थ्येन दृप्तस्य जगन्ति
 लोकं प्रवाधमानस्य पीडयतः प्रशान्तिं प्रशमनं तूष्णीं कुरुष्व अमृतवत् यथा
 अमृत देवानामानन्दनं विषस्य कालकूटनाम्नः सोदरस्य एतस्मिन् ससुद्रो-
 दरे स्थितत्वात् जगन्ति प्रवाधमानस्य प्रशान्तिं कृतवदिति ॥ २ ॥ ज० ५०

कुर्व्यास्तथा येन जहाति सीतां विषादनीहारपरीतमूर्त्तिम् ।
स्थितां क्षितौ शान्तशिखाप्रतानां ताराभिवत्सासकरीं जनस्य ॥३॥
यावन्न संत्वासितदेवसङ्घः पिण्डो विषस्येव हरेण भीष्मः ।

किसुवाचेत्याह

प्रवाधमानस्येत्यादि । हे धीमन् ! प्रशस्तबुद्धियुक्त ! त्वं अमृतवद-
मृतमिव विषस्य कालकूटस्य इव सोदरस्य रावणस्य प्रशान्तिं त्वर्णं शीघ्रं
कुरुष्व कीदृशस्य सोदरस्य जगन्ति लोकत्रयं प्रवाधमानस्य पीडयतः अति-
बलेन महासामर्थ्येन उद्धतस्य बीजस्य विषमपि मयनकाले जगन्ति प्रवाध-
मानं स्वोजसा उद्धतं च कीदृशं नाकसदां देवानामानन्दनः प्रमोदयिता
अमृतमपि देवानामानन्दकं एकस्मिन् समुद्रोदरे स्थितत्वात् विषामृतयो-
रपि सोदरत्वं समानसुदरं यस्येति सोदरः समानार्थस्य सहशब्दस्य सह-
सोवेत्यनेन पक्षे सादेशः एवं यत् भ्राता सहोदर इत्यपि स्यात् रूपनाम-
गोत्रेत्यादौ उदर्यशब्देनोदरशब्दोऽपि गृह्यत इति केचित् समानस्य
सभावो लोकोपचारादित्यन्ये ॥ २ ॥ म०

कुर्व्या इत्यादि । तथाप्रकारमनुतिष्ठेत्त्वं येन सीतां जहाति
विषादनीहारपरीतमूर्त्तिं विषादो नीहार इव तेन परिगतदेहां क्षितौ
स्थितां निभग्नां शान्तशिखाप्रतानां अनुज्वलवेणोवन्ध्यां जनस्य त्वासकरीं
मयहेतुभूतां हेतौ टः ताराभिव यथा काचित्तारा क्षितौ स्थिता पतितता
नीहारपरीतमूर्त्तिः शान्तशिखाप्रताना ध्वस्तरश्मिजाला लोकत्वासकरी
तद्वत्तामिति ॥ ३ ॥ ज० म०

कुर्व्या इत्यादि । त्वं तथा तं प्रकारं कुर्व्याः यथा येन प्रकारेण स
सीतां जहाति त्वजति जनस्य त्वासकरीं त्वासहेतुमुत्पातताराभिव प्रक-
रणात् राक्षसस्य त्वासं करिष्यतीति भावः विषादो नीहार इव तेन
परिगतमूर्त्तिं क्षितौ स्थितां भूमिशयनात् नक्षत्रस्यापि भूमौ पाते उत्पातः
सिद्धः यथा तारा पक्षे क्षितौ क्षयनिमित्तं स्थितामित्यर्थः शान्तशिखाप्र-
तानां ध्वस्तकेशप्रतानां केशोल्लङ्घनात् तारापक्षे ध्वस्तकिरणजालात् ॥३॥ म०

यावदित्यादि । यथा सन्त्वासितदेवसङ्घः विषस्य क. लकू. स्य पिण्डो

संग्रस्थोऽसौ पुरुषाधिपेन द्रुतं कुलानन्द ! यतस्व तावत् ॥४॥
 हता जनस्थानसदो निकायाः कृता जितोत्खातभट्टमा पूः ।
 सदांसि दग्धानि विधेयमस्मिन् यद्बन्धुना तद्वटयस्व तस्मिन् ॥५

भीष्मोऽतिरौद्रो हरेण संग्रस्तः पीतः तद्व्यावदसौ रावणः पुरुषाधिपेन
 रामेण न संग्रस्यते न विनश्यते तावत् हे कुलानन्द कुलानि चानन्दम-
 तीति कर्मण्यन् द्रुतं यतस्व सीतात्याजनायां यत्नं कुरु ॥ ४ ॥ ज० म०

यावदित्यादि । हे कुलानन्द ! यावत्पुरुषाधिपेन रामेणासौ
 रावणो न संग्रस्यते न हन्यते यथा हरेण महादेवेन विषस्य कालकूटस्य
 पिण्डो भक्तः तावत्त्वद्रुतं यतस्व यत्नं कुरु सीतात्याजनायेत्यर्थात् कीदृशो
 रावणो विषपिण्डञ्च सन्नासितो देवगणो येन स तया भीष्मो भयजनकः
 अतिरौद्र इत्यर्थः कुलमानन्दयतीति कुलानन्दः ढात्षण्डिति षण् कुल-
 स्थानन्दो यस्मादिति वा ॥ ४ ॥ भ०

हता इत्यादि । जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनः निकायाः
 खरदूषणादीनां सङ्घा हताः सङ्घेचानौत्तराधर्य इति चिनोतेः षञ्
 ककारश्चादेशः पूञ् लङ्गा जितभटा उत्खातद्रुमा कृता सदांसि गृहाणि
 दग्धानि इति सर्व्वसेतत्त्वया ज्ञातमेव अनेन प्रकारेण अस्माकमपि
 विनाशः स्यात् तदेतस्मिन्वस्तुनि यद्बन्धुना विधेयं अनुष्ठेयं तद्विधातुं
 घटयस्व यतस्व तस्मिन्वस्तुनि ॥ ५ ॥ ज० म०

हता इत्यादि । जनस्थानसदो दण्डकारण्यवासिनो निकायाः
 खरदूषणादीनां समूहाः हता मारिताः स्वदैभावोदेत्यादिना निपूर्व्व-
 चिजोषाञ्ज समूहार्थे निकायो निपातितः पूर्लङ्गा जितभटा उन्मूलित-
 कृता च कृता सदांसि गृहाणि दग्धानि एवमपरस्यापि विनाशः स्यात्
 तस्मादेतस्मिन् वस्तुनि बन्धुना यद्विधेयं विधातुं योग्यं तत् घटयस्व रुक्
 तस्मिन् वस्तुनि रावणविषये वा ॥ ५ ॥ भ०

चिकीर्षिते पूर्वतरं स तस्मिन् क्षेमङ्करेऽर्थे सुहृदीर्यमाणः ।
 मात्वातिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥
 दौवारिकाभ्याहृतशक्रद्रुतं सोपायनोपस्थितलोकपालम् ।
 साशङ्कभीष्माप्तविशन्निघाटं द्वारं ययौ रावणमन्दिरस्य ॥ ७ ॥

चिकीर्षित इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणलक्षणेऽर्थे मातृरूप-
 देशात् पूर्वतरं पूर्वमेव चिकीर्षिते कर्तुमीप्सिते मात्वा शुभयैव बुद्ध्या
 कल्याणया अतिमात्रमत्यर्थं सुहृः क्षणमीर्यमाणः प्रवर्त्तमानः स विभी-
 षणः सुधीः प्राज्ञः चिरकालमभ्यधिकं समाधात् चिन्तितवान् इदमति-
 न्याय्यमिति गातिस्येति सिचो लुक् इयता प्रबन्धेन उदात्तार्थाभिधानं दु-
 दात्तार्थत्वसुक्तं इत उत्तरं प्रहृस्तरावणविभीषणमातामहकुम्भकर्णादीनां
 वचनप्रबन्धेषु चित्वाद्गतार्थत्वं द्रष्टव्यं स्वविनीतता सुबोधता शब्दानाकुलता
 चेत्येतदुभय कथायामेव मन्त्रनिर्णयाख्यायां द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ज० म०

चिकीर्षिते इत्यादि । तस्मिन् सीताप्रत्यर्पणरूपेऽर्थे पूर्वतरं मातृ-
 रूपदेशात् पूर्वमेव स्वयं चिकीर्षिते कर्तुमिष्टे यत् क्षेमङ्करे शुभटायके
 मात्वापि शुभया शोभनयैव बुद्ध्या अतिमात्रमत्यर्थं सुहृः पुनः पुनः प्रेर्य-
 माणः सुधीः प्राज्ञः स विभीषणश्चिरमभ्यधिकं समाधात् न्याय्यमेवैतदिति
 चिन्तितवान् भूस्थापिवेति दासञ्ज्ञात् सेर्लुक् इतया प्रबन्धेन उदात्तार्थ-
 त्वसुक्तं इत उत्तरं रावणविभीषणप्रहृस्तादीनां वचनप्रबन्धेन चित्वाद्-
 गुतार्थत्व द्रष्टव्यं अतिशीलता शब्दानां कुशलताचेत्येतदुभय मन्त्रनिर्णय-
 कथायां द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ भ०

दौवारिकेत्यादि । स विभीषणः रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ दौ-
 वारिकाः द्वारे नियुक्ताः द्वारादीनामित्यौव् तैरभ्याहृताः शक्रद्रुता
 यस्मिन् द्वारे सोपायनाः गृहीतकौशलिकाः उपस्थिता अप्रौढौकिता
 लोकपाला यत् साशङ्काः सभयाः भीष्मा भयानकाः आप्ता विशन्नो
 निशाठा यत्नेति तदिति ॥ ७ ॥ ज० म०

दौवारिकेत्यादि । विभीषणो रावणमन्दिरस्य द्वारं ययौ कीदृशं

दूरात् प्रतीहारनतः स वार्त्तां पृच्छन्नावेदितसंप्रविष्टः ।
 सगौरवं दत्तपथो निशाटैरैच्छिष्टं शैलाग्रमिवेन्द्रशत्रुम् ॥ ८ ॥
 कशानुवर्णं प्यधिरूढसुच्चैः सिंहासने संचयमेघभीमम् ।
 निसर्गतीक्ष्णं नयनस्फुलिङ्गं युगान्तवज्जेरिव धूमराशिम् ॥ ९ ॥

द्वारं दौवारिकैर्द्वारपालैरभ्याहृता निवारिताः शक्रदृता यस्मिन् सोपा-
 यनाः सोपहाराः सन्तः उपस्थिता लोकपाला यत्र साशङ्का, सभयाः सन्तो
 भीष्मा भयजनका अप्ता आत्मोदा विशन्तो निशाटा राक्षसा यत्र तेन
 परेष्व्वात्मीयेष्वपि तस्य धृष्टलं दर्शितं द्वारि निधुक्तो दौवारिकः ढषेका-
 दिति ष्णिकः द्वारस्वरेति उन षिन्ते त्रिरिति वृद्धिः ॥ ७ ॥ भ०

दूरादित्यादि । स विभीषणः दूरादेव प्रतीहारेण नतः स्वामिनीव
 तत्र गौरवात् वार्त्तां पृच्छन् कुशली महाराज इति विभीषणो द्वारि
 तिष्ठतीति राक्षे अनावेदित एव सम्प्रविष्टो निशाटैः सगौरवञ्च सविनयं
 दत्तपथो दत्तमार्गः इन्द्रशत्रुं रावणमैच्छिष्टं दृष्टवान् शैलाग्रमिव सिंहा-
 सनारूढस्य तस्योच्चत्वात् ॥ ८ ॥ ज० भ०

दूरादित्यादि । दूरादेव प्रतीहारेण द्वारपालेन नतो नमस्कृतः
 राजा कुत्र तिष्ठति किं वा करोतीति वार्त्तां पृच्छन् विभीषणो द्वारि
 तिष्ठतीति राज्ञोऽनावेदित एव सम्प्रविष्टः निशाटै राक्षसैः सगौरवं
 यथा स्यात्तथा दत्तः पन्था यस्य स विभीषण इन्द्रशत्रुं रावणं ऐच्छिष्टं
 दृष्टवान् शैलाग्रमिव पर्वतशिखरमिव सिंहासनस्थत्वात् गुरोर्भावो गौरवं
 विकारसङ्घेति ष्णः ॥ ८ ॥ भ०

कशानुवर्णं षीत्यादि । सिंहासने उच्चैस्तुङ्गे कशानुवर्णं षि अग्नि-
 तल्ल्ये अधिरूढं उपविष्टं सङ्ख्यमेघवद्भीमं अतिभयङ्करं निसर्गतीक्ष्णं
 स्वभावरीडं नयनानि स्फुलिङ्गा इव यस्य तमैच्छिष्टं युगान्तवज्जेरिव धूम-
 राशि अग्निहल्ल्यसिंहासने उपरि स्थितत्वात् सोऽपि सङ्ख्यमेघवद्भीमः
 स्वभावतः कटुकत्वात् स्वभावतीक्ष्णः नयनानि विस्फुलिङ्गा यत्नेति
 ॥ ९ ॥ ज० भ०

प्रीत्यापि दत्तेक्षणसन्निपातं भयंभुजङ्गाधिपवद्धानम् ।

तमः समूहाकृतिमप्यशेषानूर्ज्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान् ॥ १० ॥

न रत्नदायं जितमृत्युलोका रात्रिञ्चराः कान्तिभृतोऽन्वसर्पन् ।

कशान्वित्यादि । कीदृश रावणमैच्छिष्ट कशानुवर्णं णि अग्न्याकारे
अग्निस्तुन्दरे वा उद्गीप्तत्वादुच्चैः स्तुङ्गे सिंहासनेऽधिरूढ वध्नादेहे प्रमाये
च सुन्दराकारयोरपीति विश्वः प्रलयकालीनमेधवङ्गीममतिकृष्णत्वात्
निसर्गेण स्वभावेन तीक्ष्णरौद्रं नयनानि स्फुलिङ्गा अग्निकणा इव यत्र
युगान्तवङ्गेः प्रलयकालीनवङ्गे धूमराशिमिव अग्निहृत्यसिंहासनस्यत्वात्
धूमोऽपि मेघतल्यः कटुत्वात्तीक्ष्णः स्फुलिङ्गवांश्च भवति ॥ ९ ॥ म०

प्रीत्येत्यादि । यथा भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्या स्नेहेन दत्तेक्षण-
सन्निपातः समर्पितनेत्रनिवहो भयमादधाति तद्वद्भयमादधानं तमःसमूह-
स्येवाकृतिर्यस्य तमपि प्रथितप्रकाशानशेषानर्कादीन् जर्जा बलेन जयन्त-
मैच्छिष्ट जर्जेति भ्राजभासित्यादिना क्लिप् ॥ १० ॥ ज० म०

प्रीत्येत्यादि । पुनः कीदृशं भुजङ्गाधिपः शेषः प्रीत्यापि दत्ते-
क्षणसन्निपातः समर्पितनेत्रसमूहः सन् यथा भय जनयति तथा भयं
दधानं तमःसमूहस्य राज्ज्वन्दस्त्रेव अन्धकारचयस्येव वा अःकृतिर्यस्य
तथाभूतमपि जर्ज्जा बलेनाप्यशेषान् प्रसिद्धप्रकाशान् सूर्यादीन् जय-
न्तमभिवन्तं जर्ज्जा बलप्राणधारणयोः त्रासुसिति भावे क्लिप् तमोऽन्व-
कारे स्वर्भानौ तमः क्लेशे गुणान्तरे इति विश्वः ॥ १० ॥ म०

त रत्नदायमित्यादि । यथा देवसुख्याः अमरात्वाज्जितमृत्युलोकाः
कान्तिभृतो दीप्तिधराः सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः प्रसक्तसक्ताफलमम्बु वाह-
सुपरुर्पन्ति तद्वत्तं विभीषणं रत्नदाय रत्नं दास्यतीति अग् कर्म्मणि चेति
भविष्यत्काले क्रियायां क्रियार्थायामित्यण् तत्र एककर्त्तृके भिन्नकर्त्तृके
वेति विशेषाभावात् अथवा दयदानगत्योरित्स्मात्कर्म्मण्यण् रत्न दयते
ददातीति क्त्वा रात्रिञ्चरा भग्नयम लोकाः अन्वसर्पन् ॥ ११ ॥ ज० म०

प्रयुक्तसुक्ताफलसम्बुवाहं सञ्जातदृष्ट्या इव देवसुख्याः ॥ ११ ॥
 स किङ्करैः कल्पितमिङ्गितज्ञैः सम्बाधकं पूर्वसमागतानाम् ।
 सिंहसनोपाश्रितचारुवाङ्मरध्यास्त पीठं विहितप्रणामः ॥ १२ ॥
 ततो दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं दीप्ताङ्गुलीयोपलमूढरत्नम् ।

तमित्यादि । रात्रिञ्चराः सञ्जाताभिलाषाः सन्तो रत्नदाय तं
 विभीषणसन्वसर्पन् अनुगतवन्तः यथा देवसुख्या देवश्रेष्ठा जितदृष्ट्यु-
 लोकाः कान्तिभ्यतः सञ्जातदृष्ट्याः सन्तः शुक्तिषु तीयप्रक्षेपेण प्रसुक्तसु-
 क्ताफलं मेघसनुसर्पन्ति तद्वत् कीदृशा रात्रिञ्चराः जितदृष्ट्युलोकाः अभि-
 भूतयमलोकाः कान्तिं विभ्रतीति किम् कान्तिभ्यतः तेजस्विनः देवसुख्याः
 अपि अमरत्वात् जितदृष्ट्युलोकाः कान्तिभ्यतश्च रत्नादायमिति रत्न
 दास्यतीति भविष्यत्काले ढातृषन्निति षण्त्तस्य कालविशेषामुक्तोस्त्रिषु कालेषु
 भवति अन्यकालेऽपि न क्षतिः यन्जुष्णिति यन् दयदाने इत्यस्य
 रूपं वा यद्वा स्वससव्यधेत्यादिना चः ततः षष्ठीसमासः ॥ ११ ॥ भ०

स किमित्यादि । स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणतिः पी-
 ठमध्यास्त निषण्णान् किङ्करैर्भृत्यैरिङ्गितज्ञैरभिप्रायवेदिभिः कल्पित-
 सुपनीतं पूर्वसमागतानां प्रथमप्रविष्टानां सम्बाधकं सङ्कोचकत् सम्बाधत
 इति गुन् रावणस्य सिंहासने उपाश्रितः स्थितः चारुवाङ्मर्यस्य विभी-
 षणस्येति सः ॥ १२ ॥ ज० म०

स किङ्करैरित्यादि । स विभीषणो विहितप्रणामः कृतभक्त्यतिशय-
 वप्रसन्नकनतिः सन् पीठमध्यास्त अधिरूढवान् किष्कूतसासनाभिङ्गितज्ञैरा-
 यणाश्रयवेदिभिः किङ्करैर्भृत्यैः कल्पितसुपनीतं पूर्वसमागतानां प्रथमोप-
 विष्टानां अन्येषां सन्निष्ठां सम्बाधकं सङ्कोचकारकं तेषां स्थाने अस्मिन्
 प्रीठस्थापणात् स कीदृशः रावणसिंहासने उपाश्रितः स्थितश्चारुवाङ्म-
 र्यस्य ॥ १२ ॥ भ०

तत इत्यादि । विभीषणभिवेदनादुत्तरकालं दशास्यः पाणिं क्षुभि-
 ताहिकल्पं क्रुद्धविलृतफण्येन सर्पेण तस्य दीप्तो दीपनशीलोऽङ्गुलीयोप-

अनेकाश्चन्नखकान्तिजिह्वं प्रसार्य पाणिं समितिं वभाषे ॥ १३ ॥
 शक्तैः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यैरान्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः ।
 युष्मद्विधैः साहसुपायविद्भिः सिध्यन्ति कार्याणि सुमन्वितानि ॥ १४ ॥

लोऽङ्गुलीयत्नं यतः तत एव गूढरत्नं अनेकाश्चन्न्यश्चलन्यो नखकान्तयो
 जिह्वा इव यस्य त प्रसार्य समितिं राक्षससमूहस्वभाषे ॥ १३ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । विभीषणोपवेशनादनन्तरं दशास्यः पाणिं प्रसार्य
 समितिं राक्षसानां सभां वक्ष्यमाणप्रकारेण वभाषे उवाच कीदृशं पाणिं
 क्षुभिताहिकल्पं क्रुद्धविस्तृतफणसर्पतुल्यं दीप्रो दीपनशीलोऽङ्गुरीयो-
 पलो सुद्रिकारत्नं यत् अतएवोढरत्नं अनेन सर्पसादृश्यं सूचितं
 अनेकाश्चन्न्यश्चपला नखकान्तयो जिह्वा इव यस्य ॥ १३ ॥ भ०

शक्तीरित्यादि । समर्थैः सुहृद्भिर्मित्तैः परिदृष्टकार्यैः सा भूदृ-
 ष्टकर्मणां कर्मसु विषाद इति आन्नातिभिः अभ्यस्तनीतिशास्त्रैरित्यर्थः
 इष्टादिभ्यश्चेति इति क्तस्येन्विषयेति कर्मणि सप्तमी बुद्धिमद्भिः ज्ञान-
 विद्भिः उपायविद्भिः सामादिकुशलैरित्यर्थः युष्मद्विधैः सह कार्योणि सुम-
 न्वितानि सिध्यन्ति ॥ १४ ॥ ज० म०

शक्तीरित्यादि । मन्त्रिणां प्रीत्याह्नार्थमिदमुच्यते युष्मद्विधैर्भवा-
 दृशैः सह सुमन्वितानि कार्याणि सिध्यन्ति सिद्धिं गच्छन्ति तत्र हेतुमाह
 शक्तैः समर्थैः न केवलं युष्माभिर्मन्त्रणा दीयते मन्त्रणां दत्त्वा तन्निर्णीत-
 कर्त्तव्यमपि क्रियत इति भावः स्वयमसमर्थोहि न स्वामिनो युद्धाद्यर्थं
 मन्त्रणां ददातीति वा सुहृद्भिर्मित्तैः न तु शक्तत्वेनाहङ्कारः न तु वा कुम-
 न्त्रणा दीयत इति भावः परिदृष्टकार्यैरदृष्टकाम्नाणोहि शास्त्रविदोऽपि
 सुहृन्ति नीतिषु आन्नातिभिरभ्यस्तनीतिशास्त्रैः न केवलं दर्शनादेव कार्य-
 ज्ञानं ज्ञेनाढे इति कर्मणि सप्तमी विषयविवक्षयेत्यन्ये बुद्धिमद्भिः जहा-
 पोहृत्समैः न शुकादिवत् अधीतवक्त्रुत् उपायविद्भिः सामदानादिकुशलैः

उपेक्षिते वालिखरादिनाशे दग्धे पुरेऽक्षे निहते सभृत्ये ।

सैन्ये द्विषां सागरसुत्तितीर्षावनन्तथं ब्रूत यदत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

भुजांसवन्नः स्थलकार्मुकासीन् गदाश्च शूलानि च यातुधानाः ।

परावृशन्तः प्रथिताभिमानाः प्रोचुः प्रहस्ताप्रमुखा दशास्यम् ॥ १६ ॥

उपायाज्ञानान् । बुद्धिमन्तोऽपि सृष्ट्वान्ति परिकरालङ्कारोऽयं विशेषणै-
र्यत्नःकृतैरुक्तः परिकरस्तु सः ॥ १४ ॥ भ०

उपेक्षित इत्यादि । वालिखरादिनाशेषूपेक्षितेषु द्विषाञ्च सैन्ये
सागरसुत्तितीर्षावुत्तरितभेषणशीले अनन्तरभिदानीं ब्रूत वदत यदत्र
युक्तमिति उत्तितीर्षाविति इकोचिम् विभक्ताविति तुन भवति तृतीया-
दिषु भाषितपुं स्तमिति पुम्बद्धावः ॥ १५ ॥ ज० म०

उपेक्षित इत्यादि । वालिनः खरादेश्च नाशे उपेक्षिते सति पुरे
लङ्कायां दग्धे सति भृत्यैः सह अजनास्त्रि कुमारे हते सति शत्रुणां
सैन्ये सस्रष्टसुत्तितीर्षां उत्तरितभिच्छौ सति अनन्तरभिदानीं यूयं ब्रूत
अत्र यद्युक्तमिति वभाषे इति पूर्वेष्वान्वयः उत्तितीर्षाविति स्याद्यृ-
हृद्भूरिति पक्षेऽग्निम् पुम्बद्धार्थोक्तपुंस्तमिति पक्षे पुम्बद्धावात् तन्निक
इति न तुन् ॥ १५ ॥

भुजांसित्यादि । यदि वयं शत्रून् न वप्रापादयामस्तदा किमेतैर्भू-
जादिभूदैरिति प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताहङ्कारा भुजादीन् परावृ-
शन्तः प्रहस्ताप्रमुखा यातुधाना दशास्यं प्रोचुर्वक्तुमारब्धाः वचपरिभा-
षणे लिट् उस् ॥ १६ ॥ ज० म०

भुजामित्यादि । प्रहस्ताप्रभृतयो यातुधाना दशास्यं वक्ष्यमाणं प्रोचुः
किङ्कुर्वन्तः बाहून् स्तम्भान् वक्षःस्थलानि धनुषि खड्गान् गदाः
शूलानि च परावृशन्तः सृशन्तः प्रथिताभिमानाः प्रकाशिताह-
ङ्काराः ॥ १६ ॥ भ०

अखण्डप्रमानं परिखण्डप्र शक्रं त्वं पण्डितमन्यसुदीर्घदण्डः ।
नराभियोगं नृभुजां प्रधान ! मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥१७॥
निर्यत्स्फुल्लिङ्गाकुलधूमराशिं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम् ।

अखण्डप्रमानमित्यादि । शक्रमखण्डप्रमानं अनभिभवनीयाहङ्कारं
अतश्च पण्डितमन्यं पण्डितमात्मानं मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति ता-
दृशं परिखण्डप्र जित्वा त्वं नृभुजां राजसानां प्रधान ! उदीर्घदण्डः अश्व-
चित्तवलः सन् किमर्थं मन्त्रोन्मुखो मन्त्रप्रवणः नराभियोगं गुरुत्वं नयसे
प्रापयसि सुमन्त्रितानि कार्याण्य सिध्यन्तीति अत्र कर्तुर्गुणाभियोगेन
क्रियाफलेन योगादात्मनेपदम् ॥ १७ ॥ ज० म०

किं प्रोचुरित्याह

अखण्डप्रत्यादि । हे नृभुजां राजसानां प्रधान ! अखण्डप्रमानं परै-
रनभिभवनीयमात्मानं पण्डितं मन्यमानं नान्यः पण्डितोऽस्तीति साहङ्कारं
शक्रमपि परिखण्डप्र जित्वा त्वं उदीर्घदण्डो महाबलोऽपि स्वमन्त्रोन्मुखः
सन् मन्त्राणां कुर्वन् नरस्याभियोगं युद्धं गुरुत्वं कथं नयसे प्रापयसि
अनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तमिति वचनेऽत्र गौरवप्रसङ्गात् मन्यात् स्वार्थे इति
खण्डो यमे मानभेदे लघुद्धे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽप्ये-
कोपस्थायत्वरपि स्मृतः । अभिमानाग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके इति ।
प्रधानं स्थान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायाञ्च प्रधानं स्यादेकत्वे
च सदैव तु इति च विश्वः । प्रधाना हरितांजगा इति प्रयोगात् पुल्लिङ्गे-
ऽपि प्रधानशब्द इति श्रीपतिः ॥ १७ ॥ म०

निर्यदित्यादि । ब्रूहि समादिश आस्तां तावत्नराभियोगः किं भावुं
क्षितौ पिनषाम चूर्णयास प्रश्ने लोट् रूधादिभ्यः ऋस् । निर्यता निर्गच्छता
स्फुल्लिङ्गेनाकुलोधूमराशिर्यस्य तं भावुं आ इति विकल्पे वर्तते दन्तनि-
ष्पीडितपीतं इन्दुं वा पूर्व्वं दन्तनिष्पीडितं पश्चात्पीतं षीयास निर-
स्य म च्छीरपधाया इति दीर्घः शुष्केक्षुयष्टेरस्थीव तत्सदृशम् ॥ १८ ॥ १० म०

आदन्तनिष्पीडितपीतमिन्दुं षीवाम शुष्के क्षुलतास्थिकल्पम् ॥१८॥
सराधवैः किं वत वानरैस्तैर्यैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन्नः ।

सस्याणुकैलासधराभिधत्स्व किं द्यौरधीऽस्तु क्षितिरन्तरीक्षे ॥१९॥

निर्यदिद्यादि । आस्तां तावन्नराभियोगः ब्रूहि आदिश किं भूमौ
भानुं पिनषाम चूर्णायाम धौपिषल्लचूर्णने दिधिनिमन्त्रयेत्यादिना संप्रभो
गी कीदृशं भानुं निर्यता निर्गच्छता स्फुलिङ्गेनाकुलो धूमराशिर्यत् आः
किंवा इन्दुं षीवाम षिवुक्तामचन इति दीर्घः भ्राद्यादिष्ण इत्यादौ षिव-
वर्जनात् न दन्त्यसकारत्वं कीदृशमिन्दुं पूर्वं दत्तैर्निष्पीडितं पञ्चात्मीतं
सुधापानात् नीरसमिच्छुयष्टैर्यदस्य इडभागस्तत्कुल्यं आ इत्यव्ययं विकल्पे
वर्तते इति जयसङ्गता आस्तु स्यात् कोपपीडयोरित्यमरः । आ सस्यक्
दत्तैर्निष्पीडितमिति केचित् ॥ १८ ॥ भ०

सराधवैरित्यादि । सस्याणुर्यः कैलासः तस्य धर इति सः धारयतीति
धरः कर्त्तर्यच हे सस्याणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्य यैः
सराधवैः प्रातराशोऽपि प्रातर्भोजनमपि न भवति तैः सराधवैर्वानरैः किं
प्रयोजनं वतशब्दोऽनुशोचने अतोऽभिधत्स्व आदिश किं द्यौराकाशमधो-
ऽस्तु भवतु क्षितिर्वा अन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्त्विति ॥ १९ ॥ व० भ०

सराधवैरित्यादि । हे सस्याणुकैलासधर ! नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदे-
कस्यापि यैर्वानरै राधयाभ्यां संहितैः प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न भवति
तैः किङ्कर्त्तव्यमलागत्येति शेषः । वर्तेति खेदे आमन्त्रये वा वतोऽभिधत्स्व
आदिश किं द्यौराकाशं स्वर्गोवा अधो भवतु क्षितिरन्तरीक्षे उपरिष्ठादस्तु
तत्रैव कर्म्मणि सञ्ज्ञे° वयं भवद्भिर्नियोक्तुमुचिताः नत्वल्पकायै° राभादि-
बध्ने इति भावः । प्रलयेऽपि तिष्ठतीति स्याणुः शिवः नास्त्रग्रन्थे इति मूर्च्छ-
न्यणुप्रत्ययः तेन सह वर्तमानं कैलासपर्वतं धरतीति पचादित्वादनृ त्व-
भङ्गुतकर्म्मणि किं राधभिया मन्त्रीणां करोषीति भावः । अन्तरीक्ष्यते जग-
दसिद्धिति अन्तरीक्षं छन्दसि ह्रस्वेकारमिति सर्वधरः शब्दभेदे त्वन्तरीक्ष-
मिति द्वयसङ्गतम् ॥ १९ ॥ भ०

चापल्ययुक्तस्य हरेः क्लशानुः समेधितो बालधिभाक् त्वदीयैः ।
 शस्त्रेण बध्यस्य गलन्रधाक्षीराजन् प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥२०॥
 अथाञ्चितोरस्कमुदीर्णादृष्टिः कृत्वा विवक्षाप्रवणं शरीरम् ।
 विवृत्तपाणिर्विहितोत्तरार्थं विभीषणोऽभाषत यातुधानान् ॥२१॥

यत्पुंरं दग्धं तद्युष्मत्प्रमादेनैव न शत्रुशक्तेः प्रति दर्शयन्नाह

चापल्येत्यादि । चपलस्य भावश्चापल्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यजयुवादि-
 ष्वपि दृश्यते तत्र चापलमिति रूपं तेन युक्तस्य हरेर्मर्कटस्य हे राजन् !
 शस्त्रेण बध्यस्य सतः यो बालधिः पुच्छं तङ्गाक् समाश्रितः क्लशानुस्त्वदीयैः
 भृत्यैः समेधितो बर्द्धितः तैलघृतादिभिर्गृह्णात् गृह्णं गच्छतो गलन् पुच्छा-
 त्यतन् लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् एकाचोवशोभषित्यादिना धत्वं हलन्तलक्षणा
 दृङिः होढः षोढोः कः सि । निजेन आत्मीयेन प्रमादेन ज्वालादर्शितलक्ष-
 णेन तदानीं तस्य शस्त्रव्यापादनमेव युक्तमिति ॥ २० ॥ ज० म०

लङ्कादाहोऽप्यस्माकमनवधानादेव नतु शत्रुसामर्थ्यादिति ह्यचयित्तमिदमुच्यते

चापल्येत्यादि । हे राजन् ! तव निजेनात्मीयेन प्रमादेनानवधानेन
 क्लशानुरग्निर्लङ्कामधाक्षीत् दग्धवान् कीदृशः क्लशानुर्हरेर्मर्कटस्य बालधि-
 भाक् पुच्छमाश्रितः त्वदीविर्भृत्यैः स्वयमेधितस्तैलवस्त्रादिभिर्दीपितः गलन्
 हरेर्गृह्णाद्गृहान्तरगमनेन पतन् हरेः कीदृशस्य चापल्ययुक्तस्य चञ्चलतया
 युक्तस्य शस्त्रेण बध्यस्य बधार्हस्य चञ्चलस्य बध्यस्य बधमकृत्वा पुच्छे अग्नि-
 दानादेव एवं तव प्रमादः चपलस्य भावश्चापल्यं विकारसंघेति षण्प्रः दहेरनि-
 मृत्वात् ब्रजवदेत्यादिना क्त्वां सौ त्रिः ॥ २० ॥ म०

अथेत्यादि । प्रहस्तादिवचनानन्तरं अञ्चितोरस्कं विन्यस्तहारत्वात्
 पूजितोरस्कं उरः प्रभृतिभ्यः कप् अञ्जे; पूजायामितीट् नाञ्जे; पूजायामि-
 त्यनुनासिकलोपः प्रतिषेधः तादृशं शरीरं विवक्षाप्रवणं वक्तुमिच्छामिसुखं
 कृत्वा शरीरस्य सौष्ठवं उत्पादोत्थर्थः उदीर्णादृष्टिस्तदभिसुखदृष्टिः विवृत्तपा-
 णिस्तदभिसुखीकृतदक्षिणपाणिः विभीषणो यातुधानानभाषत विहितोत्तरार्थं
 विहितः प्रतिपिबुद्धः परैरुदितस्य वचनास्वार्थो यत्र भाषण इति ॥२१॥ज०म०

युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भवद्भिः सम्भावनायाः सदृशं यदुक्तम् ।
 तत्राणपण्यैर्वचनीयमेव प्रज्ञा तु मन्त्रे ऽधिकृता न शौर्यम् ॥२१॥
 यच्चापि यत्नादृतमन्त्रवृत्तिर्गुरुत्वमायाति नराभियोगः ।

अथेत्यादि । प्रहस्तादिवचनान्तरं विभीषणो विहितोत्तरार्थं यथा
 स्थात्तथा यावधानान् अभिषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् किं कृत्वा शरीरं
 देहं विवक्षाप्रवणं वक्तुमिच्छया अभिसुखं कृत्वा शरीरसौष्ठवमुत्पाद्येत्यर्थः
 शरीरं कीदृशमद्भितोरस्कं विन्यस्तहारत्वात् पूजितवचसं क्षुधवसपूजार्थाञ्च
 इति इम् नेदित् पूजार्थाञ्चोरिति नलोपाभावः अद्भितं विस्तारितं उरो
 यत्नेति अप्रन्नात् क इति केचित् पुं वत्स्व्युक्तपुंस्क इति ज्ञापकात् द्युतोऽन्य-
 ष्णादपि बद्धब्रीहौ कचिक्कः स्यादिति गम्यते तेनात्र कः स्वार्थे क इत्यन्ये
 उरःप्रभृतिभ्यो बद्धब्रीहौ नित्यं क इति परस्त्वत्वं विभीषणः कीदृशः उदी-
 र्णदृष्टिः प्रहस्तादीनां अभिसुखं दत्तदृष्टिर्विदत्तपाणिः तदभिसुखीकृतदक्षिण-
 पाणिः विहितः प्रतिषिद्ध उत्तरस्य प्रतिवाक्यस्वार्थो येन भाषणेन ॥२१॥भ०

युद्धायेत्यादि । युद्धार्थं राज्ञा भवन्त हृष्टताः सम्बर्द्धिताः तैः हृष्टतैर्यदुक्तं
 भानुं पिनषामेत्यादि कीदृशं सम्भावनायाः सदृशं तत्राणपण्यैर्वचनीयमेव
 मन्त्रे तु प्रज्ञाधिकृता न शौर्यम् ॥ २२ ॥ ज० म०

युद्धायेत्यादि । राज्ञा युद्धार्थमेव हृष्टतैः परिपुष्टैर्भवद्भिः सम्भावनाया
 अर्थावसायस्य सदृशं योग्यं यदुक्तं पिनषाम भानुमित्यादिकं तद्वचनीयमेव
 वचनयोग्यमेव यतः प्राणाएव पण्या राजकृतेन भरणेन विक्रोया येषां तैः
 किन्त्विदं वचनं मन्त्रे नोपयुज्यते यतः प्रज्ञा बुद्धिर्दन्त्रे ऽधिकृता न तु शौ-
 र्यम् ॥ २२ ॥ भ०

नराभियोगं किं नयसे गुरुत्वमित्यतोत्तरमाह

यच्चेत्यादि । वशीकृतेन्द्रस्य निर्वृत्तशक्रस्य रावणस्य नराभियोगो
 यत्नादृतमन्त्रवृत्तिर्यत्नेनादृता मन्त्रवृत्तिर्यस्य सः तादृशो गुरुत्वमायातीति
 यच्चाप्युक्तं अस्मिन् वस्तुनि हनूमान् कृतोत्तरो दत्तोत्तरः यतः प्रध्वंसिताये-
 षपुरः पुरं लङ्का पृः शब्दोवा कृतसमासानः यत्र कपिनाथ मृत्येन ईदृश-
 यदुचितं स कथं नराभियोगो मन्त्रोन्मुखेन न निरूप्यत इति ॥२३॥ज०भ०

वशीकतेन्द्रस्यकृतौत्तरोऽस्मिन् विध्वंसिताशेषपुरी हनूमान् ॥३२ ॥
 अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां बध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत् ।
 विमृश्य तद्देवधियाभिधत्त ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि यदि प्रमादः ॥२४ ॥

नराभियोगं किं नयसि गुरुत्वमित्यत्रैदमुत्तरम्

यञ्चेत्यादि । वशीकतेन्द्रस्य निज्जितशक्रस्य रावणस्य यत्नेनादता मन्त्रै-
 र्दृष्टिर्यात्वा तादृशो नराभियोगो गुरुत्वमायातीति यञ्चेत्तं अस्मिन्
 वस्तुनि हनूमानेव कृतोत्तरः दत्तप्रतिवाक्यो यतो विध्वंसितमशेषं पुरं येन
 यस्य द्रुतमात्रेणैव कृतं तस्य नराभियोगः कथं लघुः स्यादतस्तत्र मन्त्रव्या-
 युक्तैव ॥ २३ ॥ म०

प्रमादेनाग्निः लङ्कामघाचीदित्यत्रोत्तरमाह

अग्निरित्यादि । बध्यस्य बधार्हस्य देहे तदेकदेशेषु पुच्छादिषु प्रमादेन
 स्वयं युष्माभिरग्निरेधितो दीपितः लङ्कां ददाह चेत्तथा त्वाह अबध्योऽपि
 यदि प्रमादः तद्देवधिया दैवबुद्ध्या देवानां सात्विकत्वान्निर्मला बुद्धिः तया
 विमृश्य निरूप्याभिधत्त ब्रूत सोऽपि प्रमाद इति यतोऽसावभोगोऽपि विशेष-
 धितः अभिधत्तेति दधस्तयोश्चेत्यव्यासदकारस्य भष धातोश्च खरिचत्वञ्
 ॥ २४ ॥ ज० म०

अग्निरित्यादि । निजेन प्रमादेन कथानुर्लङ्कामघाचीदित्यत्रैदमुत्तरं
 बध्यस्य बधार्हस्य जपेर्देहे स्वयमेधितो दीपितोऽग्निर्लङ्कां प्रमादेन ददाहेति
 चेत् यदि तदा यदि ब्राह्मास्त्रबन्धोऽपि प्रमादोऽनवधानकृतो भवति तद्देव-
 धिया देवानां सात्विकत्वान्निर्मला तत्त्वग्राहिणी या बुद्धिस्तादृशधिया
 विमृश्य निरूप्य अभिधत्त ब्रूहि देवेति पृथक् पदं रावणसम्बोधनं वा
 यदि च ब्रह्मास्त्रबन्धो न प्रमादः तदा अग्निं दत्त्वा ब्रह्मास्त्रबन्धस्य स्थापि-
 तत्वात् कुतोऽग्निदानप्रमादो येन च स्वयमेव तादृशबन्धनं खण्डितं तस्य
 किमशक्यं कुतो वा बधः स्यादिति भावः । बुधाभिधारणे पुष्टौ दाने अभि-
 भूष्ये भाषणार्थः ह्यादीरेद्विरिति द्वित्वं खेर्भभखयेति खेर्दत्वं आद्गोरित्या-

जगन्त्यनेयाद्भुतभावभाञ्जि जिताभिमानाश्च जना विचित्राः ।
कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकष्टं मा नीतिगर्भान् सुधियोऽवमध्वम् २२
वृद्धिञ्चयस्थानगतामजस्रं वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ।

ल्लोपः अभान्तस्येति खेर्धत्वं अपभ्रसोरिति तः अभिघत्तेति पाठे धोदधोऽ-
न्ल्लोपे तद्यि ॥ २४ ॥ भ०

पराभियोगः सर्वथा निरूप्यत इति दर्शयन्नाह ।

जगतीत्यादि । असंख्यविचित्रभावभाञ्जि जगन्ति तत्रत्या अपि जनाः
विचित्राः शक्तिदेशकालवशात् जिताभिमानाश्च अन्यैरुत्कृष्टैर्जीयतेऽभिमान-
स्तेषां तेनात्मन्यभिमानो न कर्त्तव्य इति दर्शयति कार्ये तु प्रकष्टसुत्तमं
यत्नं कुरुत येन तत्तत्कार्यं सिध्यति तत्र च ये युक्तिमभिदधति ताङ्गीति-
गर्भान् नीतिरेव घाङ्गुगत्यादिज्ञानं गर्भं येषां अतएव सुधियो मावरुध्वं मा
परिभूत तदयुक्तानुष्ठानात् हनसिजिति कित्वविधानसामर्थ्यात् अस्तुनासिक-
लोपोभावः धिचेति सिचोलोपः ॥ २५ ॥ ज० भ०

पराभियोगः सर्वथा निरूपणीय इति दर्शयितुमिदं सूत्रं

जगन्तीत्यादि । जगन्ति भुवनानि अमेयानसंख्यानं अद्भुतानाश्चर्यान्
भावान् भजन्ति तत्रत्याश्च जना अपि विचित्राः शक्तिदेशकालवशाद्ज्ञाना-
विधा जिताभिमानाश्च भवन्ति अन्यैरुत्कृष्टैर्जनैर्जीतोऽभिमानोऽहङ्कारो येषां
ते तथा तस्मादभिमानो न कर्त्तव्य इति कार्येषु प्रकष्टसुत्तमं यत्नं कुरुत
तेनैव कार्यं सिध्यति नत्ववज्ञया नीतिरेव गर्भोऽन्तर्गतो येषां तान् अतएव
सुधियः पण्डितान् मा अवमध्वं तदवज्ञां न कुरुत मनेर्धे सिचोलोपो वेति सि-
चोपे वनतनाद्यनिशामिति नकारलोपः ॥ २५ ॥ भ०

यथा च विजिगीषुणा वर्त्तितव्यं तद्योपदिशन्नाह

वृद्धीत्यादि । आत्मद्रव्यमकृतिरुत्पन्नो न यस्याधिष्ठानं विजिगीषुः तस्य
च वृद्धिञ्चयस्थानमिति त्रीण्य फलानि गुणाश्च सन्निविष्टहयानासनसंश्रय-
श्चैधीभावाः षट् तत्र यस्मिन् गुणे स्थितः पश्येदहस्यः पश्यामीति दुर्ग-
क्षेत्तवणिकृत्प्रिम्बून निवेशनवान् द्रव्यहस्तिवनकर्माण्डात्मनः प्रवर्त्तयितुं परस्य

घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥२६॥
उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः प्रनष्टनीतेरजितेन्द्रियस्य ।
मदादियुक्तस्य विरागहेतुः समूलघातं विनिहन्ति यान्ति ॥२७॥

चैतानि हन्तुं गुणमातिष्ठेत्सा वृद्धिः यस्मिन् गुणे स्थितस्य कर्मणासुपघातं
पश्येत् नेतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् स क्षयः स्वकर्मणां वृद्धिगुणेनाभिपश्येदेतत्
स्थानमित्यनेन मार्गेण यो विजिगीषुः वृद्धिक्षयस्थानगतामात्मनः परस्य च
वृत्तिमजस्रं शश्वत् प्रसन्नीक्षमाणो निरूपयन् सन्ध्यादिषु षड्गुणेषु घटेत यतेत
तं विजिगीषुं लक्ष्मीः राज्यश्रीः चञ्चलापि न मुञ्चति गुणष्टङ्कलानङ्क-
त्वात् ॥ २६ ॥ ज० स०

नीतिरेव कीदृशीत्यपेक्षायाभिदक्षचरते

वृद्धीत्यादि । यो जिगीषुः सन्धिर्ना विच्यहो यानमासनं द्वैधमाश्रय
इति षड्गुणा एषु घटेत घटेत तं लक्ष्मीश्चञ्चलापि न मुञ्चति गुणबद्धत्वात्
चञ्चलशब्दो रूढः जिगीषुः कीदृशः अजस्रं सततं वृद्धिक्षयस्थानगतां तत्त्व-
स्वन्निनीमात्मनः परस्य च वृत्तिं प्रसन्नीक्षमाणः विचारयन् वृद्धिर्वृद्धिर्न
कोपादेः क्षयोऽपचयः परकोपादेः स्थानं स्थितिर्भित्तुर्गवणिकु-
पयादेः ॥ २६ ॥ भ०

अस्ति स कालो यत्र विजिगीषुणा परवृद्धिरुपेक्षणीयेति दर्शयन्नाह
उपेत्यादि । परः शत्रुः प्रनष्टनीतित्वाद्जितेन्द्रियः न मदादिषड्वर्ग-
त्यजति किन्तु तेनैव युज्यते तस्यैवंविधस्य या वृद्धिः सा सर्वस्यैव लोकस्यै
विरागहेतुः वैसृष्ट्यकारणसुपेक्षणीयैव न तदभावाय तेनेदृशी यान्ति अव-
साने समूलघातं सर्वं सर्वेषु विनिहन्ति विनाशयति ॥ २७ ॥ ज० स०

वृद्ध्यादिगतां वृत्तिमेव निरूपयितुमिदक्षचरते

उपेक्षणीयेत्यदि । अजितेन्द्रियस्यातएव प्रनष्टनीतेर्मदादियुक्तस्य षड-
रिवश्यस्य परस्य वृद्धिरुपेक्षणीयैव यतः सा विरागहेतुः सर्वस्यैव लोकस्य
वैसृष्ट्यकारणं या वृद्धिरन्ते अवसाने समूलघातं विनिहन्ति समूलं नाशयति

जनानुरागेण युतोऽवसादः फलानुबन्धः सुधियात्मनोऽपि ।
 उपेक्षणीयोऽभ्युपगम्य सन्धिं कामादिषड्वर्गजिताधिपेन ॥ २८ ॥
 यदा विगृह्णन्न च सन्धानो वृद्धिं क्षयञ्चानुगुणं प्रपश्येत् ।

तव वृद्धिः समूलं विनिहन्ति सर्वेषां विरागहेतुत्वादजितेन्द्रियत्वात् दोषव-
 न्त्वाच्च इति सूचितम् ॥ २७ ॥ स०

तथास्ति स कालो यत्र विजिगीषुष्यात्मात्मक्षय उपेक्षणीय इत्याह
 जनेत्यादि । आत्मनोऽप्यवसादः क्षयः जनानुरागेण युतः सन्वद्धः
 अनुरक्तप्रकृतिमण्डलत्वाद्धिजिगीषोः फलानुबन्धः फलमनुवन्नाति सुधिया
 विदुषा अधिपेन राज्ञा कामादिषड्वर्गजिता कामक्रोधलोभमोहमदेष्याणां
 षष्ठां वर्गः तज्जिता उपेक्षणीयः तत्रापि परैः सन्धिसभ्युपगम्य कृत्वा
 अन्यथा क्षीणोऽयमिति वरोऽभियुञ्जीत ॥ २८ ॥ ज० स०

जनेत्यादि । अधिपेन राज्ञा आत्मनोऽप्यवसादः क्षयः उपेक्षणीयः किं
 कृत्वा सन्धिसभ्युपगम्य शत्रुणा सन्धिसह कृत्वान्यथा क्षीणोऽयमिति परेणा-
 भियुक्तः स्यात् अवसादः कीदृशः जनानामनुरागेण युतो बद्धोऽनुरक्तप्रकृतिम-
 ण्डलत्वात् फलानुबन्धः फलं वृद्धिमनुवन्नातीति ढातुषण् कीदृशेनाधिपेन
 कामादीनां षष्ठां वर्गं जितवता अतएव सुधिया नीतिज्ञेन कामक्रोधौ लो-
 भमोहौ मद ईर्ष्या इतीह षडिति षड्वर्गस्तं जयतीति कर्त्तारि किप् ॥२८॥स०

यदा च विजिगीषुः सन्धिविषय्यां फलं न पश्येत् तदा स्ववृद्धि-
 प्राप्तरर्थमासनं कुर्यादित्युपदिशन्नाह

यदेत्यादि । यदा हि राजा विजिगीषावस्थितः विगृह्णन् विषयं
 कुर्वन् आत्मनोऽनुगुणामनुकूलं वृद्धिं न पश्येत् क्षयं वा परस्यात्मनोऽनुगुणं
 न पश्येत् सन्धान इति सन्धिञ्च कुर्यात्तत्रानोऽनुगुणं न पश्येत् तदा आ-
 क्षीत स्ववृद्धिरर्थमासनं कुर्यात् न विषयं सन्धिं वा अवसरः कालस्तं प्रती-
 क्षत इति अवसरप्रतीक्षः कर्मण्यन् सन्धेर्विषयस्य वा स्वपरवृद्धिक्षयानुकूलं
 कालं प्रतीक्षमाणः इत्यर्थः न पुनः प्रयासं सन्धिविषयहेतुमं वितथं निष्क-

आसीत् राजावसरप्रतीक्षरुदा प्रयासं वितथं न कुर्यात् ॥२६॥
सन्धौ स्थितो वा जनयेत् स्ववृद्धिं हन्यात्परं वोपनिषत्प्रयोगैः ।
आश्रावयेदस्य जनं परैर्वा प्रियाह्य कुर्याद्वहीनसन्धिम् ॥ ३०॥
सन्दर्शितस्नेहगुणः स्वशत्रून् विद्वेषयन्मण्डलमस्य भिन्यात् ।

लं निष्प्रयोजनं कुर्यात् यदा तु परं विग्रहीतमशक्तः तदा श्वावराहक-
लहं समानसुपदेक्षति ॥ १९ ॥ ज० म०

यदेत्यादि । यदा राजा विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् सन्धानः सन्धिं
कुर्वीषोऽपि अतुयुष्णामनुकूलतामात्मानो वृद्धिं न पश्येत् नचातुयुष्णमनुकूलं
परस्य क्षयं पश्येत् तदा आसीत् आसनं कुर्यात् जिलासङ् उपवेशे विधौ
स्त्री अवसरप्रतीक्षः अवसरं वृद्धियोग्यकालं प्रतीक्षमाण इति क्षत्रीक्षाच-
रिभ्यो ण इति परस्त्वन्ते णः स्वमते पचादित्वाद्नु किं वा अवसरे प्रतीक्षा
यस्येति समासः वितथं निष्प्रयोजनं प्रयासं सन्धिविग्रहोद्यमं न कुर्यात्
॥ २६ ॥ म०

सन्धिं हतवतोऽपि विजिगीषोः परेण वा वियुज्यमानस्य विधिसुपदिशन्नाह
सन्धावित्यादि । सन्धौ स्थितो वर्त्तमानः जनयेत्स्ववृद्धिं यथा अयु-
च्छ्रितः तामभियुञ्जीत परं वा शत्रुं उपनिषत्प्रयोगैः रहस्यप्रयोगैः वि-
भादिदानैः हन्यात् विनाशयेत् सन्धिना जातविश्वासत्वात् आश्रावयेदस्य जनं
देशादिदानेनाकर्षयेत् बलवता अभियुज्यमानः परैः विग्रहात् कलहं कार-
यित्वा अवहीनसन्धिं आक्रान्तसन्धिं कुर्यात् तस्योपतापितत्वात् ॥ ३० ॥
ज० म०

सन्धावित्यादि । सन्धिं हत्वापि विजिगीषुर्न निश्चेष्टस्तिष्ठेत् किन्तु सन्धौ
स्थितः सन् स्ववृद्धिं जनयेत् उत्पादयेत् यथा वृद्धिं प्राप्य परं हन्तुं
क्षमते उपनिषत्प्रयोगैरभिचारैरहः प्रयुक्तैर्विधादिदानैर्वा परं हन्यात् स-
न्धिना जातविश्वासत्वात् भवेदुपनिषद्भेदे वेदान्ते च रहस्यपीति विश्वः । अस्य
परस्य जनं वंशलोकं आश्रावयेत् देशादिदानेन आकर्षयेत् परैस्तदीयशत्रु-
भिर्वा विग्रहं कलहं कारयित्वा अवहीनसन्धिं त्यक्तसन्धिं कुर्यात् येन
सह सन्धिः प्रागासीत् तेन सह सन्धिभङ्गं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ म०

इत्यवसादि प्रविधाय सन्धिर्द्वे विधेयोऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१ ॥
 मत्वा सच्चित्तुपरोपजय्यान् स्वकानधिष्ठाय जलान्तदुर्गान् ।
 द्रुमाद्रिदुर्लङ्घ्यजलाप्रधृष्यान् वद्धं त राजा रिपुविग्रहेण ॥ ३२ ॥
 शक्नोति यो न द्विषतो निहन्तुं विहन्यते नाप्यबलैर्द्विषद्भिः ।

सन्धित्वोर्विजिगीषोः शत्रुमण्डलभेदं कुर्वतः सुकरः सन्धिरित्युपदि-
 शन्नाह

सन्धित्वादि । अस्मच्छत्रवोऽनेन सन्धानं सा कार्ष्णिरिति तान्विद्वेष्यन्
 विद्वेष्यानुत्पादयन् दर्शितस्त्रे ह्यगुणः प्रकटीकृतानुरागगुणः अस्य शत्रोर्भण्डल-
 ममात्यादिप्रकृतिन्मिन्यात् इत्येवसादि प्रविधाय सन्धित्वादिवसादिवाक्यार्थं
 कत्वैत्यर्थः दृङ्ङेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुः सन्धिविधेयोऽनुष्ठेयः ॥३१॥ज०म०

सन्धित्वादि । मण्डलभेदे सन्धिरुपदिशति अस्मच्छत्रवोऽनेन सन्धिं
 न कर्तुंरिति तान् विद्वेषयन् विद्वेष्यान् कुर्वन् सन्धितस्त्रे ह्यगुणः प्रकटीकृत-
 अनुरागः सन् अस्य शत्रोर्भण्डलं सामादिभिर्भिन्यात् इत्येवसादि उक्तप्रका-
 रादि प्रविधाय कत्वा दृङ्ङेरधिगमाभ्युपायः प्राप्तिहेतुभूतः सन्धिविधेयः
 ॥ ३१ ॥ म०

विग्रहोऽपि विशिष्टस्यैव यिजिगीषोर्न यस्य कस्यचिदित्युपदिशन्नाह
 मत्वेत्यादि । स्वकानास्त्रीयाननुजीविनः सच्चित्तुन् समर्थान् अपरोप-
 जय्यान् परैरभेद्यान् जलान्ते वे दुर्गाः प्रदेशाः तानधिष्ठाय तत्र स्थापयित्वा
 अग्निशीडिति कर्मसंचा कीदृशान् द्रुमैरद्रिभिर्दुर्लङ्घ्यजलैश्चाप्रधृष्यान् अग-
 न्यान् वनपर्वतजलभेदात् त्विविधं दुर्गं रिपुणा सह यो विग्रहः तेन हेतुना
 राजा वद्धं त दृङ्ङुपचितः स्यात् ॥ ३२ ॥ ज० म०

सन्धेर्द्विहेतुत्वमुपदर्शय विग्रहस्य दृङ्ङिहेतुत्वं कथ्यते
 मत्वेत्यादि । अपरोपजय्यान् परैरभेद्यान् सच्चित्तुन् समर्थान् स्वका-
 नास्त्रीयान् अनुजीविनो मत्वा निश्चित्य जनान्तदुर्गान् जनान्ते लोकान्ते
 दुर्गप्रदेशान् अधिष्ठाय तत्र स्थित्वा राजा रिपुविग्रहेण हेतुना वद्धं त उप-
 चितः स्यात् नतु सहसा विग्रहसत्त्वं दृङ्ङिहेतुः कीदृशान् दुर्गान् द्रुमैरद्रि-

स श्वावराहं कलहं विदध्यादासीत् दुर्गादि विवर्द्धयाञ्च ॥२३॥
प्रयाणमात्रेण परे प्रसाध्ये वर्त्तत यानेन कृताभिरचः ।

भिर्दुर्द्ध्वजलेषु करणभूतैरप्रष्ट्यान् परैरगस्वान् वृक्षपर्वतवारिभेदात्
त्रिविधं दुर्गसक्तं दुःखेन गत्यते यत्र तद्दुर्गं ह्यनजनमसादेरति आधारे
ः क्लेशोःकभाव इत्युक्तेः ॥ २२ ॥ भ०

यदा अरिविजिगीषू परस्परं हन्तुं न शक्नौ तदा विजिगीषोरासन-
सुपदिशन्नाह

शक्नोतीत्यादि । यो विजिगीषुः अबलत्वात् द्विषतः शत्रून् न भिहन्तुं
विश्वहीतं न शक्नोति अवलैर्द्विषद्भिर्न विहन्यते स विजिगीषुः श्वावराहं
कलहं विदध्यात् अतुतिष्ठेत् श्वा च वराहश्च श्वावहारं तदीयसिध कलहं
तस्त्रेदमित्यण् यथा चण्डाला वराहं हन्तुमशक्ताः श्वानं विमुच्य योधयन्ति
यद्ययं हतोऽनेन वा अयमिति तयोर्भक्ष्यत्वादुभयथा कार्यसिद्धेः तद्दृढयो-
र्विद्विषतोः कलहं विदध्यात् स्वयञ्च दुर्गादि विवर्द्धयन् दुर्गसैतवर्षिकम्पूज्य-
निवेशनद्वयहस्तवनकर्मण्युपचिन्वन् आसीत् तिष्ठेत् ॥ २३ ॥ ज० म०

आसनकालः कथ्यते

शक्नोतीत्यादि । यो जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् न निहन्तुं शक्नोति बल-
रहितैर्द्विषद्भिरपि न हन्यते च स श्वावराहं कुक्कुरम्पूकरसम्बन्धिनं कलहं
कुर्यात् तत्तुल्ययोर्युद्धं सम्पादयेदित्यर्थः यथा चण्डालाः स्वयं वराहं हन्तु-
मशक्ताः श्वानं विमुच्य योधयन्ति तत्र यदि श्वाना वराहो हन्यते वराहेषु
वा श्वा हन्यते उभयथापि तेषां कार्यसिद्धिर्द्वयोरपि तेषां भक्ष्यत्वात् तयो-
र्भयोर्द्विषतोः कलहैर्जिगीषोरिति भावः । स्वयं दुर्गादि अष्टवर्गं विवर्द्धय-
न्नासीत् विश्वहञ्च त्यक्त्वा तिष्ठेत् क्षत्रिर्वर्षिकपथोदुर्गं सैतः कुञ्जरबन्धनम् ।
स्वध्याकरधनादानं शुल्कानाञ्च निवेशनमित्येषोऽष्टवर्गः । श्वा च वराहश्चेति
इत्थं श्वावराह्वेति परस्त्रलेण पूर्वपदस्य विकल्पेन दीर्घत्वं स्मरते विश्व-
राजोऽदेत्यस्य योगविभागात् पक्षे पूर्वपदस्यादानत्वं सिद्धं ध्रुव त्वं तदन्तर-
खेऽपि न क्षतिः विकारसंघेत्यादिना इदमर्थे ष्ये दृष्ट्यैवेष्टसिद्धेः विदध्यादि-
त्नान्भूतव्यर्थो बोध्यः ॥ २३ ॥ भ०

अशक्तुवन् कर्तुमरेर्विघातं स्वकर्म्मरक्षाञ्च परं श्येत ॥ ३४ ॥

एकेन सन्धिः कलहोऽपरेण कार्थोऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम् ।
एवं प्रयुञ्जीत जिगीषुरेता नीतीर्विज्ञानवृद्धितात्मसारम् ॥ ३५ ॥
त्वया तु लोके जनितो विरागः प्रकोपितं मण्डलमिन्द्रमुख्यम् ।

यदा विजिगीषुर्दानमात्रसंध्यं शत्रुमात्मानं वा शक्तिहीनं पश्येत्
तदा याथात् संश्रयेतेति गुणद्वयसुपदिशन्नाह

प्रयाणमात्रेत्यादि । प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये परे शत्रौ नापरं विग्रह-
मपेक्षते यानेन वर्त्तेत स्ववृत्तौ यतेत कृताभिरक्षः अभिवास्ततः कर्मणां
द्विविधत्वप्रतिविधानात् अरेर्विघातं दुर्गादकर्मणांपघातान् स्वकर्म्मरक्षां स्वेपां
दुर्गादिकर्मणां अपरेणोपहन्यमानानां रक्षां कर्तुमशक्तुवन् शक्तिहीनत्वात्
परं श्येत यमाश्रय क्षयस्थानात् ज्ञानवृद्धिमाप्नुयात् परो द्विविधः अभि-
योक्ता तद्विशिष्टबलोऽपरोऽन्य इति ॥ ३४ ॥ ज० म०

यानाश्रययोः कालः कथ्यते

प्रयाणेत्यादि । परे शत्रौ प्रयाणमात्रेण प्रसाध्येऽभिववनीये सति
राजा यानेन वर्त्तेत स्ववृत्तौ यतेत कीदृशः सन् आत्मदेशस्य कृताभि सर्पतो-
भावेन रक्षा येन तादृशः अरेः शत्रोर्विघातं स्वेपां दुर्गादकर्मणां परैरुपह-
न्यमानानाञ्च रक्षां कर्तुमशक्तुवन् असमर्थोभवन् परं श्येत यतो वृद्धिमाप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ म०

यदा तु सहायसाध्यं कार्थं पश्येत् तदा सन्धिविग्रहासनद्वैधीभाव-
ज्ञच्छेदित्युपदिशन्नाह

एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धिना विग्रहेण वा वृद्धिं प्रस-
मीक्ष्य पञ्चदेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तेन सन्धिः अपरेण सहायाभियुक्तेन
विग्रहः कार्थ एवञ्च ज्ञेन प्रकारेण अहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलावल्
विजिगीषुर्विज्ञानन् एता नीतीः षाड्गुण्यलक्षणाः प्रयुञ्जीत ॥ ३५ ॥ ज० म०

द्वैधीभावप्रकारः कथ्यते

एकेनेत्यादि । अभित उभयपार्श्वयोः सन्धिविग्रहाभ्यां स्ववृद्धिं प्रस-

रामे तु राजन् ! विपरीतमेतत् पश्यामि तेनाभ्यधिकं विपक्षम् ३६
एकेन वाली निहतः शरेण सुहृत्तमस्ते रचितश्च राजा ।
यदैव सुग्रीवकपिः परेण तदैव कार्यं भवती विनष्टम् ॥ ३७ ॥

भीक्ष्य निरूप्य पञ्चादेकेन शत्रुणा स्वयमभियुक्तो न सन्धिः अपरेणाभियुक्तेन
स्वयं विप्रहृत्स्व कार्यः वाशब्दः ससुश्रये पूर्वं लोकोपेक्षया पक्षान्तरे वा
एवमुक्तप्रकारेणाहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं बलं विजानन् विजिगीषुरेता
नीतीः घाङ्गुष्प्ररूपाः प्रयुञ्जीत ॥ ३५ ॥ भ०

त्वया पुनरेवं प्रयुक्ता इति दर्शयन्नाह

त्वयेत्यादि । त्वया पुनश्चतुर्वर्णीच्छेदकारिणा लोके जनितो विरागः
इन्द्रहृत्स्वश्च शक्रप्रधानं मण्डलं प्रकोपितं रामे तु सर्वमेतद्विपरीतं अनु-
रागेण जनितं मण्डलञ्चाहुरञ्जितं तेनाभ्यधिकं विपक्षं रामं पश्यामि
॥ ३६ ॥ ज० म०

उत्तरीया नीतितत्त्वं प्रदर्श्य रावणे तद्विपरीत्यात् सन्धिरेव युक्त इति
प्रकृतमभिधीयते

त्वयेत्यादि । त्वया पुनर्लौकिके विरागो जनितः परद्रोहित्वात् इन्द्रा-
टिकं राजमण्डलं प्रकोपितं तेनेयं भवती वृद्धिरपि न शुभोदकीर्ति भावः ।
हे राजन् । रामे पुनः सर्वं भिदं विपरीतं धार्मिकत्वेन सर्वजनानुरागस्य
जनितत्वात् रक्षोहन्तृत्वेनेन्द्रादिसम्मतत्वाच्च तेन विपक्षं शत्रुं रामं त्वसोऽ-
भ्यधिकं पश्यामि विराग इति रक्षोर्षजनस्य स्वदैभावोदेत्यादिना निपातितम्
॥ ३६ ॥ भ०

नचेदानीम्भयतः कार्यं विनष्टं अपि तु प्रागेवेति दर्शयन्नाह

एकेनेत्यादि । तव सुहृत्तमो वाली यदैव परेण रामेण कर्तव्यं शरेणै-
केन निहतः सुग्रीवश्च कपिस्त्वच्छत्रु राजा रचितः स्थापितः तदैव विनष्ट-
मिति ॥ ३७ ॥ ज० म०

रावणस्य भित्तच्छयं रामस्य भित्तोपचयं कर्माणाभाधिक्यञ्च दर्शयितु-
मिदमुच्यते

प्राकारमात्रावरणः प्रभावः खरादिभिर्यो निहतैस्तवाभृत् ।

लङ्काप्रदाहाक्षवधद्रुमङ्गैः क्लाम्यत्यसावप्यधुनातिमात्रम् ॥ १८ ॥

षड्वर्गवश्रः परिमूढबन्धु रुच्छिन्नमितो विगुणैरुपेतः ।

मा पादयुद्धं द्विरदेन कार्ष्णीर्नम च्छितीन्द्रं प्रणतोपभोग्यम् ॥ १९ ॥

एकेनेत्यादि । परेण शत्रुणा रामेण कर्त्वा एकेन शरेण तव सुहृत्तमो बाली यदैव निहतो मारितः सुयीवश्च कपिर्यदैव राजा रचितः कृतः तदैव भवतः कार्यं विनष्टं येन भवतो जेता बाली अल्पायासेन हतस्तेन भवच्छयस्यातिसुकरत्वात् ॥ १७ ॥ भ०

अथ प्रतापवतो मम कथं कार्यं विनश्यति प्रतापादेव शत्रवो नश्यन्तीति चेदाह

प्राकारेत्यादि । तव त्वैलोक्यप्रमाथी प्रताप आसीत् पुनः खरादिभिर्निहतैः प्राकारमात्रावरणो जातः लङ्कायामेव समर्थत्वात् असावप्यधुना लङ्कादाहेन अक्षवधेन द्रुमभङ्गेन अशोकवृत्तिकाभङ्गेन च अतिमात्रमत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानिचपगच्छति ॥ १८ ॥ ज० म०

सत्प्रतापादेव कार्यं सिध्यतीत्याशङ्कामपनेतुमिदमुच्यते

प्राकारेत्यादि । यस्तव प्रभावः निहतैः खरादिभिः प्राकारमात्रावरणोऽभृत् प्राकारमात्रावरणं यस्य तादृशो जातः पूर्वं त्वैलोक्यव्यापिनोऽपि तस्येदानीं लङ्कामात्रे पर्याप्तत्वात् असावपि अघुनेदानीं लङ्कायाः प्रदाहेनाक्षस्य वधेन दृक्षाणां भङ्गेन अतिमात्रमत्यर्थं क्लाम्यति ग्लानिचपयाति ॥ १८ ॥ भ०

अतो रामेण सह युद्धं न घटते तदेव दर्शयन्नाह

प्रदुर्गेत्यादि । यशङ्गतो वश्यः कामादेर्वश्यः परिमूढबन्धुः सुखी-मात्यादिपरिवारः उच्छिन्नमितः वर्गस्थापमन्नात् अरिगणैरुपेतः तद्विपरीतो रामः अतो द्विरदेन पादयुद्धमिव तेन ज्यायसा मा विपहं कार्ष्णीः अपितु च्छितीन्द्रं रामं नम प्रणतोपभोग्यं अनेन हीनसन्धिमाह तथाचोक्तं प्रहसं भन्निष्ठाक्रान्तौ राजा बलवता बलः । सन्विनोपनमेत्सूर्यं दण्डकोषात्मभूमिभिरति ॥ १९ ॥ ज० म०

रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो वयं हृतेर्बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।
 तप्तस्य तप्तेन यथायसौ नः सन्धिः परेणास्व विमुञ्च सीताम् ॥४०॥
 सन्धुचितं मण्डलचण्डवातैरमर्षतीक्ष्णं क्षितिपालतेजः ।
 सामान्भसा शान्तिसुपैतु राजन्! प्रसोद जीवाम सबन्धुभृत्याः ॥४१॥

रामेण सह तव युद्धमनुचितमिति दर्शयितुमिदमुच्यते
 षड्वर्ग्यादि । त्वं द्विरदेन हस्तिना सह पादयुद्धं पादेन विप्रहृं
 भा कार्षीः न कुरु षड्वर्गवश्यत्वादिदोषहीनेन रामेण सह कलहो द्विरदेन
 युद्धस्य तस्य इत्यर्थः द्विरदेन पादयुद्धमित्यनेन बलीयसा दुर्बलस्य युद्धसप-
 लक्ष्यते किन्तु क्षितीन्द्रं रामं नम प्रथम यस्मादसौ प्रथमैरेव जनैरुप-
 भुज्यते वशीक्रियते त्वं कोदशः षड्वर्गस्य कामक्रोधलोभमोहमदेर्ष्यात्मकस्य
 वशप्र आयत्तः वशं गतो वशप्रः ढषेकादिति यः परिमूढबन्धुर्भूर्खीपरीवारः
 उच्छिन्नमितः हृतवाल्लिखरादिमितः मित्तरहितोवा अनपव विगुणैरुपेतः
 येन गुणेन दोष उत्पद्यते तेन युक्तः नभेत्यत्र विधिनिसन्तखेत्यादिना प्राप्त-
 काले गी ॥ ३९ ॥ भ०

युवयोः सन्धानकारणमस्येवेति दर्शयन्नाह

राम इत्यादि । यथा तप्तेनायसा तप्तस्त्रायसः सन्धिर्घटते तद्दस्त्राकं
 तप्तानां तप्तेन रामेण सन्धिरस्तु अतो सञ्च सीतां सन्धिनिमित्तम् ॥ ४० ॥
 ज० भ०

कथमावशीर्भिन्नधर्मयोः सन्धिः स्यादित्याशङ्क्यामिदमुच्यते

राम इत्यादि । दाराहरणेन सीतापहारेण रामस्तप्तो वयमप्रात्मतुल्यै-
 र्हृतेर्बन्धुभिरक्षादिभिस्तप्ताः यथा तप्तेन लौहेन तप्तस्य लौहस्य सन्धिर्घटना
 भवति तथा परेण रामेणापि नोऽस्त्राकं सन्धिरस्तु उभयोः सन्नप्तयोः सन्धि-
 रिति न्यायात् अतः सीतां विमुञ्च त्यज ॥ ४० ॥ भ०

यदि च तेन तप्तेनापि सता ज्ञायसान न सन्धानं तदा सर्वं वयं न
 जीवामः तव तेजसो विनाशकत्वादिति दर्शयन्नाह

सन्धुक्षितमित्यादि । क्षितिपालतेजः सीतावियोगजं इन्द्रादिमण्डलैः

अपक्वकुम्भाविब भङ्गभाजौ राजन्नियातां मरणं समानौ ।

वीर्यं स्थितः किन्तु कृतानुरागो रामो भवांश्चोत्तमभूरिवैरी ॥४२

अण्डवातैरिव सन्धुक्षितं दीपितं अमर्षतीक्ष्णं असहिष्णुतयासह्यं सामान्भ-
सा साम्ना सन्धिना अन्धसेव शान्तिसुपैतु हे राजन् ! प्रसीद किं संरम्भेन
अन्यथा तमारण्योऽग्निरिव दुःखामर्षजले जो विक्रमयतीति ॥४१॥ ज०भ०

सन्धिं विनापि जीवनं नास्तीति दर्शयितुमिदमुच्यते

सन्धुक्षितमित्यादि । क्षितिपालस्य तेजः साम्ना सन्धिना अन्धसा
जलेनैव शान्तिसुपैतु गच्छतु तेजःशब्देनात् सीताविरहमन्युजोऽग्निरूप-
लक्ष्यते कीदृशं तेजः इन्द्रादिराजमण्डलैः प्रचण्डवातैरिव सन्धुक्षितं दीपितं
अमर्षेण पुराभवासहिष्णुतया तीक्ष्णमसह्यं तस्मात् हे राजन् ! प्रसीद किं
क्रोधेन बन्धुभिर्भृत्यैश्च सह वयं जीवाम विधिनिमन्त्रण्येत्यादिना प्रार्थनायां
गौ ॥ ४१ ॥ भ०

समानयोरपि सन्धानमेव युज्यते न विग्रहः किं पुनर्ज्यायसीत्यत्र हेतुं
दर्शयन्नाह

अपकोत्यादि । हे राजन् ! यथा कुम्भावपकौ भङ्गभाजौ परस्पर-
भिहतौ विनश्यतः तद्वत् समानौ युध्यन्तौ मरणमियातां सार्वधातुक-
पकारत्वादिषो न दीर्घत्वं राजन्नियातामिति उन्मोहस्वादचिड्छट् किन्तु
रामो वीर्यं स्थितः उत्साहशक्तियुक्त इत्यर्थः विक्रमबलं चोत्साहशक्तिः
कृतानुरागश्च अतुरक्तमण्डलत्वात् भवान् पुनः उत्तमभूरिवैरी उत्तमा इन्द्रा-
दयो भूरयः प्रभूता वैरिणः शत्रवो यस्य अतस्तेन सन्धानमेव युक्तं न वि-
ग्रहः ननु च समजप्रायोभ्यां सन्धीवेत हीनेनैव विग्टल्लीयात् सन्धुप्रभावो-
त्साहशक्तिभिर्युक्तो ज्यायानपचितो हीनः तुल्यशक्तिः समः तत्र ज्ञानबलं
सन्धुशक्तिः कौषदण्डबलं प्रभुशक्तिः विक्रमबलं उत्साहशक्तिः ॥ ४२ ॥ ज०भ०
समयोरपि विग्रहो न युक्तः सुतरां हीनाधिकयोरिति दर्शयितुमिदमुच्यते

अपक्वकुम्भाविप्यादि । हे राजन् ! यथा अपक्वकुम्भौ परस्परभिघात-
भङ्गभाजौ तथा समानौ युध्यमानौ मरणमियातां इष्यः खी समानयोर्वि-

दण्डेन कोपेण च मन्यसे चेत् प्रकृष्टमात्मानमरेस्तथापि ।
रिक्तस्य पूर्णं न वृथा विनाशः पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥४३॥
क्लिष्टात्मभृत्यः परिसृग्यसम्पन्नानी यतेतापि ससंशयेऽर्थे ।
सन्देहमारोहति यः कृतार्थो नूनं रतिं तस्य करोति न श्रौः ॥४४

ग्रहः कथञ्चिद्व्युज्यतेऽपि किन्तु रामो वीर्यं स्थित उल्गाहशक्तिसम्पन्नैः
कृतानुरागः सर्वलोकेष्विति शेषः भवान् पुनरुत्तमानां भूरीणां बहूनासि-
न्द्रादीनां वैरी उत्तमा भूरयो बहवो वैरिणो यस्येति वा अतो हीनाधि-
कयोः सन्धिवोचित इति भावः ॥ ४२ ॥ भ०

सत्यासुल्गाहशक्तौ श्रेययोरभावात्तत्र हीनेन विग्रह एव युज्यत इत्याह
दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गेन बलेन कोपेण हेमरूप्यादिना यदि
प्रकृष्टमात्मानमरेः सकाशान्मन्यते तथाप्येवमपि न युक्तं यतो रिक्तस्य पूर्णं न
भवता विनाशो भङ्गः वृथा निष्कलः पूर्णस्य पुनर्भवतो भङ्गे बहु हीयते
इति हीनेन बलवतोऽपि सन्धानं युक्तं रिक्तस्य भङ्गो माऽभूत् ॥ ४३ ॥ ज० भ०

शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोल्गाहमन्त्रजा इति कोपः । दण्डबलं प्रभुशक्तिः
अधिकविक्रम उल्गाहशक्तिः ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिस्तत्र यद्यपि राम उल्गाह-
शक्तिशाली तथापि प्रभुशक्तिहीनः अहन्तु उल्गाहप्रभुमन्त्रशक्तिभिर्युक्तः
अतो हीनेनाधिकस्य विग्रह एवोचितो न तु सन्धिरित्याशङ्क्येदस्यते

दण्डेनेत्यादि । दण्डेन चतुरङ्गबलेन कोपेण च हेमरूप्यादिना चेत्
यदि अरेः शत्रोः सकाशादात्मानं प्रकृष्टं मन्यसे तथापि रिक्तस्य कोषदण्ड-
हीनस्य रामस्य पूर्णं न भवता हेतुना विनाशो वृथा निष्कलः पूर्णस्य भवतो
रिक्तेन रामेण भङ्गे सति पुनर्बहु हीयते अतो यस्मिन् जिते किमपि फलं
नास्ति तेन हीनेनापि सन्धिः कर्तुमुचितः वृथा सङ्कटप्रवेशानौचित्यात्
दण्डो यमे मानभेदे लण्डे दमसैनयोरिति विश्वः ॥ ४३ ॥ भ०

अनप्रेक्षितयफलमस्तीति चेदाह

क्लिष्टेत्यादि । यो मानी क्लिष्टात्मभृत्यः चिरकालक्लिष्टशरीरः क्लिष्टभृ-
क्षश्च परिसृग्यसम्पत् प्रार्थनीया विभूतिर्येन रुग्णवतेः स्वार्थिकयुद्धनादयो यत्

शक्यान्यदोषाणि महाफलानि समारभे तोपनयन् समाप्तिम् ।
कर्माणि राजा विहितानुरागो विपर्यये स्याद्वितथः प्रयासः ४५

संशयेऽर्थे स्यान्न स्यादिति यतेतापि यत्नं कुर्यात् यः कृतार्थो भवादृशः त्वैलो-
क्यविजयित्वात् सन्देहमारोहति सन्देहे प्रवर्त्तते तस्य नूनमवशत्रं श्रीर्वि-
भूतः रतिं स्थितिं न करोति ॥ ४४ ॥ ज० स०

रिक्तस्य भङ्गे मा भूदनप्रत् किञ्चित् फलं विजयो वैरिनिर्यातनञ्च
फलमस्तीत्याशङ्क्येदसुचप्रते

क्लिष्टात्मेत्यादि । क्लिष्टो दुःखित आत्मा शरीरं शब्दश्च यस्य स परि-
शुद्ध्यसम्पत् प्रार्थनीयविभूतिसानी संशयेऽर्थे सन्देग्धे अर्थे यतेतापि यत्नं
कुर्यादपि यः पुनः कृतार्थो भवादृशस्त्वैलोक्यविजयित्वात् सन्देहमारोहति
सम्भाव्यमानविनाशे सन्देग्धकर्मणि प्रवर्त्तते तत्र नूनमवशत्रं श्रीः लक्ष्मी
रतिं स्थितिं प्रीतिं वा न करोति तस्येति क्वचित्पाठः शृङ्गलङ्कृतं मार्गणे
तव्यानीया इति कर्मणि यः ॥ ४४ ॥ भ०

कदा तर्हि विग्रह इत्याह

शक्यानीत्यादि । शक्यानि यानि कर्तुं पार्यन्ते अदोषाणि शुद्धानि
महाफलानि कार्याणि राजा समारभेत विग्रहेष्वेत्यर्थात् उपनयन् समाप्तिं
नयन् विहितानुरागोऽनुरक्तप्रकृतिः विपर्यये उक्तस्य अशक्यानि दोषाधिकानि
स्वल्पफलानि राजा समारभेत समाप्तिं च न नयति स वितथः प्रयासः
निष्कलो विग्रहः ॥ ४५ ॥ ज० स०

तर्हि कदा विग्रहः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्येदसुच्यते

शक्यानीत्यादि । राजा समाप्तिमुपनयन् फलान्त्वसुपगच्छन् कर्माणि
समारभेत प्रस्तुतानि कुर्याद्विग्रहेष्वेत्यर्थात् यदि विहितानुरागोऽनुरक्तप्रकृति-
मण्डलो भवेत् कौटशानि शक्यानि कर्त्तुमित्यर्थात् अदोषाणि पर्यन्तशुद्धानि
महाफलानि बह्वप्रयोजनानि विपर्यये उक्तस्य वैपरीत्ये विरक्तप्रकृतिमण्डलो
राजा समाप्तिमकुर्वन् यद्यशक्यानि सदोषाणि निष्कलानि कर्माणि समार-
भेत तदा प्रयासो वितथो मिथ्या निष्फलः स्यात् समस्तपाठे वितथाः प्रयासा
यस्य तादृशो राजा स्यात् ॥ ४५ ॥ भ०

जीतुं न शक्यो नृपतिः सुनीतिर्होषः क्षयादिः कलहे ध्रुवश्च ।
फलं न किञ्चिन्न शुभा समाप्तिः कृतानुरागं भुवि संत्यजारिम् ॥४६
त्वन्मितनाशो निजमितलाभः समेतसैन्यः सच मित्रकञ्चे ।
भोग्यो वशः पश्य शरेण गत्रोः प्रसाधितो बालिवधे न कोऽर्थः ॥४७

ममापि रामविग्रहेण सर्वमस्तीति चैवाह

जेतमित्यादि । नृपती रामः जेतुं न शक्यः विग्रहेण उत्साहशक्ति-
युक्तत्वात् तेन सह कलहे दोषः क्षयादिः ध्रुवोऽवश्यम्भावी विग्रहे वा सति
क्षयस्य प्रयासप्रत्यवाया भवन्तीत्युक्तं फलं न किञ्चित् न शुभा समाप्तिः स्व-
बन्धुविनाशहेतुत्वात् अतो योद्धुमरिं ज्यायांसं सन्त्यज भुवि कृतानुरागं त्वं
पुनरकृतानुराग इति ॥ ४६ ॥ ज० म०

ममापि रामविग्रहे सर्वमेतदस्तीत्याशङ्कते दसुच्यते

जेतमित्यादि । नृपती रामो जेतुमभिभवितुं न शक्यो यतः सुनीति-
स्तेन सह कलहे विग्रहे बन्धुक्षयादिर्दोषो ध्रुवः अवश्यम्भावी फलन्तु न
किञ्चिद्भ्रातृलाभान्मन्यत्वात् समाप्तिरपि न शुभा न साध्वी विनाशहेतुत्वात्
समाप्तिरशक्या वा तस्मै न्यस्याप्यनेकत्वात् अतो भुवि कृतानुरागं अरिं राशं
सन्त्यज ॥ ४६ ॥ म०

अन्यच्च बालिवध एव तस्यार्थसम्पञ्जयायेति दर्शयन्नाह

त्वन्मितेत्यादि । बालिवधे सति शरेण रामस्य कोऽर्थो न प्रसाधितः
अपि तु सर्व एव पश्य तथाहि त्वन्मितनाशः तस्य च मितलाभः मितञ्च
तन्नाभश्चेति समेतसैन्यः कञ्चे सङ्कटप्राप्तौ अतः भोग्यः उपजीव्यः वशोऽनु-
कूल इति ॥ ४७ ॥ ज० म०

रामस्य सुनीतित्वं दर्शयितुमिदमुच्यते

त्वन्मितेत्यादि । पश्य निरूपय शरेण बालिवधे सति शत्रो रामस्य
कोऽर्थो न प्रसाधितः न सम्पादितः अपि तु सर्व एव प्रथमं त्वन्मितस्य
बालिनो नाशः निजमितस्य सुधीवस्य लाभः प्राप्तिः च चेति बुद्धिस्यं परा
नृशति मितस्य क्लीवत्वात् किंवा लाभ इति कर्मणि घञ्, मितञ्च तन्नाभ-

लोभाद्गयाद्वाभिगतः कपीन्द्रो न राघवं येन भवेद्विभेदः ।
 स्थितः सतां वर्त्मनि लब्धराज्यः प्रतिप्रियं सोऽभ्यगमच्चिकीर्षुः ४८
 फलाशिनो निर्भरकुञ्जभाजो दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः ।
 न्यग्जातयो रत्नवरैरलभ्या सुख्याः कपीनामपि नोपजग्याः ४९॥

चेति समामः सच मितरूपो लाभः मितस्य राजस्य कच्छे व्यसने सचेतसैन्यः
 भोग्यः उपजीव्यः वशोऽनुकूलः ॥ ४७ ॥ भ०

तं विभेद्य साधयिष्यामीति चेदाह

लोभादित्यादि । क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताश्चत्वारो भृत्याः परस्य भे-
 द्याः तत्र कपीन्द्रो राघवं लोभाद्गयाद्वा त्वासाद्वा नाभिगतः येन हेतुनाऽयं
 विभेद्यः स्थात् यस्मादसौ सतां मार्गे स्थितः सन् लब्धराज्यो लाभरतः
 प्रतिप्रियं चिकीर्षुः ॥ ४८ ॥ ज० य०

घनेन मितभेदं कृत्वा तं जेष्यामीत्याशङ्को दसुच्यते

लोभादित्यादि । क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताश्चत्वारो भेद्या भवन्ति तत्र
 कपीन्द्रः सुधीवः सस्यति लोभाद्गयाद्वा राघवं रामं नाभिगतो येन लोभ्य-
 मानो भीतो वा सन् विभेद्यो भेदाहो भेत्तुं शक्यो वा भवेत् तेल्याः
 शक्यार्ह इति ध्येत् स कपीन्द्रः प्राप्ताराज्यः साध्याचारत्वात् सतां मार्गे
 बन्ध्मे स्थितः सन् प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं कर्तुमिच्छुरस्यागमत् रामसभिगतः
 लब्धराज्यत्वेन निर्लोभत्वं रामाभिगमेन निर्भयत्वं क्रोधोऽपमानश्चासम्भ-
 वाद्धोक्तः ॥ ४८ ॥ भ०

तदनुजीविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयति

फलाशिन इत्यादि । कपीनामपि सुख्या नीलकुम्भदादयोऽपि नोप-
 जग्याः नोपजयितुं शक्याः यतः फलाशिनो मिष्टान्ननिर्पेक्षाः निर्भर-
 कुञ्जभाजः न रस्यप्रासादवासिनः दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः दिव्या-
 ङ्गनास्तु योऽनङ्गरसः सुरतरसः तदनभिज्ञा न्यग्जातयः न्यञ्जन्तीति च-
 त्विगित्यादिना किन् ॥ ४९ ॥ ज० म०

कृताभिषेको युवराजराज्ये सुग्रीवराजेन सुताविशेषम् ।
 ताराविधेयेन कथं विकारं तारासुतो यास्यति राक्षसार्थम् ॥५०॥
 पश्यामि रामादधिकं समं वा नान्यं विरोधेऽन्यमुपाश्रयेम ।

तदनुजीविनोऽपि न भेद्या इति दर्शयन्नाह

फलाग्निं इत्यादि । कपीनां सुख्याः श्रेष्ठा हनुमन्नीलकण्ठसदादयो
 न उपजन्त्या न भेदाह्नी भेत्तुं न शक्या वा यतः फलाग्निः मिष्टान्न-
 निरपेक्षाः निर्भरकुञ्जभाजः न सुवासितजलप्रासादसेविनः दिव्यङ्गनासु
 योऽनङ्गरसः कामभोगस्तदनभिन्नाः न्यगजानयस्तिर्यग्योनयः अतएव
 रत्नवरैः इन्द्रनीलपद्मरागादिभिरपि न लभ्याः अपि शब्दः पूर्वज्ञोक्ता-
 भेद्यया ॥ ४६ ॥ भ०

युष्मन्मित्रपुत्रोऽङ्गदोऽप्यभेद्य इति दर्शयन्नाह

कतेत्यादि । सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन ताराचित्तानुवर्तिना तारा-
 सुतोऽङ्गदः यौवराज्ये कृताभिषेकः सुताविशेषमिति क्रियाविशेषणं सुत-
 निर्विशेषं समैवायं सुतो न बालिन इति तत्कथं राक्षसार्थं विकारं भेदं
 यास्यति नैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ज० म०

अस्मन्मित्रपुत्रोऽङ्गदः पितृवशमर्पात् राज्यलोभाच्च भेद्यः अन्येऽपि
 कपयस्तत्सवका एवेत्याशङ्कोदमुच्यते

कतेत्यादि । तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्षसार्थं राक्षसहेतुकं राक्षस-
 प्रीत्यर्थं वा विकारं भेदं यास्यति यतः सुताविशेषं यथा स्यात्तथा सुग्री-
 वराजेन युवराजराज्ये कृताभिषेकः कीदृशेन सुग्रीवराजेन ताराविधेयेन
 ताराचित्तानुवर्तिना एतेन लब्धैश्चर्यत्वात् सुग्रीवायत्ततया सातुरधीन-
 त्वाच्चाभेद्य एवायमिति दार्ढ्यं प्रतिपादितं सुतोऽविशेषो यत्नेत्यभिषेक-
 क्रियाविशेषणं समैवायं पुत्रो न बालिन इत्येवंरूपेणेत्यर्थः-विधेयो विन-
 यग्राहीत्यमरः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने
 निवृत्तौ च विषये च प्रवर्तते ॥ ५० ॥ भ०

अन्यसमाश्रयादपि रामेण विप्रहो न युज्यत इति दर्शयन्नाह

दत्त्वा वरं सानुशयः स्वयम्भूरिन्द्रादयः पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥
 दुर्गाश्रितानां बहुनापि राजन् ! कालेन पार्ष्णिग्रहणादिहेतुः ।
 दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्तिग्रचोश्चिरेणापि दशास्य हानिः ॥ ५२ ॥

पशुपामीतप्रादि । रामादधिकं ज्यायांसं समानं वा न पशुपामि
 यं विरोधे विप्रहनिमित्तसुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम संप्रश्ने लिङ् स्वय-
 म्भूर्ब्रह्मा तावच्चाश्रयः यतो वरं दत्त्वा सानुशयः विप्रतीसारवान् जातः
 किमिदमकार्यं मनुष्ठितं मयेति इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

अन्यमाश्रित्य रामं जेष्यामीत्यत्रेदमुच्यते

पश्यामीत्यादि । रामादधिकं श्रेष्ठं समं तुल्यं वा अन्यं न पशुपामि
 विरोधे विप्रहनिमित्तं यत्सुपाश्रयेम आश्रयं गच्छेम विधिनिमन्त्रणेत्यादिना
 संप्रश्ने स्त्री तर्हि देवा एवाश्रीयन्तामित्यत्र आह स्वयम्भूर्ब्रह्मा वरं दत्त्वा
 सानुशयः पश्चात्तापान्वितः किमिदमकार्यं मया कृतमिति अन्ये इन्द्रा-
 दयो देवाः पूर्वकालमेव विरुद्धा व्यरोधयन् ॥ ५१ ॥ भ०

एवं दुर्गसमाश्रयोऽपि न युज्यत इति दर्शयन्नाह

दुर्गेत्यादि । दुर्गाश्रितानामस्माकं दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रोर्बहुनापि
 कालेन हे राजन् ! पार्ष्णिग्रहणादेः आदिशब्दादाटविकान्तपालादिप्रको-
 पस्य हेतुर्नास्ति यद्वशादुपरोधो न भविष्यति अत्र स्थितानां जय एव केवलं
 न च शत्रोरुपरोधं कुर्वतः चिरेणापि हानिः ॥ ५२ ॥ ज० म०

दुर्गमाश्रित्य रामं वञ्चयिष्यामि इत्यत्रेदमुच्यते ।

दुर्गाश्रितानामित्यादि । हे राजन् ! हे दशास्य ! दुर्गमाश्रितानामस्माकं
 बहुनापि कालेन पार्ष्णिग्रहणमित्येवमादिरूपो हेतुरस्ति तस्मात् दुर्ग-
 स्थितानामपि जय एव यद्वा दुर्गाश्रितानामस्माकं पार्ष्णिग्रहणादि-
 हेतुका हानिरवशं बहुनापि कालेन भविष्यति जगद्वैरित्वादास्माकमभि-
 म्वसरे अन्येऽपि पार्ष्णिग्रहादयो हानिं करिष्यन्तीत्यर्थः । पार्ष्णिः
 स्याद्दुर्गसंस्त्रयाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादपादौ धनेऽपि चेति
 कोपः । अस्माद्दुर्गोपरोधं कुर्वतस्तु शत्रोश्चिरेणापि कालेन न हानिर्नाप-

शस्त्रं तरुर्वीधरमम्बुपानं वृत्तिः फलैर्नो गजवाजिनार्थः ।
 राष्ट्रं न पश्चान्न जनोऽभिरक्ष्यः किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत्परेषाम् ५२
 सम्भानमेवास्तु परेण तस्मात् नान्योऽभ्युपायोऽस्ति निरूप्यमाणः ।
 नूनं विसन्धौ त्वयि सर्वमेतन्नेष्यन्ति नाशं कपयोऽचिरेण ॥ ५४ ॥

चयो भविष्यति अस्मदतिरिक्तस्य तद्वैरिणोऽसत्वात् अतो दुर्गाश्रयोऽपि
 न युज्यते ॥ ५२ ॥ म०

युद्धशरीरोपयोगिनां सर्व्वदा सम्भवात् तदेव दर्शयन्नाह

शस्त्रमित्यादि । तरवश्च उर्व्वीधराश्चेति जातिरप्राणिनामिति एक-
 वद्भावः, तच्छस्त्रं न शूलखड्गादि पानमम्बु न शैरेयादि फलैर्दत्तिर्नोदना-
 दिभिः नो गजवाजिनार्थः शरीरमात्रत्वान्निश्चिन्ताः राष्ट्रं देशो न पश्चात्
 अतएव तत्स्थो जनो नाभिरक्ष्यः एवं च सति परेषां किं दुःस्थं इत्या-
 चक्षु कथय ॥ ५२ ॥ ज० म०

चरेण युद्धोपयोगिनो वस्तुनः क्षयात्तेषामपि कथं न हानिरित्यत्रेदमुच्यते

शस्त्रमित्यादि । तरुर्वीधरं वृक्षपर्व्वतं सर्व्वेषां सुधीवादीनां शस्त्रं न
 खड्गादि तरवश्च उर्व्वीधराश्चेति समाहारद्वन्द्वः अप्राणिजातित्वात् समा-
 हार इति परः । शस्यते हन्यते अनेनेति शस्त्रं उशस्वधे ताडसिति
 त्वः अम्बु जलं पानं पेयं न मद्यादि पीयते इदमिति कर्म्मणि अनट्
 फलैर्दत्तिर्जीविका नौदनादिभिः हस्तिनोऽश्वाः स्त्रियश्च न सन्ति अतः
 शरीरमात्रत्वान्निश्चिन्ताः राष्ट्रं देशोऽपि न पश्चादस्ति अतएव अत्रस्थो
 जनोऽपि रक्षणीयो नास्ति यदर्धं देशगमनं स्यात् एवं सति परेषां सुधी-
 वादीनां किं दुःस्थं भवेत् तदाचक्षु कथय एतद्विपरीतमस्त्राकं सर्व्वमिति
 भावः ॥ ५३ ॥ म०

अतो रामेण ज्ञायसा सन्धिरेवास्तु न विग्रह इति तदेव दर्शयन्नाह
 सम्भानमित्यादि । तस्मात्परेण सन्धिरेवास्तु अन्य उपायो नास्ति अन्यथा
 त्वयि विरुद्धबुद्धौ सर्व्वं कपयो विनाशयिष्यन्तीति ॥ ५४ ॥ ज० म०

सम्भानमित्यादि । तस्मात् पूर्व्वोक्तकारणात् परेण रामेण सह सन्धि-

विभीषणोक्तं बद्ध मन्यमानः प्रोन्नस्य देहं परिणामनस्रम् ।
 स्वलद्वलिर्वाङ् ककम्पमूर्द्धा मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५ ॥
 एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान् योऽनेकमायानि वियद्गतानि ।
 रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्हीत् का तत्र वो मानुषमात्रशङ्का ॥ ५६ ॥

रेव भवत्य निरुत्थमाशः चित्त्यमानोऽन्योऽभ्युपायो नास्ति त्वयि विस-
 न्धौ सन्धिमङ्गुवाणे सति एतत्सर्वं स्वाभ्यादिकं कपयोऽचिरेणैव कालेन
 नाशं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति ॥ ५४ ॥ म०

विभीषणोक्तमित्यादि । बद्ध मन्यमानः ज्ञातमानो मातामहो मातुः
 प्रितो मात्स्ववान्नाम देहं परिणामनस्रं वयसः परिणामाद्भसनशीलं प्रो-
 न्नस्योत्क्षिप्य अतएव स्वलद्वलिः वाङ्मौकेन दृङ्गभावेन मनोज्ञादित्वात् वुज-
 कम्पः कम्पनशीलो मूर्द्धा यस्य सः रावणमिति वक्ष्यमाणसुवाच ॥ ५५ ॥
 ज० म०

विभीषणोक्तमित्यादि । विभीषणस्योक्तं वाक्यं बद्ध मन्यमानः ज्ञात-
 माना मातामहो मात्स्ववान् देहं प्रोन्नस्य उत्क्षिप्य रावणमिति वक्ष्यभा-
 णसुवाच कीदृशं देहं परिणामनस्रं वयसः परिणामाद्वाङ्मात्स्वमनशीलं
 स कीदृशः स्वलद्वलिः देहोत्क्षेपात् स्वलद्वली वलिर्जराश्लथं चर्म यस्य
 वलिश्चासरदण्डे स्यात् जरसा श्लथचर्मणि । वाङ्मौकेन दृङ्गत्वेन कम्पः
 कम्पनशीलो मूर्द्धा सस्तको यस्य नभिकम्पिभ्यां हिंसरीपेत्यादिना रः क-
 म्पमूर्द्धेति पाठे कम्पते कम्पइति पचादित्वाद्दन् दृङ्गस्य भावो वाङ्मौकं वि-
 कारसङ्घेति कश्चिन्निर्विरिति त्रिः मातुः पितेत्यर्थे मातृषिभ्यां तत्पि-
 तरि डामहोऽभिधानात् ॥ म० ॥

एक इत्यादि । एकः असहायः पदातिः न हस्त्याद्याकूटः पुरुषो
 मनुष्यः धनुष्मान् धनुर्मातायुधः चतुर्दश रक्षःसहस्राणि अनेकमायानि
 वियद्गतानि प्रयातमशक्यानि परेषामित्यर्थात् आर्हीत् हिंसितवान् का
 तत्र वः युष्माकं सा ऋषमात्रशङ्का नैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ज० म०

एक इत्यादि । यो रामो राक्षसानां चतुर्दशसहस्राण्यादीन् जवाङ्

ब्रह्मर्षिभिर्नूनमयं सदेवैः सन्तापितैरातिचरक्षयाय ।

नराकृतिर्वानरसैन्यशाली जगत्त्रय्यो विहितोऽभ्युपायः ५७

वज्राभिघातैरविरुग्णमूर्त्तैः फेणैर्जलानामसुरस्य मूर्द्धः ।

चकार भेदं मृदुभिर्महेन्द्रो यथा तथैतत्किमपीति बोध्यम् ॥५८॥

तत्र यो युष्माकं का मानुषमात्रशङ्का मनुष्योऽयमिति को वितर्कः नैवेत्यर्थः
कीदृशः एकः अस्वहायः तत्रापि पदातिः न हस्त्यश्वाद्यारूढः पुरुषः
मनुष्यो न देवादः धनुष्मान् धनुष्मात्वायुधः कीदृशानि अनेकमायानि
वज्रकपटयुक्तानि वियद्गतानि आकाशे स्थितत्वात् हन्तुमशक्यानि सहस्र-
शंङ्खसंखप्रासात्वाचित्वेऽपि परम्परया गुणगुणिनोरभेदविवक्षया वा
हननकर्म्मत्वं चतुर्दशसहस्रावच्छिन्नरक्षांसि आर्दीदित्यर्थः ॥ ५६ ॥ भ०

किन्तु दिव्योऽसाविति तदेव दर्शयन्नाह

ब्रह्मेत्यादि । सदेवैर्ब्रह्मादिभिः सन्तापितैः रात्रिचरक्षयाय नूनमयं
राम उपायो विहितः उत्पादितः नराकृतिः आकाशैव केवलं नरः वानर-
सैन्यशाली आद्यः अजय्यो जेतुमशक्यः ॥ ५७ ॥ ज० भ०

यदि न मानुषमात्रं तर्हि कीदृशोऽयमित्यत्र भेद उच्यते

ब्रह्मर्षिभिरित्यादि । ब्रह्मर्षिभिर्ब्रह्मर्ष्यादिभिः रात्रिचराणां राक्ष-
सानां क्षयाय नाशाय नूनमयं रामोऽभ्युपायो विहितः कृतः कीदृशैः सदे-
वैर्देवतासहितैः सन्तापितैः पीडितैस्त्वयेत्यर्थात् उपायविधाने वीजमिदं की-
दृशो नराकृतिः मनुष्यरूपी देवविशेषः वानरसैन्येन युक्तः शोभमान इति
विद्यासागरः जगति अजय्यः जेतुं न शक्यः ॥ ५७ ॥ भ०

दृष्टश्चैवमकारो देवानां मयेति दर्शयन्नाह

वज्रेत्यादि । असुरस्य नरुचेः वज्राभिघातैरपि अविरुग्णमूर्त्तैः अचूर्णित-
शरीरस्य सम्बन्धिनो मूर्द्ध्ना जलफेणैर्मृदुभिः भेदं चकार यथा तद्येदमपि शम्भे
स्थितानामपि देवानां नराकृति यस्तु किसपीति बोद्धव्यम् ॥ ५८ ॥ ज० भ०

दृष्टश्चैवंविधप्रकारो देवानामिति दर्शयितुमिदमुच्यते

क्व स्त्रीविसृष्टाः करजाः क्व वचो दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।
सम्पश्यतेतत् द्युषदां सुनीतं विभेदं तैस्तन्नरसिंहमूर्तिः ॥५६॥
प्रमादवांस्त्वं क्षतधर्मवर्त्मा गतो सुनीनामपि शत्रुभावम् ।
कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत् कुरुष्व राजेन्द्र ! विभीषणोक्तम् ६०

वज्रोत्यादि । वज्रस्याभिवातैरपि अविश्वस्यमूर्त्तेरभग्नावयवस्य अखुरस्य
कस्यचिन्नाम्नः सन्ध्विनो मूर्त्तौ मस्तकस्य भेदं क्खेदं मृदुभिरपि जलानां फेयै
शैलेन्द्रशकार यथा तथा इदमपि नराकृति किमपि वस्तु देवानामपि बोध्यं
ज्ञेयं भवद्भिरित्यर्थात् ॥ ५८ ॥ भ०

अन्यथा कथं फेषपिण्डैर्विनाश इत्याह

क्व स्त्रीत्यादि । स्त्रीविसृष्टाः स्त्रीभिः सोढुं शक्याः करजा नखाः क्व
दैत्यस्य हिरण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलाविशालं वक्षः क्व च वक्षःकरजयोरपि
दूरमन्तरं तथापि द्युषदां देवानां एतत्सुनीतं सुनयं सम्पश्यत यत् तैर्नखैर्न-
रसिंहमूर्तिः तद्वचो विभेद ॥ ५६ ॥ ज० म०

क्व स्त्रीत्यादि । क्व स्त्रीभिरपि विशेषेणाकटेन सोढुं शक्याः करजा
नखाः क्व दैत्यस्य हिरण्यकशिपोः शैलेन्द्रशिलावद्विशालं वक्षश्च क्व अत्यन्नास-
म्भवे क्वद्वयं तथापि द्युषदां देवानामेतत् सुनीतं सुनयं यूयं पश्यत यतस्तै-
रकरजैस्तद्वचो नरसिंहमूर्त्तिदेवो विभेद तद्वन्मनुष्योऽपि राक्षसान् हनिष्य-
तीति भावः दितेरपत्यमिति वाह्याद्यतोऽत्यावादेरित्यादिना गर्गादित्वात् ष्यप्रः
॥ ५६ ॥ भ०

यत्नैवसुपायेन दैवैर्निहन्यते तत्र त्वं कथं प्रमादी सुहृत्सीत्याह

प्रमादवानित्यादि । त्वं यतः प्रमादी अजितेन्द्रियत्वात् क्षतधर्मवर्त्मा
त्यक्ताचारः अतो सुनीनामपि शमे स्थितानां शत्रुत्वं गतः इदृशोऽपि कुलस्य
शान्तिं बहु मन्यसे चेत् ज्ञापसे यदि हे राजेन्द्र ! कुरुष्व विभीषणोक्तम्
॥ ६० ॥ ज० म०

प्रमादवानित्यादि । हे राजेन्द्र ! कुलस्य शान्तिं कल्याणं त्वं चेत् यदि
बहु मन्यसे तदा विभीषणोक्तं कुरुष्व कीदृशस्त्वं प्रमादवान् असावधानस्यक्त-

घोषेण तेन प्रतिलब्धसंज्ञो निद्राविलासः श्रुतकार्यसारः ।
स्फुरच्चनः साम्बु, रिवान्तरीक्षे वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१
क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपायो नृद्रव्यसम्पत्सहदेशकाला ।
विपत्प्रतीकारयुतार्थसिद्धिमन्त्राङ्गमितानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

धर्मपथोऽजितेन्द्रियत्वात् सुतीनां समदर्शनामपि शक्तुं प्राप्तः यदैव देवैरु-
पायेन हिरण्यकशिपुप्रभृतयोऽपि हन्यन्ते अतदा प्रसादिनस्ते कथं रक्षा
स्यादिति भावः ॥ ६० ॥ भ०

घोषेणेत्यादि । प्रहस्तविभीषणमातामहानां वदतां यो घोषः तेन
प्रतिलब्धसंज्ञो विबुद्धः कुम्भकर्णो निद्राविलासः निद्रया कषायितचक्षुः श्रुत-
कार्यसारः श्रुतकार्यशरीरः ततः कार्यसारश्रवणानन्तरं वाक्यमभाषत
अथा धनः साम्बुः सजलोऽन्तरीक्षे वियति स्फूर्जति तद्वत् स्फूर्जति
॥ ६१ ॥ ज० म०

घोषेणेत्यादि न ततो मातामहवचनानन्तरं कुम्भकर्णो वाक्यं वक्ष्यमा-
णमभाषत उक्तवान् सजलो मेष इव अन्तरीक्षे स्फुरन् अत्युच्चत्वादासनस्या-
न्तरीक्षतुल्यत्वाद्वा तेन प्रहस्तविभीषणमातामहानां घोषेण शब्देन प्रतिलब्ध-
संज्ञः विबुद्धः अतएव निद्राविलासः निद्रया कलुषीकृतचक्षुः श्रुतकार्यसारः
अवगतकार्यसारः ॥ ६१ ॥ भ०

कार्यं निश्चित्य सदसि भाषणानि न पञ्चाङ्गमन्त्रं विनेति साङ्गं तं
तावदुपदर्शयन्नाह

क्रियेयादि । क्रियाणां दुर्गादिकर्माणां यः समारम्भस्तं शतः
प्राप्तो योऽभ्युपायः कर्मणामारम्भोपाय इत्यर्थः इदमेकमङ्गं नृद्रव्यसम्पत् पु-
रुषाणां द्रव्याणाञ्च सम्पदति द्वितीयं द्वयोस्सहवचनं योगवाहित्वज्ञापनार्थं
सहदेशकालेति यस्मिन् देशे काले च कार्यसिद्धिस्ताभ्यां सह वर्तत इति
तृतीयं अत्रापि सहवचनं योगादेव कर्मणामनुष्ठीयमानानां या विपत्प्रत्याः
प्रतीकारस्तेन युक्तोति चतुर्थं अर्थसिद्धिः कार्यसिद्धिरिति पञ्चमं एतानि
पञ्च मन्त्रस्याङ्गानि वदन्ति नीतिज्ञाः ॥ ६२ ॥ ज० म०

न निश्चितार्थं समयञ्च देशं क्रियाभ्युपायादिषु योऽतियायात् ।
स प्राप्नुयान्मन्त्रफलं न मानी काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ! ॥६१॥
श्रीष्णं त्यजेन्मध्यगतोऽपि भानुः शैत्यं निशायामयवा हिमांशुः ।

मन्त्रणां विना कथनमयुक्तमिति साङ्गं मन्त्रसुपदिशति

क्रियेत्यादि । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति नीतिविदः क्रियाणां दुर्गदिक-
र्षणां यः समारम्भस्तद्वत्स्तत्सम्बन्धी योऽभ्युपायः येन कर्मात्मनो भवतीत्येक-
मङ्गं नृणां मनुष्याणां द्रव्याणाञ्च सम्पदिति द्वितीयं द्वयोः सहकथनं पर-
स्परोपयोगसूचनार्थं सहदेशकाला देशकालाभ्यां संहिता सम्पदित्यन्वयः तेन
यस्मिन् देशे यस्मिन् काले च सिद्धिस्तदुभयविशिष्टं तृतीयम् अत्र सहवचनं
योगवद्द्वयसूचनार्थं अनुष्ठीयमानानां कर्माणां या विपत् तस्या यः प्रती-
कारः तेन युक्ते सति चतुर्थम् अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति पञ्चमं मन्त्राङ्गमित्ये-
कवचनेन मिलितानामेषामङ्गत्वं न तु प्रत्येकमिति सूच्यते सामान्यविशेष-
भाव इत्यन्त्ये ॥ ६२ ॥ म०

न निश्चितार्थोऽवश्यं सिध्यतीति यस्मिन् समये काले
देशे च कार्यसिद्धिः तादृशं समयं देशं च यो विजिगीषुर्नातियायात्
नातिक्रामेत् प्रतिषेध्यस्य द्वित्वात् प्रतिषेधद्वयं योज्यं समयं च देशमिति पा-
ठान्तरे ससुञ्चेनैक एव योज्यः क्रियाभ्युपायादिषु सत्सु आदिशब्दात् पुरुषद्व-
यसंपद्विपत्प्रतीकारे च स प्राप्नुयान्मन्त्रफलं हे क्षणदाचरेन्द्र ! न पुनर्मानी
भवाद्दशः काले विपन्ने प्राप्नोति स हि देशकालौ हापयति ॥ ६३ ॥ ज० म०

न निश्चितार्थमित्यादि । क्रियाभ्युपायादिषु मध्ये निश्चितार्थं निश्चितो-
ऽर्थोऽवश्यं सिध्यति यस्मिन् समये काले देशे च तादृशं समयं कालं देशञ्च
यो जिगीषुर्नातियायात् नातिक्रामेत् हे राक्षसेन्द्र ! स एव मन्त्रफलमर्थसि-
द्धिं प्राप्नुयात् न पुनर्मानी भवाद्दशः काले विपन्नेऽतिक्रान्ते सति प्राप्नोति
यदैव सीताहरणं कर्तुमिष्टं तदैव मन्त्रणा युक्ता मानित्वाद्न कृत्वा संप्रति
किं मन्त्रेषु साध्यमिति भावः ॥ ६३ ॥ म०

श्रीष्णमित्यादि । हे प्रशित्राशिनाथ ! भानुर्मध्यगतोऽपि मध्याह्नेऽपि

अनर्थमूलं भुवनावमानी मन्ये न मानं पिशिताशिनाथ ! ॥६४॥
 तथापि वक्तुं प्रसभं यतन् यन्महिधाः सिद्धिमभीप्सवस्वाम् ।
 विलोमचेष्टं विहितावहासाः परैर्हि तत् स्नेहमयैस्तमोभिः ॥६५॥

औष्णप्रसृष्टतां त्यजेत् सन्भावने लिङ् अथवा हिंसांशुनिशायामपि शैत्यं
 त्यजेत् भुवनावमानी 'पुनर्भुवनमवमन्तु' शीलमस्तेति नास्ति मत्स्य इति स भ-
 वादृशो मानं न त्यजेत् अनर्थमूलम् अनर्थस्य कारणम् एव' मन्ये जानामि
 ॥ ६४ ॥ ज० म०

औष्णप्रसृष्ट्यादि । हे पिशिताशिनाथ राक्षसानांभीष्ट्वर ! भानुर्नभोमध्ये
 गतोऽपि अध्याङ्गस्थितोऽपि वा उष्णतां त्यजेत् अथवा हिंसांशुस्वप्नो निशया-
 मपि शीतत्वं त्यजेत् सन्भावने स्त्री कदाचिदेवमपि रुद्ध व्यते न तु भुव-
 नावमानी जगद्वन्नाशीलो भवादृशः ऊनर्थस्य मूलं कारणं त्यजेदित्यहं
 मन्ये एतेन संग्रह्यपि सीतारुमर्षणादेव रक्षा तच्च त्वया मानिना कदापि न
 कार्यमिति भावः भुवनान्वयवसन्धत इति अर्हादित्वास्मिन् भुवनान्वयवसन्तु
 शीलं यस्तेति परः ॥ ६४ ॥ म०

तथापीत्यादि । तथापि एवमपि सति महिधा सिद्धिं कार्यमिच्छन्ति-
 मभीप्सवः आप्तुमेषणधीलाः दत्त्वां विलोमचेष्टं प्रतिशूलचेष्टितं प्रसभ-
 माहृत्य वक्तुं यतन्ते परैः दूतजनैः शत्रुजनैर्वा विहितावहासा एवविधा
 अद्युपदिशन्तीति वाशब्दः पादप्ररणे तत् स्नेहमयैः स्नेहरूपैस्तमोभिर-
 चानैः स्नेहसमाहृता ब्रुवन्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ज० म०

तथापीत्यादि । यद्यपि त्वमेवविधस्तथापि कार्यस्य सिद्धिं प्राप्तुमि-
 च्छन्ते महिधा विभीषणादयः परैरस्मदुक्तावज्ञापरैः प्रहस्तादिभिः शत्रुभिरवा
 विहितावहासाः कृतोपहासा अपि सन्तः विलोमचेष्टं प्रतिशूलकारिण्यं त्वां
 प्रसभं बलाद्वक्तुं यत् यतन्ते तत् स्नेहमयैः स्नेहरूपैस्तमोभिरज्ञानैर्हेह-
 भिरेव स्नेहादेवमपि त्वां वक्तुं यतन्ते इत्यर्थः यद्वा यतो वक्तुं यतन्ते
 तस्मात् स्नेहमयैस्तमोभिरुपलक्षिता इत्यर्थः हिशब्दोऽवधारणे पादप्ररणे
 इत्यन्वये ॥ ६५ ॥ म०

क्रूराः क्रिया आस्यसुखेषु सङ्गः पुण्यस्य यः संचयहेतुरुक्तः ।
 निषेवितोऽसौ भवतातिमात्रं फलत्ववल्गु भ्रुवमेव राजन् ! ॥६६॥
 दत्तं न किं के विषया न भुक्ताः स्थितोऽस्मि वा कं परिभूय नोच्चैः ।
 इत्थं कृतार्थस्य मम भ्रुवं स्यान्मृत्युस्त्वदर्थे यदि किन्न लब्धम् ॥६७

क्रूरा इत्यादि । क्रूराः क्रियाः परहिंसादयः आस्यसुखेषु परदारोप-
 भोगादिषु सङ्गः प्रसक्तिः यः पुण्यस्यार्जितस्य संचयहेतुरुक्तः विद्यादृष्टैः
 असौ भवतातिमात्रं सुष्ठु निषेवितः सन् हे राजन्दिदानीं फलति फलं
 ददाति अवल्गु असारं भ्रुवमविनाशम् ।, ६६ ॥ ज० म०

क्रूरा इत्यादि । क्रूराः क्रिया हिंसात्मिका आस्यसुखेषु परदारोप-
 भोगादिषु सङ्ग आसक्तिरिति पुण्यस्य संचयहेतुर्विनाशकारणं य उक्तो वेद-
 यिद्धिः असौ भवता अतिमात्रमत्यर्थं निषेवितः सन् हे राजन् ! अवल्गु
 अमनोहरं कुल्लक्ष्यं भ्रुवमेव फलति अवल्गु यथा स्यात्तथा फलति फलं
 दास्यतीति वा भविष्यत्प्राप्तये की अभिधानात् ॥ ६६ ॥ म०

तस्माद्विलोमचेष्टस्य भवतो हितोपदेशे मम न किञ्चित् प्रयोजनं तापत्तु
 स्यात् त्वदर्थे मत्प्राणत्याग इति दर्शयन्नाह

दत्तमित्यादि । तव प्रसादादर्थभ्यः किं न दत्तं के विषया न भुक्ताः
 सर्व एवानुभूताः कं वा परिभूय तिरस्कृत्य उच्चैर्महति पदे न स्थितोऽस्मि
 इत्यमनेन प्रकारेण कृतार्थस्य लब्धजन्मफलस्य मम यदि त्वदर्थे मृत्युर्ववशम्
 स्यात् तदा किन्न लब्धं सर्वमेव जन्मफलं लब्धमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ज० म०

किं विलोमचेष्टस्य भवतो ममोपदेशेन त्वदर्थे प्राणा एव त्याज्या इति
 दर्शयित्वाभिदृष्टव्यते

दत्तमित्यादि । किं न दत्तं बन्धुयाचकादिभ्यो मया अपि तु सर्वं
 दत्तं तव प्रासादादिति वाक्यशेषः किं न त्वया सङ्गं किं न दत्तमपि तु सर्वं
 दत्तमेव के विषयाः सक्चन्द्नादयो मया न भुक्ता अपि तु सर्व एवोप-
 भुक्ताः किंवा उच्चैर्महद्वस्तु परिभूय न स्थितोऽस्मि किंवा परिभूय उच्चैर्म-
 हति पदे न स्थितोऽस्मीति वा कं वेति पाठे जनमिति शेषः अपि तु सर्व-

किं दुर्नयैस्त्वयुदितैर्दुर्घातैर्वीर्यैश्च वक्तास्त्रि रणे सन्नात्रिम ।
 तस्मिन् प्रसुप्ते पुनरिथ्यमुक्ता विभीषणोऽभाषत राजसेन्द्रम् ॥ ६८ ॥
 निमित्तशून्यैः स्थगिता रजोभिर्दिग्धो मरुद्भिर्विकृतैर्विलोलैः ।
 स्वभावहीनैर्दुर्गपक्षिघोषैः क्रन्दन्ति भर्तारमिवाभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

मेव तिरस्कृत्य स्थितोऽस्त्रीयर्थः इत्यमनेन प्रकारेण कृतार्थस्य लब्धजन्य-
 फलस्य सम यदि त्वदर्थे नृत्त्युर्धुवमवशत्रं स्यात्तदा किं न लब्धं सर्वमेव फलं
 प्राप्तमिति भावः ॥ ६७ ॥ भ०

तव पुनरद्यापि विभीषणोक्तं युक्तं न प्रहस्तासुखोक्तमिति दर्शयन्नाह
 किं दुर्नयैरित्यादि । त्वयपि स्थिते किं द्यौरधोऽस्त्रित्यादिना यान्यु-
 दितान्ययुक्तानि अलीलाघांनि तैर्दुर्नयैः किं न किञ्चित् फलं कक्षादिति
 चेत् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संप्राप्ते रामसखन्विना वीर्येण वक्तास्त्रि
 वदिताहं रामीर्यं प्रतीकाराङ्गीत्यर्थः इत्यमेवं तस्मिन् कुम्भकर्णे उक्त्वा पुनः
 भूयः प्रसुप्ते सति विभीषणो राजसेन्द्रमभाषत ॥ ६८ ॥ ज० म०

किं दुर्नयैरित्यादि । प्रहस्तादीनासुदितैर्वाक्यैः किं द्यौरधोऽस्त्रित्या-
 दिभिर्दुर्घातैर्व्ये जी तैर्दुर्नयै रितिरहितैस्त्वयि विषये किं फलं यतस्तेषां वाक्या-
 नां समाधिं प्रतीकारं रणे रामसखन्विना वीर्येणाहं वक्तास्त्रि यदितास्त्रि
 रामविक्रमेणैतद्वचनानां सिध्यात्वं ज्ञास्त्रि अतो विभीषणवचनमेवो-
 चितं न प्रहस्तादिवचनमित्यर्थः । इत्यमेव उक्त्वा तस्मिन् कुम्भकर्णे प्रसुप्ते
 निद्रिते सति विभीषणो राजसेन्द्रं पुनरभाषत ॥ ६८ ॥ भ०

निमित्तशून्यैरित्यादि । रजोभिर्निमित्तशून्यैः निर्निमित्तैः दिशः
 स्थगिताः सञ्ज्ञादिताः स्थगसंवरणे मरुद्भिश्च विकृतैः परुषैर्विलोलैर-
 निधतदिग्दर्त्तिभिः स्थगिताः दृग्पक्षिणाञ्च घोषैः स्वभावहीनैर्दुर्घातैर्भर्तार-
 ममिवाभिपन्नं दृतं शोकात् क्रन्दन्ति ॥ ६९ ॥ ज० म०

सख्यति रावणस्य भयोत्पादनार्थं दुर्निमित्तं कथ्यते
 निमित्तैरित्यादि । दिशः स्वभावाङ्गीनैर्विकृतैर्दुर्घातां पक्षिणाञ्च घोषैः
 शब्दैः अभिपन्नं दृतं भर्तारं शोकात् क्रन्दन्ति इव कीदृश्यो दिशः

उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान् व्यादाय वज्राक्षति लोकभीष्मम् ।
 अत्तुं जनान् धूसररश्मिराशिः सिंहो यथा कीर्णसटोऽभ्युदेति ७०
 मार्गं गतो गोत्रगुरुर्भृगूणामगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम् ।
 संदृश्यते शक्रपुरोहितोऽङ्घ्रि क्ष्मां कम्पयन्त्यो निघतन्ति चोल्काः ७१

निमित्तशून्यैः प्राणिव्यापाररूपकारणशून्यैः रजोभिर्धूर्त्विभिः स्थगिता
 आच्छादिताः स्थगे संदृतौ मरुद्भिश्च स्थगिताः चकारोऽन्वाध्याहार्यः
 किंवा वायुभिः कर्त्तृभिर्धूर्त्विभिः करणभूताभिः स्थगिताः कीदृशैर्म्ह-
 र्द्भिर्विकृतैः प्रचण्डैर्दिलोलैरनियतदिग्वर्त्तुभिः ॥ ६९ ॥ भ०

उत्पातजमित्यादि । असौ विवस्वान् छिद्रम् उत्पातजं वज्राक्षति
 लोकभीष्मं लोकस्य भयानकं व्यादाय प्रसार्य व्याङ्गवस्त्रं ददातेः क्षोत्रार्पि
 रूपं जनान्तुं भक्षयितुं धूसररश्मिराशिः सन् अभ्युदेति उल्लङ्घति
 यथा सिंहः कीर्णसटः विच्छिन्नकेशरकलापः सुखं व्यादायात्तु कुत्तित्ति
 तद्वदिति ॥ ७० ॥ ज० म०

उत्पातजमित्यादि । असौ धूसरकिरणजालो विवस्वान् सूर्यः छिद्रं
 व्यादाय प्रसार्य जनान्तुं भक्षयितुमभ्युदेति यथा सिंहः कीर्णसटः
 प्रसारितकेशरकलापः सन् सुखं व्यादाय भक्षयितुकुत्तित्ति तद्वत् की-
 दृशं छिद्रवत्पातजउत्पाते अनिष्टे सति जातं वज्राक्षति सुखसदृशं
 लोकस्य तीक्ष्णं भयजनकं भीष्ममिति क्वचित् पाठः भीममपि क्वचित्
 सूर्ये छिद्रं लोकसंचयाय भवतीति प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥ भ०

मार्गमित्यादि । अगस्तिना यदध्यासितं विन्ध्यशृङ्गं तन्मार्गं भृगूणां
 गोत्रगुरुः शुक्रो गतः दक्षिणमार्गचारी शुक्र इत्यर्थः शक्रपुरोहितोऽपि
 दृष्टव्यतिः अहिदिवसे संदृश्यते उल्कास्य क्ष्मां कथयिषीं कम्पयन्त्यः नि-
 घतन्ति ॥ ७१ ॥ ज० म०

मार्गमित्यादि । अगस्त्येन मुनिना अध्यासितमधिष्ठितं विन्ध्य-
 पर्वतस्य शृङ्गं यत् तदेव वर्त्म भृगूणां स्वपत्यानां गोत्रगुरुः कुत्र-
 गुरुः शुक्रो गतः दक्षिणमार्गचारी शुक्रोऽनिष्टहेतुरिति प्रसिद्धिः ना

मांसं हतानामिव राक्षसानामाशंसवः क्रूरगिरो ह्वलन्तः ।

क्रव्याशिनो दीपकशालुवक्त्रा भ्राम्यन्त्यनीताः परितः पुरं नः ७२

पयोघटोघ्नैरपि गा दुहन्ति मन्दं विवर्णं विरसञ्च गोपाः ।

हृव्येषु कीटोपजनः सकेशो न दीप्यतेऽग्निः सुसमिन्धनोऽपि ॥ ७३

नान्ये तिक्चेति अख्यतेः स्तक् अगस्यास्तिरगस्तिः मनीषादित्वादकारलोपः
अगस्योऽगस्तिरिति शब्दभेदः शृगूणांमिति शृग्वक्षत्रङ्कर इत्यादिना अपत्य-
प्रत्ययलोपः शक्रुरोहितो वृहस्पतिरङ्घ्रि दिवसे संदृश्यते उल्ल्क्षाः पक्षां
पृथिवीं कम्पयन्त्यो निपतन्ति ॥ ७१ ॥ भ०

मांसमित्यादि । राक्षसानां हतानामिव मांसमाशंसवः आशंसनशीलाः
सनाशंसभिन्न उः मांसभुजः शृगालादयः क्रूरगिरः परुषक्षनाः श्वक्षनस-
दृशवदनाः निर्भयाः परितो भ्रमन्ति ॥ ७२ ॥ ज० म०

मांसमित्यादि । क्रव्याशिनः शृगालादयः निर्भयाः सन्तो ह्वन्तो नदन्तो
नोऽस्माकं पुरं लङ्घ्यं परितः सर्वतो भ्राम्यन्ति भ्रजुजणचाले क्रमकृतमभ्रमेति
पक्षे श्यन् शमादित्वाद्दीर्घः धिक्समयेत्यादिना परितोयोगे द्वितीया क्रव्या-
शिनः कीदृशाः हतानामिव राक्षसानां मांसं भक्षयितुमाशंसवः आकाङ्क्षन्तः
सन् भिक्षाशंस उरित्युप्रत्ययः क्रूरगिरो भीषणनादाः दीपकशालुवक्त्राः
उल्ल्क्षासुखाः ॥ ७२ ॥ भ०

पय इत्यादि । क्षीरं विवर्णं दुर्वर्णं विरसं अस्वाद मन्दं अल्पं पय-
स्विनीरपि दुहन्ति अकथितं चेति द्विकर्मकता तथा शोभनेत्वनोऽप्यग्निर्न
दीप्यते हृव्येषु ह्वनीयेषु वृतादिषु सत्सु अचोयत् उपजननसुपजनः भावे
घञ् जनबध्योश्चेति न वृद्धिः कीटानालुपजनाऽस्येति कीटोपजनः सहकेशैः
सकेशः दहमानकीटकेश इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ज० म०

पय इत्यादि । गोपा घटोघ्नैरपि क्षीवरस्तनीरपि गा मन्दम् अल्पं वि-
वर्णं स्वाभाविकवर्णहीनं विरसमस्वाद पयो दुहन्ति मोचयन्ति घट इव ज-
धस्तनो यासां स्रग्धोष इति ईप् सस्य नकारश्च गवां गणाः प्रसूतपीवरो-
धस इत्यादि प्रयोगास्तु ईव्येव सस्य नकारभावात् सदानोऽल्लोप इति अगोऽ-

तस्मात् कुरु त्वं प्रतिकारमस्मिन् स्नेहान्मया रावण ! भाय्यमाणः
वदन्ति दुःखं ह्यनुजीवित्वत्ते स्थिताः पदस्यं परिणामपथ्यम् ॥ ७४
विरुग्णसंकीर्णं विपन्नभिन्नैः प्रक्षुब्धसंज्ञीणश्रितास्त्रवृक्ष्यैः ।

ज्ञोपः गां पान्ति रक्षन्तीति गोपाः हनजनादिति डः हव्येषु हवनीयेषु
वृतादिषु केशैः सह कीटोपजनः कीटजन्य भवति घञि जनवध इति ह्रस्वः
शोभनसस्यगिन्धनयुक्तोऽपि अग्निर्न दीप्यते न ज्वलति केचित्तु हव्येषु सत्-
स्वपि अग्निर्न दीप्यते कीदृशः कीटस्योपजनो यत्नेति व्याचक्षते ॥ ७३ ॥ भ०

तस्मादित्यादि । यस्मादेवं विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते तस्मात्
हे रावण ! स्नेहान्मया त्वं भाय्यमाणः अस्मिन् वस्तुनि प्रतीकारं सीता-
प्रत्यर्पणेनैव सन्धानं कुरु उपसर्गस्य घञीति बल्ललं दीर्घः कस्मादेवं भाय्यत
इति चेत् यस्मादनुजीवित्वत्तेऽवस्थिताः यद्वचनं दुःखं दुःखहेतु तदा
कटुकत्वात् परिणामपथ्यम् आयत्तां हितं तत्पदस्यं स्वामिपदे स्थितं वदन्ति
॥ ७४ ॥ ज० म०

तस्मादित्यादि । यत एवंविधानि विनाशसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते
तस्मात् हे रावण ! मया स्नेहाद्भाय्यमाणत्वम् अस्मिन् प्रकृते वस्तुनि प्रती-
कारं सीताप्रत्यर्पणे सर्व्वं कुरु कुत एवमप्रियं कथ्यत इत्याह हि यस्माद-
नुजीवित्वत्ते सेपककर्मणि स्थिता जना दुःखनापाततः कटुत्वात् दुःखजनक-
मपि परिणामपथ्यवृत्तरक्षाने हितं वचः स्वामिपदे स्थितं जनं वदन्ति
दुःखहेतावपि दुःखशब्दप्रयोगे दृश्यन्ते यथा कष्टं व्याकरणं पदे तिष्ठतीति
हनजनादिति डः ॥ ७४ ॥ भ०

विरुग्णेत्यादि । यावद्द्रुपुः नराशैः राज्ञसैः शवाशान् गृध्रभृगाला-
दीन् शयमश्नन्तीति कर्मस्यण् न सकृच्च प्रति न प्रीणयति तावदस्य रिपोः
आनमचरणाय विघर्षात् कीदृशैः विरुग्णैर्भिन्नाङ्गैः श्रोदितश्चेति निघानत्वं
सङ्कोचैः इतस्ततो विघ्नैः विपन्नैर्दृष्टैर्भिन्नैर्विदारितदेहैः प्रक्षुब्धैः एभ्यो
रदाभ्यामित नत्वं सङ्घीर्णैर्ज्जितैः वयमेवमवस्था नीता इति श्रितेन

यावन्नराशैर्न विपुः शवाशान् सन्नर्पयत्यानम तावदस्मै ॥ ७५ ॥
 भ्रूभङ्गमाधाय विहाय धैर्यं विभीषणं भीषणरुक्षचक्षुः ।
 गिरं जगादोत्पपदासुदयः स्वं स्फावयन् शक्ररिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

तीक्ष्णो न अस्त्रेण दृक्शैः क्षिप्रैः परिहृज्यादिसस्त्रसारणं संयोगादिज्ञोपः
 कुत्वञ्च ओदित्वास्तत्वम् ॥ ७५ ॥ ज० म०

विरुग्णेत्यादि । यावत् रिपूराभो नराशै राक्षसैः शवाशान् कृतमक्ष-
 कान् शृगलादीन् सन्नर्पयति तावदस्य रिपोस्वमानम प्रणम अस्त्रेति समा-
 र्थनेत्यादिना कर्मणि पठौ अस्य समीपे आनम नन्नो भव समीपलक्षणया
 पठौयमिति विद्यासागरः चरणावित्यध्याहरन्यन्वे कीदृशैर्विरुग्णैः भग्ना-
 ङ्गैः रजो शौभङ्गै सूत्राद्योदिति ओदित्वात् क्तस्य नत्वं सङ्गीर्यैरित-
 स्ततो विक्षिप्तैः कृश विक्षेपे ऋदिरणावितीर्यनचत्तयीति दीर्घः पूर्वेषु
 रेफात् क्तस्य नत्वं विपन्नैर्हृतैः यौपदङ्गतौ विपूर्वौ विपत्तिमाह पूर्वेषु
 दकारात् क्तस्य नत्वं भिन्नैर्विदारितदेहैः अधौभिदिर्भिदि भिद्विदारणं प्रक्षुषैः
 संपिष्टैः अधौक्षुर्दिक्षुर्दिक्षुत् संचूर्णनं संच्छीर्यैर्बिज्जितैर्वयमपीदृशीं दशां
 प्राप्ता इति भत्वा ह्यीत्तञ्जे ह्यीध्वातोन्देति क्तस्य पञ्चे नत्वं शितास्त्रेण
 दृक्शैश्चिद्वैः ब्रह्मस्त्रे दे ब्रह्मैः कङ्क्षेति क्तस्य नत्वं कङ्क्षस्य कत्वे तद्धिमि-
 त्तस्य शस्य सत्वे स्मादेः सो लोपः अहस्त्रयाद्योरिति जिः ॥ ७५ ॥ म०

भ्रूभङ्गमित्यादि । शक्ररिपुर्दशाननः विभीषणवचनात् क्रुद्धः भ्रूभङ्गं
 भ्रुकुटिमाधाय आवध्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा भीषणरुक्षचक्षुः भयानकपरुष-
 चक्षुः उदयः उन्नामितदेहः स्वं प्रभावं विक्रमं स्फावयन् बर्द्धयन् स्फायोव
 इति शौ वत् विभीषणं जगाद गिरं वाचम् उत्पपदां सुप्तङ्गानां
 स्वरूपतोऽर्थतश्च परुषत्वात् ॥ ७६ ॥ ज० म०

भ्रूभङ्गमित्यादि । एवं विभीषणवचनात् क्रोधेन भ्रूभङ्गं भ्रुकुटीं आ-
 धाय आवध्य धैर्यं विहाय त्यक्त्वा शक्ररिपू रावणः प्रभावं स्वकीयं विक्रमं
 स्फावयन् बर्द्धयन् विभीषणं गिरं वाचं जगाद कीदृशः भीषणं भयानकं
 इत्थं परुषं चक्षुर्व्यस्य तादृश उदय उन्नामितदेहः गिरं कीदृशीम् उत्पपदां

शिला तरिष्यत्युदके न पर्यां ध्वान्तं रवेः स्यंत्यति वङ्गिरिन्दोः ।

जेता परोऽहं युधि जेष्यमाणस्तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्यनमः ॥ ७७ ॥

अनिर्द्वैतं भूतिषु गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्यस्यम् ।

विभिन्नकर्माशयवाक् कुले नो मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्भूः ७८

स्वरूपतोऽर्थतश्च कठोरत्वात् उपास्य पदानि यत्र स्फायीङ्क संदृष्टौ पाति-
स्फायोरिति वङ् ॥ ७६ ॥ म०

शिलेत्यादि । उदके शिला तरिष्यति न पुनः पर्यां रवेः सूर्यात् ध्वान्त-
मन्धकारं स्यंत्स्यति स्तविषप्रति स्यन्दू प्रस्रवणे इत्यस्मात् न वृङ्गप्रस्रवणभ्यं
इतीट म भवति खरि चेति चत्वं तथा वङ्गिरिन्दोः स्यंत्स्यति अहमप्येव पर
उत्कृष्टः जेता युधि संप्रामे जेष्यमाण इत्येतानि चत्वारि हे पुलस्त्यनमः !
विभीषण ! तुल्यानि मन्यस्व अवगच्छ लोटिरूपं यदि जेताप्यहं परेष जीवे
शिलातरणादीन्यपि भविष्यन्ति ॥ ७७ ॥ ज० म०

शिलेत्यादि । उदके जले प्रस्तरस्तारिष्यति न तु पर्यां पत्रं तरति रवेः
सकाशात् ध्वान्तं न स्यंत्स्यति गमिष्यति इन्दोः सकाशात् वङ्गिः स्यंत्स्यति
स्यन्दूङ्नुञ्चतौ वृङ्गो नेम्पेखसनोरिति इस्मिन्निषेधः अतएव युधि परोऽन्य
उत्कृष्टो वा जेता अहन्तु जेष्यमाणः हे पुलस्त्यनमः ! हे पुलस्त्यसुनि-
पौत्र ! एतानि शिलातरणादीनि तुल्यानि मन्यस्व यदि शिलातरणादिकं
भवेत् तदा मे पराजय इत्यर्थः पुलस्त्यब्राह्मणस्य भीरुत्वान्नमृत्वमपि तादृश-
मिति नमृत्वोद्धनेन सूच्यते ॥ ७७ ॥ म०

अनिर्द्वैतमित्यादि । भूतिषु ज्ञातिष्वन्वनिषु अनिर्द्वैतमसुखिनं गूढ-
वैरं काले हनिष्यामीति सम्भृतापकाराशयं सत्कारकालेऽपि पूजाकालेऽपि
कृतार्थं विभिन्नाः कर्माशयवाचो यस्य तद्विभिन्नकर्माशयवाक् आशयोऽन्यी
माङ्गर्भणी चान्ये यस्येति ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिरस्माकं कुले मा भूत्
कस्याचिदन्यस्य वा मा भूत् चेलशब्दो गर्हिते वर्तते ॥ ७८ ॥ ज० म०

अनिर्द्वैतमित्यादि । भुवि ईदृशं ज्ञातिचेलं गर्हितो ज्ञातिर्नोऽस्माकं
कुले कस्याचिन्मा भूत् न भवतु अस्माकमिवान्यस्यापि कस्याचित् कुले इत्यर्थो

इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
नमन्ति शत्रून् च बन्धुवृद्धिं सन्तप्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७६ ॥
त्वयाद्य लङ्काभिभवेऽतिहृषात् दुष्टोऽतिमात्रं विवृतोऽन्तरात्मा ।

वा कीदृशं भूतिषु ज्ञातिभन्वन्निनीषु सम्पत्तिषु अनिर्दृतं सुखरहितं गूढ-
वैरं काले जनिष्यामीति गुणद्वेषं सत्कारकालेऽपि पूजासमयेऽपि कृताभ्य-
स्यं कृतामर्षं गुणेऽपि दोषाविक्रमणमसूया विभिन्नाः परस्परविरौधिन्यः
कर्म्मार्थयवाचो यस्य क्रूरत्वादाश्रयोऽन्यो वाक्कर्मणी चान्ये इत्यर्थः चेलोनी-
चेऽन्यवञ्चेलमंशुके गर्हितेऽन्यवदिति विश्वप्रकाशे यद्यपि चेलशब्दस्य गर्हिते
वाच्यलिङ्गत्वसुक्तं तथापि गर्हितेऽप्यवसाने च चेलमाचक्ष्यते बुधैरिन्द्रशुशा-
सनादत्र ह्यीवत्वं सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वमिति विद्यासागरः विशेषणस्य
क्वचित् परनिपातोऽभिधानात् ॥ ७८ ॥ भ०

किं मया कृतं येनैवसुञ्च्यत इति चेदाह

इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयः आत्मनः सुष्ठु क्षयं विनाशमिच्छन्ति न पुन-
स्तुल्यकुलस्य एकहेतुगोत्वस्य लक्ष्मीं त्रियं तथा शत्रून् कामं नमन्ति न पुनर्व-
न्धुवृद्धिं बन्धुसन्ततिं सहन्ते सन्तप्यमानैर्हृदयैः ईर्ष्या दह्यमानैः
॥ ७६ ॥ ज० म०

इच्छन्तीत्यादि । ज्ञातयो वरमात्मनोऽपि क्षयमभीक्ष्णं पुनः पुनरिच्छन्ति
न पुनः समानकुलोत्पन्नस्य भ्रात्रादेर्लक्ष्मीमिच्छन्ति तेषां वरे शत्रून् नमन्ति
न पुनर्वन्धूनां वृद्धिं सन्तप्यमानैरीर्षादह्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७६ ॥ भ०

किं मया कृतं येनैवसुञ्च्यत इति चेदाह

त्वयेत्यादि । लङ्कापरिभवे लङ्कोपरोधे अतिहृषात् हर्षेण दुष्टान्तरात्मनो
अतिमात्रं सुष्ठु त्वयाद्य विवृतः प्रकाशितः मयि दुस्यबुद्धिः अस्माद्विषये दुस्थो-
ऽभियुक्तोऽयमिति बुद्धिः ते वृष्टा मिथ्यातस्त्वां घिगिति वदेन् स दंशाननः
तस्य विभीषणस्य सिंहासनोपाश्रितवाहोः घापीयं पादप्रहारं शिरसि
इदौ ॥ ८० ॥ ज० म०

धिक्तां मृषा ते मयि दुस्यबुद्धिर्वदन्निदं तस्य ददौ स पार्ष्णिम् ॥८०॥
 ततः स कीघं क्षमया निगृह्णन् धैर्येण मन्युं विनयेन गतुम् ।
 मोहं धियोत्साहवशादशक्तिं समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥८१॥
 उवाच चैनं क्षणदाचरेन्द्रं सुखं महाराज ! विना मयास्व ।
 मूर्खातुरः पथ्यकटूननम्नन् यत्सामयोऽसौ भिषजां न दोषः ॥८२॥

पूर्वश्लोकद्वयार्थं विभीषणे घटयितुमिदमुच्यते

त्वयेत्यादि । उद्धाया अभिभवे दाह्यदौ सति त्वया अतिहर्षात् दुष्टो-
 ऽतिमात्रम् अतिशयेन दुष्टोऽनरात्मा प्रकाशित एतावन् कालं गुप्त आसी-
 दिति भावः मय्यस्मिन् द्वेषे दुःस्थोऽयमरिभिरभियुक्तोऽयमिति ते तव बुद्धिर्द्वेष
 मित्या अतस्त्वं धिगिति वदन् स दशाननस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णिं पाद-
 प्रहारं ददौ ॥ ८० ॥ भ०

तत इत्यादि । पार्ष्णिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः क्षमया क्षान्त्या कोपं क्षमया
 क्षान्त्या निगृह्णन् अभिभवन् तथा धैर्येण मन्युं शोकं विनयेन गर्वं मोहं
 वैचिन्त्यं प्रक्षया उत्साहवशादशक्तिमसामर्थ्यं निगृह्णन् अपमात्रेण कोपा-
 दीनां सस्रवात् चतुर्भिः सचिवैरमात्यैः समं सार्धैरुदस्थात् आसनादुत्थितः
 ॥ ८१ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पार्ष्णिप्रहारादनन्तरं स विभीषणः क्षमया क्षान्त्या कोपं
 निगृह्णन् अभिभवन् धैर्येण मन्युं शोकं निगृह्णन् विनयेन गर्वं दर्पं
 निगृह्णन् धिया बुद्ध्या मोहं वैचिन्त्यं निगृह्णन् उत्साहवशादशक्तिमसा-
 मर्थ्यं निगृह्णन् चतुर्भिः सचिवैरमात्यैरुदस्थादासनादुत्थितवान् ॥ ८१ ॥ भ०
 उवाचेत्यादि । उत्थितश्चानन्तरं रावणसुखात् हे महाराज ! मया विना
 ह्यन्यमास्व तच्छ आस्तेर्होऽन्नात्त दोषोऽयं मयोपदेष्टुः दक्षान् मूर्खातुरः
 मूर्खो य आतुरः पथ्यकटूननम्नन् अभिभवन् यत्सामयः रोगवान् भि-
 षजां वैद्यानां न दोषः किन्तु तस्यैव ॥ ८२ ॥ ज० म०

उत्थितो विभीषणो रावणं वाचमुवाच किमुवाचेत्याह

उवाचेति । हे महाराज ! मया विना सुखं आस्व सुखेन तिष्ठे-

करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः प्रतुष्यति श्रोत्रसुखैरपथ्यैः ।

विवेकशून्यः प्रभुरात्ममानी महाननर्थः सुहृदां वतायम् ॥ ८३ ॥

क्रीडन् भुजङ्गेन गृहानुपातं कश्चिद्यथा जीवति संशयस्थः ।

संसेवमानो नृपतिं प्रमूढं तथैव यज्जीवति सोऽस्य लाभः ॥ ८४ ॥

त्यर्थः डिन्नासङ् उपवेशे गी तवैवात्त दोषो न ममेत्युपदिशन्नाह
मूर्ख आतुरो रोगी पथ्यान् कटून् अनन्नन् अभक्षयन् सामयो रोगी
यत्तिष्ठत्यसौ भिषजां वैद्यानां न दोषः किन्तु तस्यैव ॥ ८३ ॥ भ०

करोतीत्यादि । प्रभुर्विवेकशून्यो निर्विवेकः आत्ममानी मत्समो-
ऽन्यो नास्तीति आत्मानं ज्ञापमानम् आत्ममाने इतिः स्फुटमुच्यमानो
वैरं करोति स्नेहं न करोति पथ्यमनेनोक्तमिति श्रोत्रसुखैः तद-
र्थमनोहारिभिः अपथ्यैस्तुष्यति तस्मादर्थं प्रभुः सुहृदामान्त्रितानां म-
हाननर्थहेतुत्वात् वत शब्दः खेदे ॥ ८३ ॥ ज० भ०

करोतीत्यादि । प्रभुरीश्वरो विवेकशून्यः सदसद्विचाररहितः आत्म-
मानी मत्समो नास्तीत्यात्मानं ज्ञापमानो वत खेदे अयमेव सुहृदां
महाननर्थो दुःखहेतुः कथामत्याह तादृक् प्रभुः स्फुटं यथार्थं उच्य-
मानः क्रोधं करोति नत पथ्यमनेनोक्तमिति स्नेहं श्रोत्रसुखैः कर्ण-
सुखकारिभिः अपथ्यैरप्येऽतिदुःखजनकैः प्रहृष्यति तुष्यति अतस्तस्य विनाश
एव हात् आत्मानमेव शब्दत इति यह दिश्यास्यन् ॥ ८३ ॥ भ०

क्रीडन्नित्यादि । यथा कश्चित् सर्पस्याही गृहानुपातं गृहं गृह-
मनुपत्य विधिपतीत्यादिना यस्मिन् भुजङ्गेन सह क्रीडन् जीवति संश-
यस्थः सन्देहे वर्तमानः किमयं खादिष्यति न वेति तथैव प्रमूढं
मूर्खमधिपतिं संसेवमानो यज्जीवति सोऽस्य लाभः आत्मानमन्यो लाभ
इति ॥ ८४ ॥ ज० भ०

क्रीडन्नित्यादि । यथा कश्चिद्ग्राह्याही गृहानुपातं गृहं गृहमनु-
पत्य गत्वा भुजङ्गेन सर्पेण क्रीडन् संशयस्थः किमयं खादिष्यति
न वेति सन्देहे वर्तमानो जीवति तथैव प्रमूढमतिमूर्खमधिपतिं संसेवमानो

दत्तः स्वदोषैर्भवता प्रहारः पादेन धर्म्यं पथि मे स्थितस्य ।

स चिन्तनीयः सह मन्त्रिसुख्यैः कस्यावयोर्लाघवमादधात् ॥ ८५ ॥

इति वचनमसौ रजनिचरपतिं

बहुगुणमसक्तत् प्रसभमभिदधत् ।

निरगमदभयः पुरुषरिपुपुरा-

न्नरपतिचरणौ नवितुमरिनुती ॥ ८६ ॥

यज्जीवति अस्व सेवकस्य स एव लाभः एतेन सुखस्य तव सेवायां मम जीवनमेव लाभ इत्याशयः गृहानुपातमिति चणम्बेत्यस्य योनिविभागात् साकल्ये चणम् गृहा अनुपत्यन्ते यस्मिन् इति क्रीडनविशेषणं वा तदा कर्मणि घञ् ॥ ८५ ॥ भ०

दत्त इत्यादि । स्वदोषैरविवेकत्वादिभिर्भवता पादप्रहारः यो मम कर्मो धर्मादनपेते मार्गं स्थितस्य दत्तः स मन्त्रिसुख्यैरेतैः सह चिन्तनीयः आवयोर्मध्ये कस्य लाघवमादधात् करोत्विति यावन्निरूप्यमाणस्तवेति भावः ॥ ८५ ॥ ज० म०

दत्त इत्यादि । भवता स्वदोषैरात्मनोऽविवेकत्वादिभिः पादेन प्रहारो भवता मम दत्तः मम कीदृशस्य धर्मादनपेते पथि वर्तमानस्य स पादप्रहारो मन्त्रिसुख्यैः सह त्वया चिन्तनीयो निरूप्यमाणः सन् आवयोर्मध्ये कस्य लाघवत्वं करोतु निरूप्यमाणस्तवैव विवेकशून्यत्वख्यातिरूपं लाघवस्यत्वादयिप्रतीति भावः ॥ ८५ ॥ भ०

इतीत्यादि । इत्येवं वचनं बहुगुणम् अर्थावगाढत्वात् असक्तत् बहुत्वात् प्रसभम् आहत्य रजनिचरपतिमभिदधत् ब्रुवन् नाभ्यस्ताच्छतुरिति तुम्प्रतिषेधः इजनिचर इति इप्रायोः संज्ञाच्छन्दो बहुलमिति संज्ञायां ह्रस्वत्वं पुरुषरिपुपुराङ्गङ्गातः निरगमत् निष्क्रान्तः अभयः सन् नरपतिचरणौ रामस्य पादौ अरिभिरपि हुतौ शूरत्वात् अक इतीट्प्रतिषेधः नवितुं प्रयासपूर्वकं क्लोतुम् अनेकार्थत्वाङ्गाढनां नन्तुमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ज० म०

अथ तमुपगतं विदितसुचरितं

पवनसुतगिरा गिरिगुरुहृदयः ।

इतीत्यादि । असौ विभीषण इत्युक्तप्रकारं वचनम् असकृद्धारं वारं प्रसभं बलात् रजनिचरपतिं रावणं अभिदधत् वदन् नरपते रामस्य चरणौ नवित्तं स्तोत्रं पुरुपरिपो राक्षसस्य पुरात् लङ्काया निरगमत् निर्गतवान् वचनं कीदृशं वज्रगुणम् औदाय्यदिगुणयुक्तम् असौ कीदृशः अभयः न विद्यते भयं यस्य रामचरणौ कीदृशौ अरिभिरपि हुतौ स्तुतौ हुलस्तुतौ वेमूदित्यादिना वेमत्वात् नेमडीश्वीदिद्वेष इति इस्मिन्निषेधः ह्वित्तमिति पाठे मूयिस्तवन इत्यस्य रूपं रजनिचर इति संज्ञाशब्दः तेन संज्ञायां बद्धत्वं, ह्वत् इति केचित् रजनिशब्द औष्णादिको ह्वत्स्वान् इति विद्यासागरः वस्तुतोऽप्येवमेव रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषमिति जयदेवः सखि ! रजनिरङ्गं गतवतीति कालिदासः दीर्घान्ता तु पाच्छोनादीत्यादिना यच्चे ईर्विधानात् । प्रहरणकलिका नाम वृत्तं तल्लक्षणं यथा नयभनल-मिति प्रहरणकलिका ॥ ८६ ॥ भ०

अथेत्यादि । अनन्तरं विभीषणसुपेतं सेतुबन्धचिन्ताकाले रामसुपगत-यानिति द्रष्टव्यम् अन्यथा वक्ष्यमाणप्रभातकथनं विरुध्येत पवनसुतगिरा हनूमद्वचनेन सञ्चरितोऽयमिति विदितं सुचरितं येन नृपतिः रामः गिरि-गुरुहृदयः गिरिवत् गुरु अप्रकम्पं हृदयं यस्य ललितसहृदयैः जलपूर्णघटैः स्थितैः स्वपुरपतिकरैः लङ्काधिपतिं कुर्वन्तीति ह्येतौ टः अमदयत् हर्षितवान् नदीहर्ष इत्यस्य ह्यैतुभगलन्त्य घटादित्वान्निच्ये ह्वत्स्वत्वं सुदितपरिजनं स्वामी लङ्काधिपत्येऽभिषिच्यत इति तस्य ह्युटा अनुजीविन इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ज० भ०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रसन्नकाण्डे भाविकत्वप्रदर्शन-

ततीयः परिच्छेदः काव्यस्य विभीषणामसनो नाम द्वादशः सर्गः ।

अथेत्यादि । अनन्तरम् उपगतं तं विभीषणं नृपतिः रामः ललितसहृद-कैरभिप्रेकजलसमूहैर्हृत्भिरमदयत् हर्षितवान् तं कीदृशं पवनसुतस्य हनू-

नृपतिरमदयन्मुदितपरिजनं
 स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुद्दयैः ॥ ८७ ॥
 इति भर्तृहारकृते भट्टिकाव्ये द्वादशः सर्गः ।

अतो गिरा वचनेन विदितं ज्ञातं शोभनचरित्वं यस्य मुदिता लङ्काधिप-
 तित्वे स्वामी अभिषिक्त इति तृष्टाः परिजना अमात्याश्चत्वारो यस्य नृपतिः
 कीदृशः गिरिवद्गुरुं निष्कम्पं हृदयं यस्य स तथा सलिलसमुद्दयैः कीदृशैः
 स्वपुरपतिकरैः लङ्काधिपत्यं कुर्वद्भिः सदीभिर्यजि हर्षे जिः प्रेरणे घटादि-
 श्वान् ह्रस्वः कजः सृकुष्ट इति टः पूर्वोक्तं छत्तम् ॥ ८७ ॥ भ०

इति सद्द्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभरतसेनविरचितायां
 सुगन्धबोधिन्द्यां भट्टिकाव्यां विभीषणागमनो नाम द्वादशः सर्गः ।

तथोदयः सर्गः ।

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावली सविलासा ।
आवहैराममीहा वेलामूले विभावरी परिहीणा ॥ १ ॥

काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदान्निविधं तत्र शब्दभवदेशीयपदयोः प्रा-
कृतभाषयोरपभ्रंशस्य च संस्कृतभाषायां समावेशासम्भवात् शब्दसमायाः
प्राकृतभाषायाः समावेशः तमार्यागीत्या स्कन्धकलक्षणया दर्शयन्नाह ।

विभीषणागमनात् प्राक् यद्भूत्तं रामस्य तदाह

चार्वत्यादि । रामो रात्रौ निद्रावान् पल्लवशयनसम्यग्वादित्युक्तं तस्य
नियमपूर्वं सुप्तवतः प्रभातसमूदिति कथयति वेलामूले पारसमीपे प्राकृते
पुंलिङ्गनपुंसकयोराकारान्तस्य पदस्य सप्तम्या एकवचने मित्वमेत्वं वा रूपं
चारु समीरणरमणे रमयतीति रमयं नन्द्यादिभ्यो ल्युः समीरणेन रमयं
चारु च तत्समीरणरमयं चेति तत्र विभावरी रात्रिः परिहीणा क्षीणा
हरिणकलङ्कस्य याः किरणावत्यः ताभिः सविलासा सविभ्रमा धृतश्चावहो
रामस्य मोहो सूक्ष्मो ययेति कृदिकारादन्तिन इत्यनेन आवलिरावलीत्युभय-
सपि संस्कृतप्राकृतयोः प्रयुज्यते ॥ १ ॥ ज० म०

अथ भाषासमावेशः । काव्यं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभेदान्निविधं प्राकृतो-
ऽपि संस्कृतभवः संस्कृतसमोदेशी चेत्यनेकविधः अत्र देशिसंस्कृतभवयोः प्राकृत-
योरपभ्रंशस्य चासाधुशब्दत्वेनाधर्मजनकत्वात् उपक्रान्ते संस्कृतबन्धे समा-
वेशासम्भवाच्च महाकविर्महत्हरिः असामर्थ्यं बोधयन् शब्दसमायाः प्राकृत-
भाषायाः संस्कृतबन्धे समावेशं दर्शयति अयञ्च भाषाज्ञे एव तथाच रुद्रटः
वाक्ये यत्कस्मिन्ननेकभाषानिवन्धनं क्रियते । अयमपरो मतिमङ्गिर्भाषाज्ञे-
कोऽत्र विज्ञेय इति प्राकृतशास्त्रे तत्रैव्यशकारो मूर्धन्यप्रकारश्च बास्ति तत्र

बद्धो वासरसङ्गे भीमो रामेण लवणसलिलावासे ।

सहसा संरम्भरसो दूराकूटरविमण्डलसमी लोले ॥ २ ॥

हि शपोः स इति सूत्रम् एवं दन्त्यो नकारो नास्ति नोष् इति सूत्रम् एवं एवमन्त्यस्थयकारो नास्ति यस्य ज इति च सूत्रम् एवमादिवृत्तरसङ्गे यम् । सेतुबन्धनार्थं कृतनियमेन रामेण पत्रशय्यायां रात्रिर्गमितेति ज्ञापयित्वा प्रभातवर्ष्यनामधिकरोति

चार्ष्वित्यादि । वेलामूले वेलयाः ससृष्टजलस्य मूले तटे विभावरी रात्रिः परिहीणा विमता कीदृशो वेलामूले चारुणा मन्दीततुगन्धिना समीरणेन वायुना रमणे चानन्दने चारु मनोज्ञञ्च तत्समीरणरमणञ्चेति कर्मधारयो वा रमयतीति रमणं रमन्तेऽतीति वा कीदृशी विभावरी हरिणकलङ्कस्य चन्द्रस्य किरणावल्या रश्मिपङ्क्त्या सविलासा शोभामाया सविभ्रमा वा आवद्धो रामस्य मोहो यथा प्राकृते आकाशात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य छेद्विनित्यादेशौ भवतस्तत्र छेपञ्चे संस्कृतसमत्वं स्वन्धक्ताच्छन्दः तद्वचणं यथा चौमत्ता अट्टगणा पुष्पङ्गे छेपञ्चे वि होन्ति समरुच्या । हो स्वन्धक्ता विद्याच्छेपञ्च पिङ्गल पभयेइ सुद्धिवृद्ध सम्भोच्या इति ॥ १ ॥ अ०

बद्ध इत्यादि । नियमस्थितेऽपि मयि नासौ ससृष्ट उत्थित इति वासरसङ्गे प्रभातकाले रामेण लवणसलिलावासे ससृष्ट इति विषयबद्धमी सहसा तत्क्षणं संरम्भरसः क्रोधरसो वीराख्यः भीमो दुःप्रोक्ष्यः बद्धो जनितः दूराकूटरविमण्डलसमी लोले इति दूरभाकूटो मध्याङ्गस्थो यो रविः तस्य मण्डलं तेन समस्तुल्योऽतितीक्ष्णत्वात् लोले चञ्चले ससृष्टे प्रभातवातेन क्षोभ्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ ज० अ०

बद्ध इत्यादि । वासरस्य सङ्गः सम्बन्धो यत्र प्रभाते वासरस्य दिवसस्य सङ्गे सम्बन्धे सति वा रामेण लवणसलिलावासे लवणससृष्टे संरम्भरसः क्रोधरसः सहसा तत्क्षणात् बद्धः कृतः कृतोपपत्तयेऽपि मयि नायं प्रकटीभूत इति मत्वा संरम्भरसः कीदृशः

गाढगुरुपुङ्खपीडा सधूमसलिलारिसम्भवमहावाणे ।

आरूढा सन्देहं रामे समहीधरा मही सफणिसभा ॥ ३ ॥

भीनो भयदः दूरमाहूढस्य मध्याङ्गस्थितस्य रवेः सूर्यस्य सरङ्गलेन
सभोऽतितीक्ष्णत्वात् ससृष्टे कीदृशे लोले चञ्चले रामभयेन प्रभातवा-
तेन वा चोभ्यमाश्रत्वात् प्राकृतशास्त्रे लवणशब्दस्य मध्यव्यञ्जनस्य स्व-
रेण सहोत्वं पक्षे विहितं तेन लोथं लवणमिति द्वयमपि स्यात्
गाथावत् स्कन्धकव्यामपि षष्ठो मणो मध्यगुरुश्चतुर्लघुर्वा अत्र पूर्वार्द्धं
चतुर्लघुः षष्ठो गणः ॥ २ ॥ भ०

गाढेत्यादि । गाढं सुष्ठु गुरोः पुङ्खस्य या पीडा पीडनम् अङ्गुष्ठाभ्यां
तया हेतुभूतया सधूमसलिलारेः अग्नेः सम्भवो यत्र स महावाणो
यस्य रामस्य तस्मिन् सति महासन्देहमारूढा संशयं प्राप्ता समही-
धरा मही सफणिसभा सह भुजङ्गसमूहेन धारयन्तीति धराः अत्र
धकारस्य पदसुखे वर्त्तमानस्य हकारो न भवति प्राकृते पदमध्यान्-
योर्विधीयमानत्वात् महीधर इति समस्तपदेऽपि न प्रवर्त्तते अत्र पू-
र्वपदसुत्तरं पदमिति व्यपदेशात् एवञ्च सति गोधरवज्रधरचक्रधरश-
ङ्खधरादिषु न प्रवर्त्तते महीधरो महिधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयु-
ज्यते अमहानां विकल्पेन ह्रस्वदर्शनात् ॥ ३ ॥ ज० म०

गाढेत्यादि । गाढा दृढा गुरुपुङ्खस्य या पीडा अङ्गुष्ठतर्जनी-
भ्यामाकर्षणं तया सधूमस्य सलिलारेऽग्नेः सम्भवो यत्र तादृशो म-
हान् वाणो यस्य तादृशे रामे सति मही पृथिवी सन्देहं विना-
शसंशयम् आरूढा प्राप्ता कीदृशी समहीधरा पर्वतैः सह वर्त्तमाना
फणिसभया सर्पसमूहेन सहिता प्राकृते महीधरपदे ह्रस्वो न भवति
तत्र वज्रलाधिकारात् खधयभाभिति धकारस्य हकारो न भवति
तत्र प्रायोऽधिकारात् पीडेति डोल इति लृत्वं न भवति प्रायो-
अहृणात् पीलेति पाठो वा संस्कृतेऽपि मनीषादित्वादैक्यकारणात् ॥३॥ भ०

घोरेत्यादि । रामेणाग्नेये शरे क्षिप्ते सति लवणजलमारीणं

घोरजलदन्तिसङ्कुलमट्टमहापङ्काहलजलावासम् ।

आरीणं लवणजलं समिद्धफलवाणविद्धघोरफणिवरम् ॥ ४ ॥

सभयं परिहरमाणी महाहिसञ्चारभासुरं सलिलगणम् ।

आरूढी लवणजलो जलतीरं हरिवलागमविलोलगुहम् ॥ ५ ॥

समन्तात् शुष्कं रीङ्क्ष्वण इत्यस्मात् निघातकारस्य स्वादय औदित इति मत्वम् अट्टकुपिति यत्वं रीणमित्यप्रयोगः प्राकृते महा-
राष्ट्रे तस्याप्रयोगात् घोरैः रीङ्गैर्जलदन्तिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् अट्टः
शुष्को यो महापङ्कः तेन काहला विह्वला जलावासा मत्स्यादयो
यत्र अट्ट अतिक्रमहंसनयोरित्यस्य रूपं समिद्धफलेन दीप्तफलेन वाणेन
विद्धाः घोराः फणिवरा महासर्पा यत्वेति ॥ ४ ॥ ज० म०

घोरेत्यादि । रामेणाग्नेयास्त्रे चित्रे सति लवणजलम् आरीणं समन्तात्
शुष्कम् ओरीङ्ग्यक्षरणे सुन्वाद्योरिति क्षस्य नत्वं कीदृशं जलं घोरै-
रीमैर्जगहस्तिभिः सङ्कुलं व्याप्तम् अट्टः शुष्कोऽत्यर्थो वा यो महा-
पङ्कस्तेन काहलाः शुष्का जलावासा मत्स्यादयो यत्र अट्टद्विगतमे
वधे इत्यस्येदं रूपम् अट्टं भग्ने च शुष्के च जौमेऽत्यर्थे गृहान्तरे ।
काहली तु तरुण्यां स्यात् काहलं भृशशुष्कयोरिति च विश्वः का-
हलं विह्वलेऽपि स्यादित्यन्ये प्राकृतपक्षे कातरशब्दस्य काहलमिति
भवति कातरवितस्तिमातृलङ्घेष्वि यनेन तकारस्य चादेशात् हरितादि-
त्वेन रेफस्य लत्वाच्च दीप्तफलेन वाणेन विद्धा घोराः फणिवराः
सर्पश्चेष्टा यत् ॥ ४ ॥ म०

सभयमित्यादि । सलिलगणं सलिलसमूहं सभयं महाहीनां सञ्चारेण
भासुरं भासनशीलं तच्छिरोनष्पिद्योतितत्वात् परिहरमाणः परित्यजन्
कर्त्तृभिप्राये तङ् लवणजलः समुद्रः लवणं जलमस्येति जलतीरं तटं यत्र
रामस्तिष्ठति तदाकूढः संप्राप्तो मूर्त्तमान् हरिवलागमेन वानरसैन्यागमेन
विलोला व्याकुला गुहा यत्वेति ॥ ५ ॥ ज० म०

सभयनिधादि । लवणं जलमस्य स लवणजलः समुद्रः जलतीरं

चञ्चलतरुहरिणगणं बहुकुसुमाबन्धबद्धरामावासम् ।

हरिपल्लवतरुजालं तुङ्गीरुसमिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६ ॥

वरवारणं सलिलभरेणं गिरिमहोमण्डलसंवरवारणम् ।

आरूढः संप्राप्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा किं कुर्वन् सभयं यथा स्थात्तथा सलिल-
गणं जलराशिं परिहरमाणः परित्यजन् सभयमित्यत्र प्राकृते प्रायोपह-
यात् यलोपाभावः कगचवेति यलोमे अवर्ये यश्रुतिरिति यकारअवषणमित्यन्दे
कीदृशं सलिलगणं महाहीनां महासर्पाणां सञ्चारेण भास्वरं तत् शिरोम-
ण्णिभिर्दीप्तं कीदृशं जलतीरं हरिवलागमेन वानरसैन्यागमनेन विलोला
व्याकुला गुहा यत्र विलोचनतरुमिति क्वचित्पाठः ॥ ५ ॥ भ०

चञ्चेत्यादि । चञ्चलश्चपलः तरुहरिणानां वानराणां गणो यत्र जल-
तीरे बहुकुसुमानां वृक्षाणामाबन्धेन परस्परसंश्लेषेण बद्धो घटितो रामा-
वासो यत्र हरिपल्लवानि तरुजालानि यत्र तुङ्गा उरवः परिमण्डलाः
समिद्धा उज्वला ये तरुस्तैर्हिमा शीतला ऋष्या यत्र तज्जलतीरम्
॥ ६ ॥ ज० म०

चञ्चलेत्यादि । कीदृशं जलतीरमारूढः चञ्चलस्तरुहरिणानां वान-
राणां गणो यत्र बद्धनि कुसुमानि येषां तेषां वृक्षाणाम् आबन्धेन परस्पर-
संश्लेषेण बद्धो घटितो रामस्यावासो वासस्थानं यत्र हरयः पिङ्गलाः पल्लवा
यस्य तादृशं तरुजालं वृक्षसमूहो यत्र तुङ्गा उच्चा उरयोऽत्यर्थविस्तीर्यम-
ण्डलाः समिद्धा उज्वला ये तरुस्तैः शीतला ऋष्या यत्र ॥ ६ ॥ भ०

वरेत्यादि । वरा उत्कृष्टा वारणा यत्र सलिलभरेण सलिलसमूहेन यो
गिरीणां महोमण्डलस्य च संवरः संवरणमावरणं यद्वेत्यादिनाम् तस्य
वारणं निषेधकं समुद्रस्य वेलातिक्रमात् वस्तु द्रव्यं तस्य धारयं धारकम् अनु-
पसर्गादिति शिजन्ताच्छः तुङ्गाः अर्धलिङ्गा ये तरुङ्गास्तैः सह यः सङ्गः
संश्लेषः तस्मात् परिहीणो नष्टो लोलो वस्तुधारां तत्सम्बन्धिन्यां रथो वेगो
यत्र तज्जलतीरमारूढः गणितक्रममेतत् । एतानि सप्त सङ्कीर्णानि संस्कृत-
प्राकृतयोरविशिष्टत्वात् ॥ ७ ॥ ज० म०

वसुधारयं तुङ्गतरङ्गसङ्गपरिहीणत्तोलवसुधारयम् ॥ ७ ॥ कुल कम्

एतानि सप्त सङ्कीर्णानि ।

प्रथिपत्य ततो वचनं जगाद् हितमायतौ पतिर्व्वारीणाम् ।

गङ्गावलम्बिवाह् रमं बहलोरुहरितमालच्छायम् ॥ ८ ॥

पूर्व्वार्द्धं निरवद्यम् ।

वरवारणमित्यादि । पुनः कीदृशं वरा उत्कृष्टा वारणा हस्तिनो यत्
 लिलभरेण जलातिशयेन गिरीणां महीमण्डलस्य च संवरः संवरणं तस्य
 वारणं निषेधकं समुद्रेण वेलाया अतिक्रमात् वसुधारयं द्रव्यस्य धारकं
 साहिस्रानीति धारे शः तुङ्गानाम् उच्चानां तरङ्गाणां यः सङ्गः संक्षेपः
 तेन परिहीणो भ्रष्टो लोलो वसुधायां तत्सम्बन्धिन्यां रयो वेगो यत् तर-
 ङ्गेण जलवेगनिरासात् । एतानि सप्त सङ्कीर्णानि संस्कृतप्राकृतयोरविशिष्ट-
 स्वरूपत्वात् ॥ ७ ॥ भ०

प्रथिपत्येत्यादि । ततस्तीरप्राप्तेरनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं
 प्रथिपत्य वचनं जगाद् हितमात्मनो रामस्य पथ्यमायतावागामिनि काले
 गङ्गावलम्बी गङ्गावलम्बनशीलः संपूर्णत्वाद्वाङ्मूर्त्यस्य स गङ्गावलम्बिवाहः
 संस्कृते द्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घो नः प्राकृते तु पुंलिङ्गे उकारस्य दीर्घत्वं विभ-
 क्तिसकारस्य च लोपः अर्धमहान् हरिः हरितो यस्तमालः बहला घना
 तस्येव छाया यस्य तमिति पूर्व्वार्द्धं निरवद्यमिति पूर्व्वस्त्रिंशद्भे प्राकृतस्या-
 भावात् निरवद्यं प्रश्नादद्भे तु संकीर्णमेव ॥ ८ ॥ ज० म०

प्रथिपत्येत्यादि । ततस्तीरप्राप्तेरनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रः रामं
 प्रथिपत्य प्रथम्य वचनं जगाद् कीदृशं वचनम् आयतावुत्तरकाले हितं आ-
 त्मनो रामस्य च पथ्यं कीदृशः समुद्रः गङ्गावलम्बनशीलौ बाह् यस्य संस्कृ-
 ते रिचोऽवे इत्यनेन क्षरेफस्य द्रोद्रीति लोपः पूर्व्वस्य दीर्घत्वं प्राकृते तु पुं-
 लिङ्गे उकारस्य दीर्घत्वं सिलोपश्च रामं कीदृशं बहला निविडा उर्व्वो-
 र्ध्वं हतोर्हरितमालयोरिव शुक्रवृक्षविशेषयोरिव छाया कार्त्तिकस्य शुकाहिक-
 पिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्विष्वित्यमरः प्राकृते हरिच्छब्दस्य तत्रोपोऽन्ये०

तुङ्गा गिरिवरदेहा अगमं सलिलं समीरणी रसहारी ।
 अहिमी रविकिरणगणी माया संसारकारणं ते परमा ॥ ६ ॥
 आयाससम्भवारुण ! संहार संहारहिमहरसमच्छायम् ।
 वाणं वारिसमूहं सङ्गच्छ पुराणचारुदेहावासम् ॥ १० ॥

स्यङ्गास्येत्यनेन पूर्वाङ्गीं निरयद्यमिति वचनशब्दस्य दन्त्यान्तत्वात् प्राक्ततस्य
 पूर्वाङ्गेन सम्भ्रमः तेन केवलसंस्कृतत्वान्निरवद्यम् उत्तराङ्गान्तु सङ्कीर्ण-
 सेव ॥ ८ ॥ भ०

तुङ्गा इत्यादि । गिरिवरदेहाः कुलपर्वतकायाः तुङ्गाः प्रांशवः अगमं
 सलिलम् अगम्यं स्पृष्टेत्वादिनापु समीरणी रसहारी अपासुच्छोषकः अहिम
 उष्णः रवेः किरणगणः एतत्सर्वं तव माया परमा महती संसारस्य कारणं
 सेवेया त्वं विष्णुः त्वत्कृतेषु को रोष इति ॥ ६ ॥ ज० भ०

तुङ्गा इत्यादि । गिरिस्थानं देहास्तुङ्गा उच्चाः सलिलं सङ्घाति अगम्यं
 समीरणी वातो रसहारी जलशोषकः रवेः किरणगणोऽहिम उष्णः इत्या-
 दिनां यत् सर्वं संसारस्य कारणं हेतुः तत्ते तव परमा माया महाकपर्दं
 एतेन त्वं विष्णुः स्वयं रूढे भवि रोषोऽनुचित इति सूचितम् ॥ ६ ॥ भ०

आयासित्यादि । यस्यात्संसारकारणं यदगम्यं सलिलं कृतं तस्मात्त्वं हे
 आयाससम्भवारुण ! रोषसम्भवेन रक्तीभूत ! संहारे प्रलये हिमहरा
 आदित्यास्तैः समा क्राया यस्य वाणस्य तं संहार उपशमय वारिसमूहं
 सङ्गच्छ अङ्गीकुरु सकर्तृकत्वात्समोगमित्यात्मनेपदं न भवति पुराणः शान्तः
 दर्शनीयो यो देहः तस्य वासमवस्थानम् ॥ १० ॥ ज० भ०

आयासित्यादि । हे आयाससम्भवारुण ! आयाससम्भवेन दुःखजनितेन
 क्रोधेनारुण ! रक्ताङ्ग ! त्वं वाणं संहार उपशमय कीदृशं वाणं संहारे
 प्रलये हिमहराः सूर्या वज्रयो वा तैः समा क्राया कान्तिर्थास्य तं त्वं
 वारिसमूहं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु रक्षेति भावः समोगच्छेति न भं सकर्तृकत्वात्
 यतः पुराणस्य पर्वकालीनस्य चारोर्मनोऽस्य स्वदेहस्याभारं स्थानं आवास-

असुलभहरिसञ्चारं जलमूलं बहलपङ्कजद्वायामम् ।
 भण किं जलपरिहीणं सुगमं तिमिकम्बुवारिवारणभीमम् ॥११॥
 गन्तुं लङ्कातीरं बद्धमहासलिलसञ्चरेण सहेलम् ।
 तरुहरिणा गिरिजालं वहन्तु गिरिभारसंसहा गुरुदेहम् ॥१२॥

मित्यत्र प्राकृते भोविन्दुरित्यनुस्वार एव भवति संख्यते तु यद्यपि षकार-
 स्थितिरेव स्यात् तथा श्युतेरभेदाङ्गाप्रासभावेश इति वृद्धा इति विद्यासागरः
 वा विरामे इत्यन्ये ॥ १० ॥ भ०

असुलभेत्यादि । अन्यच्च यदेतज्जलमूलं जलस्वावस्थानम् आग्नेयशर-
 शोषितत्वाज्जलपरिहीणं सत् तत् किं सुखेन गम्यते इति भण ब्रूहि यतो
 बहलः सान्द्रो यः पङ्कस्तेन रुद्ध आयाभो दैर्घ्यं यत्र तिमयो मत्स्वाः
 कम्बुवः शंखाः वारिवारणाः जलहस्तिनः तैर्भीर्निं एयं च सति असुलभो
 दुर्लभः हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यत्वेति ॥ ११ ॥ ज० म०

असुलभेत्यादि । एतदजलमूलम् आग्नेयास्त्रेण जलपरिहीणमपि किं
 सुगमं सुखेन गम्यते इति भण ब्रूहि यत् तत्र नैव यतो बहलः सान्द्रो यः
 पङ्कस्तेन रुद्ध आयाभो दैर्घ्यं यस्य कापि पङ्काभावो नास्ति तिमिभिर्मत्स्वैः
 कम्बुभिः शङ्खैः वारिवारणैर्जलहस्तिभिर्भीमिम् एवं सति असुलभो दुर्लभो
 हरिसञ्चारो वानरपर्यटनं यत्र तिमिर्नीनं इति हलायुवः अस्ति मत्स्व-
 स्तिभिर्नीनं दशयोजनविसृत इत्यन्ये असुलभेत्यत्र हकारादेशो न भवति
 प्राकृते प्रायो षष्ठ्यानुवृत्तेः ॥ ११ ॥ भ०

गमनोपायमाह

गन्तुमित्यादि । सञ्चरन्त्यनेनेति सञ्चरः गोचरसञ्चरेति टच् बद्धौ घटितो
 महासलिले यः सञ्चरः तेन रीतुना सहेलम् एकप्रवृत्त्या लङ्कातीरं लङ्कोप-
 खक्षितं तटं गन्तुं तरुहरिणा वानरा गिरिभारस्य संसहाः क्षमाः संस-
 हन्ते इत्यन् गिरिजालं गिरिसमूहं वहन्तु प्रापयन्तु गुरुदेहः शरीरं
 यस्य गिरिजालस्य ॥ १२ ॥ ज० म०

गन्तुमित्यादि । बद्धो घटितो यो महासलिले सञ्चरः रीतुस्तेन सहेलं

हरहासरुद्रविगमं परकण्ठगणं महाहवसमारम्भे ।

छिन्दन्तु रामवाणा गम्भीरे मे जले महागिरिवद्धे ॥ ११ ॥

गच्छन्तु चारुहामा वीररसाबन्धरुद्रभयसम्बन्धम् ।

हन्तुं बहुबाहुबलं हरिकरिणी गिरिवरोरुदेहं सहसा ॥ १४ ॥

एतानि षट् संकीर्णानि ।

सकौतुकं यथा स्यात् तथा लङ्कासम्बन्धितोरं गन्तुं युद्धेहं महाकायं
गिरिजालं पर्वतसमूहं वहन्तु कीडशाः गिरिभारसंहारः पर्वतवहनक्षमाः
सञ्चरत्यनेन लोक इति सञ्चरः करण्येऽण् ॥ १२ ॥ भ०

हरेत्यादि । मम जले गम्भीरे अगाधे महागिरिभिर्बद्धे सति यो
महाहवस्य समारम्भः प्रवर्त्तनं तस्मिन् परस्य शत्रोः कण्ठगणं शीवासमूहं
हरस्य तृष्टत्वात् यो हासः तेन रुद्रो विगमच्छेदो यस्य तं रामशराम्बि-
न्दन्तु आशिषि लोट् ॥ १३ ॥ ज० म०

हरेत्यादि । मम गम्भीरेऽगाधे जले महागिरिभिर्बद्धे सति महा-
युद्धस्य समारम्भे प्रवृत्ते परस्य दशाननस्य कण्ठसमूहं रामस्य वाणाम्बि-
न्दन्तु आशिषि गी कीडशं हरस्य हासेन रुद्रो निवारितो विगमोऽपायो
यस्य रावणो महादेवस्य प्रीतये स्वशिरांसि छिन्नवान् ततस्तुष्टस्य महादेवस्य
हासो जात इति प्रसिद्धिः भ ॥ १३ ॥

गच्छन्त्वित्यादि । बहुबो वाहव एव वनं यस्य बाहूनां तरूणाभिव
बद्धत्वान् तं रावणं वीररसस्य शौर्यस्य य आवन्धः सन्ततप्रवर्त्तनं तेन
रुद्रो निवारितो भयसम्बन्धस्त्राससम्पर्को यस्य तं गिरिवरोरुदेहं गिरिवन्ध-
हाकायं सहसा हन्तुं तत्क्षयं हनिष्याम इति हरिकरिणः कप्रिहस्तिनः
चारुहासाः मम जले बद्धे सति गच्छन्तु ॥ १४ ॥ ज० म०

एतानि षट् संकीर्णानि ।

गच्छन्त्वित्यादि । हरिकरिणो वानरश्रेष्ठा आयासाभावात् सकौतुकाः
सन्तः बद्धशो हो रावणस्य बलं सैन्यं हन्तुं सहसा विरोधेन गच्छन्तु कीडशं

जिगमिषया संयुक्ता बभूव कपिवाहिनी मते दाशरथेः ।

बुद्धजलालयचित्ता गिरिहरणारम्भसम्भवसमालोला ॥ १५ ॥

पूर्वाङ्गे निरवद्यम् ।

गुरुगिरिवरहरणसहं संहारहिमारिपिङ्गलं रामबलम् ।

आरूढं सहसा खं वरुणालयविमलसलिलगणगम्भीरम् ॥ १६ ॥

बलं वीररसस्य शौर्यस्य य आबन्धः सततप्रवर्त्तनं तेन रुद्धो निवारितो
भयसम्बन्धस्त्राससम्पर्को यस्य गिरिवरस्येव उरुर्महान् देहो यस्य ॥१४॥ भ०

एतानि सङ्कीर्णानि संस्कृतप्राकृतयोस्तुल्यत्वात् ।

जिगमिषयेत्यादि । दाशरथेर्मतेऽभिप्राये इति कपिवाहिनी कपिसेना
जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव बुद्धजलालयचित्ता विदितससुद्राभि-
प्राया गिरीणां यदाहरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवः तेन समा लोला
आकुला इत्येतदङ्गं निरवद्यम् ॥ १५ ॥ ज० भ०

जिगमिषयेत्यादि । दाशरथे रामस्य मते इच्छायां सत्यां कपिसेनां
जिगमिषया गन्तुमिच्छया संयुक्ता बभूव कीदृशी बुद्धम् अवगतं जलालयस्य
ससुद्रस्य चित्तं यया गिरीणां यत् हरणमानयनं तस्य य आरम्भसम्भवेऽ-
नुष्ठानं तेन समा रामाज्ञानन्तरमेव चलितेति भावः लोला चञ्चला । पूर्वा-
ङ्गं निरवद्यं संस्कृतमात्रत्वात् जिगमिषयेत्यादौ मूर्धन्यत्वादिश्रवणात् ॥१५॥भ०

शुर्वित्यादि । ततो रामबलं सहसा तत्क्षणं खमारूढं गुरुणां गि-
रिवराणां यदाहरणमानयनं तत्सहते इति मूलविभुजादित्वात् कः तस्य वा
सहं शक्तं सहते इत्यच् संहारे प्रलये यो हिमारिरग्निः तद्वत्पिङ्गलं
वरुणालयस्य ससुद्रस्य यो विमलसलिलगणः निर्मलजलसमूहः तद्वद्गम्भीरं
खमिति ॥ १६ ॥ ज० भ०

गुरुगिरीत्यादि । ततो रामबलं कर्तुं सहसा तत्क्षणं खमाकाशम्
आरूढं आरुरोह रुहः कर्त्तरि क्तः कीदृशं बलं गुरुणां गिरिवराणां
यत् हरणमानयनं तत्सहं सहते इति पचादित्वाद्च् संहारे प्रलयकाले यो

अवगाढं गिरिजालं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धसुरसञ्चारम् ।

अभयहरिहासभीमं करिपरिमलचारुबहलं कन्दरसलिलम् ॥१७

अलिंगणविलोककुसुमं सकमलजलमत्तकुररकारण्डवगणम् ।

फणिसङ्कुलभीमगुहं करिदन्तसमूहसरसवसुधाखण्डम् ॥ १८ ॥

हिमारिरग्निस्तद्वत् कपिलं तेजस्वित्पनपि ताडयं स्फुचितं खं कीदृशं वरु-
णालयस्य सडुस्य यो विमलः सलिलगणस्तद्वद्वन्धीरं दुरवगाहम् ॥ १६ ॥ भ०

अथेत्यादि । खमारुह्य र. मन्त्रेण गिरिजालसवगाढम् अवष्टम् तद्वद्गभि-
रुच्छ्रुताभिर्भ्रहतीभिः परिणाहवतीभिर्भित्तिभीरुद्धः सुराणां सञ्चारो व-
स्मिन् तेषामुन्नतत्वात् अभया ये हरयः सिंहास्तेषां रासेन शब्देन भीमं
भयानकं करिणां यः परिमलः समर्दस्तेन चारु शोभनं बहलं घनं
कन्दरसलिलं यस्मिन् ॥ १७ ॥ ज० स०

अवगाढमित्यादि । खमारुह्य रासमन्त्रेण गिरिद्वन्द्वसवगाढम् अवष्टम्
तद्वद्गभिर्वाभिर्भ्रहतीभिः परिणाहवतीभिर्भित्तिभीरुद्धो निराकृतः सुरस्य
सञ्चारो येन यत् वा अभयानां हरीणां सिंहानां रासेन शब्देन भयानकं
करिपरिमलेन हस्तिभ्रमर्दजनितसदगन्धेन चारु शोभनं बहलं प्रचुरं
कन्दरसलिलं यत् ॥ १७ ॥ भ०

अलिंगणेत्यादि । अलिंगण्यैर्विलोलानि कुसुमानि यत् सकमलेषु ज-
लेषु मत्ताः कुरराणां कारण्डवानाञ्च गणा तत्र फणिभिः सङ्कुला
व्याघ्राः सद्यो भीमा गुहा यत्र करिदन्तैः सडुच्छिन्नं सरसं सान्द्रं
वसुधायाः खण्डं यत् ॥ १८ ॥ ज० स०

अलिंगणेत्यादि । कीदृशं गिरिजालम् अलिंगण्यैर्भ्रमरसूक्ष्मैर्विलोलानि
कुसुमानि यत्र सकमलेषु जलेषु मत्ताः कुरराणां कारण्डवानाञ्च पक्षि-
श्रेणाणां गणाः समूहा यत्र फणिभिः सर्पैः संकुला व्याघ्रा अत एव भीमा
गुहा यत्र करिदन्तैः समूहउच्छिन्नं सरसमाद्रं वसुधायाः खण्डं यत्
॥ १८ ॥ भ०

अरविन्दरेणुपिञ्जरसारसरवहारिविमलबहुचारुजलम् ।
 रविमणिसम्भवहिमहरसमागमावध्ववहुलसुरतरुधूपम् ॥ १९ ॥
 हरिरवविलीलवारणगम्भीरावध्वसरसपुरुसंरावम् ।
 घोषासम्पङ्काविलसुबलभरसहोरवराहम् ॥ २० ॥
 एतानि पञ्च सङ्कीर्णानि ।

अरविन्देत्यादि । अरविन्दरेणुभिः पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसा-
 स्तेषां रवेण हारि मनोहारि विमलं बद्ध चारु जलं यत्नेति रविमणि-
 सम्भवः सूर्यकान्तमणिसम्भवः यो हिमहरः अग्निः तेन यः समागमः सं-
 श्लेषस्तेनावध्वो जनितो बद्धश्चः सुरतरुधूपो यत् ॥ १९ ॥ ज० म०

अरविन्देत्यादि । पुनः कीदृशं गिरिजालम् अरविन्दानां रेणुभिः
 पिञ्जराः पिङ्गला ये सारसाः पक्षिभेदास्तेषां रवेण मनोहारि निर्मलं
 बद्ध चारु जलं यत् रविमणिससुत्यग्नेन हिमहरेणाग्निना यः समागमस्ते-
 नावध्वो जनितो विपुलः सुरतरुधूपो देवदारुधूपो यत् तादृशं योव इति प्रा-
 कृतसूत्रे बद्धाधिकारात्प्र वकारादेशः ॥ १९ ॥ म०

हरिरवेत्यादि । हरीणां सिंंहानां यो रवस्तेन विलोलास्त्वङ्गो ये
 वारणास्तैर्गम्भीरो मन्द्र आवध्वो जनितः सरसो भयानकरसयुक्तः पुरुर्महान्
 संरावो यत् घोषासम्पङ्कात् सम्भवो यस्य पङ्कस्य घोषाससङ्गुतो यः पङ्क
 इत्यर्थः तेनाविलाः लिङ्गाङ्गाः सुबला तत एव भरसहाः उरवश्च वराहा यत्
 तद्गिरिजालमवगाढमिति ॥ २० ॥ ज० म०

एतानि पञ्च सङ्कीर्णानि ।

हरिरवेत्यादि । पुनः कीदृशं गिरिजालं हरीणां सिंंहानां रवेण श-
 ङ्गेन विलोलास्त्वङ्गला ये वारणा हस्तिनस्तैर्गम्भीरमावध्वो जनितः सरसो
 भयानकरसान्वितः पुरुर्महान् संरावः शङ्को यत् घोषाया नासिकायाः
 सम्पङ्कात् सम्भवो यस्य तेन पङ्केनाविलाः लिङ्गाङ्गाः सुबला अत एव भर-
 सहा उरवो महान्तो वराहा इति ॥ २० ॥ म०

एतानि सङ्कीर्णानि प्राकृतसुल्यत्वात् ।

उच्चरन्तुः परिरब्धान् कपिसंघा बाहुभिरुतो भूमिभृतः ।

निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः शृङ्गविकीर्णोत्थरश्मिनक्षत्रगणान् ॥ २१ ॥

सर्वं निरवद्यम् ।

तुङ्गमहागिरिसुभरा बाहुसमारुद्धभिदुरटङ्का बहुधा ।

लवणजलबन्धकामा आरूढा अम्बरं महापरिणाहम् ॥ २२ ॥

उच्चरन्तु रित्यादि । ततोऽवगाहानन्तरं बाहुभिः परिरब्धान् समस्त-
स्त्रिष्टान् भूमिभृताः पर्वतान् कपिसंघा उच्चरन्तुः उत्खातवन्तः गमहनेत्युपधा-
लोपः निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः व्याघ्रपातालभूलत्वात् चूर्णितनागराजमस्तकान् शृङ्गैः
शिखरैर्विकीर्णोत्थरश्मिरादित्यो नक्षत्रगणस्य यैर्दिवं व्याप्य स्थितत्वात्
सर्वं निरवद्यमिति अत्र प्राज्ञतस्याप्रयुक्तत्वात् ॥ २१ ॥ ज० म०

उच्चरन्तु रित्यादि । ततोऽवगाहानन्तरं कपिसंघाः कपिसमूहा बाहुभिः
परिरब्धान् समस्तस्त्रिष्टान् भूमिभृतः पर्वतान् उच्चरन्तुः उत्खातवन्तः कीट-
शान् निष्पिष्टाचूर्णिताः शेषस्थानन्तस्य मूर्धनो मस्तका यैः पातालभूलत्वात्
शृङ्गैः शिखरैर्विकीर्णो विच्छिन्नोत्थरश्मिः सूर्यो नक्षत्रगणस्य यैर्दिवं
व्याप्य स्थितत्वात् ॥ २१ ॥ म०

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गा उच्चा महान्तः परिणाहवन्तो ये गिरयस्तैः सुभरा
जाताराभः कपयः बाहुभिः समारूढा भिदुराः विदारणशीलाः टङ्का उ-
च्चतप्रदेशा यैस्ते बद्धधा अनेकप्रकारं लवणजलबन्धकामाः एवमेवं बद्धव्य-
मिति जातेच्छाः आरूढाः अम्बरं महापरिणाहम् अप्रमेयद्विग्विभागम्
॥ २२ ॥ ज० म०

तुङ्गेत्यादि । लवणजलस्य ससुद्रस्य बन्धनं कामयन्तोऽभिलषन्तो वा-
नरा अम्बरमाकाशमारूढा बद्धधा अनेकप्रकारेण कीटशाः तुङ्गैरुच्चैर्म-
हद्भिः सपरिणाहैर्गिरिभिः सुभरा बद्धभारान्विताः बाहुभिः समारूढा
मृहीताभिदुरास्तोषां बाहुसम्बन्धात् स्वयमेव वा भिद्यमानाटङ्का उच्चतप्र-
देशा यैः क्विद्धिद्वद इति कुरः कर्मकर्त्तर्यैव कुर इति केचित् भिदुरो विदा-

बहुधवलवारिवाहं विमला यसगुरुमहासिद्धेच्छायम् ।

बद्धविहङ्गममालं हिमगिरिमिव मत्तकुररवसम्बद्धम् ॥ २३ ॥

चारुकलहंससङ्कुलमचण्डसञ्चारसारसाबद्धम् ।

सङ्कुसुमक्षणगन्धवहं समयागमवारिसङ्गविमलायामम् ॥ २४ ॥

रणशील इत्यनेन क्रीडशम्भ्वरं महापरिणाहम् अप्रमेयदिग्बिभागं कामा
आरूढा इति प्राकृते पद्योः सम्बन्धेति पक्षे सव्यभावः ॥ २२ ॥ भ०

बह्वित्यादि । बहवो धवला वारिवाहा यत्नाम्बरे विमलायसः अपतो
विकारः गुरुरलघुर्महान् योऽसि खङ्गः तस्य यो देहः तस्य छायेव छाया
यस्य बद्धा विरचिता विहङ्गानां माला पङ्क्तिर्यत् मत्तानां कुरराणां रवेण
सम्बद्धं युक्तम् अतो हिमगिरिमिवाम्बरमारूढा इति ॥ २३ ॥ ज० म०

बद्धधवलेत्यादि । पुनः क्रीडशम्भ्वरं बहवो धवला वारिवाहा मेघा
यत्न विमल आयसो लोहविकारो एरुर्महान् योऽसि खङ्गः तच्छरीरस्येव
छाया शोभा यस्य बद्धा विरचिता सम्बद्धा वा विहङ्गमानां पक्षिणां माला
पङ्क्तिर्यत् मत्तानां कुरराणां रवेण सम्बद्धं संयुक्तं हिमगिरिमिव हिमा-
लयमिव ॥ २३ ॥ भ०

चारुकलेत्यादि । चारुभिः कलहंसैः सङ्कुलं व्याप्तम् अचण्डसञ्चारैः
शनैः सञ्चरद्भिः सारसेराबद्धो रवो यस्मिन् सङ्कुसुमक्षणः सपुष्परेणुगन्ध-
वहो वायुर्यत्नेति वहतीति वहः कर्त्तर्यं च गन्धस्य वह इति सः स-
यस्य प्राट्कालस्य य आगमः तेन यो वारिसङ्गः तेन प्रखालितत्वात्
विमला आयामा यत् तदम्बरमारूढा इति ॥ २४ ॥ ज० म०

चारुकलेत्यादि । पुनः क्रीडशम्भ्वरं चारुभिः कलहंसैः राजहंसैः
कादम्बैर्वा सङ्कुलं व्याप्तं कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे न्यपोत्तम इति विश्वः
अचण्डसञ्चारैः शनैःशनैः सञ्चरद्भिः सारसेराबद्धो रचितो रवो यत् सङ्कुसुम-
क्षणः पुष्पावयवसहितो गन्धवहो वायुर्यत्न समयस्य वर्षा कालस्य आगमनेन
यो वारिसङ्गस्तेन प्रखालितत्वात् विमल आयामो दर्शय्यं यस्य सम्प्रति
मेघमून्दत्वात् ॥ २४ ॥ भ०

सहसा ते तरुहरिणा गिरिसुभरा लवणसलिलबन्धारम्भे ।

तीरगिरिमाखूटा रामागमरूहसभयपरसञ्चारम् ॥ २५ ॥

एतानि चत्वारि सङ्कीर्णानि ।

सहसेत्यादि । ते तरुहरिणाः शाखावृगाः गिरिभिः सुभराः सन्तः लवणसलिलबन्धारम्भे ससुद्रबन्धनारम्भे सहसा तत्क्षयं तीरगिरं तटस्थितं पर्वतमाखूटाः अत्र संस्कृतपक्षे संज्ञताया अविवक्षितत्वात् तीरगिरिमाखूटा इति नोक्तम् अन्ये आखूटास्तीरगिरिमिति विपर्ययस्य पठन्ति तद्युक्तं संस्कृतपक्षे अस्मात्वाद्यत्वं नास्ति अतो विसर्जनीयस्य सकार एव स्यात् रामस्य य आगमस्तेन रूढः सभयानां रिपूणां शत्रूणां सञ्चारो यत्र तीरगिरौ राम आगत इति तत्र भयात् सञ्चारं त्यक्तवन्त इति ॥२५॥ज०भ० एतानि चत्वारि सङ्कीर्णानि ।

सहसेत्यादि । ते तरुहरिणा वानरा गिरिभिः सुभरा महाभारान्विताः सन्तो लवणसलिलस्य ससुद्रस्य बन्धनारम्भे सहसा तत्क्षयं तीरे स्थितं गिरिमाखूटाः कीदृशं गिरिं रामस्यागमनेन रूढो निरस्तः सभयानां परेषां शत्रूणां सञ्चारो यत्र तीरगिरौ राम आयात इति भयात्तत्र शत्रवो न सञ्चरन्तीत्यर्थः तीरे गिरिमाखूटा इति पाठो बह्वप्राचीनपुस्तके दृश्यते आखूटास्तीरगिरिमिति पाठे प्राकृते विसर्गलोपात् सङ्कीर्णत्वं न स्यात् लुप्रविसर्गपाठे संस्कृतत्वभङ्ग इति मन्यमानाः प्राकृतीरे गिरिमाखूटा इति तीरपदसमस्तं गिरिपदेन च समासं कृत्वा विसर्गं पठन्ति यद्यपि वेकस्यस्यार्थेऽसौ इति समासे नित्य एव सन्धस्तथापि णवातोऽङ्गीरति डित्करणेन सन्धेरनित्यत्वज्ञापनात् मात्स्न्यविकृति इति दर्शनाच्च समासेऽपि क्वचित् सन्धेर्न भवतीति बोध्यं समासेऽपि क्वचिद्विसन्धिरिति पाणिनीयाः इकश्चासवर्णे नित्यसमासवर्जमिति क्रमदीश्वरसूत्रे नित्यसमासवर्जनादिकल्पसमासेऽत्र पक्षे प्रकृतिभावः स्फुट एव एवं परसञ्चारमित्यत्र परसञ्चारे इति पठित्वा तीरविशेष्यं वदन्ति तीरगिरिमाखूटा इति पाठो न युक्त्वन्दोभङ्गात् ॥ २५ ॥ भ०

तत' प्रणीताः कपिशूयमुख्यैर्न्यस्ताः कशानोस्तनयेन सम्यक् ।
अकस्मन्नप्राप्तनितम्बभागा महार्णवं भूमिभृतोऽवगाढाः ॥ २६ ॥

निराख्यातनिरवद्यम् ।

तेनेऽद्रिवन्धो वल्लभे पयोधिस्तुतोष रामो सुसुहे कपीन्द्रः ।
तत्रास शत्रुर्दृष्ट्ये सुवेलः प्रापे जलान्तो जहृषुः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥

एकान्तराख्यातनिरवद्यम् ।

एत ि चत्वारि सङ्कीर्णानि प्राकृतसमानत्वात् ।

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं भूमिभृतः पर्वताः कपिशूयमुख्यैर्नीला-
दिभिः कशानोस्तनयस्य नलस्य प्रणीताः अर्पिताः सन्तस्तेनैव कशास्तन-
येन सम्यक् साधु न्यस्ताः सन्तः महार्णवम् अवगाढाः अवष्टब्धवन्तः अकस्माः
स्थिराः ब्रह्माप्रनितम्बानां भागा येषान्ते ब्रह्मो मूलम् इष्विज्जिदी उष्य-
विन्धो नगित्यधिकृत्य बन्धेर्बन्धि बुधोचे यौणादिको नक् इदं निराख्यातं
तिङन्तपदाभावात् निरवद्यञ्च प्राकृताभावात् ॥ २६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं कपियोधमुख्यैर्नीलादिभिः प्रणीता दत्ता
कशानोरग्नेस्तनयेन नलेन सम्यक् साधु न्यस्ता अर्पिता भूमिभृतः पर्वताः
महार्णवम् अवगाढाः आच्छादयामासुः कीदृशाः अकस्माः अकस्मिन्शीलाः
स्थिरा ब्रह्माप्रनितम्बभागा येषां मूलं ब्रह्मोऽङ्गनामक इत्यमरः बुधोऽङ्गे-
दने नाम्नान्येतिक् चेति ऋः वधुङ्खल्लङ्घी इत्यस्मात् ऋ इति केचित् ब्रह्मश-
ब्दोऽपि दृश्यते अप्रं शृङ्गं नितम्बो मध्यं निराख्यातमाख्यातप्रत्ययरहितं
निरवद्यं केवलसंस्कृतत्वात् तालव्यशादिमन्वात् ॥ २६ ॥ म०

तेन इत्यादि । अद्रिवन्धस्तेने शनैर्विस्तारं गतः अत एव वल्लभे पयोधि-
ष्टुङ्घिं गतः गिरिभिः पूर्वभाणोदरत्वात् तीरं ज्ञावयति अस्तुतोष रामस्तु-
ष्टवान् सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति सुसुहे कपीन्द्रः हृष्टवान् प्राप्तो मे
प्रशुकारकाज इति तत्रास शत्रुः त्रासवपगतः सेतुं बद्धवनिदानीमायातो
राम इति दृष्ट्ये सुवेलः दौकमानैः सर्व्वैर्दृष्टः जालान्तश्च प्रापे प्राप्तः ततो
जहृषुः हृष्टाः प्लवङ्गाः स्वाम्यादेशः समादिन इति । एतदेकान्तराख्यातं
सुव तपदैर्यवधानात् निरवद्यञ्च प्राकृताभावात् ॥ २७ ॥ ज० म०

अत्रे सुर्ववलगुर्न नृतुर्ज्जं जक्षुर्ज्जंगुः समुत्पु प्ल विरे निपेदुः ।
आस्फोटयाञ्चक्र रभिप्रणेदूरेजुर्ननन्दुर्विययुः समीयुः ॥ २८ ॥

आख्यातमाला ।

तेन इत्यादि । अङ्गीणां बन्धस्तेने वानरैर्विस्तारितः पयोर्ध्ववृष्टे
वृद्धिं गतः पर्वतैः पृथ्यमाणत्वात् तीरं ज्वालितवानित्यर्थः रामस्तुतोष तुष्टः
सुकरमिदानीं शत्रुव्यापादनमिति मत्वा कपीन्द्रः सुमीयो मुसुदे हृष्टः प्रा-
प्तो मे प्रायुपहारकाल इति मत्वा शत्रुर्दृशाननस्तत्रास भीतः अत्रापि राम
आगत इति मत्वा सुवेलो दृष्टशे वानरैर्दृष्टः यतो जलस्थानोऽवसानं प्रापे
प्राप्तः अत एव लवङ्गा वानरा जहृष्टुर्हृष्टाः स्वाभ्यादेशः सम्पादित इति
मत्वा । एतदेकान्तराख्यातं स्वाद्यन्तपदैर्व्यवधानात् निरवद्यञ्च प्राहताभावात्
॥ २७ ॥ भ०

अत्रे सुरित्यादि । ते पारं प्राय क्वचित् प्रदेशदर्शनोत्सुकाः भ्रूंसुः भ्रान्ताः
अन्ये वयल्युः तोषङ्गतवन्तः उख उखीत्यत्र वल्लगतिर्गतौ पश्यते क्वचि-
दतिहर्षात् नन्दतुः अन्ये रावणपराक्रमान् न्यङ्कुर्वन्तो जजक्षुः हसित-
वन्तः बुभुक्षया वा फलानि भक्षितवन्तः जक्ष चक्षुःसनयोः क्वचित् जगुः
गायन्ति स्म क्वचित् सप्तपुत्रविरे उत्पुन्योत्पुन्य गच्छन्ति स्म क्वचित् भ्रान्ता
निपेदुः लिप्रस्थाः क्वचिदास्फोटयाञ्चक्रुर्वयं युध्वास इति आस्फोटं कुर्व-
न्तीति गयन्ताङ्घ्रिहाम् क्वचित्तोषादभिप्रणेतुः सुष्टु नास्तिवन्तः क्वचिद्रेजुः
दीप्तवन्तः क्वचिन्नन्दुर्वियमीदृशं कर्म कृतवन्त इति अन्ये विययुरित-
स्ततो गच्छन्ति स्म क्वचित्समीयुः एकत्र सङ्गताः आख्यातमालेति तिङन्त-
माला ॥ २८ ॥ ज० भ०

अत्रे सुरित्यादि । सेतुना पारं प्राय क्वचित् भ्रूंसुः प्रदेशदर्शनोत्सुका
इतस्ततो गतः अपरे वयल्युः वल्लगतिवन्त वल्लगुद्रजे अत्रेकार्थत्वात् हर्षा-
दिहेतुकप्रलापार्थेऽपि वर्तते अन्ये नन्दतुः हर्षात् नन्दयं चक्रुः अन्ये ज-
जक्षुः फलानि भक्षितवन्तः हर्षात् हसितवन्तो वा उखभक्षुःसनयो
क्वचित् जगुः गायन्ति स्म क्वचित् सप्तपुत्रविरे उत्पुन्य गतवन्तः क्व-

गिरिपङ्कचारुदेहं कङ्कोललवङ्गवङ्गसुरभिरिमलम् ।

बहुबहलीरुतरङ्गं परिसरमारूढमुद्धरं लवणजलम् ॥ २६ ॥

लोलं कूलाभिगमे खे तुङ्गामलनिवङ्गपुरुपरिणाहम् ।

चिन्निषेदुः अमापनोदनार्थमुपविटाः कोचिदास्कोटमहद्धारं चक्रुः लेः
कथाख्याने जि. अन्ये ऽभिप्रायेडुः पुरीसाङ्घिष्ये शब्दं चक्रुः कोचित् रेजुः
पुष्पादिना शोभितमत्तः अन्ये नान्दुः कतकप्रवात् हर्षं प्राप्ताः केचित्
विययुः यूयादन्यत्र गताः कौतुकात् अपरे समीयुः एकत्र सम्भूय स्थिता
व्याख्यातमालेति पुष्पतल्लानां क्रियापदानां पयनात् उपसर्गस्य लिङ्गत्वे ऽपि
पृथक् स्थितत्वाभावात् क्रियाद्योतकत्वेनाख्याततुल्यतया व्यपदेशः ॥ २८ ॥ भ०

गिरीत्यादि । गिरीणां प्रचिन्नमानानां यः पङ्कः गैरिनादिवातुकर्दसः
तेन चारुदेहं कङ्कोललवङ्गाभ्यां बहः सुरभिः परिमलो गन्धो यस्मिन्
बहवः प्रभूता बहुलाः स्थूला उरवः उच्चास्तरङ्गा यस्य तदी.शं लवण-
जलम् उद्धरम् उद्धृतं कर्तुंभूतं परिसरं तटमारूढं सेतुना निवारित-
गतित्वात् ॥ २६ ॥ ज० म०

गिरिपङ्केत्यादि । लवणजलं कर्तुं परिसरं पर्यन्तभुगं तटमा-
रूढं प्राप सेतुना निवारितगतित्वान् कीदृशं जलं गिरीणां प्रचिन्नानां यो
गैरिनादिवात-पङ्कस्तेन चारु देहं यस्य वर्णाचरोत्पादनात् कङ्कोलैर्लव-
ङ्गैश्च गन्धद्रव्यविशेषैर्विज्ञो रचितः सुरभिः परिमलो विमर्दीत्यो गन्धो यत्र
बहवः प्रचुरा बहुला स्थूला उरव उच्चास्तरङ्गा यस्य उद्धरं मर्यादासत-
क्रान्तं प्रकृते कङ्कोलशब्दस्य नाडुस्वारविधिः कङ्कोलशब्दस्यैव तत्रोल्लेखात्
यत्, कर्पूरमञ्जरी कङ्कोलीकुलं कुमित इति तत्रापि कङ्कोलीत्येव पठनीयं
लेखकप्रमादाद्दुस्वारपाठः वैकल्पिकोऽप्युस्वार इत्यन्ये ॥ २६ ॥ भ०

लोलमित्यादि । कूलाभिगमे तटगमने लोलं चञ्चलं खे आकाशे
तद्गङ्गा तदमलञ्चेति तद्गङ्गामलं निवङ्गः संयुक्तः पुरर्महान् परिणाहो यस्य
तद्गङ्गामलञ्च तत्र उद्धरपरिणाहञ्चेति विधिति अरोहपरिणाहायां युक्त-

सुरगङ्गाभरणस्रहं गिरिवन्धवरेण लवणमलिलं रुद्रम् ॥ २० ॥
 आरूढञ्च सुवेलं तरुमालाबन्धहारिगिरिवरजालम् ।
 रावणचित्तभयङ्करमापिङ्गललोलीकेशरं रामबलम् ॥ २१ ॥
 लङ्कालयतुमुलारवसुभरगभीरोरुकुञ्जकन्दरविवरम् ।

अन्वयः सुरगङ्गायः मन्दाकिन्याः यद्भरणं पूरणं तत्र स्रहं सक्तं ताड्यं
 लवणजलं गिरिवन्धवरेण सेतुना रुद्रम् ॥ २० ॥ ज० म०

लोलीकेश्यादि । गिरिवन्धवरेण सेतुना लवणजलं रुद्रं कीदृशं कू-
 लाभिगमे तटागमने लोलीकेशं चञ्चलं खे आकाशे तद्गङ्गा तदमलञ्चेति तद्गङ्गा-
 मलं निरुद्धः संयुक्तः पुरुष्महात् परिण हो विशालता यस्य तद्गङ्गामलञ्च
 तत् निरुद्धुपरिणञ्चेति विग्रहः खे आरोहपरिणञ्चाभ्यां युक्तमित्यर्थः
 सुरगङ्गाया मन्दाकिन्याः पूरणे समर्थं विद्वत्त्वात् प्राकृते कूलाभिगमे इ-
 त्यत्र भक् रस्य हकारो न भवति प्राप्नोश्चक्षणात् ॥ २० ॥ म०

आरूढमित्यादि । रामबलं तटे स्थित्वा आरूढञ्च सुवेलं पर्वतं च-
 कारस्य प्राकृते स्वरशेषता न भवति पदमध्यान्वयोरवर्त्तमानत्वात् तरुमालाया
 य आवन्धः तेन हारि मनस्तुष्टिकरं ताड्यं गिरिवराणां पर्यन्तगिरीणां
 जालं यस्य सुवेलस्य रावणचित्तस्य भयङ्करं रामबलं आपिङ्गलानि लो-
 लानि केशराणि यस्य तदिति ॥ २१ ॥ ज० म०

आरूढमित्यादि । रामबलं ससुद्रसुतीर्थं सुवेलं पर्वतमारूढं चका-
 रस्य प्राकृते लोपो न भवति पदमध्यान्वयोरवर्त्तमानात् कीदृशं सुवेलं तरु-
 मालाया अबध्नेन वेधनेन हारि मनोहारि पर्यन्तगिरिवरजालं यस्य
 यत्र वा रामबलं कीदृशं रावणचित्तस्य भयजनकं आपिङ्गलानि लोलानि
 चञ्चलानि केशराणि यस्य केशरशब्दो दन्त्यमध्यः ॥ २१ ॥ म०

लङ्काल्यादि लङ्कासयानां राज्ञसानां यस्तुष्टिलो महानारवः तेन सुभराः
 सरिपूः गभीरोरुकुञ्जा गभीरसङ्गागङ्गाणि कन्दरविवराणि च यत्र

वीणारवरससङ्गमसुरगणसङ्कुलमहातमालच्छायम् ॥ ३२ ॥

सरसबहुपल्लवाविल्लकेसरह्रिन्तालवज्जवहलच्छायम् ।

ऐरावणमदपरिमलगन्धवहावज्जदन्तिसंरम्भरसम् ॥ ३३ ॥

सुवेले वीणारवे यो रसस्तृष्णा तेन सङ्गमः समागमौ येषां सुरगणानां
सुरगणाश्चेति सः तैः सङ्कुला व्याप्ता महातमालच्छाया यत्नेति ॥ ३२ ॥

ज० म०

लङ्केत्यादि । कीदृशं लङ्कालयानां राज्ञानां यस्तुसुलो महानारव-
स्तेन सुभराणि परिपूर्णानि गम्भीराणि उरुणि महानि कुञ्जानि कन्द-
राणि विवराणि च यस्य यत्र वा वीणारवस्य रसेनेच्छया यः सङ्गमः पर-
स्परमिलनं तेन हेतुना सुरगणैः संकुला व्याप्ता महातमालतरुच्छाया यत्र
वीणारवरसेन सङ्गमो येषां सुरगणानामित्यन्वये ॥ ३२ ॥ भ०

सरसेत्यादि । सरसाः सार्द्धाः ये बहवः पल्लवाः तैराविला अन्व-
कारिता ये केसरह्रिन्तालवज्जवहला घना छाया यत्र सु-
वेले ऐरावणस्य ऐरावतस्य हस्तिनो मदपरिमलो यस्मिन् गन्धवहे तादृशेन
गन्धवहेन बद्धो दन्तिनां हस्तिनां संरम्भरसः क्रोधरसो यत्नेति ऐरावण
ऐरावत इत्युभयमपि प्राकृते साधु ॥ ३३ ॥ ज० म०

सरसेत्यादि । पुनः कीदृशं सुवेले सरसैः चिन्तयैर्बद्धभिः पल्लवैराकुला
व्याप्ता ये केसरा ह्रिन्तालाश्च दृग्भासैर्वद्धा जनिता वहला निविडा छाया
यत्र पल्लवाविल्लकेसरेति पाठे आविला अन्वकारिताः ऐरावणसम्बन्धिनो
मदस्य परिमलो यत्र तादृशेन गन्धवहेन बद्धो जनितो दन्तिनां क्रोध-
रसो यत्र ऐरावत ऐरावण इत्युभयं प्राकृते साधु यद्यप्यकारस्य प्राकृते
नित्यमेकारादेश उक्तस्तथापि ऐदेत्ता च कौषाञ्चिदित्युक्तत्वात् तन्मते वेदसु-
द्राहृतं अथके उरुस्थौ अधमिति ॥ ३३ ॥ ४०

तुङ्गतरुच्छायारुहकोमलहरिहारिलोलपल्लवजालम् ।

हरिणभयङ्करसकुसुमदावसमच्छविविलोलदाडिमकुञ्जम् ॥ ३४ ॥

कलहरिकण्ठविरावं सलिलमहाबन्धसङ्कुलमहासालम् ।

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गतरुक्षां या च्छाया तस्यां रोहणीति इशुपधलक्षणः
कः तुङ्गतरुच्छायारुहाः विटपाः तेषां कोमलं हरिहरितं हारि तु-
ष्टिकरं लोलं पल्लवजालं यत्र हरिणानां भयङ्करादावसदृशत्वात् सकुसुमा
दावसमच्छवयः दावाग्निदलाः लोलदाडिमकुञ्जा यत्र ॥ ३४ ॥ ज० स०

तुङ्गेत्यादि । पुनः कीदृशं सुबेलं तुङ्गानां तरुक्षां छायासु रुहं जातं
अत एव कोमलं सृष्टुं हरिदृश्यं हारि मनोहरं लोलं चञ्चलं पल्लवानां जातं
समूहो यत्र हरिणानां भयङ्करो दावसादृश्याङ्गयजनकः सकुसुमः पुष्पैः सह
वर्त्तमानः अतएव दावेन वनाग्निना समा छविस्तुल्यकान्निर्विलोलसङ्कुलो
दाडिमकुञ्जो यत्र अग्निशिखापि लोला भवति दशै दावौ वनारण्यवल्ली
इत्यमरः रुहेरिजुडत्वात् क गृन्नाप्रीजुड इति कः पल्लववासमिति कोचित्
पठन्ति तदा संख्यते बालशब्दस्य नवार्थस्य विशेषणस्य परनिपातोऽभिधानात्
कर्तुं शक्यते प्राकृते तु पूर्वनिवृत्त एव तस्मात् पल्लवं बलति धारयतीति
टात्प्रसिद्धिं षष् प्राकृते छविशब्दे वकारलोपो न भवति तत्र प्रायोपह-
णात् दाडिमेत्यत्र दाडिमेति क्वचित्पाठः संख्यते डलयोरलयोरैक्यमिति परः
श्लक्ष्णते मनीषादित्यात्तादृश्यं प्राकृते डोल इति लत्वं क्वचिन्न भवति तत्र प्रा-
योपहणात् हेमचन्द्रेण तु टवर्गस्य बाल इत्युक्त्वा दाडिमं दाडिमनिधु-
दाहृतम् ॥ ३४ ॥ म०

कलेत्यादि । कलो मनोहरः हरीणां कण्ठविरावो यत्र सलिलस्य
यो महाबन्धन्तेन सङ्कुला महान्तः सालाः सालदृक्षा यत्र चलकिसलयेषु
सम्बद्धं संलग्नं सलिलकणमयं सलिलकणरूपं मण्डिजालं मणिसमूहभिव
विवहन् धारयन्तम् ॥ ३५ ॥ ज० स०

चलकिसलयसम्बद्धं मणिजालं सलिलकणमयं विवहन्तम् ॥ ३५ ॥
 तुङ्गमणिकिरणजालं गिरिजलसङ्घट्टवद्गम्भीररवम् ।
 चारुगुहाविवरसभं सुरपुरसममरचारणसुसंरावम् ॥ ३६ ॥
 विमलमहामणिटङ्कं सिन्दूरकलङ्कपिञ्जरमहाभित्तिम् ।

कलहेत्यादि ! पुनः कीदृशं रुवेवं कलोऽव्यक्तमधुरो हरेः सिंहास्य क-
 षट् विरावो यत्र सलिलमहाबन्धेन सेतुना संकुलाः पयोव्याप्ता महान्तः सा-
 ललट्त्वा यत्र चङ्गलैः किसलयैः पल्लवैः संयुक्तं मणिजालं विवहन्तं विशेषेण
 धारयन्तं मणिजालं कीदृशं सलिलकणान् मिनोति अतिस्निग्धत्वात् प्रक्षि-
 पतीति पचादित्वाद् न सलिलकणाः प्रस्तुता यत्रेति वा अभिधानात् प्रस्तुत-
 ट्त्वेर्मयत् सलिलसालकिसलयशब्दादन्यान्विताः ॥ ३५ ॥ म०

तुङ्गेत्यादि । तुङ्गमणीनां किरणजालं यत्रेति गिरिजलानि निर्भ-
 रजलानि तेषां यः सङ्घट्टः परस्परसंज्ञे घस्तेन बद्धो गम्भीरो रवो यत्र
 चारु गुहाविवरमेव सभा शाला यत्र अमरचारणानां गन्धर्वीणां गायतरी
 शोभनः संरावो यत्र अतएवामरपुरसमम् ॥ ३६ ॥ ज० म०

तुङ्गमणीत्यादि । पुनः कीदृशं तुङ्गं मणिकिरणजालं यत्र गिरिजा-
 लानां सङ्घट्टेन सिधोऽभिघातेन बद्धो जनितो गम्भीररवो यत्र चारु गुहा-
 विवरमेव सभा गृहं यत्र अमरचारणानां गन्धर्वीणां शोभनः संरावो यत्र
 अत एव अमरपुरस्य समानभिति ॥ ३६ ॥ म०

विमलेत्यादि । विमलमहामणीनां पद्मारागादीनां टङ्काः छेदा यत्र
 अतश्च सिन्दूरकलङ्केन लाञ्छनेन पिञ्जरा इव महाभित्तयो यस्य वीराणां
 हरीणां दन्तिनाञ्च यः सङ्गमोऽन्योन्यगमनं तस्माट्ङ्गयन्तेन रुद्धा निवारिता
 विभावय्यां विहारसमीहा विहरणेच्छा यत्र ॥ ३७ ॥ ज० म०

विमलेत्यादि । पुनः कीदृशं रुवेवं विमला महामणीनां टङ्काम्बेदा
 यत्र अत एव सिन्दूरस्य कलङ्केन लाञ्छनेन पिञ्जरा महाभित्तयो इव वी-

वीरहरिदन्तिसङ्गमभयरुद्रविभावरौविहारमभीहम् ॥ ३७ ॥
 समहाफण्णभीमविलं भूरिविहङ्गतुमुलोरुघोरविरावम् ।
 वारणवराहहरिवरगोगणसारङ्गसङ्गलमहासालम् ॥ ३८ ॥
 चलकिसलयसविलासं चारुमहीकमलरेणुपिञ्जरवसुधम् ।

राणां सिंहानां दन्तिनाञ्च यः सङ्गमो मिथः संसर्गस्त्राङ्गाङ्गेन रुद्रा निरस्ताः
 विभाव्यां रात्रौ विहारमभीहा विहारयोच्छ्वा यत् विभाव्याः पुंसलया
 विहारमभीहा यत्नेति वा विभावरौ हरिद्रायां कुट्टिन्यां चन्द्रयोषितीति
 विश्वः प्राकृते भकारस्य हकारो न भवति तत् प्रायोपहृषात् ॥ ३७ ॥ भ०

समेत्यादि । समहाफण्णिन्यतएव भीमानि विलानि विवराणि यत्
 भूरीणां विहङ्गानां तदुल्लोऽनेकप्रकार उरुर्म्महान् घोरो रौद्रौ विरावो
 यत् वारणादिभिः स्तम्भकप्रकारिभिः सङ्कुला महासाला यत् ॥ ३८ ॥ ज० भ०

समहाफण्णियादि । पुनः कीदृशं सुवेजं महाफण्णिसंहितानि अत एव
 भीमानि विलानि विवराणि यत् भूरीणां बहूनां विहङ्गानां तदुल्लोऽनेक-
 रूपो व्यङ्गलो वा उरुर्म्महान् घोरो रौद्रौ विरावो यत् हस्तिभिः शूकरैः
 सिंहैरैर्गौर्णैर्हरिणैश्च सङ्कुलाः स्तम्भकण्डूयनार्थं व्याप्ता महान्तः सा-
 लवृक्षा यत् नास्त्रन्येतिक् चेति सत्तेरङ्गण् प्रत्ययः सारङ्गोदन्यादिः
 ॥ ३८ ॥ भ०

चलेयादि । चलैः किसलयैः हस्तैरिव सविलासं प्रारब्धन्त्यं चा-
 रुणां महाकमलानां स्थलजानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत् सङ्कुलमा के-
 सराः वाणाश्च यत् लवङ्गतरोस्तहृष्याया वल्लर्यः प्ररोहस्ता एव वरो
 हासो विकाशाख्यो यत् ॥ ३९ ॥ ज० भ०

चलेयादि । पुनः कीदृशं सुवेजं चञ्चलैः किसलयैर्हस्तैरिव सविलासं
 प्रारब्धन्त्यमित्येव चारुमहीकमलानां शोभनस्य नपद्मानां रेणुभिः पिञ्जरा
 वसुधा यत् सङ्कुलमाः केसराः पुद्गागा वाणाणि एते यत् लवङ्गतरोस्तहृष्या

सकुसुमकेसरवाणं लवङ्गतकृतरुणवस्त्ररीवरहासम् ॥ ३९ ॥
 अमलमणिहेमटङ्कं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धरूपङ्कगमम् ।
 अमरारूढपरिसरं मेरुमिवाविरलसरसमन्दारतरुम् ॥ ४० ॥
 फलभरमन्थरतरुवरमविदूरविरूढहारिकुसुमापीडम् ।

दक्षय्या मञ्जय्या वरः श्रेष्ठो हासो विवाशो यत्न एतेन लवङ्गगरीर्नायकत्वं
 मञ्जय्याश्च नायिकात्वं व्यङ्ग्यम् ॥ ३९ ॥ भ०

अमलेत्यादि । अमलमणीनां हेमादीनां टङ्काश्केदा यत्न तुङ्गा उच्च
 सहती विस्तारवती या भित्तिस्तया रुद्धो रूढ्यां वृक्षाणां पङ्कगमः पङ्केन
 गमनं यत्न गनेर्ग्यं हेत्यादिना अप् । वङ्कगम इति पाठान्तरं तत्र रुद्धा कु-
 टिलो गमो यत्न यत्कौटिल्ये इत्यस्य रूपं अमरैरारूढाः परिसरास्तटा
 यत्न अविरलाः सरसा मन्दारतरवो देवदृष्ट्या यत्न तमित्यं मेरुमिव
 ॥ ४० ॥ ज० म०

अमलमणीत्यादि । पुनः कीदृशं सुत्रेण अमलानां निर्मलानां मणी-
 नां हेमाच्च टङ्काश्केदा यत्न पूर्व्वं मणिटङ्कमात्रसक्तं सम्पत्त्युभयटङ्क इति
 भेदः किंवा अमला मणयो यत्नेति विग्रहः तुङ्गा उच्च सहती वि-
 स्तीर्णा या भित्तिस्तया रुद्धो रूढ्यां वृग्विशेषाणां पङ्के गमो गमनं यत्न
 वङ्कगमभिति पाठे वङ्कः कुटिलो गमो यत्न यत्कौटिल्ये इत्यस्य रूपं
 अमरैरारूढः परिसरः पर्यन्तभूर्यस्य अविरला घनाः सरसा मन्दारतरवो
 देवदृष्ट्या यत्न अत एव मेरुमिव ॥ ४० ॥ भ०

फलेत्यादि । फलभरेण मन्थरतरु इपक्षतास्तरुवरा यत्न अविदूरे विरूढा
 हारिणः कुसुमापीडा यत्न पुष्पस्तवकानां हस्तग्राह्यत्वात् हरिणकलङ्कमणिः
 महाचन्द्रकान्तः तस्मात् समगो यस्य बह्ववारिणः तेन सुरभाः परिपूर्णै
 गम्भीरा शुद्धा यस्या अत्र सखि महत्तया वारिमहत्वात् गम्भीरशुद्धाप्रस-
 क्षिति ॥ ४१ ॥ ज० म०

हरिणकलङ्कमणि सम्भववहुवारिभरसुगम्भीः गुहम् ॥ ४१ ॥

जलकामदन्ति संकुलसहेमरसचारुधवलकान्द्रदेहम् ।

अङ्कुरोहसमच्छविरुगमयासंलीढतग्लहरिमणिकिरणम् ॥ ४२ ॥

गाढसमीरणसुसहं भीमरवीत्तुङ्गवारिधरसंवटम् ।

फलभरेत्यादि । पुनः कीदृशं ह्रुवेत्तं फलभरेण मन्यरा ईषद्वनास्तस्व-
रा यत् अविदूरे समीपे विहृडा उत्पन्ना हारिणो मनोहराः कुक्षुभापोडाः
पुष्पस्तवका यत् हरिणकलङ्कमण्येसन्द्रकान्तात् सम्भवो येषां तादृशैर्वह्नि-
भिर्वारिभिः सुभरा परिपूर्णं गम्भीरगुहा यस्य मण्यिवाङ्गुल्येन वारिवाङ्गु-
ल्यं तेन गम्भीरस्थानपूर्णं प्राकृते आपीडशब्दे प्रकारस्य वकारादेश ईका-
रस्य लोपो भवति यथा आनड इति तथापि वङ्गलाधिकारान्न भवति ॥४१॥ भ०

जलेत्यादि । जलमेतदित्येवं कामैर्दन्तिभिः संकुलाः सहेमरसा सह
हेमरसेन वर्त्तमानाः चारवः शोभनाः धवलाः कान्द्रदेहाः कान्द्रसद्विवेशा
यत् रोहणं रोहः अङ्कुराद्रोहो यस्य शस्यस्य तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णा
रुगमयास्तैः संलीढाः तरलासञ्जलाः हरिमणिकिरणा सरकतमयूखा यत्
॥-४२ ॥ ज० म०

जलकामेत्यादि । पुनः कीदृशं ह्रुवेत्तं जलं कामयन्ते जलकामा हस्ति-
मस्तैः संकुला व्याप्राः सहेमरसाः सुवर्म्सपारदसहिताः चारवः शोभना
धवलाः शुक्लाः कान्द्रदेहा गुहासद्विवेशा यत् अङ्कुरात् रोहः सम्भवो यस्य
शस्यस्य अङ्कुरस्य प्ररोहो वा तेन समच्छवयस्तुल्यवर्णा अतएव भ्रमात् रङ्गणां
मृगविशेषाणां गणैः संलीढा जिह्वया स्पृष्टास्तरलासञ्जला हरिमणीनां
इन्द्रनीलमणीनां किरणा यत् हरिशब्दो हरितपथ्यायः ॥ ४२ ॥ भ०

गाढेत्यादि । गाढो मजान् यः समीरणः तं सुसह्यत इति मूलवि-
भुजाद्रित्वात्कः भीमरवास्तुङ्गा ये वारिधरास्तेषां संवटं यत् धवला ये
जलवाहास्तेषां मालाया यत्सम्बद्धं यः सम्बन्धः सम्बन्धनं भावे क्तः तेन

धवलजलवाहमालासम्बन्धावद्धिमधराधरलीलम् ॥ ४३ ॥

लवणजलबन्धसरसं तरुफलसम्पत्तिरुद्देहायासम् ।

लङ्कातोरणवारणमारूढं समरलालसं रामवलम् ॥ ४४ ॥

करणभूतेन आवद्धा अनुकृता हिसधराधरस्य हिमवतो धराधरस्य लीला
विश्वमी येन तं सुवेलं आरूढम् ॥ ४३ ॥ ज० म०

गाढमित्यादि । पुनः क्रीडयं सुवेलं गाढो महान् यः समीरयो वायु-
स्तस्य सुसहं पचादित्वाद्गु अतिस्थिरत्वात् भीमरजा उक्तुङ्गाश्च ये वारि-
धरा मेघास्तेषां सहस्रैः संश्लेषो यत्र भीमरयेति उक्तुङ्गेति सङ्घट्टविशेषणं
वा वरोक्तुङ्गेत्यत्र यद्यपि प्राकृतं लोपोऽच इत्यनेन अन्ति परे अचो लोपे
रुक्तुङ्गेति स्यात् तथापि बहुलाधिकारश्चास्ति लोपः धवलानां मेघानां
मालया यस्यैव भाषं क्तं सत्यन्वेति क्वचित्पाठः तेन करणभूतेनावद्धा
कृता हिमधराधरस्य हिमावदपरेतस्य लीला विश्वमी येन तं सुवेलमारूढं
रामदत्तमिति खण्ड्यः ॥ ४३ ॥ म०

लवणजलसरोधरादिकवचनम् ।

रामवलं क्रीडयमित्याह

लवणेत्यादि । लवणजलबन्धाद्देतोः सरसं सहस्रं तरुफलसम्पत्त्या
रुद्धोऽपनीतः देहायासः क्षुपीडा यस्य लङ्कातोरणस्य वारणं निषेधकं आ-
लोकं चञ्चलं समरलालसं रणधाम्णं रामवलं तं सुवेलमारूढमिति प्र-
र्वेष योज्यम् ॥ ४४ ॥ ज० म०

लवणेत्यादि । रामवलं आरूढं सुवेलमिति पूर्वोक्तमिहापि योज्यं
विशेषाभिधानाय पुनश्चास्मादोपत्त्यान् आरूढमित्यत्रालोकात्मिति पाठे रामवलं
समरलालसं ज्ञानशिवेयं साध्यं क्रीडयं रामवलं लवणजलबन्धाद्देतोः सहस्रं
तरुफलसम्पत्त्या रुद्धोऽपनीतो देहायासो क्षुपीडा यस्य तरुफल-

उरुपणववेणुगुञ्जाभेरीपेरोरुभङ्गरोभीमरवम् ।

ढक्काघण्टातुसुलं सन्नद्धं परबलं रणायससहम् ॥ ४५ ॥

आरूढवाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहम् ॥

चञ्चलतुरङ्गवारणसंघटावद्धचारुपरिणाहगुणम् ॥ ४६ ॥

सम्पत्तिवद्गदेहाभोगमिति क्वचित्पाठः तदा भोगशब्दस्य प्राकृते गकारलोपी न भवति प्रायोऽप्रहणात् लङ्कायास्तोरणस्य वह्निद्वारस्य वारणं निषेधकं किंवा सुवेलभारुह्य लङ्कातोरणं वारणतुल्यं वह्निद्वारस्थितहस्तिनं वा आरूढमित्यन्वयः समरे लालसा महतीष्का यस्य ॥ ४४ ॥ भ०

तन्निद्रारूढे परबलं सन्नद्धमित्यं प्रवृत्तमित्यर्थः इत्थं कथं तदाह उरुपणवेत्यादिना ।

उर्वित्यादि । उरुपणवादीनां भीमो रवो यस्मिन् परबले तत्र उरुपणवो मङ्गान् पणवः मेला वाद्यविशेषः उरुभङ्गरी मङ्गती भङ्गरोढक्काघण्टयोस्तुसुलः संमूर्च्छितः शब्दो यत्नेति रणायससहं रणक्लेशसहम् ॥ ४५ ॥ ज० म०

उरुपणवेत्यादि । परस्य रायणस्य बलं सन्नद्धं युद्धायोद्यतमित्यर्थः कीदृशं उरुणां पणवादीनां उरुभङ्गयुद्धं भीमो रवो यत्र समौ पणवमर्दुलौ गुञ्जापि पटङ्गे प्रोक्ता काकबल्लूपां कलध्वनाविति विश्वः ढक्कानां घण्टानाञ्च तुसुलःसंमूर्च्छितः शब्दो यत्र रणायससहं संपासक्लेशसहम् ॥ ४५ ॥ भ०

आरूढेत्यादि । धनुषि आरूढवाणत्वात् घोरं परबलं विमलेनायसजालेन वर्मणा गूढशब्दः पीवरः स्थूलो देहो यस्य चञ्चलानां तुरङ्गाणां वारणानाञ्च यः परस्परसंघट्टः क्लेषणं तेनावद्धचारुः परिणाहगुणः विस्तार एव गुणो यस्य तत्परबलं संनद्धम् ॥ ४६ ॥ ज० म०

आरूढेत्यादि । कीदृशं परबलं आरूढं अर्थाद्वनूषि वाणा यस्य तच्च

असितोमरकुन्तमहापट्टिसभल्लवरवाणगुरुंपुरुमसलम् ।
 वीररसालङ्कारं गुरुसञ्चारहयदन्तिसमह्रीकम्पम् ॥ ४७ ॥
 ते रामेण सरभसं परितरला हरिगणा रणसमारम्भे ।
 रुद्धा लङ्कापरिसरभुधरपरिभङ्गलालसाधौरदवम् ॥ ४८ ॥ युष्मकम्

शहीरं रौद्रञ्चेति विग्रहः आरूढी वाणो यत्र तैन धनुषा घोरं वा विमले-
 नाशोविकारो यर्मणा क्वचन गूढ आच्छादितः स्थूलो देहो यस्य वर्मत्यत्र
 जालपदं पठित्वा विमलेनायमेन जालतुल्येन सञ्जाहेनेत्यन्ये प्राहुः चञ्चलानां
 तंरङ्गानां हस्तिनाञ्च यः संवदुः संश्लेषस्तेनावद्भस्वारपरिष्णाहृगुणो यत्र
 ॥ ४६ ॥ भ०

असीत्यादि । अस्यादीनां वरावणपर्यन्तानां द्वन्द्वः तैरस्यादिभिः
 गुरु अनभिभवनीयं पुरु महन्मुसलं यत्र अस्यादगुरु च तत् पुरु सुसलं
 चेत सः वीररस एवालङ्कारो यस्य गुरुः सञ्चारो येषां हयदन्तिना महा-
 कायत्वात् तैः समह्रीकम्पं सह महीकम्पेन वर्त्तमानं परबलं संनद्धम्
 ॥ ४७ ॥ ज० भ०

असीत्यादि । पुनः कीदृशं परबलं असिभिः खड्गैः तीमरैः शक्तिभिः
 कुलैः प्रासैः महापट्टिसैः लौहदण्डविग्रहैः भल्लैः अथवायैश्च गुरु अनभि-
 भवनीयं पुरु महत् सुसलं यत्र वीररस एवालङ्कारो यस्य गुरुः सञ्चारो
 येषां तादृशैर्हयैर्दन्तिभिश्च हेतुभिर्महीकम्पसहितं तोमरोऽस्त्रीलौहदण्डः
 शक्तिः कासुश्च सर्वला । पट्टिशो लौहदण्डोयस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः ।
 सुसलं ण्डो दन्त्यमध्येऽपि धन्वद्विवौ दुर्गटोकायां प्रत्युदाहृतत्वात् सुषस्ते य
 इत्यस्य वृषलादित्वात् सुषल इति वर्षादेशनायामुक्तत्वाच्च अत्र सङ्कीर्णत्वाद्दन्त्य-
 मध्यः ॥ ४७ ॥ भ०

ते रामेणेत्यादि । ते हरिगणाः कपिगणाः रणसमारम्भे रणप्रवर्त्तन-
 निमित्तं सरभसं सम्भ्रमपूर्वकं परितरलाः स्यात्समश्रुवन्तः लङ्कापरिसरे

जलतीरतुङ्गतस्वरकन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासम् ।
भीमं तरुहरिणवलं सुसमिद्विहिमारिकिरणमालालीलम् ॥ ४६ ॥
रावणवलमवगन्तुं जलभरगुरुसलिलवाहगणसमञ्जायम् ।

लङ्कासमीपे ये तरवः तेषां परिभङ्गे चूर्णने लालसाः सहष्णाः सन्तो रामेण
रुद्धाः प्रतिपिद्धाः काभङ्कुरितं वीररवं धीरो रवो यस्य प्रतिपेधनक्रि-
यायागिति ॥ ४८ ॥ ज० म०

ते रापेणेत्यादि । ते हरिगणा वानरसमूहाः रामेण रुद्धाः प्रति-
पिद्धाः कीदृशाः सरभसं सत्कौतुकं यथास्यात्तथा रणसमारम्भे सति तच्चि-
भित्तं वा परितरलासृजलाः लङ्काया परिसरे समीपे ये पर्वतास्तेषां परि-
भङ्गे लालसा महतीच्छा येषां तादृशाः अतएव रुद्धाः घोरो रवो यत्नेति
प्रतिपेधक्रियाविशेषणम् ॥ ४८ ॥ म०

जलेत्यादि । तरुहरिणवलं कपिवलं निषिद्धं सत् भीमं भयानकं ज-
लतीरादौरावासो यस्य तत्सु समिद्धस्य हिमारेरग्नेरादित्यस्य वा या किरण-
माला तद्वल्लीलं समारूढमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ४६ ॥ ज० म०

जलतीरेत्यादि । तरुहरिणवलं कपिसैन्यं रामेण निषिद्धं सत् अट्टा-
दिषु समारूढमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशं जलतीरेषु तुङ्गतस्वरेषु
कन्दरेषु गिरिभित्तिषु कुञ्जविवरेषु च आवासो यस्य भीमं भयानकं सुस-
मिद्धस्य हिमारेः सूर्यस्य वङ्गे वा या किरणमाला तद्वल्लीलं चञ्चलम्
॥ ४६ ॥ म०

रावणेत्यादि । रावणवलं अवगन्तुं कीदृशमिति जलभरेण सूर्यः
झलिलवाहगणो जलधरसमूहः तेन समञ्जायं त्वल्यञ्चायं रावणवलं अट्टा-
दिषु समारूढम् ॥ ५० ॥ ज० म०

एतानि द्वाविंशतिः सङ्कीर्णानि ।

कृति भट्टिकाव्यटीकायां जयममङ्गलाख्यायां प्रसन्नकारुणे भाषासम्प्रदेशसत्त्वैः

परिच्छेदः ।

अद्वैतसमञ्जसमन्दिरतोरणमरुतामभासु समारूढम् ॥ ५० ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषासमाविगी नाम चतुर्थः

काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ।

काव्यस्य सेतुबन्धो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

समाप्तं चेदस्यसन्नकाण्डं तृतीयम् ।

रावणखलमित्यादि । रावणस्य वलं सैन्यं कीदृक् इत्यवगन्तुं ज्ञातुं
तरुहरिण्यवलं अट्टादिषु समारूढ अट्टसुपरितनं गृहं रावण्यवलं कपिवलं
यत्र कीदृशं जलभरोष्य युद्धैः सलिलवाहगणो जेवसमूहस्तोन समच्छायं
तुल्यकान्ति ॥ ५० ॥ अ०

एतानि द्वाविंशतिः शङ्कीर्णकानि ।

इति सङ्घैः द्वारिहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मज श्रीरत-

लेनविरचितायां सुश्रवोभिन्वयां भट्टिकाव्यां सेतुबन्धो नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

ततो दशास्यः स्मरविह्वलात्मा
चारप्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः ।
विमोह्य मायामयराममूर्ध्ना
सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १ ॥

सुप्रिङ्गव्युत्पत्तौ यत्सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गसुक्तं अतः प्रसन्नका-
ण्डानन्तरं तिङ्काण्डं शब्दलक्षणप्रबोगार्थं कथ्यते तत्र लस्य स्थाने
तिवाद्यः लकाराश्च नव लिट्स्कन्दोविषयत्वादिति अत्र नवविलसितानि
विलसितञ्च नानारूपता तत्र भूतार्थवतो लिटोऽधिकृत्य तद्विलसितमाह

तत इत्यादि । ततः स्वपरबलघोरपादुत्तरकालं दशास्यः स्मर-
विह्वलात्मा कामवशीकृतदेहः भर्त्सरि निराशा सती सीता समासकूला
भविष्यतीति मायामयेन मायास्वभावेन राममूर्ध्ना विद्धेन सीतां विमोह्य
मोहयित्वा चारेः प्रणिधिभिः प्रकाशीकृता शत्रुशक्तिः वैरिसामर्थ्यं यस्मै
योद्धुमनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्रहितवान् हेरिचिखिडोति कुत्वं भूतानद्य-
तनपरोक्षे सर्वत्र लिट् ॥ १ ॥

स्यादानव्युत्पत्तौ यत्सौष्ठवं तदपि काव्यस्याङ्गसुक्तं ततः प्रसन्नका-
ण्डादनन्तरं त्यादानकाण्डमुच्यते तत्रार्थवशात् प्रथमं ठी प्रदर्शयते
प्राचिनमते त्याद्यन्तस्य तिङन्त इति संज्ञा ठीत्यस्य लिङिति संज्ञा

तत इत्यादि । अनन्तरं दशास्यो रावणः स्मरविह्वलात्मा काम-
विह्वलचित्तः सन् भर्त्सनायै सीतासुकूल्यं वाञ्छतीति सत्वा मायामयेन
मायास्वरूपेण रामसम्बन्धिना मलकेन सीतां मोहयित्वा चारैः प्रकाशी-

कम्बूनथ समादध्मुः कोणैर्भैर्या निजङ्गिरे ।

वेणून् पुपरिरे गुञ्जा जुगुञ्जुः करघटिताः ॥ २ ॥

वायदाञ्चक्रिरे ढक्काः पणया दध्नुर्हताः ।

काहलाः पूरयाञ्चक्रुः पूर्याः पिराश्च सखनुः ॥ ३ ॥

कता शत्रूणां रामादीनां शक्तिः सामर्थ्यं येन तथाभूतः सन् योङ्गुं युङ्गं कर्त्तुं अनीकं सैन्यं प्रजिघाय प्राहिणोत् हिनवर्द्धने गतौ भवद्भूत-
मञ्चे त्रिष इति भूतसामान्ये ठी धुर्द्धिष्ठ्रड्गीति द्वित्वं भ्रमखयहर्षेति
खेर्हस्य जत्वं हेः खेरनङ्घिरिति त्रिः ज् ष्वित्यन्ते जुङ्गतोरिति त्रिः
यलायवायाव इति आय ॥ १ ॥ भ०

कम्बूनित्यादि । अथ सैन्यप्रेषणानन्तरं कम्बून् समादध्मुः शब्द-
तवन्तः शाङ्गिकाः कोणैर्वाद्यवादनैः काष्ठमयैः भैर्या निजङ्गिरे ताडिताः
कर्मणि लिट् वेणून् वंशान् पुपरिरे सुखमारुता पूरितवन्तः पूरी आप्या-
यन इति दैवादिकोऽनुदात्तात्तेत् गुञ्जाः समवामनाः करघटिताः अङ्गु-
लिष्टटाः जुगुञ्जुः शब्दितवत्यः गुजि अव्यक्ते शब्दे ॥ २ ज० भ०

कम्बूनित्यादि । अथ प्रेषणादनन्तरं सैनिकाः कम्बून् शङ्खान् स-
मादध्मुः शब्दायितवन्तः ध्मा अग्नियुतौ ध्वनौ उस् द्वित्वं भ्रमखयहर्षेति
खेर्हस्यत्वं धस्य दस्य खे दाद्यचो लोप्य इति खेर्मलोपः उखेचीति प्रकते-
रालोपः कौश्चित् भैर्यां षहत् ढक्काः कोणैर्निजङ्गिरे ताडिताः हन्तेः
कर्मणि ठी हनगमित्युङ्गलोपः खेर्होषोज् णिति चेति प्रकतेर्हस्य घत्वं
हनोङ्ग इति म्नादेशः कोणशब्देन वाद्यवादनकाष्ठदण्डादय उच्यन्ते
वेणून् वंशान् केचित् सुखमारुतैः पुपरिरे पूरितवन्तः पूरीयङ्गुपूर्यौ
करणे घटिता अभिहता गुञ्जा वाद्यभेदा जुगुञ्जुः शब्दं चक्रुः गुजि-
कूजने हसुङ्गनलोपोऽण्णाविति विधीयमानो न लोपो नेदित्पूजार्थाञ्जो-
रित्यनेन प्रतिषिध्यते अतएवेदितोलुण् लभ्यते ॥ २ ॥ भ०

वादेत्यादि । ढक्का वादयाञ्चक्रिरे वादितवन्तः ढक्कावादका इत्यर्थः
वदेर्हस्यप्रान्तात् आसि अयामन्तेत्ययादेशः आस्रत्ययवदिति ङजोऽ-
नुप्रयोगस्यात्मनेपदण्यश्चेति आस्रत्ययादात्मनेपदस्य विहितत्वात् पणवाः

ऋदङ्गा धीरमास्वेनुर्हतैः स्वेने च गोमुलैः ।

घण्टाः शिशिञ्जिरे दीर्घं जङ्गादे पटहैर्भृशम् ॥ ४ ॥

इया जिह्वेधिरि हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ।

वाद्यविशेषाः हताः पाण्यिकैस्ताडिताः दध्नुर्ध्वनिताः काहलाः गोष्ठ-
ङ्गसंस्थानाः पूरयाञ्चक्रुः पूरितवन्तः पूरि व्याप्यायन इति चौरादिकस्यो-
दात्तेत्तोरूपं पेराः खरसुखाकाराः पूर्णा सुखमारुता सखनुः फणाञ्च
सप्तानामिति लिटि एत्वविधानस्य विकल्पितत्वात् नैत्वम् ॥ ३ ॥ ज० म०

वादयामित्यादि । केचित् ठक्काः वादितवन्तः वदेर्चिः विजादीत्या-
दिना व्यान्तवादासु भ्वस्त्रनाम इति कञोऽनुप्रयोगः पण्वा वाद्यभेदा
हतास्ताडिताः सन्तो दध्नुः शब्दञ्चक्रुः केचित् काहला सुखमारुतः
पूरयाञ्चक्रुः चुरादेः पूरधातोरूपं पूरीयङ्पृत्तौ पुरक् चेति चकारात्
पृत्तौ हस्तत्रितयदीर्घां स्यात् पुस्तूरकुसुमोपमा । शुद्धताकमयी मध्य-
शुधिरा काहला भतेति नाद्यदर्पणे । पेराः खरसुखाकाराः सुखमारुतैः
पूर्याः सन्तः सखनुः शब्दञ्चक्रुः स्वनमिश्रये स्वनण् चकारात् शब्दे
फणादिः तृफलेत्यादिना विभाषया अत एव खिलोपश्च तदभावपक्षे
रूपमिदम् ॥ ३ ॥ म०

ऋदङ्गा इत्यादि । ऋदङ्गा सुरजाः धीरं आस्वेनुः गम्भीरं
ध्वनिताः एत्वपक्षे रूपं गोसुखैर्वाद्यविशेषैः हताः स्वेने शब्दितं भावे
लिट् घण्टाः दीर्घं शिशिञ्जिरे उच्चैः शब्दितवत्यः पटहैर्भृशमत्यर्थं ज-
ङ्गादे शब्दितं भावे लिट् ॥ ४ ॥ ज० म०

ऋदङ्गा इत्यादि । ऋदङ्गा धीरं गम्भीरं यथा स्यात्तथा आस्वेनुः
शब्दञ्चक्रुः तृफलेत्यादिना स्वेनेरत एव खिलोपश्च चर्मणा नडवदनो
मध्ये चैव पृथुर्भवेत् । ऋत्तिकानिर्मितश्चैष ऋदङ्ग इति कीर्तित इति
भरतः । हतैस्ताडितैर्गोमुलैः स्वेने शब्दितं भावे ठी घण्टा दीर्घसुच्चैः
शिशिञ्जिरे शिञि न किङ् अस्फुटध्वनौ पटहैर्भृशमत्यर्थं जङ्गादे
शब्दितं ह्यादङ् च स्वेने भावे रूपम् ॥ ४ ॥ म०

संनस्ताः करभा रेटुशुकुवुः पत्तिप्रङ्कयः ॥ ५ ॥

तुरङ्गाः पुष्पुटुभीताः पुष्पुर्वृषभाः परम् ।

नार्थ्यश्चुभिरै मन्नुमुमुडः शुशुचुः पतीन् ॥ ६ ॥

हया इत्यादि । हया अश्वाः हर्षात् जिहेषिरे हेषितवन्तः हेष अश्वत्ते शब्दे भौवादिकोऽन्यदात्तेत् अभ्यासस्य इति एत इङ्गवति गजा गम्भीरं मन्त्रङ्गजुः गर्जितवन्तः गजगृज्जीशब्दाद्यैः करभा उट्टाः सन्तस्ताः नानावादित्वश्रवणात् रेटुः शब्दं कृतवन्तः रटपरिभाषण इति शब्दार्थः पत्तिपङ्क्तयः पदातिसंहतयः चुकुवुः शब्दतयः गच्छत किन्निष्ठतेति कुशब्द इत्युदात्तेत् ॥ ५ ॥ ज० म०

हया इत्यादि । हया अश्वा हर्षात् जिहेषिरे शब्दं चक्रुः हेषृड्सर्पणो ङहेषृच खने अश्वानामिति चकारात् हेषृडपि अश्वानां खने गजा गम्भीरं यथास्यात्तथा जगजुः गर्जनं चक्रुः माद्यन्ति स्मेति वा गजमदे गजि च खने इति चकारात् गजखने करभा उट्टा नाना-
वाद्यश्रवणात् सन्तस्ताः सन्तः शब्दं चक्रुः रटं च वाचि तृफलेत्यादिना अत एव खिलोपश्च पत्तिपङ्क्तयः पदातिसमूहाः चुकुवुः शब्दं चक्रुः कुडशब्दे कुल चेति चकारात् शब्दे किट्ठीठीपीमिति अपिट्ठ्राः कि-
न्त्वादशुणत्वे ऋधोरखचीति उव् ॥ ५ ॥ म०

तुरङ्गा इत्यादि । तुरङ्गा अश्वा भीता वादित्वश्रवणात् पुष्पुटुः स्फुटिताः भयादितस्ततो गताः स्फुटविसरणो वृषभाः परं पुष्पुरुः सुष्ठु बलिताः स्फुरवलने नार्थ्यश्चुभिरै अस्माकमायातो वियोग इति चोभ-
सुपगताः व्यस्तचित्ता जाता इत्यर्थः काश्चिदामन्नुः न्तै मात्वचये सुसुडः काश्चिन्मोहसुपगताः पतीन् काश्चित् शुशुचुः शोचितवत्यः हा कष्टं नियतं विनष्टा इति ॥ ६ ॥ ज० म०

तुरङ्गा इत्यादि । गजादिदर्शनाङ्गीतास्तुरङ्गाः पुष्पुटुरितस्ततो गताः स्फुटशिविकाये वृषभाः परमत्यर्थं पुष्पुरुश्चलिताः स्फुरशिसफूत्तौ चले नार्थ्यश्चुभिरै पतिभरणशङ्कया चोभं प्रापुः क्षुभलङ्सञ्चले अतएव मन्नुः कान्तिरहिता मन्नुवुः न्तै कान्तिसंचये एचोऽशित्येति आ उखे-

जगर्जुर्जहृषुः शूरा रेजुस्तुष्टुविरि परैः ।

बबभ्युरङ्गुलित्राणि सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७ ॥

धनूंष्यारोपयाञ्चक्रुः राक्षरुहूरथादिषु ।

चीत्यालापः ततो सुसुद्धः मोहं प्रापुः सुद्धलजि वैचिन्धे पतीन् सुसुद्धुः
शोचितवत्यः शुचशोके ॥ ६ ॥ भ०

जगर्जुरित्यादि । शूरा जगर्जुः अस्माभिर्दृष्टाः शराः क्व यास्यन्तीति
शब्दिनवन्तः तथा जहृषुः लृष्टाः चिरभायातः समर इति हृषुलृष्टौ
अतएव रेजुः शोभन्ते स्म फण्याञ्च सप्तानामित्येत्वाभ्यासलोपो परैरन्यैस्तु-
ष्टुविरि स्तुताः भवतामग्रतः समरे के तिष्ठन्तीति अङ्गुलित्राणि बबभ्युः
बभ्रन्ति स्म बधक्बभ्रने तथा परे सन्नेहुः कवत्रानि बभ्रन्ति स्म षहृबभ्रने
परिनिर्ययुः निष्क्रान्ताः ॥ ७ ॥ ज० भ०

जगर्जुरित्यादि । शूरा जगर्जुः जोष्याम इति शब्दं चक्रुः
गर्जशब्दे तथा जहृषुः चिरात् प्राप्तः संपाप्त इति सत्वा लृष्टाः हृषु-
हृष्यजि लृष्टौ रेजुः सुसुभिरे राजृज्दीप्तौ णिच्वात् फण्यादिः तृफलेत्या-
दिना अत एव खिलोपश्च परैरन्यैस्तुष्टुविरि स्तुताः पुनलस्तुतौ कर्माणि
ठी खेराद्यच इत्यादिना शशादिखपान्त्वत् खेरादिलोपः भ्राद्यादिष्ण
इति षश्च सत्वात् किलादिति षः अङ्गुलित्राणि बबभ्युः बभ्रन्ति स्म
बभ्यौग्बभ्रक्बधक्बभ्रे स्यात्द्यपिक्लिङ्गेति कित्त्वाभावपक्षे हृषुलृष्टौपो-
ऽस्यावित्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपाभावः यद्वा स्यात्द्यपिक्लिङ्गेत्यत्र वाशब्दो व्यथ-
स्थावाची तेन मन्यादेर्विभाषया 'कित्त्वं' बभ्यादेस्तु कित्त्वाभाव एव तेन
समथुः समन्थुः सखज्जे सखञ्जे इत्यादिरूपद्वयं दृश्यते बबभ्युः बभ्रुः
ददंशुरित्यादयो नित्यम् । परे लृ इभ्यो लिटि च खञ्जो वेति नकारलोपार्थं
सूत्रं कुर्वन्ति इभ्यधातोराभि न स्यात् आभोऽभावपक्षे 'नित्यं' नलोपः
सन्जस्तुवा अन्यत्र ध्यां नलोपाभाव इति अङ्गुलिं त्वायत इति हृनज-
नादिति डः सन्नेहुः सन्नाहं कृतवन्तः षहृषुजौ बभ्ये परिनिर्ययुः नि-
र्गताः यालगतौ ॥ ७ ॥ भ०

धनूंषीत्यादि । धनूंषि आरोपयाञ्चक्रुः आरोपितशुष्णानि कृतवन्तः

असीनुद्वृज्जर्दीमान् गुर्वीरुच्चिपुर्गदाः ॥८॥
 शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुर्वाणानाददिरे शुभान् ।
 भ्रेशुश्च कुर्दिरे रेसुर्ववलगुश्च पदातयः ॥ ९ ॥

रुहः पोऽन्तरस्यामिति षौ पादेशः आरुरुद्धारोहन्ति स रथादिषु
 द्वितीया न कृता अधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् दीप्राद्विष्कलङ्कानसीन्
 वद्वृज्जः कोशादाकथ्य उद्यतान् कृतवन्तः वृह उद्यमने गुर्वीर्गदा उच्चि-
 चिपुः उत्चिप्वन्तः ॥ ८ ॥ ज० म० ॥

धनूंषीत्यादि । धनूंषि रथे हस्ते वा आरोपयाञ्चक्रुर्ारोपितयन्तः
 आरोपितगुणानि चक्रुरिति केचित् । जिरुहौजन्यां जिः रुहः पड्भेति
 पङ्णुर्धूङ् इति गुणः त्वान्तत्वादाम् रथादिषु आरुरुद्धः आरोहन्ति
 स कर्मणोऽप्याधारविवक्षया न द्वितीया दीप्रान् असीन् खड्गान् उद्व-
 द्वृज्जद्यतान् चक्रुः वृज्ज उद्यमे भ्रमखधेत्यादिना खेर्कारस्य अकारः
 गुर्वीर्भृहतीर्गदाश्चिपुः उत्चिप्वन्तः क्षिपश्चौचिप्यो रुदि खेराद्यच
 द्रत्यादिना खेः पकारस्य लोपः भ्रमखधेत्यादिना खेः कस्य चत्वम् ॥८॥भ०

शूलानीत्यादि । शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः भ्रमयन्ति स भ्रान्तत्वा-
 न्निन्ते ह्रस्वत् वाणान् शुभान् युद्धयोग्यानाददिरे गृहीतवन्तः आजो-
 दोनास्य विहरण इति तड् पदातयश्च भ्रेशुः इतस्ततो याताः चुर्दिरे
 शस्त्रपाणयः क्रीडितवन्तः कुर्दखुर्दुर्दुर्दक्रीडायामेव रेसुः मयकंते निना-
 दान् कृतवन्तः रसशब्दे ववत्सुः प्रस्रुताः वल् गतिरुख उखीत्यत्र पठ्यते ॥
 ९ ॥ ज० म०

शूलानीत्यादि । शूलानि भ्रमयाञ्चक्रुः भ्रमयन्ति स भ्रस्रजणचाले
 जिः वृद्धिः घटादिजनीत्यादिना अभन्तत्वात् ह्रस्वः शुभान् शोभमानान्
 वाणान् आददिरे गृहीतवन्तः आङ्पूर्वोर्ददातिर्घ्रहणे आदाजोऽस्त्रप्र-
 शार इति सं पदातयो भ्रेशुः इतस्ततो गच्छन्ति स कुर्दिरे क्रीडन्ति
 स कुर्दङ्क्रीडायाम् रेसुः शब्दं चक्रुः रसशब्दे ववत्सुः भावन्ति स वल्सु
 अगिह्वगिब्रजे ॥ ९ ॥ म०

समुत्पेतुः कषाघातैरश्मप्राकर्षे ममङ्गिरे ।

अश्लाः प्रदुद्रुवुर्मीचे रक्तं निजगरुः अत्रे ॥ १० ॥

गजानां प्रददुः शारीन् कम्बलान् परितस्तरुः ।

तेनुः कक्षां ध्वजांश्चैव समुच्छिश्चियुरुच्छिखान् ॥ ११ ॥

समुत्पेतुः इत्यत्रादि । कषाघातैः चर्मलताप्रहारैः अश्लाः समुत्पेतुः उत्सृताः रश्मप्राकर्षैः प्रपहाकर्षणैः ममङ्गिरे शोभन्ते स्रद्धोचितधो-
रुत्वात् मगिमण्डने सोक्षे रश्मीनां प्रसारणे प्रदुद्रुवुः वेगेन गताः
अत्रे सति खलीनप्रभवं रक्तं निजगरुः पीतवन्तः मृनिगरणे ऋच्छृता-
मिति गुणः ॥ १० ॥ ज० म०

समुत्पेतुः इत्यत्रादि । अश्लादेस्ताडनी कषा तदभिघातैरश्लाः समुत्पेतुः
उत्सृताः पत्तलजगत्यां रश्मप्राकर्षैः प्रपहाकर्षणैर्ममङ्गिरे गुग्गुभिरे सं-
कुचितवेगत्वात् सकिड्भूपे किरणप्रगह्वै रश्मी इत्यमरः । सोक्षे रश्मि-
क्षयीकरणे प्रदुद्रुवुः धावन्ति स्र द्रुक्षुगतौ अत्रे सति खलीनप्रभवं
रक्तं निजगरुः पीतवन्तः उज्जगररिति पाठे सृक्कषीभ्यां रक्तसङ्गीर्षवन्तः
मृनिगरणे ऋतोः कित् व्यामिति गुणः ॥ १० ॥ म०

गजानामित्यादि । गजानां शारीन् प्रददुः पृष्ठे आरोपितवन्ते
हस्तिपका इत्यर्थात् तथा कम्बलान् नानावर्णप्रचितान् परितस्तरुः
आस्तीर्षवन्तः कक्षां हेमादिमयीं तेनुः विस्तारितवन्तः उच्छिखान् उद्धृ-
तशिखान् ध्वजान् समुच्छिश्चियुः उत्क्षिप्तवन्तः ॥ ११ ॥ ज० म०

गजानामित्यादि । हृष्यारोहा गजानां शारीन् युद्धोपकरणानि
प्रददुः पृष्ठे आरोपितवन्तः शारिर्युद्धोपकरणे तथा शाकुनिकान्तरे इति
विश्वः । कम्बलान् परितस्तरुः आस्तीर्षवन्तः कुथांश्चेति पाठे चितकम्ब-
लानित्यर्थः कुथः स्याञ्चित्कम्बल इति विश्वः । स्तृज्मिच्छादन इत्यस्य
ऋतोः कित् व्यामिति गुणः कक्षां उदराद्यावस्थितां रज्जुन्नेतुर्विस्तारि-
तवन्तः तनदुज्ज्विस्तृतौ कक्षोदुपाहालका काञ्चीप्रकोष्ठमजरज्जुष्विति
विश्वः । उद्धृतशिखान् ध्वजदण्डान् समुच्छिश्चियुः उत्क्षिप्तवन्तः निजसेने
उत्पूर्वोऽयमुत्क्षेपणेऽपि सुध्वोरखचीति इयः ॥ ११ ॥ म०

विशिश्वासयिषाञ्चक्रु रालिलिङ्गुश्च योषितः ।

आजम्भूमीर्द्धिं बालांश्च चुचुम्बुश्च सुतप्रियाः ॥ १२ ॥

गम्भीरवेदिनः संज्ञां गजा जगृहुरक्षताः ।

वटधे शुशुभे चैषां मदो हृष्टैश्च पुप्लुवे ॥ १३ ॥

विशिश्वासयिषाञ्चक्रु रित्वादि । योषितः आत्मीया विशिश्वासयि-
षाञ्चक्रुः विश्वासयित्वादिपत्यन्तः मय्यन्यथा न भवनीयमिति ख्यन्तस्य रूपं
आलिलिङ्गुश्च ल्लिप्यन्ति स्म लिगिर्गत्यर्थः आङ्पूर्वः परिष्वङ्गे वर्त्तते
बालान् शिम्भून् आजम्भुः शिरसि आघ्रातवन्तः तथा चुचुम्बुश्च चुम्बित-
वन्तः सुत प्रियाः सुता प्रिया येषामिति ॥ १२ ॥ ज० म०

विशीत्यादि । योषा योषितः स्त्रियो विशिश्वासयिषाञ्चक्रु विश्वा-
सयित्वात् शान्तिव्यतिरिक्तवन्तः श्वसप्राणने जिः सन् त्यानत्वादात् तथा
आलिलिङ्गुः आलिलिङ्गनञ्चक्रुः लिगिगतौ आङ्पूर्वं आङ्गेषमाह सुताः
प्रिया येषां ते बालान् मूढिः आजम्भुः शिरसि आघ्रातवन्तः प्रागन्ध-
प्रहणे अभक्षयेत्यादिना खेपस्यात् अत्वं ततो जत्वं चुचुम्बुश्च चुम्बित-
वन्तश्च चुम्बित्वात् स्त्रिय आलङ्कारे बालकानामाभ्य रणाय जम्भु-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥ म०

गम्भीरवेदिन इत्यादि । ये गजा मत्तत्वाद्गृह्यैर्दृढमाहताः गम्भीरं
विन्दन्तीति ते गम्भीरवेदिनः तस्मिन् काले संज्ञा युद्धोपयुक्तीर्जगृह्यः
गृहीतवन्तः अक्षतास्तोवाङ्गुशैरनाहताः सन्तः हृष्टैश्च गजैः पुप्लुवे सुतं
भावे लिट् हर्षादिर्षां मदो वटधे वर्द्धते स्म शुशुभे च शोभते
स्म ॥ १३ ॥ ज० म०

गम्भीरवेत्यादि । अङ्गुशैर्दृढमाहृत्यमाना अपि ये न विधीदन्ति ते ग-
म्भीरवेदिनो गजा अक्षता अङ्गुशैरहता अपि संज्ञां युद्धोपयुक्तां जगृह्यः
युद्धकुशलत्वात् प्रह उपादाने व्यथयहेत्यादिना खेर्जिः कृत्कारस्य अभक्ष-
येत्यादिना अत्वं प्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः अक्षता इति क्षणक्षिप्य-
दुञ्चधे क्ते वनतनाद्यनिमामिति नलोपः । त्वग्वेधाद्गुधिरस्वावादनर-
व्यथनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ । एषं हस्तिनां

ऋगाः प्रदक्षिणं सस्रुः शिवाः सम्यग्वाशिरे ।
 अवाभैः पुस्फुरे देवैः प्रसेदे चित्तवृत्तिभिः ॥ १४ ॥
 प्राच्यमाञ्जिहिषाञ्चक्रे प्रहस्तो रावणाज्ञया ।
 द्वारं ररङ्गतुर्याम्यं महःपार्श्वमहोदरौ ॥ १५ ॥

मदो वदधे शुशुभे च दधङ्ङट्ठौ शुभलङ्ङीप्रौ मत्तैर्गर्जैर्हृष्टैः पुंशुवे
 वेगेन गतं लुङ्ङ्-सर्पणे भावे रूपम् ॥ १३ ॥ भ०

ऋगा इत्यादि । एवं संनञ्ज चलतां ऋगाः दक्षिणपार्श्वेन गताः
 सम्यग्वाशिरे वामपार्श्वस्थाः शिवाः श्रद्धितवत्य इत्यर्थः वाशुशब्दे अवाभैर्द-
 क्षिणैर्देवैर्भुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितं भावे लिट् चित्तवृत्तिभिर्मनोवृत्तिभिः
 प्रसेदे प्रसन्नं पूर्ववत्प्रदेभावे लिट् ॥ १४ ॥ ज० ५०

ऋगा इत्यादि । ऋगाः प्रदक्षिणं सस्रुगेसनं चक्रुः ऋगतौ शिवाः
 ष्टङ्गालाः सम्यग्वामपार्श्वस्थाः सत्यो ववाशिरे शब्दं चक्रुः वाशुशब्दे
 वाशुशब्दोऽपि अपि शब्दात् शब्दे शिवाशब्दः पुंशुशब्देऽपि स्त्रीलिङ्ग एव
 अवाभैर्दक्षिणैर्देवैर्भुजादिभिः पुस्फुरे स्फुरितं चित्तवृत्तिभिरपि प्रसेदे प्रसन्नं
 स्फुरिस्फूर्त्तौ चले षट्जौ विधादे शरयो गतौ प्रपूर्वः प्रसन्नतानाह
 भावे रूपद्वयम् ॥ १४ ॥ भ०

प्राच्यमित्यादि । एवं शुभनिमित्तोत्साहितः प्रहस्तो रावणाज्ञया
 प्राच्यं प्राचि भवं पूर्वद्वारं घुप्रागिति यन् आञ्जिहिषाञ्चक्रे
 गन्तुमिष्टवान् अहिगतावित्यस्योदात्तेतः सनीट् अजादेर्द्वितीयस्तेति
 द्विर्वचनं नन्द्रेति नकारो न द्विरुच्यते आम्बत्यवर्द्धित्वात्मनेपदं तथा
 महापार्श्वमहोदरौ राक्षसौ याम्यं द्वारं दक्षिणं यमो देवता अस्वेति
 दिव्यदिव्येत्यत्र यमाच्चेति वक्तव्यमिति उक्तं तेन प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे गृह्यप्र-
 त्वयः ररङ्गः गतौ रविगतावित्यस्य रूपम् ॥ १५ ॥ ज० ५०

प्राच्यमित्यादि । एवं शुभनिमित्तं दृष्ट्वा प्रहस्तो रावणाज्ञया
 प्राच्यं द्वारं पूर्वद्वारं आञ्जिहिषाञ्चक्रे गन्तुमित्येष अहिङ्गतौ सन्
 वसोऽरस्येतोम् स्यादौ नपङ्गोऽये नाजन्तादेरादिर्द्विरिति वचनात् सन् य-

प्रययाविन्द्रजित्प्रत्यगियाय स्वयमुत्तरम् ।

समध्यासिसिषाञ्चक्रं विरूपाक्षः पुरोदरम् ॥ १६ ॥

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससैनिकः ।

विस्फारयाञ्चकारास्त्रं बबन्धाथ च वाणधी ॥ १७ ॥

उन्तो द्विरिति हिसभागस्यैव द्वित्वं त्याज्यत्वादाम् प्राच्यां भवमिति
दशेकादिति षण्णः महापार्श्वमहोदरौ यास्यं दक्षिणं द्वारं ररङ्गवुः
जम्बतुः रधि गत्यां यमोदेवता अस्थेति विकारसङ्घेत्यादिना षण्णः
॥ १५ ॥ म०

प्रययावित्यादि । प्रत्यक् पश्चिमद्वारं इन्द्रजित् प्रययौ गतवान्
प्रतीच्यान् द्वारमिति सप्रतीत्यादिना विहितस्यास्तातेरञ्चैर्लुक् भसंज्ञामा-
वात् अच इत्यकारलोपो निवर्त्तते चात्रिति दीर्घत्वञ्च स्वयमिति रावण
उत्तरद्वारमियाय गतः विरूपाक्षो राजसः पुरोदरं पुरमध्यं समध्यासि-
सिषाञ्चक्रं समध्यासित्प्रतिष्ठवान् आस्तेरनुदात्तेतः सनि इटि अजादिः
पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं अनुप्रयोगस्याप्यात्मनेपदम् ॥ १६ ॥ ज० म०

प्रययावित्यादि । इन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं द्वारं प्रययौ यालगतौ
णवाताडौरिति डौः टेलौं तोडितीत्यालोपः प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन्तात्
टिक्शब्दात् दिग्देशकालेऽस्तादिनि सप्तम्याः स्तात् तस्य लोपः प्रतीच्यां
दिशीत्यर्थः स्वयं रावण उत्तरं द्वारं इयाय गतः इणलगतौ ज्णित्यन्ते
तिजि ह्यो खेयौ रेयुवण इतीः विरूपाक्षः पुरोदरं लङ्कामध्यभागं
समध्यासित्प्रतिष्ठवान् जिबास उपवेशने समधिपूर्वात् सन् इम् द्विषभागस्य
द्वित्वं त्याज्यत्वादाम् ॥ १६ ॥ म०

शुश्रावेत्यादि । अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं शुश्राव श्रुत-
वान् प्रतस्थे च गन्तुं प्रवृत्तः समवप्रविभ्यः स्य इति तड् ससैनिकः सह
योधैः सेनयां समवेता इति सेनया वेति पञ्चे ढक् अस्त्रं धनुर्विस्फा-
रयाञ्चकार आरोप्याकृष्टवान् स्फुरतेश्चि स्फुरोर्णावित्यात्वं बबन्धा च
वाणधी तृणीरे बन्धाति अ वाणा धीयन्तेऽस्त्रिन्निति कर्मण्यधिकरण्ये
वेति किः ॥ १७ ॥ ज० म०

ईचाञ्चक्रेऽथ सौमित्रिमनुजज्ञे बलानि च ।

नमश्चकार देवेभ्यः पर्यातल्पं सुमोच च ॥ १८ ॥

शुश्रावेत्यादि । अथानन्तरं रामस्तत्सर्वं रावणचेष्टितं दूतद्वारा शुश्राव शुलगतौ श्रुतौ सैनिकैः सह प्रतस्थे प्रस्थितः स्थास्थाने प्रपूर्वो गतिमाह प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना सं सेनायां समवेतीति ढधेकादिति श्लिः सं सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते इत्यमरः । अस्त्रं धनुर्विस्फारायाञ्चकार आरोष्य कष्टवान् स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले जिः क्रीजीङो-ऽजाचिस्फुरेति पञ्चे उकारस्यात्वं स्फुरधातो रूपं वा वाणधी तृणद्वयञ्च ब्रवन् वाणा धीयन्ते यत्रेति ढाङ्ङे इति किः ॥ १७ ॥ भ०

ईचामित्यादि । सौमित्रिञ्च युद्धाय ईचाञ्चक्रे दृष्टवान् ईक्षेरनु-दात्तेत् इजादेरित्याम् बलानि च अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् अनुपूर्वो जानातिरनुज्ञाने वर्त्तते तस्य परस्मैपदित्वात् अनुपसर्गादिति वचनादात्म-नेपदं उपसर्गेण यत्नत्वात् नमश्चकार देवेभ्यः नमः शब्दयोगे चतुर्थी पर्या-तल्पं पर्युशयनीयं सुमोच सुक्तवान् ॥ १८ ॥ ज० भ०

ईचाञ्चक्र इत्यादि । रामः सौमित्रिं ईचाञ्चक्रे ददर्श ईचङ्-दर्शने व्यिजादीत्याम् बलानि सैन्यानि च अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् युद्धा-येत्यर्थात् ज्ञागबोधने उपसर्गप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः तेन जिञ्जयन्ते-त्यादिना सं किम्वा सौमित्रिं बलानि च ईचाञ्चक्रे अनुजज्ञे च अदा-दिति सं शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति कर्म्मविषयेऽपि कर्म्म-सुक्तेः किम्वा अनुजज्ञे अनुज्ञातो रामेण विभक्तिव्यत्ययेन भावे रूपं देवेभ्यो नमश्चार शक्तार्थेत्यादिना चतुर्थी ननु कथमत्र उपपदविभक्तेः का-रकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् द्वितीया न स्यादिति चेन्न अत्र नमः शब्दस्य वाचकत्वं तेनैव कञोऽन्वयान्न द्वितीयाप्राप्तिः यदा तु कञः प्रथामार्थत्वं नमः शब्देन द्योत्यते तदा तन्नप्रायात् द्वितीया यथा नारायणं नमस्कृत्येत्यादि पर्याः तल्पं पञ्चवरचितश्यां सुमोच तत्प्राज पर्यशालमिति क्वचित्प्राटः ॥ १८ ॥ भ०

चकासाञ्चक्रु रत्नस्युर्नेदुरानश्रिरे दिशः ।

वानरा भूधरान् रेधुर्वभञ्जुश्च ततस्तद्वन् ॥ १६ ॥

ददाल भूनेभो रक्तं गोष्पदप्रं ववर्ष च ।

ऋगाः प्रससृपुर्व्वामं खगाश्चक्रुविरेशुभम् ॥ २० ॥

चकासाञ्चक्रु रित्यादि । ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानरा उत्तस्युः उख्यिताः
नेदुः शब्दितवन्तः दिश आनश्रिरे व्याप्ताः अत्रोतेष्वेत्यभ्यासस्य नोट् अत-
आदेरिति दीर्घत्वं भूधरान् पर्वतान् रेधुः उन्मूलितवन्तः राधोहिंसाया-
मित्यत्राभ्यासलोपः तद्वन्श्च वभञ्जुः भग्नवन्तः एवञ्च ते चकासाञ्चक्रुः
शोभन्ते अ कास्यनेकाज्ग्रहणमित्याम् ॥ १६ ॥ ज० म०

चकासामित्यादि । ततोऽनन्तरं वानराश्चकासाञ्चक्रुः चकासृदीप्तौ
विजादीत्याम् अनेकाचत्वात् उत्तस्युः उख्यिताः नेदुः नदस्त्रिष्टोक्तौ दिश
आनश्रिरे व्याप्नुवन्ति अ अश्रुञ्चन व्याप्तिसंहत्यो स्यान्नादाददाद्यश्रोरिति
खेरान् भूधरान् रेधुः उन्मूलितवन्तः राध्यासिद्धौ अस्य हिंसार्थे
तृफलेत्यादिना पत्ते आत एत्वं खिलोपश्च तद्वन्श्च वभञ्जुः भञ्जोधौमोटने
स्यात् अपिदिति पत्ते कित्त्वाभावान्नलोपाभावः ॥ १६ ॥ म०

ददालेत्यादि । लोकद्वयं राघवयोर्ब्रह्मास्त्ववभ्रस्त्वचनार्थमनिमित्त-
प्रदर्शनं भूर्ददाल विदीर्षां नभश्च रक्तं रुधिरं ववर्षे दृष्टवत् लिटः पित्वा-
दक्त्वै धातोरुष्णः कियत्प्रमाणं गोष्पदप्रंयावता गोष्पदं पूरयित्वा वर्ष-
प्रमाणद्वत्यादिना षसुल् जलोपश्च ऋगाः प्रससृपुर्व्वामं वामपार्श्वेन गता
इत्यर्थः खगाः पक्षिणोऽशुभान् अनिष्टांशुक्विवरे शब्दितवन्तः कुङ्कशब्दे
अशुभमितिपाठान्तरं तत्र क्रियाविशेषणं वेदितव्यम् ॥ २० ॥ ज० म०

ददालेत्यादि । रामलक्ष्मणयोर्नागपाशवन्धनसूचनार्थं अमङ्गलं
लोकद्वयेनोच्यते भूमिर्ददाल दलमिभेदे नभ आकाशं गोष्पदप्रं गोष्पदं
पूरयित्वा रक्तं ववर्षे दृष्टुं सेचने दृष्टुचेति चकारात् सेचने पूरीआप्यायने
इत्यस्माद्वर्षप्रमाणे क्वाणम् जलोपश्चेति परः । स्वमते गोष्पदं प्राति पूर-
यतीति गोष्पदप्रं रक्तस्य विशेषणं गोष्पदपूरश्चेनैव रक्तवर्षप्रमाणं गस्यते
प्राणपूर्त्तौ हनजनादिति डः ऋगा वामं दिग्भागं प्रससृपुर्गताः

उल्का दृग्धरे दीप्ता रुरुवुश्चाशिवं शिवाः ।
 चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥ २१ ॥
 रावणः शुश्रुवान् शत्रून् राक्षसानभ्युपेयुषः ।
 स्वयं युयुत्सयाञ्चक्रे प्राकाराग्ने निषेदिवान् ॥ २२ ॥
 निरासू राक्षसा वाणान् प्रज्जहुः शूलपट्टिसान् ।

लक्ष्मणोर्गत्यां अशुभाः खगा उल्कादयः चुक्रुविरु कुङ्कुम्भे अशुभमिति
 पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ २० ॥

उल्का इत्यादि । दीप्ता उल्का दृग्धरे दृष्टाः अशिवा अनिष्टाः
 शिवा गोमायवः रुरुवुः शब्दितवन्तः मही च चक्ष्माये कम्पिता च्छ्मायी-
 विधूनन इत्यनुदात्तेत् रामश्चाशुभागमनिष्टप्राप्तिमाशशङ्के शङ्कते अ
 चेतसः पर्याकुलत्वात् इदमप्यनिष्टमेव ॥ २१ ॥ ज० म०

उल्का इत्यादि । दीप्ता उल्का दृश्यन्ते अ शिवाः शृङ्गाद्याः
 अशुभं रवं चक्रुः अशुभा इति पाठे अनिष्टा इत्यर्थः अशिवमिति क्वचि-
 त्पाठः रुरुध्वनौ मही चक्ष्माये कम्पिता च्छ्मायुङ्विधूनने रामश्च
 अशुभस्यागमनं शशङ्के शङ्कितवान् अक्रुशब्ददर्शनेन पर्याकुलत्वात्
 शङ्कित्वासशङ्कयोः ॥ २१ ॥ म०

रावण इत्यादि । राक्षसानभ्युपेयुषोऽभिमुखस्वस्रपगतवन्तो ये शत्रवो
 रामादयस्तान् रावणः शुश्रुवान् स्वयञ्च प्राकाराग्ने निषेदिवान् निषखः
 सन् भाषायां सदवसेत्यादिना कस्यः युयुत्सयाञ्चक्रे योङ्मुमिच्छन् प्रयो-
 जितवानित्यर्थः सवैन्तप्यन्तस्य रूपम् ॥ २२ ॥ ज० म०

रावण इत्यादि । राक्षसानभ्युपेयुषोऽभिमुखस्वस्रमागतान् शत्रून् रा-
 सादीन् शुश्रुवान् रावणः स्वयं प्राकारस्थाग्ने निषखः सन् राक्षसान्
 योङ्मुमिच्छन् कारयामास युध्वौङ्मुयुङ्गे सन् जिः च्याम् इणगतौ ठीपस-
 वदिति कस्यः वसोर्वसेकाङ्गिष्पात इति इम् यिष्योऽन्वेषाविति यः खेः
 क्तितीति दीर्घः वसोर्वसेमिति इम्फहितस्य वस्य उत्वं सदेः कसौ तृफञे-
 त्यादिना अतएत्वं खिलोयञ्च ॥ २२ ॥ म०

असींश्च वाहयाञ्चक्रुः पाशैश्चावकृतुस्तनेः ॥ २३ ॥

भल्लैश्च विभिदुस्तीक्ष्णैर्विविधुस्तीमरैस्तथा ।

गदाभिश्चूर्णयाञ्चक्रुः शिनैश्चक्रैश्च चिच्छिदुः ॥ २४ ॥

वानरा मुष्टिभिर्जङ्घुर्ददंशुर्दशनैस्तथा ।

निरासुश्च गिरींस्तुङ्गान् द्रुमान् विचक्रुस्तथा ॥ २५ ॥

निरासुरित्यादि । रावणप्रचोदिता राक्षसा वाणान्निरासुः क्षिप्रवन्तः शूलपट्टिसान् शूलसहितान् पट्टिसान् शाकपार्थिवादित्वात्तत्पुरुषः द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः स्यात् । तान् प्रजङ्घः त्यक्तवन्तः ओहाकत्यागे असींश्च खड्गान् वाहयाञ्चक्रुः व्यापारितवन्तः गयन्तस्य रूपं पाशैस्तैर्विस्तृतैः आचक्रुः आकृष्टवन्तः क्विच्चे गुणप्रतिषेधः ॥ २३ ज० म०

निरासुरित्यादि । राक्षसा वाणान् निरासुः चिच्छिपुः अस्तुर्क्षेपे शूलपट्टिमान् प्रजङ्घः शत्रोरुपरि त्यक्तवन्तः ओहाकत्यागे शूलानि च पट्टिसाञ्चेति इतरेतरद्वन्द्वः । परे तु शूलसहिताः पट्टिसा इति शाकपार्थि-दादिः द्वन्द्वे हि अप्राणिजातित्वान्नपुंसकत्वं स्यादित्याहुः । असीन् खड्गान् वाहयाञ्चक्रुः वह्नैजोप्रापणो जिः ततैर्विस्तृतैः पाशैराचक्रुः कृष्टवन्तः कृष्टौ आकृष्टि ॥ २३ ॥ म०

भल्लैरित्यादि । भल्लैर्विभिदुर्विदारितवन्तः तीक्ष्णैस्तथा तोमरैर्विविधुस्ताडितवन्तः व्यधेर्प्राहिज्यादिना सम्प्रसारणं गदाभिश्च चूर्णयाञ्चक्रुः चूर्णितवन्तः सत्येत्यादिना शिच् चूर्णप्रेरणे इति चौरादिकत्वाद्वा चिच्छिदुः क्षिन्नवन्तः राक्षसयुद्धमेतत् ॥ २४ ॥ ज० म०

भल्लैरित्यादि । राक्षसास्तीक्ष्णैर्भल्लैर्विभिदुः भिदिर्जधौभिदि तथा तोमरैर्विविधुः व्यधौताडे व्यथयहेति खेर्जिः ऋह्ररूपादोरिति प्रकृतेर्जिः गदाभिश्चूर्णयाञ्चक्रुश्चूर्णितवन्तः चूर्णकृष्णे चूर्णशब्दाद्वा लेः कत्याख्याने जिरिति जिः शितैस्तीक्ष्णैश्चक्रैश्चिच्छिदुः क्षिदिरौञ्क्छेदे ॥ २४ ॥ म०

वानरा इत्यादि । वानरा मुष्टिभिर्जङ्घुः हतवन्तः राक्षसानित्यर्थात् दशनैर्ददंशुः दष्टवन्तः गिरीन्निरासुः क्षिप्रवन्तः द्रुमान् विचक्रुर्विच्छिपन्तः

लाङ्गलैर्लोठयाञ्च त, स्तलैर्निन्युष्व सद्यम् ।

नखेष चकतुः क्रुद्धाः पिपिषुश्च त्रितौ बलात् ॥ २५ ॥

संवभूवुः कबधानि प्रोङ्गः शोणिततोरगाः ।

तेरुर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः फेरैरिवावभे ॥ २७ ॥

वनतः कृषिचेषे ऋच्छृतामिति शुणः ॥ २५ ॥ ज० म०

वानरा इत्यादि । एवं राक्षसेषु बुध्यमानेषु वानरा सृष्टिभिर्ज-
ज्ञ-हृतवनतः राक्षसानित्यर्थात् हनलौगतौवभे हनगमित्प्रुड् लोपः तथा
दन्तैर्दंशुर्दशन्ति ख दन्शौदंशने लङ्गान् उच्चान् निरासुः चिप्रवन्तः
तथा द्रुमान् दृञ्चान् निचकरः विच्छिप्रवन्तः कृषविचेषे ऋतो ऋः कित्-
त्यामिति ऋः ॥ २५ ॥ म०

लाङ्गलैरित्यादि । लाङ्गलैर्लोठयाञ्चक्रुः लाङ्गलैर्व्यापादितवनतः
रुठलुठप्रतिघाते परस्मैपदिनो ग्यत्तस्य रूपं तलैर्हस्ततलैः सङ्गयं विना-
शन्निन्युः नीतवनतः नखैश्च चकतुश्चिञ्चवन्तः कृतीक्रेदने क्रुद्धाः वानराः
बलात् हठात् क्षितौ पिपिषुश्चूर्णितवनतः ॥ २६ ॥ ज० म०

लाङ्गलैरित्यादि । वानराः लाङ्गलै राक्षसान् ताडितवनतः लुठ-
वादिवादितप्रत्वादिवादिदिति रुठधातोर्थे प्रतीघाते उपघाते चेत्यर्थः धा-
वतो हन्ति भाषार्था अकितो वा चुरादय इत्यप्रकृतैः स्वाद्य जिः तलैश्च-
मेष्टैश्च संक्षयं निन्युः प्रापितवनतः शीघ्रप्रापणे श्रुध्वोरित्यादिना यत्वं
नखैरपि चकतुः कृतीक्रेदने क्रुद्धाः सन्तः बलात् क्षितौ पिपिषु
घौपिज्ज्वूर्णने ॥ २६ ॥ म०

संवभूवरित्यादि । कबधानि संवभूवुः संभूतानि प्रतिसहस्रं व्या-
पाटनात् कबधस्यैकस्योत्पादनात् शोणिततोरगाः शोणितनद्यः प्रोङ्गः
प्रकर्षेण प्रयुक्ताः वहेर्यजादित्वात् सम्यसारणं भटास्यपद्मानि योधसुख-
पद्मानि तेरुः श्लूतानि तृफलेत्यादिना एत्वाभ्यासलोपो फेरैरिव ध्वजैः
शोणितमदीषु आवाभे शोभितं भावे च लिट् ॥ २७ ॥ ज० म०

संवभूवरित्यादि । कबधानि संवभूवुः संभूतानि भूत्तायां भुवोवन्

रक्तपङ्के गजाः सेदुर्नं प्रचक्रमिरे रथाः ।

निममञ्जुसुरङ्गाश्च गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥ २८ ॥

कोच्या कोच्या पुरद्वारमेकैकं रुधे द्विषाम् ।

षट्त्रिंशद्भ्रिकोच्यश्च निवत्रुर्वानराधिपम् ॥ २९ ॥

टीखचीति वृन् भुवोऽङ्घ्यामिति खेरङ् कवभ्योऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
कलेवरमित्यमरः । रक्तनद्यः प्रोक्तः प्रवहन्ति अ प्रवृत्ता इत्यर्थः । वह्नै-
जौप्रापण्ये ऐदित्वात् यजादिः व्यथयहेत्यादिना खेर्जिः ग्रहस्वपाद्योरिति
मूलस्य जिः भटानां योधानां मुखपद्मानि अत्र नद्यां तेरुः सुवन्ते अ
तृतरेऽभिभवे सुत्यां कृतो गु तृफलेत्प्रादिना एत्वं खिलोपोऽपि पति-
तैर्ध्वजैस्तत्र नद्यां फोथैरिव आत्रभे शोभितं मानषदीप्तौ भावे रूपम्
॥ २७ ॥ ४०

रक्तोत्प्रादि । रक्तपङ्के गजाः सेदुः निषण्णाः रक्तपङ्कस्य बद्धल-
त्वात् तथा रथा न प्रचक्रमिरे न गन्तुमारब्धाः प्रोपाभ्यामितप्रात्मनेपदं
तरङ्गा निममञ्जुः निमग्नाः भटाश्च गन्तुं नोत्सेहिरे नोत्सहन्ते अ
॥ २८ ॥ ज० म०

रक्तपङ्क इत्यप्रादि । रक्तानां पङ्के गजा हस्तिनः सेदुरवसादं प्रायुः
पट्टलजौ विषादे शरणे गत्यां तत्र रथा अपि गन्तुं न प्रारब्धाः क्रसु-
गतौ प्रोपादारम्भ इति मं तरङ्गाश्च तत्र निमग्नाः मसृजौ शङ्के स्नाने
भ्रमभसोरिति सस्य दत्त्वे स्तुसुभिश्चशात् भटा योधा गन्तुं न उत्सहन्ते
अ सहेस्तृफलेत्यादिना एत्वं खेर्लुक् च ॥ २८ ॥ ४०

कोच्येत्प्रादि । द्विषामेकैकं पुरद्वारं वानराणां कोच्या कोच्या
रुधे रुद्धं कर्मणि लिट् षट्त्रिंशद्भ्रिकोच्यः वानरकोच्यो वानराधिपं
सुपीवं निवत्रुः आष्टत्य स्थिताः ॥ २९ ॥ ज० म०

कोच्येत्प्रादि । द्विषां राक्षसानां एकैकं पुरद्वारं वानराणां कोच्या
कोच्या रुधे रुद्धं रुधिर्धौञ्जि आष्टतौ कर्मणि ठी षट्त्रिंशदानरकोच्यः
वानराधिपं सुपीवं निवत्रुराष्टतवन्तः दृजदृतौ संख्यामात्रवृत्तित्वात्
कोच्येत्प्रादि ॥ २९ ॥ ४०

तस्तनुर्ज्ज्वलुर्भ्रुर्ज्ज्वलुर्लुठिरे क्षताः ।

सुमूर्च्छुर्व्वमू रक्तं तदृषुश्चोभये भटाः ॥ ३० ॥

सम्पातिना प्रजङ्घस्तु युयुधेऽसौ द्रुमाहतः ।

चकम्पेऽतीव चुक्रोश जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

तस्तनुरितप्रादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनो योधाः क्षताः सनस्तस्तनुः स्तनितयन्तः जङ्गलुः चलिताः हलङ्गलचलने मस्तुः श्वानाः श्वैर्गात्रक्षये जग्लुः हर्षक्षयङ्गताः लुलुठिरे भूमौ लुठन्ते च कठलुठति-प्रघाते दृशदावात्मनेपदी पश्यते सुमूर्च्छुः मोहसुपगताः रक्तं ववस्तुः गीर्ष्वन्तः तदृषुः दृष्यन्ति च एतत् सङ्कलयद्द्रुमाह ॥ ३० ॥ ज० म०

तस्तनुरितप्रादि । उभये भटा रामरावणसम्बन्धिनः क्षताः सन्तः स्तनन्ति च स्तनभिर्गर्भे ज्ज्वलुः कोपेनेतरथात् ज्वल्यचलत्विधोः मस्तुः श्वैर्कान्तिसंक्षये जग्लुः ग्लैक्लमे लुलुठिरे भूमौ लुठन्ति च सुमूर्च्छुः मोहं गताः मूर्च्छां संमोहे उच्छ्रये सुसुञ्जरिति क्वचित्पाठः रक्तं ववस्तु-र्वमन्ति च टुवस्तु उद्गिरणे तृफलेतप्रादिना विभाषया एत्वं खिलोपश्च तद-भावपक्षे रूपमिदं तदृषुः दृषदृषि दृष् पिपासा तत्रसुरिति पाठे व्यासं गताः तस्यभये उभय इति सङ्कलयद्द्रुमाह ॥ ३० ॥ म०

सम्पातिनेतप्रादि । प्रजङ्घो नाम राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे युध्यते च अथौ प्रजङ्घो द्रुमाहतश्चकम्पे कम्पते च अतीव अत्यर्थं चुक्रोश क्रोशति च जीवनाशं ननाश जीवेन विनष्टः कर्त्तव्यजीव-सु रूषयोर्नशिवहो इति णसुल् ॥ ३१ ॥ ज० म०

सम्पातिनेतप्रादि । प्रजङ्घनामा राक्षसः सम्पातिनाम्ना वानरेण सह युयुधे युद्धं कृतवान् युध्यौङ्-युद्धे असौ प्रजङ्घो द्रुमेणाहतः सन् चकम्पे कपिङ्चाले अतीव अत्यर्थं चुक्रोश शब्दं चकार क्रुश्र्जौ रोदे हतौ जीवनाशं ननाश जीवन् सञ्जटः नश्लयूनाशे कर्त्तव्यपाञ्जी-याङ्गशे गतार्थे णमिति परः स्वमते जीवन्स्य नाशोऽदर्शनं यस्मादिति नःशक्रियादियेषणम् ॥ ३१ ॥ म०

उच्चरन्नाते नलीनाजौ स्फुरत्प्रतपनाक्षिणी ।

जम्बुमाली जहौ प्राणान् द्रावणा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

मितन्नस्य प्रचुक्षोद् गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुग्रीवः प्रघसं नेभे बहूव्रामस्ततर्दं च ॥ ३३ ॥

वज्रमुष्टे विशिखे ष भैन्देनाभिहतं शिरः ।

नीलश्वकर्तृचक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

उच्चरन्नाते इत्यादि । स्फुरन् चलन् प्रतपनो नाम राक्षसः तस्याक्षिणी स्फुरतीव प्रतपनस्याक्षिणी नयने नलेन वानरेण उच्चरन्नाते उत्खाते कर्मणि लिट् गमहनेत्यप्रधालोपः मारुतिना हनूमता द्रावणा पाषाणेन हतो जम्बुमाली राक्षसः प्राणान् जहौ त्यक्तवान् ॥ ३२ ॥ ज० म०

उच्चरन्नाते इत्यादि । नलीनाम्ना वानरेणाजौ युद्धे स्फुरतः प्रतपननाम्नो राक्षसस्य अक्षिणी चक्षुषी उच्चरन्नाते उत्खाते खलुञ्जं विदारे कर्मणि रूपं हनगमित्प्रधलोपः जम्बुमाली राक्षसो मारुतिना हनूमता द्रावणा प्रस्तरेण हतः सन् प्राणान् जहौ त्यक्तवान् औहासित्यागे ॥ ३२ ॥ म०

मितन्नस्येत्यादि । मितन्नस्य राक्षसस्य अङ्गं गदया विभीषणः प्रचुक्षोद् प्रघसन्नम राक्षसं सुग्रीवो नेभे हिंसितवान् नभत्तुभङ्गिंसायामितप्रक्षुदात्तेत् रामश्च बहून् राक्षसान् ततर्दं हिंसितवान् उददीहिंसानादरयोः ॥ ३३ ॥ ज० म०

मितन्नस्येत्यादि । विभीषणो गदया मितन्नस्य राक्षसस्य अङ्गं प्रचुक्षोद् चूर्णयामास अघौक्तुर्दिर्दुदि क्तुत् संपेपणं सुग्रीवः प्रघसं राक्षसं नेभे जघान नभत्तुभङ्गिंसे चिति चकाराङ्गिंसे लडौ भेरप्यहवन्मौ रामश्च बहून् राक्षसान् ततर्दं जघान तर्दं हिंसे तदुज्जधिर्नादरेत्स्य वा रूपम् ॥ ३३ ॥ म०

वज्रोत्प्रादि । वज्रमुष्टे राक्षसस्य शिरो भैन्देन वानरेण अभिहतं सत् विशिखेष विल्लितं निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् चलत् नीलो वानरश्चक्रेष्वचकर्त्तं च्छिन्नवान् ॥ ३४ ॥ ज० म०

विरूपाक्षो जहे प्राणैस्तृटः सौमित्रिपत्त्रिभिः ।

प्रमोचयाञ्चकारास्त्रन् द्विविदस्त्वशनिप्रभम् ॥ ३५ ॥

गदा शक्रजिता जिघ्ये तां प्रतीयेष वालिजः ।

रथं ममन्य सहयं शाखिनास्य ततोऽङ्गदः ॥ ३६ ॥

वज्रसुष्टेरितप्रादि । वज्रसुष्टे राक्षसस्य शिरो भैन्देन वानरेणाभि-
हतं सन् विशिखेषे विच्छिद्यं स्त्रिधौयल्लज्जेषे विपूर्वः पृथग्भावमाह
नीलो वानरो निजुम्भस्य राक्षसस्य स्फुरन् शिरस्तदीयेन चक्रौ चक्रौ
चिच्छेद कृती च्छेदने ॥ ३४ ॥ भ०

विरूपाक्ष इतप्रादि । विरूपाक्षो राक्षसः सौमित्रिपत्त्रिभिर्लक्ष्मण-
शरैः तृटः हत इतरथः तृहृंहंसार्थः इति तौदादिकस्योदित्वान्निष्ठा-
यामितीट्प्रतिषेधः प्राणैर्जहे तरक्तः कर्मणि लिट् द्विविदो वानरः
अशनिप्रभं राक्षसं प्राणान् प्रमोचयाञ्चकार तराजितवान् सुचेर्यन्तस्य
लिटि रूपम् ॥ ३५ ॥ ज० भ०

विरूपाक्ष इतप्रादि । सौमित्तेः पत्त्रिभिर्वाणैस्तृटो हतो विरूपाक्षः
प्राणैर्जहे तरक्तः ओहलितप्रागे कर्मणि रूपं तृहृधज्जिसे क्तः होढः
ढभात्तयोरिति षः टुभिरिति ढः ढोढ्रीति ढलुक् तल ञकारवर्जनात्
दीर्घः द्विविदो वानरः अशनिप्रभं राक्षसं अस्त्रान् प्राणान् प्रमोचयाञ्चकार
तराजितवान् सुचलशपजौ सोक्षे ज्प्रन्तः अत्र सुचिर्भौचनपूर्विकायां
गतौ वर्त्तमानत्वेन धोऽञ्जौञ्जेरितप्रादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं योगविधा-
गाद्वा आपिशलिस्तु गतप्रथादिषु कर्मैव नीखाद्यादिषु कर्तृता ॥ ३५ ॥ भ०

शेषेषु कर्मकर्त्ता वा यथासम्भवमिष्यत इतप्राह

गदेतप्रादि । शक्रजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रहृिता हिनीतेः
कर्मणि लिट् हेरचङोति कृत्वं तां गदां वालिजोऽङ्गदः प्रतीयेष प्रतीद-
वान् इषेरभ्यासस्यासवर्णं इतीयङ् ततोऽनन्तरं अस्त्रं शक्रजितो रथं
सहयं सान्त्रं शाखिना तरुणा ममन्य चूर्षितवान् सर्षिहंसंक्षेशयोः
॥ ३६ ॥ ज० भ०

तत्कर्म वालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिस्मिये ।
 संत्रेसू राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥
 सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।
 विभीषणोऽभितृष्टाव प्रशशंसुः प्लवङ्गमाः ॥ ३८ ॥
 ही चित्रं लक्ष्मणेनीचे रावणिश्च तिरोदधे ।
 विचकार ततोरामः शरान् संतत्रसुर्दिषः ॥ ३९ ॥

गदेत्यादि । इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रेषिता हृष्यवर्द्धने गतौ हेः-
 खेरनङ्घ्रिः ऋध्वोरित्यादिना यत्वं वालिजोऽङ्गदस्तां गदां प्रतीक्षेप
 जंपाह इषेः खेयोऽरियुवर्णे इति इय् ततोऽनन्तरं शाखिना दृष्टेय
 अङ्गदोऽस्य शक्रजितः सहयं रथं समन्य चूर्सितवान् ॥ ३६ ॥ म०

तत्कर्मत्यादि । तत्कर्म रथस्य चूर्सनं दृष्ट्वा विश्वं त्रैलोक्यं वि-
 सिस्मिये विस्मितं राक्षसाः सर्वे त्रेसुः राघवश्च बहु मेने अङ्गदं स्थापित-
 वानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ज० म०

तत्कर्मत्यादि । वालिपुत्रस्य अङ्गदस्य तत्कर्म गदामन्यनरूपं दृष्ट्वा
 विश्वं त्रैलोक्यं विसिस्मिये विस्मितं खिडोऽध्वोरित्यु सर्वे राक्षसाः
 संत्रेसुः संत्रेस्ताः तस्य तस्मिन्भये तृफलेत्यादिना यत्वं खिलोपश्च राघ-
 वश्च बहु मेने अङ्गदं स्थापितवान् मनदङ् बोधे मन्यौङ् च ॥ ३७ म०

सुग्रीव इत्यादि । सुग्रीवो मुमुदे हृष्टवान् देवाः साध्वित्यूचुः वचि-
 स्वपीति सम्प्रसारणं विभीषणोऽभितृष्टाव अभिष्टुतवान् स्तुज्जलस्तुतौ उप-
 सर्गादित्यादिना यत्वं प्लवङ्गमाः प्रशशंसुः प्रशशंसं कतवन्तः ॥ ३८ ॥ ज० म०

सुग्रीव इत्यादि । तत्कर्म दृष्ट्वा सुग्रीवो मुमुदे जिमुदङ् हर्षे देवाः
 साध्वित्युक्तवन्तः विभीषणोऽभितृष्टाव अभिमुखीभूय स्तुतिं कतवान् दुज्ज-
 लस्तुतौ गोकःस्तुस्तुभेति यत्वं वानराः प्रशशंसुः शन्सुहंसिस्तास्तुतोः ॥
 ३८ ॥ म०

ही चित्रमित्यादि । हीति विस्मये चित्रमाश्चर्यमिति लक्षणे-
 नोदे उक्तं वदेर्भावे लिट् यजादित्वात्सम्प्रसारणं रावणिः इन्द्रजित् राः

विभिन्ना जुघुरवीरं जघ्नुः क्रव्याशिनो हतान् ।

चुश्चरोत व्रणिनां रक्तं क्षिन्नाश्चेलुः क्षणं भुजाः ॥ ४० ॥

कृत्तैरपि दृढक्रोधो वीरवक्राने तत्यजे ।

पलायाञ्चक्रिरे शेषा जिह्वयुः शूरमानिनः ॥ ४१ ॥

वणस्यापत्वं अभीतद्गज् तिमोदधे अदृश्योऽभूत् ततः अदर्शनानन्तरं रामः
शरान् विचकार विजिह्ववान् कृशिक्षेपे द्विषतः संतवसुः संवस्ताः ॥
३९ ॥ ज० म०

ही चित्रमित्तादि । ही विस्मये लक्ष्मणेन चित्रमिदं कर्मेतत्प्रच
रावणपुत्र इन्द्रजित् तिमोदधे मायया अदृश्यो जातः रावणस्यापत्प्रमिति
वाह्वाद्यत इति षिणः ततोऽनन्तरं रामः शरान् विचकार विजिह्ववान् कृशवि-
क्षेपे द्विषः संतवसुः संवस्ताः तृफलेतत्प्रादिना विभाषया एत्वविधानादत्र
तदभावः ॥ ३९ ॥ म०

विभिन्नाइत्यादि । शरैर्विभिन्ना जुघुरुः घोरं भीमशब्दं कृतवन्तः
घुरभीमार्थशब्दयोः क्रव्याशिनः शृगालादयो हतान् विनष्टान् जघ्नुः
भक्षितवन्तः लिङ्गन्यतरस्यामित्पदेर्धक्लृः उपधालोपः खरिचेति चत्वं
व्रणिनां शरैः कृतव्रणानां रक्तं चुश्चरोत व्रणादित्प्रार्थात् कर्त्तरि लिटः
पित्त्वादक्त्वित्ते गुणः भुजाश्चिन्नाः सन्तः क्षणमात्रं चेलुश्चलिताः ॥
४० ॥ ज० म०

विभिन्नेतत्प्रादि । द्विषो रामवाणैर्विभिन्नाः सन्तो घोरं जुघुरुःशब्द-
ञ्चक्रुः घुरशब्धनौ भीमार्थे क्रव्याशिनः शृगालादयो हतान् द्विषो जघ्नुः
भक्षितवन्तः अदृशौभक्षे आम्बोति घसादेशः भक्षे लृषसौचेत्प्रस्य वा रूपं
हनगमित्प्राङ् लोपः भवन्सोरिति घस्य क्त्वे क्लिदादिति घः व्रणिनां
शरैः कृतानां द्विषां रक्तं चुश्चरोत श्रुतिरचरण्ये भुजाश्चिन्नाः सन्तः
क्षणं चेलुः चल गमने ॥ ४० ॥ म०

कृत्तैरिति प्रादि । वीरवक्रानैः शूरमुखैः कृत्तैरपि क्षिन्नैरपि दृढो घनः
क्रोधो न तत्प्रजे न तत्प्रकृतः दृष्टौऽभूत्कृत्वादीनां तथावस्यामात् कर्मणि

राघवी न दयाञ्चक्रे दधुर्धैर्यं न केचन ।

मन्त्रे पतङ्गवद्वीरैर्हाहेति च विचुक्रुशे ॥ ४२ ॥

तिरोऽभूवे सूय्येण प्रापे च निशयास्यदम् ।

जग्रसे कालरात्रीव वानरात्राक्षसांश्च सा ॥ ४३ ॥

लिट् पलायाञ्चक्रिरे पलायिताः दयायासञ्चेत्प्राम् उपसर्गस्यायताविति त्वं
शेषा ये न पलायिनाः ते शूरमानिनः मन इति णिनिः जिह्वियुः
लज्जन्ते च ॥ ४१ ॥ ज० म०

इत्ते रित्प्रादि । शूराणां सुखैस्त्रिभिरपि दृढक्रोधो न तत्रजो न
तत्राक्षः सन्दष्टाधरश्च कृश्यादीनां तथैव विस्कारात् तत्रजोहानौ कर्मणि
रूपं केचित् पलायाञ्चक्रिरे पलायिताः अयद् गतौ परापूर्वः विजा-
दीत्याम् दौरेल इत्यत्र यौग्विभागात् लत्वमभिधानात् शेषा ये न पला-
यितास्ते शूराभागिनो जिह्वियुः ह्रीलज्जे श्रुध्वोरित्प्रादिना इय् शूरं
अथादात्मानं मन्यत इति पचादित्वास्मिन् ॥ ४१ ॥ म०

राघव इत्यादि । राघवो न दयाञ्चक्रे न दयां हतवान् पूर्ववदासु
न केचन न केचित् धैर्यं दधुः धारितवनः सर्व एव अहमहमिकया प्र-
वृत्ताः यदि वा न केचन केचिद्धैर्यं न दधुः अपितु दधुरेव पतङ्गवत्प-
तङ्गैरिव धोरैर्मन्त्रे मृतं भावे लिट् हाहेति च विचुक्रुशे रुदितम् ॥
२४ ॥ ज० म०

राघव इत्यादि । रामो न दयाञ्चक्रे जिदय्यपहृणो गतौ बधे
दानेऽनेर्विजादीत्याम् केचित् धैर्यं न दधुः हतवन्तः सर्व एव व्याकुला
इत्यर्थः, दुधाञ्चधारणे उल्लेखितप्रालोपः वीरैः पतङ्गवत् शलभैरिव
मन्त्रे मृतं मृडयन्मृतौ भावे रूपं हाहेति च विचुक्रुशे रुदितं क्रुशजौ-
रोदे हृतौ भावे रूपम् ॥ ४२ ॥ म०

तिर इत्यादि । सूय्येण तिरोऽभूवे तिरोभूतं अस्तङ्गतमित्यर्थः
भावे लिट् निशा निशया च आस्यदं प्रतिष्ठामिति निपातनं प्रापे प्राप्तं
कर्मणि लिट् सा च निशा कालरात्रीव कालः इतान्तस्तेन प्रयुक्ता

तुकोपेन्द्रजिदत्युग्रं सर्पास्त्रं चाजुहाव सः ।

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं जहास च ॥ ४४ ॥

ववाधे च बलं कृत्स्नं निजग्राह च सायकैः ।

उत्ससर्ज शरांस्तेऽस्य सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५ ॥

रात्रिरिति शाकपार्थिवत्वात्; रात्रे राजसाविति डीप् वानरान् राक्ष-
सांश्च जयसे यषते अ भञ्जितवतोत्पृष्टः ॥ ४३ ॥ ज० म०

तिर इत्प्रादि । सूर्येण तिरोबभूवे अस्तं गतं भावे रूपं सुबोऽङ्ख्या-
मिति पक्षे खेरङ् निशया आस्यद् स्थानं प्राप्ते प्राप्तं कर्मणि रूपं
आङ्; पदे सुट् आस्यदं स्थाने प्रभुत्वे चेति परः स्वमते मनीषादित्वात्
सा निशा कालरात्रिरिव वानरान् राजसांश्च जयसे भञ्जितवती यद्ग्लसु-
ङ्भक्त्रे क्राद्योयमस्तेन प्रयुक्ता रात्रिः कालरात्रिः शाकपार्थिवादिरिति
परः स्वमते सम्बन्धविषय्या षष्ठीसमासः पाळोनादीतप्रादिना पक्षे ईप्
॥ ४३ ॥ म०

तुकोपेतप्रादि । रामध्यापारं दृष्ट्वा इन्द्रजित् तिरोहितः सन् तु-
कोप कुपितवान् अहापञ्च सर्पास्त्रं सर्पमस्त्रमिव आजुहाव आहूत-
वान् आह्वयते शब्दे वक्तृमानस्य अभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात् प्राक्
सम्भारणं ततो द्विर्वचनं परानीकञ्च रामबलं आजुहुवे स्रष्टे अ
स्रष्टीयाभाङ् इत्प्रात्मनेपदं पूर्ववत् सम्भारणं यजादित्वाद्वा तत
उवडादेशः जहास च विहसितवान् ॥ ४४ ॥ ज० म० ॥

तुकोपेतप्रादि । रामपराक्रमदर्शनात् इन्द्रजित् तुकोप कुप्यर
कोपे इत्प्रसं सर्परूपमस्त्रं आजुहाव आहूतवान् तिरोभूतः सन् परा-
नीकं शत्रुसैन्यं आजुहुवे स्रष्टितवान् स्रष्टीयाभाङ् इति सं ह्वेजै-
स्रष्टे शब्दे च उभयत्र व्ययपहेति खेजिः जहास च हसितवांश्च
हसे हासे ॥ ४४ ॥ म०

ववाध इत्प्रादि । ववाधे च अभिभूतवान् वाध विलोडने निज-
ग्राह च निष्कृतीतवान् सायकैः लोहयुक्तैः सर्पास्त्रैः उत्ससर्ज शरान्

आचिचाय स तैः सेनामाचिकाय च राघवौ ।

वभाण च न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ॥४६॥

आचिक्याते च भूयोऽपि राघवौ तेन पद्मगैः ।

तौ सुसुहतुरुद्विग्नौ वसुधायाञ्च पेततुः ॥ ४७ ॥

चिप्रवान् ते उत्सृष्टाः शरा अस्त्र बलस्य सर्पसात् कार्त्स्न्ये सातिः
सम्पेदिरे सम्पद्यन्ते स्म ॥ ४५ ॥ज०स०

बबाध इतप्रादि । स इन्द्रजित् सर्वं रामबलं बबाधे अभिभूतवान्
वाष्ट्रविहतौ शयकैः शरेर्निन्दहीतवांश्च असौ यान् शरान् उत्ससृज्ज
चिप्रवान् सृजोङ्घ्रिसर्गऽथसृजौशचेति चकाराद्विसर्गे ते शराः अस्त्र
रामबलस्य सर्पसात् सर्पाभूताः प्रपेदिरे सम्पद्यन्ते स्म कार्त्स्न्यायन्त्यो-
रिति चसात् यौपटङ्गतौ तदफलेति अत एत्वं खिलोपश्च ॥ ४५ ॥स०

आचिचायेतप्रादि । स इन्द्रजित् सर्पास्त्रैर्वनरायां सेनामाचिचाय
ऋक्षवान् विभाषा चेति अकृतत्वपक्षे रूपं राघवौ च रामलक्षणावाचि-
काय कृतत्वपक्षे रूपं वभाण च भणति स्म मम मायामिन्द्रोऽपि न जि-
गाय न जितवान् सङ्घिटोर्जरिति कृतत्वं किं नृभिः न किञ्चित्प्रयोज-
नमित्प्रर्थः ॥ ४६ ॥ज०स०

आचिचायेतप्रादि । स इन्द्रजित् तैः शरैः रामसेनां आचिचाय
राघवौ रामलक्ष्णयौ चाचिकाय आच्छादितवान् चिनचिञ्चित्प्रां चै-
किर्वासनयोरिति विभाषया किं; एवञ्च वभाण उक्तवान् ऋभण्यचेति च-
कारात् शब्दे किं वभाष्येतप्राह मम मायां इन्द्रोऽपि न जिगाय नृभि-
र्ननुष्यैः किं न किञ्चित्प्रयोजनमित्प्रर्थः; जेर्गिःसन्त्योरिति ग्यादेशः ॥
४६ ॥ स०

आचिक्यात इत्यादि । तेनेन्द्रजिता भूयोऽपि राघवावाचिक्याते ऋक्षौ
ऋर्मणि लिट् तौ याशबज्ञौ सुसुहस्रः मोहं गतौ उद्विग्नौ समीहिता-
निम्पत्तेः वसुधायाञ्च पेततुः पतितौ बन्धपरवशीकृतत्वात् ॥ ४७ ॥ज०स०

आचिक्याते चेत्यादि । तेन इन्द्रजिता भूयः पुनरपि पद्मगैः
सर्पास्त्रैः राघवौ आचिक्याते आच्छादितौ कर्म्मणि चिञ्जो रूपं च पाद-

ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रिसुः परिदिदेविरि ।

निशश्वसुश्च सेनान्यः प्रोचुर्धिगिति चात्मनः ॥ ४८

मनुंशेकुर्न ते रोद्धं नास्त्रं संरुद्धुः पतत् ।

विविदुर्नेन्द्रजिन्मार्गं परीयुश्च प्लवङ्गमाः ॥ ४९ ॥

पूरणे वक्ष्यमाणक्रियापेक्षया सहस्रये वा तौ च तत उद्विग्नौ व्याकुण्ठौ
सहस्रतः मोहं प्रापतः सहस्रलज्जिवैचिन्धे भूमौ च पेतत पतन्त्र
गत्याम् ॥ ४७ ॥ ५०

तत इत्यादि । ततः पतनादनन्तरं सेनान्यः सुपीवादयः एर-
नेकाच इति यण् रामेति नामप्राहं चक्रन्दः रतितवन्तः त्रेसुः भीताः
परिदिदेविरि परिदेवनं कृतवन्तः देवदेवने अमुदात्ते तु निशश्वसुः कोष्णं
निश्वासाहृतमस्त्रजुः आत्मनश्च धिगिति प्रोचुः गर्हितवन्तः । धिगयोगा-
द्वितीया ॥ ४८ ॥ ज० ५०

ततइत्यादि । पतनानन्तरं सेनापतयो नीलाटयो रामेति चक्रन्दः
शब्दं चक्रुः क्वदि रोदने आह्वाने त्रेसुर्भयं प्रापुः तस्य तस्मीणभये परि-
दिदेविरि परिदेवनं चक्रुः देवदुःखे देवने अभिखद्यक्रेति खेरिकारस्य ह्रस्व-
इकारः एचोयुरेति वचनात् निशश्वसुः निश्वासं व्यक्तवन्तः श्वस प्राणने
आत्मनो धिगिति च प्रोचुः उक्तवन्तः धिक् समनेति द्वितीया ॥ ४९ ॥ ५०

मन्युमित्यादि । मन्युं शोकं रोद्धुं वारितुं न शक्नुः पारितवन्तः
अस्त्रञ्च लोचनेभ्यः पतत् न संरुद्धुः न संरुद्धवन्तः इन्द्रजितो मार्गं न
विविदुः न ज्ञातवन्तः कासौ तिष्ठति इति प्लवङ्गमाश्च परीयुः समन्ताद्गत-
वन्तः कासावगमदिति ॥ ४९ ॥ ज० ५०

मन्युमित्यादि । ते वानरसेनान्यः मन्युं शोकं रोद्धुमावरीतुं न
शक्नुं शक्ताः शक्लशक्तौ रुधिर्धौमिन्द्र अष्टतौ पतदस्त्रं रोदनजनं न
संरुद्धुः न वारितवन्त इन्द्रजितो मार्गं पत्नानं न विविदुः न जानन्ति
अ कुतो गत इति विदुःसतौ प्लवङ्गमाः परीयुः सर्व्वयोगताः कासाव-
गमदिति इत्यागतौ ॥ ४९ ॥ ५०

दधावाद्भिस्ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।
 विदाञ्चकार धौताक्षः स रिपुं खे ननर्द च ॥ ५० ॥
 उज्जुगूर ततः शैलं हत्तुमिन्द्रजितं कपिः ।
 विहाय रावणस्तस्मादानंहे चान्तिं पितुः ॥ ५१ ॥
 आचक्षे च वृत्तान्तं प्रजहर्ष च रावणः ।

दधावेत्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य मन्त्रपृताभिरङ्गि-
 श्चक्षुर्दधाव प्रक्षालितवान् सुग्रीवः धौताक्षः प्रक्षालितचक्षुः वह्नीहौ
 मृत्युञ्जोरिति समासान्तश्च रिपुमिन्द्रजितं खे स्थितं विदाञ्चकार
 ज्ञातवान् उषविदेत्यादिना आम् ननर्द च शब्दितवान् क्रोदानीं यास्य-
 सीति ॥ ५० ॥ ज० म०

दधावेत्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुरङ्गिर्जलै-
 र्दधाय प्रक्षालितवान् धावुञ्जवे ष्टजि सुग्रीवः धौताक्षः प्रताक्षः प्रजा-
 लितचक्षुः सन् खे आकाशे स्थितं रिपुमिन्द्रजितं विदाञ्चकार ज्ञात-
 वान् ङाञ्वाद्यामिति ङाम् ननर्द च कुत्रोदानीं यास्यसीति नर्दशब्दे
 ॥ ५० ॥ म०

उज्जुगूर इत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं
 शैलञ्जुगूरे उत्क्षिप्तवान् गुरुहिंसागत्योरिति दैवादिकोऽनुदात्तत्वं
 तस्य गतौ वर्त्तमानस्य रूपं रावणिरिन्द्रजित् विहाय अर्थाद्युद्धं विहाय
 तस्मादाकाशात्पितरन्तिकमानंहे गतः अहिगतौ तस्मान्मुद्दिह्वल इति
 वृत् ॥ ५१ ॥ ज० म०

उज्जुगूरे इत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिः सुग्रीवः इन्द्रजितं हन्तुं
 शैलं उज्जुगूरे उत्क्षिप्तवान् गुरीयङ्बधेगतत्वं उत्पूर्वं उत्क्षेपणेऽपि
 वर्त्तते शिगेरङ्ङउद्यमइतप्रसौ लु ह्रस्वोपधः रावणपुत्रस्तस्माद्विभाय
 भयं प्राप जिभीलिभीतत्वं भीतः सन् पितरन्तिकं समीपं आनहे गतः
 अहिङ्गतौ स्थान्नादादीति खेरान् विभावेतप्रत्वं विहायेति पाठे युद्धं
 तस्मादाकाशात् पितरन्तिकमानंहे इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ म०

गाढं क्षीपजुगृहेनं शिरस्युपगिशिङ्ग च ॥ ५२ ॥

ध्वजानुद्दुधुवुस्तुङ्गान् मांसं चेमुर्जयुः पपुः ।

कामयाञ्चक्रिरे कान्तास्ततस्तुष्टा निशाचराः ॥ ५३ ॥

दर्शयाञ्चक्रिरे रामं सीतां राज्ञश्च शासनात् ।

आचचच इतप्रादि । नागपाशेन रावणौ बद्धाविति वृत्तान्तमाचचो
स्त्राख्यातवान् रावणः, प्रजहर्षं नृपवान् एतच्च रावणिञ्च उपजुगृह्य वृष्ट-
काल्लिष्टवान्, अत्र क्रियाफलस्याविवक्षितत्वात् तद्धं न भवति उदुपधाया-
गोह इत्यूलं शिरसि उपगिशिङ्ग आम्रातवान्, शिषिआम्राएने
॥ ५२ ॥ ज० म०

आचचचेतप्रादि । स इन्द्रजिद्रामवन्धनरूपं वृत्तान्तं आचचचे
पितरमितप्रयत् चक्षुःनन्दे क्षाविति पक्षे कशाङ्ख्यार्जदेशाभावः, राव-
णश्च प्रजहर्षं प्रकष्टहर्षं प्राप हृष्यञ्जिदुर्तुष्टौ एनं पुत्रं गाढं उपजुगृह्य
च आलिङ्गितवाञ्च गुह्यजसंभृतौ उपपूर्वेआलिङ्गनमाह गुह्योषोरुहुरिति
दीर्घत्वं शिरसि उपगिशिङ्ग च आम्रातवाञ्च स्त्रीहाविस्कारोऽयं शिषिका-
म्राणे ॥ ५२ ॥ म०

ध्वजानित्यादि । ततो निशाचरा अपि श्रुत्वा तृष्टाः सन्तः ध्व-
जास्तुङ्गानुद्दुधुवु उत्क्षिप्तवन्तः, मांसञ्चेसुः खादितवन्तः, चसुक्कसुअदने
जगुर्गीतवन्तः, पपुः मद्यं पीतवन्तः, कान्ताः कामयाञ्चक्रिरे कसेर्शिङ्ग-
न्नादासु ॥ ५३ ॥ ज० म०

ध्वजानित्यादि । निशाचरा अपि रामवन्धनात्तुष्टाः सन्तः तृङ्गान्
ध्वजान् उद्दुधुवुः उत्क्षिप्तवन्तः, सुज कम्पने धूशिक् कम्पे धूनगिधूञ्ज-
क्षेत्यस्य वा रूपं मांसं चेसुः भक्षितवन्तः, चमूचसकसजसजिसभसुभजे
जगुर्गानं कृतवन्तः, गै गाने पपुर्म्द्युदिकं पीतवन्तः, पा पाने कान्ताः
कामयाञ्चक्रिरे कामितवन्तः, कसुकङ्क स्पृङ्गि वाऽरे इति पाक्षिकोजिः
त्यान्तत्वादाम् ॥ ५३ ॥ म०

दर्शयामित्यादि । तथाभूतं रामं दृष्ट्वा सीता सम विधेया स्यादि-

तस्या मिमीलतुर्नेत्रे लुलुठे पुष्पकोदरे ॥ ५४ ॥

प्राणा दध्वंसिरे माचं तस्तम्भे च प्रिये हते ।

उच्छ्वासा चिरादीना रुरोदासौ ररास च ॥ ५५ ॥

लौहवन्धैर्वन्धे नु वज्रैण किं विनिर्ममे ।

मतो मे नविना रामाद्यत्पुस्फोऽसहस्रधा ॥ ५६ ॥

त्यभिप्रायवतो राज्ञो रावणस्य आज्ञया राज्ञसाः अशोकवनिनातः पुष्प-
कमारुह्य सीतां रामं दर्शयाञ्चक्रिरे दर्शितवन्तः अभिवादिदृशोरात्मने-
पदउपसङ्घट्टानमिति विकल्पेन द्विकर्मकता तस्याः सीताया नेत्रे मिमीलतः
निमीलिते मील निमेषणे पुष्पकोदरे पुष्पकमध्ये मूर्च्छया लुलुठे लु-
ठिता ॥ ५४ ॥ ज० म०

दर्शयामित्यादि । तादृशं पतिं दृष्ट्वा सीता समानुकूला स्यादित्य-
भिप्रायं कुर्वतो राज्ञः रावणस्य शासनादाज्ञया राज्ञसाः पुष्पके आरोह्य
सीतां रामं दर्शितवन्तः घोऽञ्जोरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं तस्याः
सीतायाः नेत्रे मिमीलतः सुद्रुणं प्रापतः मील निमेषे सीता पुष्पक-
रथमध्ये लुलुठे पतिता लुलुठङ् प्रतीघाते ॥ ५४ ॥ भ०

प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते प्राणा वायवः दध्वंसिरे
ध्वस्ताः गात्रञ्च तस्तम्भे काष्ठवत् निश्चलमभूत् एभिस्तम्भे प्रतिबन्धे चिरा-
दुच्छ्वासा उच्छसितवती असौ लब्धसंज्ञा दीना दुःखिता रुरोद रुदितवती
ररास च वज्रभाणञ्च मिलापं कृतवती ॥ ५५ ॥ ज० म०

प्राणा इत्यादि । प्रिये रामे हते सति तस्याः प्राणा दध्वं-
सिरे ध्वस्ताः ध्वत्सु लड् गतौ भ्रंशे गात्रञ्च तस्तम्भे काष्ठवत् निश्चल-
मभूत् स्तम्भे चिरादुच्छ्वासा श्वासं त्यक्तवती श्वसत्सु प्राणने ततो
दीना दुःखिता रुरोद क्रन्दितवती रुट रोदे ररास च वज्रभाणं वि-
लापं चकार रस शब्दे ॥ ५५ ॥ भ०

लौहेत्यादि । लौहस्येभे लौहाः तैर्वन्धैर्भनो हृदयं सम वन्धे बद्धं
ऋषिणि लिट् सुशब्दो वितर्के उत वज्रैण विनिर्ममे निर्मितं माङ् मान

उत्तोरिथ समुद्रं त्वं मदर्थेऽरीन् जिहिंसिय ।

ममर्थं चातिघोरां मां धिक् जीवितलघूकृतान् ॥ ५० ॥

न जिजीवासुखी तातः प्राणता रहितस्तया ।

मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयानकभार्यया ॥ ५८ ॥

इत्यन्तात्कर्मणि लिट् आतो लोपस्य द्विर्वचने चेति स्थानियद्वावात् द्विर्वचने ह्रस्वत्वे च रूपं यद्यन्तात् विना रामात् रामेण विना पृथग्विनेति मञ्जुमी न पुस्मोट त स्फुटितं सहस्रधा सङ्ख्याया विधार्थे धा ॥ ५६ ॥ ज० ५०

लौहवन्धैरित्यादि । लोहविकारैर्वन्धैर्मम मनः किं ववन्धे वद्धं अर्थात् विधात्वा वन्धौगवन्धक्वधक् वन्धे तु वितर्के किंवा वज्जेण तन्निर्मितं माल माने कर्मणि रूपद्वयं यस्माद्दामेण विना सहस्रप्रकारेण न स्फुटितं स्फुटिर्विसरणे विशब्दो रहितार्थः अन्यारभ्येति मञ्जुमी संख्याया धाच् प्रकारे इति धाच् ॥ ५६ ॥ म०

उत्तेरिथेत्यादि । मदर्थे मन्निमित्तं समुद्रमुत्तेरिथ उत्तीर्णोऽसि तृप्तलेत्वादिना एत्वाभ्यासलोपौ तथा अरीन्निजग्निथ निहतवानसि थनि रूपं यतो मदर्थे ममार्थे मरणावस्थाङ्गतोऽसि अतोऽतिघोरांमतिरौघं मान्मिक् जीवितलघूकृतं जीवत्याजितमहत्त्वात् ॥ ५७ ॥ ज० ५०

उत्तेरिथेत्यादि । हे प्रिय ! मदर्थे मत्प्रयोजननिमित्तं त्वं समुद्रं उत्तीर्णवान् तृप्तेरिभिवे ह्युत्वं तृप्तलेति अतएत्वं खिलोपश्च दृतोवक-इत्यत्र अठीटीपसेरिठप्रक्तेरिमोदीर्घाभावः अरीन् निजग्निथ हतवानसि हनलो गतौ वधे स्हजडश्च पाठान्तत इति पञ्चे इम् हनगमित्यादौ अणवित्यस्य क्वचिद्व्यभिचाराड्डोलोपः जिहिंसियेति पाठे हिंसधर्क हिंसे इत्यस्य रूपं ममर्थं च मृतेऽप्यसि मृडन्तौ मृडणीबोममिति नियमादन्यत्र पं नेमृतस्यपोऽदृक्स्फुरित्यनेन नेमस्तमित्यादिना प्राप्नइस् प्रतिषेध्यते मदर्थ इति सर्वत्र योज्यं अतोऽतिघोरां स्वामिघातकत्वेन मां धिक् जीवनेन लघूकृतं स्वामिनाशेऽपि जीवनाल्लघुत्वम् ॥ ५७ ॥ म०

न जिजीवेत्यादि । त्वया प्राणता जीवता अन प्राणने रहितो वियुक्तस्तातो दशरथो न जिजीव न जीवितः त्वयि मृतेऽपि जीवन्त्याः

सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽसून् जगर्हे लक्ष्णानि च ।

देहभाञ्जि ततः केशान् लुलुञ्च लुलुठे मुहुः ॥ ५९ ॥

जग्लौ दध्यौ वितस्तान क्षणं प्राण न विव्यथे ।

दैवं निनिन्द चक्रन्द देहे चातीवमनुप्रना ॥ ६० ॥

मया न किञ्चित्प्रयोजनं अनकभार्य्या या पापाणक इति सः ॥ ५८ ॥ ज० म०
न जिजीवेत्यादि । हे प्रिय ! प्राणता जीवतापि त्वया रहितः
सन् वियुक्तः सन् तव तातो दुःखितो न जीवितवान् जीवन्प्र्राणने
त्वयि ऋतेऽपि जीपन्त्या अनकभार्य्या कुत्सितभार्य्या मया किं प्रयो-
जनमित्येवं ररास चेति पूर्वेषु सम्बन्धः कुप्यकुत्सितावद्यखेटगह्वानकाः
सभा इत्यमरः ॥ ५८ ॥ म०

सा जुगुप्सामित्यादि । सा सीता पूर्वोक्तकारणादेव असून् प्राणान्
जुगुप्सानं प्रचक्रे निन्दितान् कतवती जुगुप्सन्त इति घञ् तदन्तस्य सनि
रूपं आसि प्रत्यये तु प्रचक्रइत्यनुप्रयोगो न घटते देहभाञ्जि शरीरिस्थान
लक्ष्णानि अवैधव्यसूचकानि च जगर्हे गर्हते स्व गर्हगर्भ वृत्तने मुहुः
केशान् लुलुञ्च अपनीतवती यथा लुलुठे पतिता ॥ ५९ ॥ ज० म०

सेत्यादि । सा सीता प्राणान् निनिन्द प्रियेण विनावस्थानात् युगुड्-
गोपनकुत्सयोः क्वचित्जगुप इति सन् इमोभावश्च कृमादेतेऽन्वेत्यादिना
अर्धनिन्दार्धनियमः त्यान्तत्वादास् सोपसर्गस्य कजोऽनुप्रयोगः किं वा
जुगुप्सामात्मनो निन्दां प्रचक्रे संख्याद् इति अः असून् लक्ष्णानि च
जगर्हे इत्यनेनान्वयः देहस्थितानि अवैधव्यचिह्नानि निन्दितवती गर्हेड्-
कुत्सने मुहुर्वारं वारं केशानुत्पाटितवती लुञ्चापनयने गतौ तथा लुलुठे
पतिता ॥ ५९ ॥ म०

जग्लौ वित्प्रादि । शोकभारात् जग्लौ ग्लानिङ्गता दध्यौ ध्यातवती
मुनः किं मया द्रष्टव्योऽसीति तस्तान् पीडय्या शब्दं कतवती स्तन शब्दे
न प्राणं न मूर्च्छिता न जिजीव निःसंज्ञत्वात् अन प्राणने अन आदेरिति
दीर्घत्वं विव्यथे लब्धसंज्ञा पीडिता व्यथोबिटीत्यभ्यासस्य सप्तसारणं
दैवं निनिन्द निन्दितवती दैविरूपमाचरितं त्वयेति चक्रन्द इतिता

आश्वासयाञ्चकाराय त्रिजटा तां निनाय च ।

ततः प्रजागराञ्चक्रुर्वानराः मविभीषणाः ॥ ६१ ॥

चिचेत रामस्तत्कच्छमोपाञ्चक्रे शुचाय मः ।

मनुप्रयास्य समापिष्ये विरुराव च लक्षणम् ॥ ६२ ॥

पुनर्मन्युना शोकेन देहे दग्धा कर्मणि लिट् ॥ ६० ॥ ज० म०

जग्लावित्यादि । सा जग्लौ ग्लानिं प्राप ग्लौ क्लमे दध्यौ चिन्ति-
तवती ध्ये चिन्तने नितभ्तान शब्दं चक्रे स्तनमि शब्दे क्षणं न प्राप
मच्छ्या निस्पन्दत्वाद् जीवितवती अनध्नु प्राणने प्राण्यक्षोण इत्यादिना
पाजिकं यत्वं विव्यथे लक्षसंज्ञा मती दुःखं प्राप व्यग्रमङ्गुः दुःखे चान्ते
व्यग्रपृष्ठेति खोज्जिः देवं निनिन्द निन्दितवती निट्कुम्भे चक्रन्द हरोः
मन्युना शोकेन अत्यर्थं देहे दग्धा टक्तौ टाहे कर्मणि रूपम् ॥ ६० ॥

आश्वासयामित्यादि । अथानन्तरं त्रिजटा रावणभगिनी तां
सीतामाश्वासयाञ्चकार आश्वासितवती विष्णुरक्षी टाशरयि, कथमस्य
विहूपं भविष्यतीति निनाय च तस्मात्पुष्पकाक्षीतवती तत उत्तरकानं
वानरा विभीषणेन सह प्रजागराञ्चक्रुः आलोचनां कृतवन्तः अत्रासुप्र-
योगे नात्मनेपदं पूर्वस्वानात्मनेपदित्वात् ॥ ६१ ॥ ज० म०

आश्वासयामित्यादि । अथानन्तरं रावणस्य भगिनी त्रिजटा रा-
क्षसी तां सीतां आश्वासयाञ्चकार तव प्रियो न मृत इति अशोकवनिकां
नीतवती च ततोऽनन्तरं विभीषणेन सह वानरा जायन्ति स्य रावणयो-
रद्वार्थमालोकयाञ्चक्रुरित्यन्ये जायन्तजागरे दरिद्राकाशकासजाशुप
इति पाक्षिक आम् ॥ ६१ ॥ म०

चिचेतेत्यादि । तत्कच्छ्रं शरवभङ्गुः खं रामश्चित्तं ज्ञातवान्
चित्ती संज्ञाने इत्प्रदात्तौ शुचा शोकेन ओपाञ्चक्रे कर्मणि लिट् उप-
विदेत्याम् स च मन्युः शोकः अस्य रामस्य समापिष्ये षड्विज्ञतः ओषार्थी
षड्वी तस्य लिटि व्यायः पीति पीभावः एरनेकाच इति यम् लक्षणञ्च
विरुराव शब्दितवान् वत्स ! जीवतीति ॥ ६२ ॥ ज० म०

समीहे मर्त्तुमानर्चे तेन वाचा खिलंबलम् ।
 आपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देयं विससर्ज च ॥ ६३ ॥
 आदिदेश स किष्किभ्यां राववौ नेतुमङ्गदम् ।
 प्रतिजज्ञे स्वयञ्चैव सुग्रीवो रत्नसां वधम् ॥ ६४ ॥

चिचेतेत्यादि । रामस्तत्कृच्छ्रं नागपाशवध्नरूपं चिचेत ज्ञातवान्
 चिती संज्ञाने अधानन्तरं शुचा शोकेन स रामः ओषाञ्चक्रे दग्धः उषु
 दाहे दरिद्राकाशकसैत्याम् अस्य रामस्य मन्युः शोकः समापिये संवृद्धः
 आष्यायीड् वृद्धौ प्यायः पीर्यङ्घ्योः लक्ष्मणञ्च विरुराव आहूतवान् रुज
 ध्वनौ ॥ ६२ ॥ म०

समीह इत्यादि । मर्त्तुं प्राणस्यक्तुं समीहे इच्छति स तेन
 रामेणाखिलं समस्तं बलं वाचा आनर्चे पूजितं भवद्भिः साध्वनुष्ठितं
 अस्त्रज्ञान्यमत्वापराध्यतीति कर्मणि लिट् तस्माच्चुट्त्विहल इति लुट्
 सुप्रोगञ्चापृच्छे अपृच्छति स आमन्त्रितवानित्यर्थः एहि तावद्दर्शनं मे
 देहि परिष्वजस्वेति आङ्निनुप्रच्छोरुपसंख्यानमिति तड् स्वञ्च देशं
 किष्किभ्यां विससर्ज प्रहितवान् ॥ ६२ ॥ ज० म०

समीहे इत्यादि । तेन रामेण मर्त्तुं समीहे समीहितं ईहड्
 चेष्टे भावे रूपं कर्त्तरीत्यनेत्र शुर्विजादेरामोऽनित्यत्वं ये वदन्ति तन्मते
 रूपमिदं समीहे ईडिषे समीहिरे इत्यादयश्चिन्या इति केचित् ऋषिव-
 चनादिति केचित् । न्यासकदादयोऽपि शुर्विजादे रामोऽनित्यत्वमाहुः
 समीहेइति पाठे इषुववाञ्छे तेन रामेण वाचा बलं आनर्चे पूजितं
 मत्कृते भवद्भिः किं न कृतं मङ्गाग्यात्तु सर्व्वं निष्फलमभूदिति अर्चक्-
 पूजेञ्चर्चेति चकारात् पूजे स्थानादादीति खेरान् कर्मणि रूपं रामः
 सुग्रीवं आपृच्छे आमन्त्रितवान् एहि मित् ! मां परिष्वजस्वेति प्रक्षौश
 क्षीण्ये विपराजीति मं ह्यां नवेप्रच्छामिति जिनिषेधः स्वदेशं किष्किभ्यां
 विससर्ज सुग्रीवं प्रस्थापयितुमारभे इत्यर्थः सृजौश्च विसर्गे ॥ ६३ ॥ म०

आदिदेशेत्यादि । सुग्रीवो राववौ किष्कीभ्यां नेतुः ङ्ङादिदेश

नागास्त्रमिदमेतस्य विपक्षस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः ।

विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदधौ रघूत्तमः ॥ ६५ ॥

ततो विजघटे शैलैरुद्धेलं पुद्गुवेऽम्बुधिः ।

वृक्षेभ्यः शृङ्गुपते पुष्पैर्विरिजुर्भासुरा दिशः ॥ ६६ ॥

स्वयं च रक्षसां विनाशं प्रतिजज्ञे अहमेव व्यापाद्यामीति सम्प्रतिभ्या-
भिति तद् सकर्मकार्यं वचनम् ॥ ६४ ॥ ज० म०

आदिदेशेत्यादि । स सुपीवो राघवो किष्किम्बुषां नेतुं अङ्गदं
आदिदेश उक्तवान् दिग्दृष्टो चकारादाने वर्तते आङ्गुष्पः कथनार्थः
मनोरमाकञ्चु दिश अतिसर्जने इति पठित्वा व्याचष्टे अतिसर्जनं दानं
विज्ञानं कथनं वेति स्वयञ्च रक्षसां बधं प्रतिज्ञातवान् ज्ञा अवबोधने स-
म्प्रेतेरस्यताविति समु ॥ ६४ ॥ म०

नागास्त्रमित्यादि । नागास्त्रमिदं नगराः एतस्य च विपक्षः शत्रु-
स्तार्क्ष्यसंस्मृतिः गरुडसंस्मरणं यत् संस्मरणादेवास्य शान्तिरिति एवं
विभीषणाच्छ्रुत्वा राघवस्तार्क्ष्यं दधौ ध्यातवान् ॥ ६५ ॥ ज० म०

नागास्त्रमित्यादि । इदं नागास्त्रं एतस्य नागास्त्रस्य शत्रुगरुड-
स्मरणं इति विभीषणात् श्रुत्वा राघवस्तं गरुडं प्रदधौ चिन्तितवान्
॥ ६५ ॥ म०

तत इत्यादि । ततो ध्यानानन्तरं तदात्मनवायुवेगाच्छैलैर्विजघटे
विघटितं भावे लिङ् अत्र धिरुद्धेलं वेनाभतिक्रम्य पुद्गुवे गतः
वृक्षेभ्यः सकाशात् पुष्पैश्च्युते च्युतं दिशश्च भासुराः सुपर्णपक्षप्रभाभिः-
प्रभासनशीलाः सख्यो रराजुः शोभन्ते स्म फणाञ्च सप्तानामित्येत्वपचो
रूपं तत्र वेद्यनुवर्त्तते ॥ ६६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततो ध्यानानन्तरं तत्पञ्चवायुवेगात् शैलैर्विजघटेर्वि-
घटितं घटिषड्भ्यं चेष्टे विपूर्णो विक्लेषसाक्ष भावे रूपं अम्बुधिः समुद्रो
वेलाभतिक्रम्य पुद्गुवे गतः सुङ् च सर्पण्ये वृक्षेभ्यः पुष्पैश्च्युते स्वलिप्तं
च्युतच्युतिरक्षरे भावे रूपं स्पर्णपक्षप्रभाभिर्भासनशीला दिशो राजन्ते

जगाह्विरेऽस्य धिं नागा ववौ वायुर्म्मनोरमः ।

तेजांसि शंशमाञ्चक्रुः शरवन्धा विशिञ्चिषुः ॥ ६७ ॥

अजिरेऽक्षतवद्योधा लेभे संज्ञाञ्च लक्ष्मणः ।

विभीषणोऽपि वभ्राजे गरुत्मान् प्राप चान्तिकम् ॥ ६८ ॥

अ राजृञ्जणदोषौ तृफलेति पक्षे एत्वाभावः ॥ ६६ ॥ भ०

जगाह्विरे इत्यादि । नागा भयादस्वुधिं जगाह्विरे प्रविष्टाः वायु-
स्तत्प्रभवो ववौ वाति अ तेजांसि रत्नादीनां शंशमाञ्चक्रुः अत्यर्थं प्रशां-
न्नानि शभेर्यङ्कुलुगन्तस्य रूपं एवञ्च ज्ञत्वा अनुप्रयोगे परस्मैपदं शरव-
न्धा विशिञ्चिषुः विशिष्टाः दूरत एव तत्प्रभावात् ॥ ६७ ॥ ज० न०

जगाह्विरे इत्यादि । नागा भयादस्वुधिं प्रविष्टाः गाह्वं खिलोऽहो
मनोरमो वायुस्तत्प्रभवः शुभस्त्वचकः स्वाभाविको वा वाति अ बालगन-
सिंहयो रत्नादीनां तेजांसि तत्तेजसा नृशं शान्तानि शसुभ्यदर्शने मूढ-
स्त्वतेति यङ् यङोऽङ्कु हित्वं अमजपेति खेर्नुष् त्यन्तत्वादासु शम-
थाञ्चक्रु रिति पाठे गरुडस्य तेजांसि नागाञ्जिवारयन्ति अत्यर्थः शराणां
बन्धा विशिष्टाः तत्प्रभावात् ॥ ६७ ॥ भ०

अजिरे इत्यादि । अक्षतवत् अक्षता इव योधा अजिरे दीप्यन्ते
अ फणाञ्च सप्तानामिये त्वपक्षे रूपं संज्ञाञ्चैतनां लक्ष्मणो लेभे प्राप्त्वानु
विभीषणोऽपि वभ्राजे सम्पन्ना मे मनोरथा इति अनेत्वपक्षे रूपं अन्ति-
कञ्च रामलक्ष्मणयोर्गरुत्मान् प्राप गरुतः पक्षिणस्तेऽनुजीवितयास्य स-
न्तीति सत्पृ यवादेराकृतिगणत्वात् मय इति बत्वं न भवति ॥ ६८ ॥ ज० भ०

अजिरे इत्यादि । योधा अक्षता इव अजिरे शोभन्ते अ भ्रा-
जृञ्जणदुच चकाराङ्गासि तृफलेत्यादिना पात्तिकमेतत् खिलोपञ्च संज्ञां
चेतसां लब्धवान् लभद्भोऽङ्प्रप्राप्तौ विभीषणोऽपि वभ्राजे समीहितं मे
सम्पन्नमिति एत्वाभावपक्षे रूपं गरुत्मान् गरुडो राघवस्यान्तिकं समीपं
प्राप गरुतः पक्षिणोऽनुजीविनः प्रशस्ता वा पक्षाः सन्त्यस्येति गरुत्मान्
क्वचिदपवादविषयेऽप्यत्यर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् सोऽङ्मभ्रपाह्वरित्यस्य
विषयेऽपि सत्परस्पर्यर्थ इत्यस्याभिनिवेशः वसोर्नः सेमप्युर्भतृथोरिति ज्ञापकात्

संप्रसर्शथ काकुत्स्थौ जज्ञाते तौ गतव्यथौ ।
 तयोरात्मानमाचख्यौ ययौ चाथ यथागतम् ॥ ६९ ॥
 खेतुस्त्वित्पिषुर्द्युमुरुचक्षुः पर्वतांस्तरुन् ।
 वानरा दद्रमुश्चाथ संप्रामं चाशशंसिरे ॥ ७० ॥
 डुठीकिरे पुनर्लङ्कां बुबुधे तान्दशाननः ।

कोङ्मभपाइतरित्यस्य कचिद्व्यभिचार इति देवीदासचक्रवर्तिनोक्तम् ।
 यथादिभ्यो मत्तगिति परः नदंतसाविति पदत्वनिषेधात् न नत्वम् ॥ ६८ ॥ भ०

संप्रसर्शेत्यादि । अथानन्तरं गरुत्मान् काकुत्स्थौ राघवौ पप्रसर्श
 स्पृष्टवान् तौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ तयोः काकुत्स्थयोरा-
 त्मानमाचख्यौ गरुत्मानहमिति कथितवान् वा लिटीति चञ्चिडः ख्याङ्
 ययौ चापि यथागतं तथा गतवान् ॥ ६९ ॥ ज० भ०

संप्रसर्शेत्यादि । अथानन्तरं स गरुत्मान् काकुत्स्थौ संप्रसर्श
 स्पृष्टवौ स्पृष्टितौ च स्पृष्टौ गतव्यथौ जज्ञाते जातौ जनीभ्यङ्जनने
 हनगमित्प्रङ्लोपः स्तुशुभिः शसादिति नस्य जः तयोः काकुत्स्थयोः
 स्थाने आत्मानं आचख्यौ कथितवान् अहं गरुड इति ख्यात् गतौ
 चञ्चिडः ख्याजादेशो वा यथागतं तथा ययौ गतः ॥ ६९ ॥ भ०

खेतुरित्यादि । अथानन्तरं वानराः हृष्टाः खेतुः शब्दितवन्तः
 तित्विषुः शोभिताः त्विषदीपदीप्तौ उद्येसुः उद्योगं चक्रुः पर्वतात्तुचक्षुः
 उत्क्षिप्तवन्तः दद्रसुः इतस्ततो भ्रान्ताः द्रमहमयीमृगतौ संप्रामञ्च शशं-
 सिरे अभीष्टवन्तः आङः शसि इच्छायां आदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ ७० ॥ ज० भ०

खेतुरित्यादि । अथानन्तरं वानराः खेतुर्जयशब्दं चक्रुः स्तनयचेति
 चकारात् शब्दे तृफलेति पत्रे एत्वं तित्विषुः दीप्यन्ते च त्विषौऽम्भासे
 उद्येसुः उद्यमं चक्रुः यमौङ्घ्रितौ पर्वतान् तरुंश्च उच्यन्तुः खेतुज-
 विदारयो हनगमित्प्रङ्लोपः दद्रसुः शत्रून् प्रतिजम्बुः द्रसुगतौ संप्रा-
 मञ्च आशशंसिरे इच्छन्ति च शन्सु हिंसास्तुत्योः आङ्पूर्वं इच्छामाह
 यदुक्तं आशंसतिः स्थादिच्छायां शंसतीति स्तुतौ पदमिति ॥ ७० ॥ भ०

जीवतश्च विवेदारीन् वस्त्रंशेऽसौ धृतेस्ततः ॥ ७२ ॥

सस्त्रंशे शरवन्धेन दिव्येनेति वुवुन्द सः ।

वभाजाय परं मोहमूहाञ्चक्रे जयं न च ॥ ७२ ॥

धस्त्राक्षोऽथ प्रतिष्ठासाञ्चक्रे रावणसम्मतः ।

सिंहास्यैर्युज्यते तस्य वृकास्यैश्च रथः खगैः ॥ ७३ ॥

डुडौकिर इत्यादि । पुनर्भूयो लङ्कां डुडौकिरे जग्मुः तान् वान-
रान् डौकितान् दशाननो वुवुधे बुद्धवान् जीवतश्चारीन् रामादीन् विवेद
ज्ञातवान् अन्यथा कथं वानरा डौकिता इति ततश्च धृतेः सकाशम्वभ्रंशे
भ्रष्टः ॥ ७१ ॥ ज० म०

डुडौकिरे इत्यादि । वानराः पुनर्लङ्कां डुडौकिरे जग्मुः डौकितौ-
कटिकड् गत्यां खेरौकारस्य ह्रस्वउकारः दशाननस्तान् वुवुधे ज्ञातवान्
बुध्नीङ्वेदने अरींश्च रामादीन् जीवतो विवेद जानाति स्म विदलमतौ
डाम्वाद्यामित्यस्याभावपक्षे रूपं तत धृतेः सकाशात् अस्मौ भ्रष्टः
ल्लभश्यचेति चकारादधःपाते ॥ ७१ ॥ म०

सस्त्रंश इत्यादि । दिव्येन शरवन्धेन सस्त्रंशे क्लृप्तं भावे लिट्
इत्येवं दशाननो वुवुन्द श्रुतवान् वुदि निशामने अघानन्तरं महामोहं
मूर्च्छाकरं वभाज संपते स्म न च जयमूहाञ्चक्रे वितर्कितवान्
॥ ७२ ॥ ज० म०

सस्त्रंशे इत्यादि । दिव्येन शरवन्धेन सस्त्रंशे क्लृप्तमिति स दशाननो
वुवुन्द श्रुतवान् ल्लङ्कान्सुड्भ्रंशे वुन्दिजूर्लनिशामने अघानन्तरं परं
मोहं मूर्च्छां वभाज भज जीभागसेवयोः स्त्रीयञ्च जयं न ऊहाञ्चक्रे
ऊहङ् वितर्केर्विजादीत्याम् ॥ ७२ ॥ म०

धूस्त्राच इत्यादि । अथ धूस्त्राक्षो रावणसम्मतो रावणेनानुज्ञातः
सन् भूते निष्ठात् इष्टव्या प्रतिष्ठासाञ्चक्रे गन्तुमिच्छां कृतवान् प्रपूर्वा-
त्तिष्ठतेः समवप्रतिभ्यः स्य इति तड् उपसर्गादित्यादिना षत्वं तस्य च
गन्तुमिच्छतो रथः खगैः आकाशगामिभिर्यानिः सिंहसुखैर्वृकसुस्यैश्च युयुजे
युक्तः कर्मणि लिट् ॥ ७३ ॥ ज० म०

त्वक्त्रैः संविद्ययुर्देहान् वाहनान्यधिशिश्यिरे ।

आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि ववञ्चुश्चाहवक्षितम् ॥ ७४ ॥

धूम्राक्ष इत्यादि । अध्यानन्तरं धूम्राक्षो राक्षसो रावणेन सम्मतो-
ऽनुजातः सन् प्रस्थातुमिच्छां चक्रे प्रतिज्ञानिर्णयेयादिना प्रपूर्वस्थाधा-
तोर्मं क्लिबादिति पत्व' सनः पत्वाभावात् जिम्बोः खेः सः प इति न
नियमः त्यान्त्वादासु तस्य रथः सिंहसुखैर्वकसुखैश्च खगैराकाशगामि-
भिर्युजुं युक्तः युजिषोऽञ् च युतौ कर्मणि रूपं कोक देहाष्टगो एक
इत्यमरः ॥ ७३ ॥ म०

त्वक्त्रैरित्यादि । धूम्राक्षसम्बन्धिनी नृभुजो राक्षसाः त्वक्त्रैः सन्नाहैः
त्वचं त्वायन्त इति देहान् संविद्ययुः छादितवन्तः व्येज् संवरण इत्यस्य न
धोबिटीत्यात्वप्रतिषेधः सिद्धभ्यासस्योभयेपामिति सञ्चरारण्यं वाहनान्य-
धिशिश्यिरे आरूढवन्तः एरनेकाचोयम् अधिशीङ्घिति कर्मसंज्ञा अस्त्रा-
ण्य्यानर्जुः गृहीतवन्तः अर्जप्रतिपक्षे अत आदेरिति दीर्घः तस्मान्नुट्-
द्विहलः आनर्जुरिति पाठान्तरं पूजितवन्तः आहवक्षितञ्च रणभूर्भि
ववञ्चुर्गताः वञ्चु गतौ ॥ ७४ ॥ ज० म०

त्वक्त्रैरित्यादि । नृभुजो राक्षसा धूम्राक्षसम्बन्धिनः तत्रैः सन्नाहै-
र्देहान् संविद्ययुराच्छादितवन्तः व्येजैवैतौ व्ययन्तेति खेर्जिः जिगं-
न्त्यः क्तितीति पक्षे जेरभावः नाव्येष्ट्यामिति आनिषेधः तेन एचोऽशित्या
इत्यस्य न प्रवृत्तिः यत्नायमायाव इत्यवादेशः त्वचं त्व'यत इति हनज-
नादिति डः एचोऽशि धा इत्यत्र अधितीति विपद्यसप्रसो तेनादन्तत्वात्
वाहनानि अश्वादीनि अधिशिश्यिरे आरूढवन्तः शीङ्खलजिम्बे अधि-
पूर्व आरोहणेऽपि शुभ्रोरित्यादिना यत्व' कर्त्तृश्रेण्यादिना श्रिया-
व्यायत्वेन टत्वे द्वितीया आरोहणार्थस्य सकर्मकत्वात् श्रीशोऽभिषेतेऽहि-
मित्वाटौ आरोहणार्थे तात्पर्याभावादाधारस्य न सत्व' अस्त्राणि आ-
नर्जुः जगृहः अर्ज्ज अर्ज्जने स्थानादादीः खेर र् आनर्जुरिति

अधुवास रथं तेये पुराच्चुच्चाव चाशुभम् ।

संश्रावयाञ्चकाराख्यां धूम्राक्षस्तवरे तथा ॥ ७५ ॥

निलिल्ये मूर्द्ध्नि गृध्रोऽस्य क्रूरा ध्वाङ्गा ववाशिरि ।

शिशीके शोणितं व्योम चचाल क्ष्मातलं तथा ॥ ७६ ॥

पाठे अर्द्धधातो रूपं आहवक्षितं रथभूमिं ववद्भुर्गतवन्तः वञ्चु
गत्याम् ॥ ७४ ॥ भ०

अधुवासेत्यादि । धूम्राक्षो रथमधुवास आरूढः उपान्वध्याङ्-
वस इति कर्मसंज्ञा पुरात् लङ्घातः तेये निष्क्रान्तः अयपयतयेत्यादिषु
तयिरनुदात्तेत् चुच्चाव च शब्दं कृतवान् अशुभं भयानकं क्षुशब्दे
आख्यां आत्मीयं नाम संश्रावयाञ्चकार आवितवान् तथा तत्वरे त्वरते
श्च युद्धाय ॥ ७५ ॥ ज० म०

अधुवासेत्यादि । धूम्राक्षो रथमधुवास आरूढः वसे ऐनिवासे
व्ययग्रहेति खेर्जिः कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं पुराङ्गङ्गायास्ते ये
गत. तयङ्गतिरक्षयोः तृफलेत्यादिना एत्वं खिलोपश्च अशुभमशोभनं
चुच्चाव कृतं क्षु लटुक्षुते आख्यां खनाम आवितवान् वानरानित्यर्थात्
क्षुलगतौ श्रुतौ जिः त्यान्तत्वादासु तथा युद्धाय त्वरां चक्रे जित्वर्षम-
ङ्क्षदे ॥ ७४ ॥ भ०

निलिल्य इत्यादि । अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्द्ध्नि गृध्रो निलिल्ये
निलीनः एरनेकाचो यण् ध्वाङ्गाः क्रूराः अशुभशंसिनः ववाशिरि वाशन्ते
श्च व्योम कर्त्तुं शोणितं शिशीके चरितवत् शीक सेचने इत्यनुदात्तेत्
तथा क्ष्मातलं पृथीतलं चचाल चलितम् ॥ ७६ ॥ ज० म०

निलिल्ये इत्यादि । अस्य धूम्राक्षस्य गच्छतो मूर्द्ध्नि गृध्रो निलीनः
क्षीञ्जय ओल्लिपि शुध्वोरिति यत्वं क्रूरा अशुभशंसिनो ध्वाङ्गाः काका
ववाशिरि वाशन्ते अपि शब्दात् शब्दे व्योम आकाशं कर्त्तुं शोणितं
शिशीके ववर्षे शीकङ् सेके क्ष्मातलं तथा चचाल चलति च चलगतौ
॥ ७६ ॥ भ०

ततः प्रजघटे युद्धं शस्त्राख्यासुः परस्परम् ।

वज्रशुराजुघूर्णुश्च स्ये मुञ्चुः कूर्दिरे तथा ॥ ७७ ॥

रुहजुर्भोजिरे फेणुर्बहुधा हरिराक्षसाः ।

वीरा न विभयाञ्चक्रुर्भीषयाञ्चक्रिरे परान् ॥ ७८ ॥

तत इत्यादि । ततो निमित्तादनन्तरं युद्धं प्रजघटे षटितं ते हरिराक्षसाः वक्ष्यमाणाः शस्त्राख्यासुः चिप्रवन्तः परस्परं वज्रशुः च्छिन्न-
वन्तः आजुघूर्णुः चक्रवद्वह्मन्ताः घूर्णतिरनुदात्तेत् स्येसुः शब्दं कृत-
वन्तः स्येसुः फणादित्वादेत् चुकूर्दिरे क्रीडितवन्तः ॥ ७७ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । अनन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रकृतं षटषड्मचेष्टे पर-
स्परं शस्त्राणि आसुश्चिन्निपुः हरिराक्षसा इत्यपिमन्त्रोक्तेनात्ययः कस्यु
इति परस्परं वज्रशुः ओज्रशुश्च्छेदे आं नवेप्रच्छामिति जिनिषेधः
आजुघूर्णुश्चक्रवद्वह्मन्ति स्य घूर्णञ्जगधमणे जुघूर्णुरे च वज्रशुरिति क्वचि-
त्प्राठः स्येसुः शब्दं चक्रुः स्यसुष्यध्वनने णित्वात् फणादिः तृफलेत्या-
दिना पात्रिकमेत्वं खिलोपश्च चुकूर्दिरे क्रीडितवन्तः कूर्दचक्रीडा-
याम् ॥ ७७ ॥ म०

रुहजुरित्यादि । रुहजुर्भग्नवन्तः भोजिरे शोभिताः बहुधा बहु-
प्रकारं फेणुर्गताः फणगतौ वीराः सात्विका न विभयाञ्चक्रुः न विभ्यति
स्य भीष्मीच्छ्रवांस्तुवच्चेत्याम् विभेतेः परस्त्रैपदित्वात् अनुप्रयोगे परस्त्रैपदं
परान् शतान् शौर्यं गुणयुक्ताः प्रयोजकाः भीषयाञ्चक्रिरे भीषयन्ते स्य
अत्र भीष्मोर्हृत्तुभयइति तड् अनुप्रयोगेऽपि ॥ ७८ ॥ ज० म०

रुहजुरित्यादि । हरयो वानरा राक्षसाश्च परस्परं रुहजुः भग्नवन्तः
रुजोशौभङ्गोभोजिरे शुशुभिरे आजुङ्घटुचेति चकाराङ्गाणि तृफलेति
पात्रिकमेत्वं खिलोपश्च बहुभिः प्रकारैः फेणुः फणमिणगतौ वीराः
युक्तान् विभयाञ्चक्रुः विभ्यति स्य जिभीलिभीत्यां पश्यां वाभीष्ठीति पात्रिकः
पश्याम् लीत्वात् ह्लादीरेदिः णुर्घुङ् इति गुणः परान् शतान् भीषयन्ते
स्य भीर्भीष्वेति भीषादेशो मञ्च त्वान्तत्वादात् ॥ ७८ ॥ म०

रक्तं प्रचुञ्चतुः क्षुणाः शिश्वियुर्वीणविचिताः ।
 अस्यतां शुशुवुर्वीणान् भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः ॥ ७९ ॥
 रणे चिक्रीड धूम्राक्षस्तं ततर्जानिलात्मजः ।
 आददे च शिलां साश्वं पिपेघास्य रथं तथा ॥ ८० ॥
 पपात राक्षसो भूमौ रराट च भयङ्करम् ।
 तुतोद् गदया चारिं तं दुध्रावाऽद्रिणा कपिः ॥ ८१ ॥

रक्तमित्यादि । केचित् क्षुणाः खण्डिताः सन्तो रक्तं प्रचुञ्चतुः
 प्रचरिताः केचित् शिश्वियुः विभाषाच्चैरित्यसम्भारणपक्षे रूपं वाष्पा-
 नस्यतां क्षिप्यतां योधानां भुजाः साङ्गुष्ठमुष्टयः अङ्गुष्ठमुष्टिसङ्घिताः
 शरविचिताः शरभिन्नाः शुशुवुः गताः गत्यर्थं दृष्टव्यं सम्भारणपक्षे
 रूपम् ॥ ७९ ॥ ज० स०

रक्तमित्यादि । केचित् क्षुणाः खण्डिताः सन्तो रक्तं चरन्ति ख
 च्चुत्तिरक्षरे केचित् विचिन्नाः सन्तः शिश्वियुः शोषयुक्ता बभूवुः द्वायो-
 ष्विर्गतदृष्टोः वाष्पान् अस्यतां क्षिप्यतां योधानां अङ्गुष्ठमुष्टिना सङ्घिता
 भुजाः शरविचिताः सन्तः शुशुवुः गताः प्रतिता इत्यर्थः श्वेर्जिर्वायङ्-
 खोरिति पाक्षिको जिः ॥ ७९ ॥ म०

रण इत्यादि । धूम्राक्षो रणे चिक्रीड क्रीडति स बमनिलात्मजो
 हनूमान् ततर्ज भर्त्सितवान् शिलामाददे च गृहीतवान् तथा शिलया
 अस्य धूम्राक्षस्य साश्वं रथं पिपेघ चूर्खितवान् ॥ ज० स०

रण इत्यादि । धूम्राक्षो रणे क्रीडितवान् क्रीडु खेले अनिला-
 त्मजो हनूमान् तं धूम्राक्षं ततर्जं तर्जभर्त्स्य शिलामाददे जम्पाह च
 आङ्पूर्वो दाजप्रहणे तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य अश्वेन सङ्घितं
 रथं पिपेघ धौपिपल्लवूर्गने ॥ ८० ॥ म०

पपातेत्यादि । राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ पपात पतितः सन् भयङ्करं
 रराट रटितमान् ततोऽरिं हनूमन् गदया तुतोद् आहतवान् तं
 राक्षसं स कपिः अद्रिणा दुध्राव व्यापादितवान् ॥ ८१ ॥ ज० स०

अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया ।

स रथेनाभिदुद्राव जुघुरे चातिभैरवम् ॥ ८२ ॥

पस्यन्दे तस्य वामाक्षि सस्यमुखाशिवाः खगाः ।

तान् वज्राजावमत्यासौ वभासे च रणे शरैः ॥ ८३ ॥

पपातेतप्रादि । धूम्राक्षो राक्षसो भूमौ पपात पतलजगत्याञ्च रराट् शब्दं चक्रे रट् वाचि ततः उल्लितः सन् गदया च अरिं हनूमन्त्वं लनोद पीडितवान् लुदशज्जीव्यथे कपिर्हनूमान् पर्यतेन तं राक्षसं दुधाव सारितवान् धुशिकम्पे अनेकार्थत्वाद्धिंसायामपि जघानेति क्वचित्पाठः दुद्रावेति क्वचित् ॥ ८१ ॥ भ०

अकम्पन इतप्रादि । ततो धूम्राक्षविनाशनचरं अकम्पनो राक्षसः रावणाज्ञया यु युजेति युद्धं चकमे इष्टवान् आयादय आर्द्धधातुके वेति णिङ्भावपक्षे रूपं सोऽकम्पनः रथेनाभिदुद्राव अभिसुखं गतः जुघुरे च शब्दं कृतवान् अतिभैरवं अतिभयानकं घुरभीमार्थशब्दयोरितप्रसुदात्तोत् ॥ ८२ ॥ ज० भ०

अकम्पन इतप्रादि । ततोऽनन्तरं अकम्पनो राक्षसो रावणस्याज्ञया योद्धुं चकमे इष्टवान् कसु कङ्क्षृहिं बारे इतप्रनेन जिङ्गोऽभावपक्षे रूपं सोऽकम्पनो रथेनाभिदुद्राव अभिसुखं गतः द्रुक्षुतौ गतौ अतिभैरवं अतिभयङ्करं जुघुरे शब्दञ्चकार घुर्घडीहिंसाज्यान्योः अनेकार्थत्वात् शब्देऽपि घुरशब्धनौ भीमार्थं इतप्रस्य भावे रूपं वा तेनेति विभक्तिव्यतप्रयेन सम्बन्धः क्वचित्परस्मैपदिनोऽप्यात्मनेपदित्वात् कर्तरि रूपं वा शब्दार्धघुरधातुरप्यात्मनेपदीति जयमङ्गला जुघोरेति क्वचित्पाठन्ति ॥ ८२ ॥ भ०

पस्यन्द इतप्रादि । तस्याकम्पनस्यानिमित्तत्वसूचकं वामाक्षि पस्यन्दे स्पन्दितं अशुभाच्च अशिवसूचकाः खगाः सस्यसुः शब्दं कृतवन्तः अनेत्वपक्षे रूपं तान् खगान् अवमतप्रावज्ञायासौ वज्राज गतः रथे शरैश्च वभासे शोभितम् ॥ ८३ ॥ ज० भ०

खमूयुर्वसुधामूतुः सायका रज्जुवत्तताः ।

तस्माद्बलैरपत्रपे पुप्रोथास्मै न कश्चन ॥ ८४ ॥

स भस्मसाञ्कारारीन् दुदाव च कृतान्तवत् ।

चुक्रोध माहृतिस्तालमुच्छे च महाशिलम् ॥ ८५ ॥

पस्यन्द इतप्रादि । अत्रुगलसुच्यते तस्याकम्पनस्य वामं चक्षुः स-
न्दते स्य स्यदिङ् ईषत्कम्पे अग्रुभस्मचकाः खगाः पक्षिणः सस्यसुः शब्दं
चक्षुः स्यसुष्यशध्वनने तृफलेतप्रादेरप्रष्टत्तिपत्रे रूपं असावकम्पनस्तान्
खगान् अवलतत्र अवज्ञाय वज्राज ब्रजगतौ रणे शरैश्च वभासे मासृङ्-
दीप्तौ ॥ ८२ ॥ ५०

खमितप्रादि । तेन सायका रज्जुवत्तता विस्तृताः सन्तः खमाका-
शमूयुराष्टतवन्तः वसुधाञ्च ऊवुश्चादितवन्तः वेज् तन्तुसन्ताने तस्य लिटि
वयिरादेशः वञ्चास्थान्यतरस्यामिति यकारस्य वकारादेशः तस्मादिति तम-
कम्पनं वीक्ष्य ल्यप् लोपे पञ्चमी त्रपे लज्जितं भावे लिट् तृफलेतप्रादिना
एत्वाभ्यासलोपौ अस्मै अकम्पनाय न कश्चित् पुप्रोध न प्रभवति स्य प्रोध-
पर्याप्ताविति खरितेत् अत्र कर्तुः क्रियाफलायोगान्नात्मनेपदं नमस्वस्ती-
तत्रल अलंशब्दस्य पर्याप्ताविति ह्यत्वात् तदर्थयोगे चतुर्थी ॥ ८४ ॥ ५०

खमूयुरितप्रादि । तेन रज्जुवत्तता विस्तृताः सायकाः खमाका-
शमूयुः वसुधाञ्च ऊवुः आष्टतवन्तः ऐङ् वेस्युतौ वेजोवयवेति पाक्षिको
वयादेशः व्ययपहेतप्रादौ व्ययप्रह्यत्वात् आंनवेप्रह्यामितप्रास्याप्रष्टत्तिः तेन
व्ययपहेतप्रादिना खेर्जिः अह्रस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिं यवः क्तितीतप्रस्य
प्रक्षद्वये रूपं तस्मात्तमकम्पनं वीक्ष्य वानरसैन्यैरपत्रपे लज्जितं त्रपूप-
सिङ् ह्यिय तृफलेतप्रादिना एत्वं खिलोपश्च भावे रूपं तस्मादिति अन्या-
रभ्येतप्रादिना यवर्थं पञ्चमी अस्मै अकम्पनाय कश्चन वीरो न पुप्रोध न
समर्थः प्रोधञ् पर्यापणे खेरोकारस्य ह्रस्व उकारः शक्तार्थेतप्रादिना
चतुर्थी ॥ ८४ ॥ ५०

स भस्मसादितप्रादि । सोऽकम्पनः अरीन् भस्मसाञ्कार कात्स्न्येन

यमायाकम्पनं तेन निरुवाप महापशुम् ।

वभ्रज्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवत् ॥ ८६ ॥

स विभ्रेष प्रचुचोद दन्तैरोष्ठं चखाद च ।

प्रगोपयाञ्चकाराशु यत्नेन परितः पुरम् ॥ ८७ ॥

भस्मभूतान् कतवान् कतान्त्वत् यम इव दुदाव सुष्ठु पीडितवान् दुदुत्प-
तापे तं दृष्ट्वा मारुतिस्तुक्रोध क्रुद्धः तालञ्च दृष्ट्वा महाशिश्वमत्प्रच्छ्रायं
उच्चस्त्रे उत्खातवान् अत्र क्रियाफलयोगात् तद् ॥ ८५ ॥ ज० म०

स भस्मसादितप्रादि । सोऽकम्पनोऽरीन् कात्स्न्येन भस्मीभूतांश्चकार
कात्स्न्यायत्थोरितप्रादिना चसात् कतान्त्वत् यम इव दुदाव पीडित-
वान् ट्ठोनद् उपतापे तं दृष्ट्वा मारुतिर्हूनमान् चुक्रोध क्रुद्धः क्रुधुल्ल-
यीकोपे महाशिश्वमतिदीर्घं तालिदृष्टञ्च उत्खातवान् खलुञ्ज्पिदारणे
हनगमित्प्रङ्खलोपः ॥ ८५ ॥ म०

यमायेतप्रादि । तेन तालेन स चाकम्पनं महापशुमिव यमाय
निरुवाप दत्तवान् निष्पूर्वोऽपिदाने वर्त्तते तत्र धातोर्यजादित्वात् सम्प्र-
सारणं न भवति अकिच्चात् अभ्यासस्य खिति भवतेऽत्र तस्मिन्निहते
शोकोऽग्निरिव रावणं वभ्रज्ज दग्धवान् ॥ ८६ ॥

यमायेतप्रादि । तेन तालदृष्टेण हनूमान् अकम्पनं महापशुमिव
यमाय निरुवाप दत्तवान् वपौञ्ज्द्वैस्रण्डतन्तुवीजोऽथोः निष्पूर्वोदाने
वर्त्तते व्ययप्रहेति खेर्जिः तस्मिन्नकम्पने निहते सति शोकोऽग्निरिव
रावणं वभ्रज्ज ददाह असृजज्जौशपाके भ्रष्टभोरिति सस्य दत्त्वे स्तुष्टु-
भिश्च शादिति जः अस्जोऽरेणौ भर्ज्ज्वेतस्याप्रवृत्तिप्रचो रूपम् ॥ ८६ ॥ म०

स विभ्रेतप्रादि । स राजा विभ्रेष चलितः भ्रेष चलने स्वरितेत्
प्रचुचोद क्रोधाह्लोष्टादीन् चूर्णितवान् ओष्ठञ्च दन्तैश्चखाद दद्वान्
पुरं लङ्गां समन्तात् यत्नेन प्रगोपयाञ्चकार रक्षितवान् गुपू रक्षण इत्य-
दात्तेत् आयप्रतप्रयान्त्वत्वादास् ॥ ८७ ॥ ज० म०

स विभ्रेषेतप्रादि । स रावणो विभ्रेष चलितः धैर्यादितप्रथात्

प्रहस्तमर्थयाञ्चक्रे योडु, मङ्गु, तविक्रमम् ।

किं विचारिण राजेन्द्र ! युद्धार्था वयमित्यसौ ॥ ८८ ॥

चक्राणाशङ्कितो योडु, मुत्सेहे च महारथः ।

निवेमिरेऽस्य योद्धारश्चकृपे चाश्वकुञ्जरम् ॥ ८९ ॥

अपृञ्चलने क्रोधात् प्रचुनोद लोटादीन्, चूर्खितवान्, अधौदुदिरक्तुदि
दन्तैरोष्ठं चखाद दष्टवान्, खादूभक्षणे खद स्थैर्ये बधे वा पुरं लङ्गां
परितः समन्तात् आशु शीघ्रं यत्नेन प्रगोपयाञ्चकार रक्षितवान्, युप्-
रचे वाऽरे इति प्राचिक आयः तत्रान्तत्वादात् ॥ ८७ ॥

प्रहस्तमित्यादि । अङ्गुतविक्रमं प्रहस्तं रावणो योडुं, युध्यस्वेत्यर्थ-
याञ्चक्रे प्रार्थितवान् अर्थ उपयाच्ञायाभिति चौरादिक आत्मनेपदी
वचनात् असौ प्रहस्तः प्रार्थितश्चक्राण्य वभाषेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः हे
राजेन्द्र ! युद्धार्था वयं युद्धप्रयोजनाः ततश्च किं विचारेणेति ॥ ८८ ॥ ज० म०

प्रहस्तमित्यादि । रावणः अङ्गुतविक्रमं प्रहस्तं योडुं, प्रार्थित-
वान् अर्थत्कड्याचने असौ प्रहस्त इति चक्राणेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
किं चक्राणेत्याह हे राजेन्द्र ! किं विचारेण यतो वयं युद्धप्रयोजना एव
॥ ८८ ॥ म०

चक्राणेत्यादि । उक्त्वा च स महारथो योद्धा अशङ्कितो निर्भयः
सन् योडु, मुत्सेहे उक्त्वाहं कृतवान् अस्य योद्धारो रावणेन निवेमिरे निय-
मिता अन्येन सह एतावद्भिर्योद्भव्यमिति कर्म्मणि लिट् अश्वकुञ्जरं चकृपे
सञ्जीवतं पशुदन्तै कवज्जावः कपेरोलः ॥ ८९ ॥ ज० म०

चक्राणेत्यादि । पूर्वोक्तं चक्राण्य उक्तवान् कथं च शब्दे उक्त्वा
महारथोऽसौ निःशङ्कः सन् योडु, मुत्सेहते स्म अस्य प्रहस्तस्य अचुजी-
विनो योद्धारो रावणेन निवेमिरे नियमिताः प्रहस्तेनैव सह
एतावद्भिर्योद्भव्यमिति यमौ उचिरतौ निपूर्वो नियममाह कर्म्मणि
रूपं अश्वकुञ्जरं चकृपे सञ्जीवतं कपुङ्चकल्पने कपः कृपोऽकपाटौ
अश्वश्च कुञ्जराश्चेति समाहारद्वन्द्वः सेनाङ्गत्वात् समाहार, इति परः ।

युयुजुः स्यन्दनानश्चैरौजुर्देवान् पुरोहिताः ।

अनर्चुर्ब्राह्मणान् सम्यग्वाशिष्ठश्चाशंसिरे ॥ ६० ॥

जह्निरे मूर्ध्नि सिद्धार्था गावश्चाक्षेभिरि भटैः ।

प्रचुक्षुवुर्भ्रष्टास्त्राणि जिज्ञासाञ्चक्रिरे हयान् ॥ ६१ ॥

सहान् रथो यस्य स तथा महारथशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति तथाच रथेनैकेन यो वीरः शक्ति शत्रुकुलं महत् । महारथः स विज्ञेयः संप्रामेषु परायण इति ॥ ८६ ॥ भ०

युयुजुरित्यादि । स्यन्दनान् रथान् अश्वैर्युयुजुः युङ्गन्ति स्म पुरोहिताः देवानीजुः पूजितमन्तः यजादित्वात्मसारणं ब्राह्मणानानर्चुः पूजितमन्तः ते च पूजिताः आशिष्ठः आशशंसिरे उदितमन्तः आङ्-शासु इच्छायामनुदात्तेत् शास इत्वे आङ्-शासोः क्रापु-ज्ञानमित्याशीः ॥ ६० ॥ ज० म०

युयुजुरित्यादि । अश्वैः स्यन्दनान् रथान् युयुजुः सङ्गृह्यन्ति स्म सारथय इत्यर्थात् युजिधौञ्चयुतौ युजकसंयमे इत्यस्य भ्वादिपक्षे वा ह्यं पुरोहिता देवान् यजन्ति स्म यजैजौ देवाच्चादानसङ्गतिव्यतौ कर्तुः फलवत्त्वाभावात् पं व्यथप्रहेति खेर्जिः ग्रहस्वरूपाद्योरिति भूयस्य जिः ब्राह्मणांच पूजयन्ति स्म स्थान्तादादीति अच् : खेरान् ते ब्राह्मणा अर्चिताः सन्तः आशिष्ठश्च आशशंसिरे इच्छन्ति स्म आङ्ः शन्-सु इच्छायां आशशासिरे इति पाठे आङ्ः शास इच्छायामपि ॥ ६० ॥ भ०

जह्निरे इत्यादि । भटैर्योधैः सिद्धार्थाः सर्षपाः मूर्ध्नि जह्निरे जडाः गावश्चाक्षेभिरि स्मृष्टाः कर्मणि लिट् महास्त्राणि प्रचुक्षुवुः तेजितवन्तः तथा तैर्योधैः पार्थित इति क्षु, तेजने भटाः हयान् जिज्ञासाञ्चक्रिरे ज्ञातुमिच्छां कृतवन्तः किमेते योद्धुं क्षमा नेति ज्ञान्शुद्धशंसन इत्यात्मनेपदित्वाटनुप्रयोगेऽपि तड् ॥ ६१ ॥ ज० म०

जह्निरे इत्यादि । भटैर्योधैर्मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेतशर्षपा जह्निरे जडाः सङ्गनार्थं वहैजौप्रापणे व्यथप्रहेति खेर्जिः ग्रहरूपाद्योरिति

ललुः खड्गान् मसार्जुश्च ममृजुश्च परश्वधान् ।

अलञ्चक्रौ समालेभे ववसे वुभुंजे पपे ॥ ८२ ॥

जहसे च क्षणं यानैर्निर्जग्मे योद्धिभिस्ततः ।

विप्रान् प्रहस्त आनञ्च जुहाव व विभावसुम् ॥ ८३ ॥

प्रकतेर्जिः गावश्च आलेभरे स्मृष्टाः लभद्वौड्प्रप्राप्तौ आङ्पूर्वः स्मृष्टः
नेऽरि कर्मणि रूपं मङ्गास्त्राणि प्रचुक्षणुः तेजितवन्तः भटा इति विभ-
क्तिव्यत्ययेनानुपज्यते ऋणु ल तेजने हयान् ज्ञातृभिच्छां चक्रुः किनेते युङ्-
कुशला न वेति ज्ञा अवबोधने स्मृष्टशनसुतेति मम् ॥ ८१ ॥ भ०

ललुरित्यादि । खड्गान् ललुर्दहीतवन्तः ता आदाने मसार्जुश्च
विशुद्धान् कृतवन्तः तथा परश्वधान् परमृन् शोधितवन्तः मृजेरजादौ
संक्रमे विभाषा वृद्धिः योद्धृभिर्वक्ष्यमाणैः अलञ्चक्रौ अलङ्कृतं समालेभे
समालम्बं ववसे च्छादितं वष आच्छादने वुभुंजे भुक्तं पपे पीतं
भावे लिट् ॥ ८२ ॥ ज म०

ललुरित्यादि । भटाः खड्गान् मृहीतवन्तः ललु पहे मसार्जुः
खड्गान् शुद्धान् चक्रुः तथा परश्वधान् परमृन् ममृजुः शोधितवन्तः
मृजलशुद्धौ मृजोऽङ्कङिति त्रिः इति रूपद्वयं अलञ्चक्रौ योद्धृभिरिति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः समालेभे अलुलेपनं कृतं ववसे आच्छादनं कृतं वसलसृतौ
वुभुंजे भुक्तं वृजघोत्राण्ये भक्ष्ये पपे पीतं पापाने सव्वत्वा भावे ठी
॥ ८२ ॥ भ०

जहसे इत्यादि । क्षणं जहसे हसितं यानैः करणभूतेः निर्जग्मे
निर्गतं ततः प्रहस्तः विप्रान् गोसुवर्णादिदानेन आनञ्चं पूजितवान्
विभावसुं चाग्निं आज्यादिना जुहाव प्रीणितवान् ॥ ८३ ॥ ज० म०

जहसे इत्यादि । योद्धृभिः क्षणं जहसे हरितं यानै रथादि-
भिर्निर्जग्मे योद्धुं निर्गतं ततोऽनन्तरं प्रहस्तो विप्रान् आनञ्चं पूजितवान्
विभावसुं अग्निं जुहाव प्रीणितवान् छल्लिहोमेऽदने च इहानेकार्थत्वात्
प्रीणनेऽपि ॥ ८३ ॥ भ०

संवर्गयाञ्चकाराप्तान् चन्दनेन लिलेप च ।

चचाम मधु माध्वीकं त्वक्त्वाञ्चाचकचे वरम् ॥ ८४ ॥

उष्णीषं सुमुचे चारु रथञ्च जुजुषे शुभम् ।

आललम्बे महास्त्राणि गन्तुं प्रवृत्ते ततः ॥ ८५ ॥

आजघ्नूस्तूर्यं जातानि तुष्टुवुञ्चानुजीविनः ।

रजः प्रवृत्ते घोरं घोषश्च व्यानशे दिशः ॥ ८६ ॥

संवर्गयामित्यादि । आप्तान् विश्वासिनः संवर्गयाञ्चकार कटकादि-
प्रदानेन संवर्गितवान् संवर्गं करोतीति ख्यन्तस्य रूपं चन्दनेन लिलेप
समालम्बवान् गृहीता द्राक्षा तस्या विकारः माध्वीकं मधु चचाम त्वक्त्वाञ्च
सङ्ग्रहणं परं श्रेष्ठं आचकचे बद्धवाम् कच बन्धन इत्यनुदात्तेत्
॥ ८४ ॥ ज० म०

संवर्गयामित्यादि । प्रहस्तः आप्तान् जनान् संवर्गयाञ्चकार सम्भा-
वितवान् सजातीयसमुदायो वर्गः दक्षिणहस्तादिदानेन शपथपूर्वकं
संवर्गितवान् सगृहीतवानित्यर्थो वा संवर्गं करोतीति जिः चन्दनेन लिलेप
लेपनं कृतवान् ज्वलितपौषपञ्जलेपे मधु माध्वीकं मद्यं चचाम वरं श्रेष्ठं
त्वक्त्वं कचञ्चाचकचे बद्धवान् कचङ्कवन्धत्विधोः ॥ ८४ ॥ म०

उष्णीषमित्यादि । उष्णीषं शिरस्त्राणं सुमुचे रथञ्च जुजुषे
जुषिरनुदात्तेत् महास्त्राणि आललम्बे गृहीतवान् लवि अवस्त्रं सन
इत्यनुदात्तेत् तत उत्तरकालं गन्तुं प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥ ८५ ॥ ज० न०

उष्णीषमित्यादि । चारु उष्णीषं शिरस्त्राणं सुकुटं वा सुमुचे
परिदधे सुचल्लशपज्जौ मोक्षे परिधानेऽपि दृश्यते उष्णीषञ्च शिरोवेष्टे
किरीटे लक्षणात्तर इति विश्वः । शुभं शोभमानं रथं जुजुषे सेवितवान्
आहूद इत्यर्थः । शङ्गीजि जुषसुदिसेवे महास्त्राणि आललम्बे जपाह
लविङ्क्षंसने च ततोऽनन्तरं गन्तुं प्रवृत्तः वृत्तुङ्क्ल वृत्तने ॥ ८५ ॥ म०

आजघ्नूरित्यादि । तूर्यं जातानि वाद्यसमूहान् आजघ्नूः ता-
डितवन्तः तन्नियुक्ता इत्यर्थात् आङ्गोयमह्न इति तङ् न भवति

तं यान्तं दद्रुमुष्टाः क्रव्यादश्च सिधेविरि ।

आवबुर्व्वीयवी घोराः खादुक्ताश्च प्रचक्षरः ॥ ६७ ॥

सस्यन्दे शोणितं व्योम रणाङ्गानि प्रजज्वलुः ।

रथाः प्रचक्षलुः साश्वा न ररंहाश्चकुञ्जरम् ॥ ६८ ॥

सकर्मकत्वात् अनुजीविनश्च द्रष्टुः जय जीवेति स्तुवन्ति च पदचौभाहोरं
रजः प्रवृधे वर्द्धते च घोषश्च कलकलशब्दः दिशो व्यानश्च व्याप्तवान्
॥ ६६ ॥ ज० म०

आजगुरित्प्रादि । त्वय्यसमूहान् आजग्नूः वाद्यकारास्ताडित-
वन्तः आत्माङ्गटादितप्रस्यापिप्रयः आत्माङ्गकर्मकत्वाभावात् हनगमितप्र-
ङ्गलोपः अनुजीविनो जय जयेति स्तुवन्ति च स्तुलस्तुतौ क्लिषादिति
पत्वे षुभिरिति टः घोरं भीषणं रजो वर्द्धते च प्रवृध इति क्वचि-
त्पाठः घोषः कोलाकलश्च दिशो व्याप्तवान् असूडन्व्याप्तिसंहतयोः
स्थानादादीति खेरान् ॥ ६६ ॥ म०

तं यान्तमित्प्रादि । तं प्रहस्तं यान्तं अशुभसूचकाः दुद्रुवुर्गत-
वन्तः क्रव्यादश्च ष्ट्रगालाः सिधेविरि सेवितवन्तः वायवो घोराः पांशु-
प्राहिण्यः आवबुः सस्यन्दाहानि च उल्काश्च तदा तस्मिन् काले प्रच-
क्षरः पतिताः चर सञ्चलन इत्यकर्मकः ॥ ६७ ॥ ज० म०

तं यान्तमित्प्रादि । मृधा अशुभसूचकाः पक्षिणस्तं यान्तं गच्छन्तं
प्रहस्तं दद्रुमुर्गतयनः दुद्रुवुरिति पाठे द्रुसुग्नौ क्रव्यादः ष्ट्रगालाः से-
वितवन्तः सेटङ् सेवने खेरेकारस्य ह्रस्वकारः घोराः प्रतिकूला वायवः
सर्वतो वान्ति च बालगमनहिंसयोः तदा तस्मिन् काले उल्काः प्रचक्षरः
आकाशात् पतन्ति च चर सञ्चलने ॥ ६७ ॥ म०

सस्यन्द इत्यप्रादि । व्योम कर्त्तुं शोणितं सस्यन्दे सिञ्चति च
स्यन्दिः सकर्मकः रणाङ्गानि खड्गादीनि जज्वलुः ज्वलन्ति च साश्वाः
सहाश्चैः रथाः प्रचक्षलुः खलन्ति च अश्वकुञ्जरं न ररंह न गतम् ॥
६८ ॥ ज० म०

प्रतोदा जगलुर्वाभमानञ्चुर्यञ्जिया मृगाः ।
 ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनाम्पि निःस्वनैः ॥६६ ॥
 भिमिह रक्तं हस्त्यश्वं राक्षसाश्च नितिष्ठिवुः ।
 ततः शुशुभतुः सेने निर्देयञ्च प्रजङ्गतुः ॥ १०० ॥
 दिद्विषुर्दुद्रुवुश्चक्षुश्चक्षुः सुषुषुर्हताः ।

सखन्द इत्यादि । व्योम आकाशं कर्तुं शोणितं स्रवति स्र
 खन्दूङ्क्षुतौ रणाङ्गानि खड्गादीनि च्वलनि स्र ज्वलजमचलत्वयोः
 अश्वैः सह रथाः स्खलनि स्र स्खलमिचये चले अश्वकुडुरं कर्तुं न ररं ह
 न जगाम रहितगत्रां नेहाञ्चक्रे इति पाठे न चेष्टते स्वेतप्रथः ॥६६॥भ०

प्रतोदा इत्यादि । प्रतोटाः जगलुः हस्तेभ्यो गलिताः गल अदने
 अनेकार्थत्वात्पतनेऽपि मृगाः दक्षिणाः यत्राह्वाः कृष्णसाराः यज्ञतिर्-
 ग्भ्यां प्रखञ्जौ वामरङ्गमानञ्चुः गतवन्तः अत आदेरिति दीर्घः तस्मा-
 न्नुट्विहलः भूर्द्दाल विदीर्णा जङ्गालेति पाठान्तरं चचातेत्यर्थः
 कपिनिःस्वनैर्द्यौराकाशं पुपूरे पूर्णं दिवः पूरणनिसित्तं यतः कपयो
 हर्षान्तद्विनाशस्त्वचका एवमाचरन्ति ॥ ६६ ॥ ज० म०

प्रतोदा इत्यादि । संरथिहस्तात् प्रतोदास्ताडनदण्डाः गलिताः
 गलभञ्जे अनेकार्थत्वात् पतनेऽपि यत्राह्वा मृगाः कृष्णसारादयो वामं
 भागं गताः अञ्चुन्तिटोक्तौ गतौ आनञ्चुरिति पाठे अनजूर्धज्यक्ति-
 गतिश्चचये भूर्द्दाल विदीर्णा दलमिभेदे जङ्गालेति पाठे ह्वलमचाते
 कपीनां निःस्वनैः द्यौराकाशं पुपूरे पूर्णं तद्याशुभं दृष्ट्वा कपीनां हर्ष-
 निःस्वनो जात इति भावः परीक्षुपत्तौ ॥ ६६ ॥ भ०

भिमिहेत्यादि । हस्त्यश्वं वटं रक्तं भिमिह भूच्छितवदित्यर्थः मिह
 सेचने राजाश्व स्वरक्तं निति ः गिरश्चतः तता दुर्निमित्तादनना
 ते सेने सन्नद्धे शुशुभतुः शोधि वत्यौ निर्देयं प्रजङ्गतुः प्रहृतवत्यौ ॥
 १०० ॥ ज० म०

चिखादिरे चखादुश्च विलेपुश्च रणे भटाः ॥ १०१

प्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिहिंसुर्दृष्टुस्तथा ।

वानराः कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तन् ॥ १०२ ॥

जगुर्नाव स शस्त्रीघैर्वानराणामनीकिनीम् ।

श्यासु च बहून् योधान् जीवितेन विवेच च ॥ १०३ ॥

मिमेहेत्यादि । हस्तप्रथं कर्त्तं रक्तं मिमेह सूत्रितवत् मिहौ सिचि
राज्यसाय रक्तं निधीवन्ति स्य षिवु निरमने षिवजाद्योरिति पाञ्चिकः
खेस्तकारः तत देडशानङ्गलनिमित्तानन्तरं द्वे सेने शुशुभतः शुभशुन्-
भदीपनहिंसयोरित्यस्य रूपं शुभ्लड् दीप्तौ क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि पर-
स्यै पदित्वमिति केचित् । निर्देयञ्च प्रहारं चक्रतः ह्यज ह्यत्रास् ॥१००॥म०

दिद्विषुरितप्रादि । रणे भटाः दिद्विषुः परस्परं द्विषवः द्विष
अप्रीतौ डद्वुवुः अभिसुखं गतवन्तः द्यु अभिगमने चक्षुः उद्वनन्तः का
केदने हताश्चक्षुः सूच्छां गतवन्तः सुपुपुः भूमौ पतताः वच्यादिना
सम्प्रसारणं चखादिरे खादिताः कर्म्मणि लिट् चखाडुः खादितवन्तः
विलेपुश्च विलेपं कृतवन्तः अत एकहर्लान्नेत्रत्वम् ॥ १०१ ॥ ज० म०

दिद्विषुरितप्रादि-। भटा रणे द्वेषं चक्रुः द्विषौज्वरे डद्वुवुः अभि-
सुखं जग्मुः द्युप्रलभिसर्षणे चक्षुश्चिद्वनन्तः को लूनौ हताः सन्तश्चक्षु-
र्भोहं गताः जिह्वस्यक्लृप्तभिर्गर्लानौ सुपुपुर्भूमौ पतताः स्वपौज्विशये अनेन
पतनं लज्यते व्यथयहेति खेज्जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेज्जिः च-
खादिरे अन्यैः खादिताः चिखिदिरे इति पाठे दैन्यं गताः खिदड्धौ
दैन्ये चखादुश्च अन्यान् खादितवन्तः खाडुः भक्षणे विलेपुर्वाविनापं
चक्रुः क्लृप्तपभाषे विपूर्वः परिदेवने ॥ १०१ ॥ म०

प्रहस्तस्येतप्रादि । अमातयान् सचिवान् प्रहस्तस्य पुरोऽग्रतः वानरा
जिहिंसुर्हृतवन्तः तथा दृष्टुः परिभूतवन्तः जिष्टुषाप्रागल्भ्ये तेषु कर्म्म-
वानरैर्यत्कृतं रक्षसां सेनानीः प्रहस्तः न चक्षमे न क्षरते स्य ॥१०२॥
ज० म०

आससञ्ज भयं तेषां दिङ्मुने च यथा रविः ।

नाययास द्विषां देहैर्जगाहे च दिशो दश ॥ १०४ ॥

केचित् स बुकुटुर्भीता लेजिरेऽन्ये पराजिताः ।

प्रहस्तश्चैतयादि । वानराः प्रहस्तश्च पुरोऽभ्यतोऽसातग्रान् हिंसन्नि-
स्त्र हिंसधिकिंहिंसे असा सञ्जार्थं तत्रवाद्वाचिरेत्प्रादिना त्वः तथा दधृदुः
ञ्जिष्टपान प्रागल्भ्ये तद्वाजरैः कृतं कर्म रक्षसां सेनानीः प्रहस्तो न
क्षमते स्त्र क्षमूड् अिसर्षे ॥ १०२ ॥ म०

जर्णुनावेत्यादि । स सेनानीर्वाणराणाभनीकिनीः सेनाः शस्त्रोहर्णु-
नाव आच्छादितवान् जर्णुं तेषुवज्जावादितीजादेरित्याम् न भवति शश्यास
च योधान् शस्त्र हिंसायां जीवितेन च विवेच च पृथक्कृतवान् विचिर-
पृथग्भावे इति रुधाद्यौ खरितेत् ॥ १०३ ॥ ज०म०

जर्णुनावेत्यादि । य प्रहस्तो वानराणां अनीकिनीं सेनां शस्त्रसमूहैः प्रोर्णु-
नाव आच्छादितवान् जर्णुलञ् आच्छादने विजादीत्यादौ जर्णुव-
र्ज्जनात्नाम् नाजलादेरादिर्हिः स्यादौ नवद्वीय इति वचनात् नोरेव द्वित्वं
बहून् योधान् शशास जघान उशसवधे जीवितेन च विवेच पृथक् कृत-
वान् विचिर्बिधौऽपृथक्त्वे ॥ १०३ ॥ म०

आससञ्जोत्यादि । तेषां योधानां बुयुत्सूनां भयमाससञ्ज आलम्बं
सञ्जसङ्ग इतप्रकर्मकः प्रहस्तश्च रविरिव दिङ्मुने द्योतते स्त्र द्युतिस्वार्थः
सम्प्रसारणमित्यभ्यासश्च सम्प्रसारणं नाययास बुध्यमानो नाशयति स्त्र
यसुप्रयत्ने द्विगद्देहैश्च शत्रुक्रायैः करणभूतैः दश दिशो जगाहे अवष्ट-
भ्यवान् ॥ १०४ ॥ ज०म०

आससञ्जोत्यादि । प्रहस्तस्तेषां वानराणां भयं आससञ्ज आरो-
पितवान् सन्जौञ्जितङ्गे अन्तर्भूतज्जार्थोऽल बोध्यः सन्जेरकर्मकत्वात्
किं वा भयं कर्तुं आससञ्ज आसक्तवत् प्रहस्तो रविरिव द्योतते स्त्र
द्व्युत्खल्लपि अपिशब्दात् द्व्युत्वां द्व्युत्स्वार्थोः खेर्जिरिति जिः बध्यमा-
नोऽपि नाययास नायास प्राप इत्यस्ययतने आङ्पूर्बः अमे द्विषां देहैः
क्षपिशरीरैः करणभूतैः दश दिशो जगाहे विष्टभ्यवान् ङगाह्विलोङ्क्षे

संप्रामाद्वभ्रशुः केचित् यथाचुश्चापरिऽभयम् ॥ १०५ ॥

एवं विजिग्ये तां सेनां प्रहस्तीऽतिदर्पं च ।

शशाम न च संक्रुद्धो निजुगोप निशाचरान् ॥ १०६ ॥

केचिदित्यादि । केचिद्गीताः सन्तः सञ्जुक्तुः सङ्घुटिताः निष्प्र-
यत्नाः स्थिता इत्यर्थः कुटकौटिल्ये अन्ये पराजिताः सन्तः लेजिरे
भर्त्सिताः प्रहस्तेन सृगा इव कातरा यूयमिति लजलाजिभर्त्सने कर्मणि
लिट् केचित् संप्रामाद्वभ्रशुः पलायिताः भ्रसुभ्रंशु अश्रः पतने अपरे
चामयं यथाचुः याचितवन्तः ॥ १०५ ॥ ज० म०

केचिदित्यादि । केचन भीताः सन्तः सञ्जुक्तुः कौटिल्यं प्रापुः
कुटिलयुद्धाश्रयणात् कुटशिकौटिल्ये अन्ये पराजिताः लेजिरे प्रहस्तेन
भर्त्सिताः लजभर्त्सने कर्मणि रूपं केचित् संप्रामाद्वभ्रशुः पलायिताः
लभन्शुलभंशु च चकारादश्रःपाते अपरे चामयं देहीति याचितवन्तः
टुडुयाचृञ् याचने ॥ १०५ ॥ म०

एवमित्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण प्रहस्तस्तां सेनां विजिग्ये जित-
वान् विपराभ्यां जेरिति तड् संलिटोजेरिति कुत्वं अतिदर्पं च सुहु हृ-
ष्टवान् द्रपहर्षविमोचनयोः न च शशाम न च शसनं गतः निशाचरान्
स्वीयानमात्यान् निजुगोप रक्षितवान् आयाभावपक्षे रूपम् ॥ १०६ ॥
ज० म०

एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रहस्तस्तां कपिसेनां विजितवान्
जिजये विपराजीति मं जोगिः सन्द्योः अत्यर्थं द्रष्टोऽपि जातः
द्रप्यङ्घर्षगर्वयोः द्रपकिसन्दीपन इत्यस्य वा जेरभावपक्षे रूपं संक्रुडः
सन् न शान्तो बभूव शसु इर्शसे निशाचरान् निज्जुगोप सुपूरचे वाऽरे
इति पक्षे आयास्याभावः ॥ १०६ ॥ म०

सुक्रुध इत्यादि । तत्र तस्मिन् संधामे नीलेन सुक्रुधे क्रुद्धं भावे
लिट् तरुचोच्चिपि उच्चिपिः कर्मणि लिट् तेन तरुणा उन्मूलितेनाभि-
हृतः धनुं प्रहस्ती वाणान् विसृज्ये जिप्तवान् सृज विसर्ग इति दैना-
दिक्वोऽनुदात्ते ॥ १०७ ॥ ज० म०

चुक्रुधे तत्र नीलेन तहस्रोच्चिपि महान् ।
 प्रहस्तोऽभिहतस्तेन वाणान् विसृजे बहून् ॥ १०७ ॥
 सेहे कपीरशाखांश्च रिपोस्ततर्दं शाखिना ।
 धरित्रीं सुषली तेये प्रहृत्तश्चिखिदे न च ॥ १०८ ॥
 संदुधुक्षे तयोः कोपः पस्फाये शस्त्रलाववम् ।
 सुनोद् शाखिनं नील आवत्रे सुषली तरुम् ॥ १०९ ॥

चुक्रुधे इत्यादि । तत्र प्रहस्तविषये नीलेन चुक्रुधे क्रोधः कृतः
 क्रुद्धौ क्रोमे भावे रूपं महान् तरुश्च तस्योपरि उच्चिपि उच्चिपिः
 चिपशजौ चिपि कर्मणि रूपं तेन नीलेन तरुणा वा अभिहनः प्रहस्तो
 बहून् वाणान् विसृजे त्यक्तवान् सृज्यौङ् विसर्गे ॥ १०७ ॥ ५०

सेहे कपिरित्यादि । कपिनीलो वाणान् सेहे सोढवान् रथान्नांश्च
 रिपोः प्रहस्तस्य शाखिना तरुणा ततर्दं हतवान् तहृहिषि हिंसायां
 चतरणाश्च प्रहस्तो सुषली गृहीतसुषलः धरित्रीं तेये गतवान् अयपये-
 तत्र तयिरसुदात्तेत् न च चिखिदे खिन्नः खिदैन्य इतरसुदात्तेत्
 ॥ १०८ ॥ ज० स०

सेहे इतप्रादि । कपिनीलः सेहे सोढवान् तद्वाणदृष्टिमितप्रयत्नं
 रिपोः प्रहस्तस्य रथमन्नांश्च शाखिना ततर्दं तर्दं हिंसे ततः प्रहस्तो सुष-
 लान्वितः सन् धरित्रीं तेये गतः तयङ्गतिरक्षयोः न च चिखिदे खेदं
 प्राप्तः खिदङ्घ्यौदन्यके ॥ १०८ ॥ ५०

सन्दुधुक्षे इतप्रादि । तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः सन्दुधुक्षे वृद्धिं
 गतः अस्त्रलाववमस्त्रकौशलं पस्फाये वृद्धिं गतः सुनोद् शाखिनं
 प्रेरितवान् सुषली प्रहस्ताः तरुमावत्रे सुषलेनाहतवान् ॥ १०९ ॥ ज०स०

संदुधुक्षे इतप्रादि । तयोर्नीलप्रहस्तयोः कोपः संदुधुक्षे संप्रदीप्तः
 धिक्त्रधुक्त्सन्दीपने क्लेशे जीवे अस्त्रविषये लाषवः शीघ्रता वर्द्धते स्त्र
 स्फाथौङ्संघ्नौ नीलः शाखिनं सुनोद् सुदङ्प्रेरणे सुषली प्रहस्तस्य
 निवारितं तु हतगृह्णतौ ॥ १०९ ॥ ५०

वियत्यानभ्रतुर्भूमौ मण्डलानि विचेरतुः ।

प्रदुद्बुवत्वन्योन्यं वीरौ शश्रमतुर्न च ॥ ११० ॥

समीरयाञ्चकाराथ राजसस्य कपिः शिलाम् ।

क्षतस्तया ममारसावाशिश्नाय च भूतलम् ॥ १११ ॥

तुतुषुर्वानराः सर्वे नेशुश्चिचा निशाचराः ।

जिरुराशा दशास्यस्य सैन्यं नीलं नुनाव च ॥ ११२ ॥

वियतीतप्रादि । वीरौ तौ वियति आकाशे आनभ्रतुः गतौ अभ्र-
वभ्नेति गतप्रथः वियतोऽधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् द्वितीया न कृता
भूमौ च मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि विचेरतुः आचरितवन्तौ अन्योन्यं
प्रदुद्बुवतुः उपतापितवन्तौ न च शश्रमतुः आन्तौ ॥ ११० ॥ ज० म०

वियतीतप्रादि । तौ नीलप्रहस्तौ वीरौ वियति आकाशे गतौ
अभ्रगतप्रां स्थानादादीति खेरान् भूमौ मण्डलानि तिर्यग्भ्रमणानि
विचेरतुर्विहितवन्तौ अन्योन्यं प्रदुद्बुवतुः उपतापितौ द्रुषोपतापे द्रुक्षु-
गतौ नतु शश्रमतुः आन्तौ असुभ्यज्जिह्वर् तपःखेदयोः ॥ ११० ॥ म०

समीरयामितप्रादि । अधानन्तरं कपिः राजसस्य शिलां समीर-
याञ्चकार क्षिप्रवान् ईरक्षेप इति चौरादिक उदात्तेत् असौ राजसस्तया
शिलया हतः सन् ममार मृतवान् भूतलञ्च शिश्नाय आश्रितवान् पतित
इतप्रथः ॥ १११ ॥ ज० म०

समीतप्रादि । अधानन्तरं कपिर्नीलो राजसस्य प्रहस्तस्य शिलां
समीरयाञ्चकार विक्षिप्रवान् ईर्क्षितौ सुदि तथा शिलया क्षतस्तार्द्ध-
तोऽसौ प्रहस्तो मृतः मृडङ्गीद्येभसिति नियमात् पं भूतलञ्च आश्रित-
वान् अज्जसेवने ॥ १११ ॥ म०

तुतुषुरितप्रादि । वानराः सर्वे तुतुषुः तुष्टाः निशाचरा नेशुः
पलायिताः विचित्राः नानाप्रकाराः दशास्यस्य आशाः मनोरथा जेरुः
जीर्णाः वा जृभृष्ट इतेप्रत्वं सैन्यञ्च कर्त्तुं नीलं नुनाव स्तौति स्त ॥ ११२ ॥
ज० म०

यदा न फेलुः क्षणदाचराणां मनोरथा रामवलाभियोगे ।
लङ्कां तदा भेजुरुदीर्घदैत्या व्याचख्युरुच्चैश्च हतं प्रहस्तम् ११२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लिङ्गिलसितो नाम
प्रथमः काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ॥

तुल्यरितप्रादि । ततः सर्वे वानरास्तुष्टाः तृप्त्ययौजिव चकारा-
त्तुष्टौ तुष्टुरिति पाठे नीलमिति योज्यं चित्वा नानाप्रकारा निशाचरा
नेष्टुः पलायिताः खश्लयूनाश्च दशास्यस्य आशा मनोरथा जीर्णाः
जृगिक्लिज्यानौ ऋतोणुः कित्वां तृफलेतप्रादिना पाक्षिकमेतत् खिलो-
पञ्च गेलुरित पाठे गलभञ्चे अनेकार्थत्वात् गतावपि सर्वमेव सैन्यं कर्त्तुं
नीलं सुनाव सुलस्तुतौ नूशिस्तवने वा ॥ ११२ ॥ म०

यदेतप्रादि । क्षणदाचराणां रामवलाभियोगे मनोरथा वाञ्छितानि
यदा न फेलुः न फलिताः प्रहस्तस्य व्यापादितत्वात् तदा लङ्कां भेजुः
से वतवन्तः उदीर्घदैत्याः उदीर्घं महद्दैन्यं दीनभावो येषामिति प्रहस्ताञ्च
हतं हतसुच्चैराचख्युः आख्यातवन्तः रावणायेतप्रार्थात् ॥११३॥ ज० म०

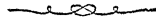
इति भट्टिकाव्यटीकायां जयसङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लिङ्गि-
लसितो नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ।

यदा नेतप्रादि । रामवलस्य हनने क्षणादाचराणां राक्षसानां
मनोरथा यदा न फेलुः फलनिष्पत्तौ तृफलेति एतत् खिलोपञ्च तदा
निशाचरा लङ्कां भेजुः सेवितवन्तः भजजौभागसेवयोः हतं प्रहस्तसुच्चै-
राख्यातवन्तश्च रावणमितप्रार्थात् ख्यालख्यातौ चक्षिडः ख्याड् वा
उदीर्घं महद्दैन्यं येषां ऋगिगतप्रां क्तः ॥ ११३ ॥ म०

इति सङ्घेद्य हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेन-
विरचितायां सुश्रुतबोधिन्यां भट्टिकाव्ये शरवन्तो नाम

चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

राजसेन्द्रस्ततोऽभैषोदैक्षिष्ट परितः पुरम् ।
 प्रातिष्ठिपच्च बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राजसान् ॥ १ ॥
 तेऽभ्यगुर्भवनं तस्य सुप्तं चैक्षिषताथ तम् ।

इतःप्रभृति लुङ्मधिकृत्य तद्विलसितमाह तत्र भूतसामान्ये लुङ्-
 ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति

राजसेन्द्रादि । ततः प्रहस्तत्रयश्रवणानन्तरं ईदृशोऽपि व्यापादित
 इति अभैषोत् सिचि ष्टद्धिः परितः समन्तात् पुरं लङ्कामैक्षिष्ट इष्टवान्
 किमत्र शक्यते स्यात् न वेति कुम्भकर्णस्य सुप्तस्य बोधार्थं राजसान्
 प्रातिष्ठिपत् प्रस्थापितवान् तिष्ठतेऽङ् परे णावुपधाहृस्वापवादः तिष्ठते-
 रिदितीत्वं द्विवचनसभ्यासकार्यं धातोरादेशः पत्वं षुत्वञ्च ॥ १॥ज०म०

अथ टीकधिकृत्य तद्विलसितमुच्यते पाणिनिमते लुङिति संज्ञा

राजसेन्द्र इत्यादि । राजसेन्द्रो रावणः ततः प्रहस्तत्रयादभैषीत्
 भीतः जिभीजिभीत्वां भवद्भूतभव्ये त्रिषः इति भूतसामान्ये टी घीटी-
 थोष्वमिति धातोरादौ सिच्चादम् ह्यां सिः नेमेकाजादिति इमोभावः ब्र-
 जवदेत्यादिना त्रिः रुदाद्यस्तिसेरिति ईम् क्लिवादिति षः परितः सम-
 न्तात् पुरं लङ्कां वीक्षितवान् किमत्र स्यात् शक्यते न वेति ईदृङ्दर्शनं
 भूयोऽमजादेरिति अमि हते पुनरम् आदिगेचोरिति सञ्चिः वसोऽर-
 स्तेतीम् पत्वं षु भिरिति तस्य टः राजसान् कुम्भकर्णस्य बोधार्थं प्रस्था-
 पितवांश्च वा स्थाने जिःप्रेरथे ह्रीव्खीत्यादिना आदन्तत्वात्मन् जिञ्चि-
 दुङ्कस इति अङ् स्योजोऽङ्प्रङ्गीरितीत्वं धुर्द्विष्यङ्ङि जेर्लोपः ॥१॥भ०

व्याहार्षुस्तुमुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिषुष्टुतम् ॥ २ ॥

केशानलुञ्चिषुस्तस्य गजान् गात्रेषुविभ्रजनम् ।

शीतैरभ्यषिचंस्त्यैरलानैश्चाप्यदक्षिणुः ॥ ३ ॥

नखैरकर्त्तिषुस्तीक्ष्णैरदाड्लुर्दशनैस्तथा ।

तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राजसास्तस्य कुम्भकर्षस्य भवनं गृहं अभ्यगुः
गताः इणोगेति लुङि विषयभूते गादेशः गातिस्वेति सिचोलुक् तस्य पटा-
न्नादिति परंरूपत्वं ते च सुप्रभञ्जिषत् इत्यन्तः अध्यानन्तरं प्रबोधार्थं ल-
सुलान्महतो ध्वनीन् व्याहार्षुः व्याहृतयन्तः नेटाति इतिप्रतिषेधः ह-
ससदावपरिग्रहणादृष्टेः प्राप्त्वात् ॥ २ ॥ ज० २०

तेऽभ्यगुरित्यादि । ते राजसास्तस्य कुम्भकर्षस्य भवनं गृहं अभ्य-
गुर्गतयन्तः इणोगतौ गा व्याप्तिरिति इणोगादेशः अलुञ्चिषुः भूस्यापिवदेण
इति सेर्नुक् उखीचीत्यालोपः सुप्रं तं कुम्भकर्षस्य ऐच्छिषत् इत्यन्तः मालो-
ऽदन्तः अध्यानन्तरं प्रबोधार्थं लसुलान् महतः शब्दान् व्याहार्षुः व्या-
हृतयन्तः चक्रुरित्यर्थः । हृज्-हृत्यां नेमेकाजादिति इस्निषेधः ब्रजव-
देत्यादिना षिः अलुञ्चिषुः दण्डैश्च द्रुतमावधिषुः हनवधटीति वधादेशः
हसादैः सेम इत्यादौ वधवर्जनाच्च त्रिः ॥ २ ॥ म०

केशानित्यादि । तस्य केशानलुञ्चिषुः उत्पाटितयन्तः गात्रेषु गजा-
नविक्रमन् क्रमयन्ति च क्रमेर्मान्तत्वान्चित्वायां ह्रस्वत्वं चङिन्वङ्गा-
वादभ्यासस्य सत्यत इति इत्वं शीतैस्त्यैरभ्यषिचन् सिञ्चन्ति च अत्र
सिचिरभ्युत्थणे वर्तते तेनोदकस्य करणत्वं लिपिचिक्रस्येत्यङ् प्राक्
सितादङ्गुत्रायेऽपीति पत्वं अलानैरङ्गारैश्चाप्यदक्षिणुः दग्धयन्तः अनेका-
र्थत्वाद्वाहनाम् ॥ ३ ॥ ज० म०

केशानित्यादि । ते राजसास्तस्य कुम्भकर्षस्य केशान् अलुञ्चिषुः
उत्पाटितयन्तः लुञ्जापनयने गात्रेषु हस्तिनो भ्रमयन्ति च भ्रसुजणचाले
ञिः अङ् इति च ञ्ङुङ् इति च षः षटादीत्यादिना वा खेःसन्वन्
ख्यस्येत्यनि अविक्रमन्निति पाठे क्रसुगतौ शीतैस्त्यैरभिषिञ्चन्ति च

शिनैरतीक्षुः शूलैश्च भेरीश्चावीवदन् शुभाः ॥ ४ ॥

स तान्नाजीगणत्सर्वानिच्छयाबुद्ध च स्वयम् ।

अबुद्धत कस्मान्नामप्राचीञ्च निशाचरान् ॥ ५ ॥

तेऽभाभिषत राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदाचर ! ।

पिचपशौजवरणं अभिपूर्वः प्रोक्षणमाह तेन तोयानां करणत्वं यज्ञप्र-
स्योत्यादिना डः लोपोतोदेचोः गीक इत्यादिना पत्वं अजातैरङ्कारैरपि
अदस्मिषुर्दग्धवन्तः दन्भु न दम्भे अनेकार्थत्वाद्वाहार्थः ॥ ३ ॥ म०

नखैरित्यादि । तीक्ष्णैर्नखैरकर्त्ति षुम्बिच्छवन्तः तथा दंशमैस्तीक्ष्णै-
रदाङ्कुः दशन्ति अ दंशेरनिटोहलन्तलक्षणा वृद्धिः ब्रह्मेत्यादिना पत्वं
पढोः कः सि शीतेस्तीक्ष्णैः शूलैरतीक्षुः व्यथयन्ति अ तदोरनिटोहलन्त-
लक्षणा वृद्धिः भेरीश्च शुभाः उच्चैः शब्दा अशीवदन् वादितवन्तः सन्वत्स-
धुनीति सन्वद्वायदभ्यासस्त्वं दीर्घोऽघोरिति दीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

नखैरित्यादि । तीक्ष्णैर्नखैश्चिच्छिदुः कृतीशपछिदि तथा तीक्ष्णैर्दन्तै-
र्दशन्ति अ दन्धौ दंशने यांसिः औदिच्चाप्तेम् अनिमत्वात् ब्रजवदे-
त्यादिना त्रिः शब्दाजिति षड् पढोः कः स्तोर्नुः ज्मनोः क्लितादिति
पः अदुस्मिद्वेः शिनैस्तीक्ष्णैः शूलैरपि व्यथयन्ति अ तदशजौव्यथे अनि-
मत्वाद्द्विः भग्भगोरिति दस्य तः शुभाः शोभनाः उच्चैः शब्दा भेरी-
र्वादितवन्तः वदेर्जिः कर्त्तुः फलवत्त्वाविवक्षायां पं वदक्वाक्सन्देस्योरि-
त्यस्मात् चुरादेर्जिःलाद्वाजिरङ्ङित्वं ज्ङाङ्ङ-सः सन्वत् ज्-
लौः ॥ ४ ॥ ज० म०

स तानित्यादि । कुम्भकर्णः तान् सर्वान् उपद्रुतान् नाजीगणत् न
गणयति अ न वेदितमानिवर्धः । गणोः स्वार्थिकण्य तस्यादन्त्याभ्यासस्य
इच्च गण इती वं स्वयं चात्मन इच्छयाबुद्ध बुध्यते अ भलोभलीति सि-
चोपोपः निशाचरांश्चाप्राचीत् पृष्टवान् हलन्तलक्षणा वृद्धिः ब्रह्मेत्यादिना
पत्वं पढोः कः सि कस्मान्नामबुद्धत यूयं प्रबोधितवन्तः बुधेर्यन्तस्य
सध्यमपुरुषवद्भवचने षौ चङ्गुपवाया वृत्तत्वं अभ्यासस्य दीर्घोऽघो-
रिति दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥ ज० म०

सोऽस्नासीद्यलिपन्नां समसासीद्वारुणीमपात् ॥ ६ ॥
 न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं प्राष्टतत् गृह्यात् ।
 राजा यान्तं तमद्राक्षीदुदस्थाच्चैषदासनात् ॥ ७ ॥
 अतुप्रत् पीठमासन्ने निरदिच्छव काञ्चनम् ।

स तानित्वादि । स कुम्भकर्षस्तान् तदुदगशब्दादीन् न गणयति स गण-
 त्कवन्त्याने चुभ्योऽजिः अदन्तत्वात् जिण्यन्तेजुङ्-तोरित्यस्य न विषयः
 हसाल्लोपोऽशितप्रयोरितप्रकारलोपः वेङ्गुगणकथेति पाञ्चिकः खेरीङ्-
 ख्यमिच्छवा च प्रबुद्धः बुध्यौङ्-वेदने पदस्तनीष्-धेभ्यादेतस्याप्रवृत्तिपक्षे
 षिः तस्य इगुङ्-मंडीखनिभिति क्तिच्चात् युष्माभावः भ्रमस्वादिति सेर्लोपः
 ढभात्तयोरिति धः भ्रमकसोरिति धस्य दः खेः नन्विदिति दीर्घः प्रच्छौश-
 चीश्वे अनिमत्वाद्द्विः षढोः कः ॥ ५ ॥ भ०

त इतत्रादि । ते राजसा यथोक्ताः सन्तः अभाषिपत भाषितवचः
 हे चण्डाचर ! राजा रावणस्त्वं दिङ्मूलः द्रष्टुमेषणशील इति न लोकेति
 गभीप्रतिषेधः स कुम्भकर्षः श्रुत्वा अस्नासीत् स्नातवान् यनरमेतत्रादिना
 मगितौ व्यलिपत् समालिप्तवान् लिपिसिचित्राङ्-सांसमसासीत् श्वाभचण्ये
 वारुणीमपात् पीतवान् गातिस्थेति सिचोलुक् ॥ ६ ॥ ज०भ०

तेऽभाषिपतेतत्रादि । ते पृष्टा निशाचरा भाषितवन्तः भाषणः वाचि
 भान्तोऽदन्तः किमितत्राह हे चण्डाचर ! राजा रावणस्त्वं द्रष्टुमिच्छुः
 ढषेजतीत्यदौ उदन्तद्वर्जनात् न कर्मणः षष्ठी स कुम्भकर्षः स्नातवान्
 प्णालशोधने भ्वाद्यादीति षस्य सत्वे तन्निमित्तस्य णस्य नत्वं श्वांसिः
 रुद्राद्यस्तीति इम् यनरमेति इम्सनौ भ्रमस्वाज्-भसीति सेर्लोपः छै वेष्टे
 अनेकार्थत्वात् स्नानमप्याहेतुष्ये, स्नातः सन् व्यलिपत् चन्दनानुलेपनं
 कृतवान् जिलिपौशपलेपे वक्तृप्रत्येतत्रादिना ङः सांसं अप्सासीत्
 भक्षितान् श्वालभचण्ये वारुणीं सदिरामपात् पापाने भूस्वापिवेति
 सेर्लुक् ॥ ६ ॥ भ०

न्यवसिष्टेतत्रादि । ततो रावणं द्रष्टुं न्यवसिष्ट पर्जन्यवसितं
 गहनं तत्रात्वा अन्यद्वस्त्रं परिदधाति स गृह्यात्स्व स्नात्वाऽत एव पृष्टतः

अस्मैष्ट कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविच्छदधान्तिके ॥ ८ ॥

अवादीन्नां किमित्याह्वीराज्ञा च प्रत्यवादि सः ।

मा ज्ञासीत्त्वं सुखी रामो ददकार्षीत् स रत्नसाम् ॥९॥

उदतारीदुदन्वन्तं पुं नः परितोऽरुधत् ।

धुग्योलुङ्गति परस्मैपदं पुषादित्वाद्ङ् तमायान्तं राजाद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् सृजिद्वशोरितस्म हलन्तञ्चक्षणा वृद्धिः आसनाच्च ईषदुदस्यात्
उत्थितः ऊर्ध्वकर्मकत्वादात्मनेपदं न भवति ॥ ७ ॥ ज० स०

न्यवेतप्रादि । कुम्भकर्णो न्यवसिष्ट राजदर्शनीचतवस्त्रं परिहित-
वान् वसलङ् स्मृतौ ततोऽन्तरं स्वकीयादृष्टहात् रावणं द्रष्टुं प्रयत्नः
वृत्तङ्गवृत्तने शासलिद्वुदिति व्युत्पादित्वात् ङः तेनैव पं राजा राव-
णस्तमागच्छन्तमद्राक्षीत्दृष्टवान् इदं शौ प्रेक्षे इरित्वात् पाञ्चकोडः तद-
भावे व्यांसिः हृशमोऽनिमिजुङ् इतप्रादौ दृशवर्जनाच्च सक् वद्वोऽकिति
चदः अनिम्त्वाद्भ्रजवदेति । व्रः शब्दाजिति षङ् षटोः कः क्लिप्तादिति
पः इद्वा आसनादीषदुत्थितः उत्पूर्वतिष्ठतेरुर्ध्ववेद्यायां पं उदोऽनूर्ध्वे हे
इतप्रक्तोः भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ ७ ॥ भ०

अत्रपदितप्रादि । इद्वा चातपत् तृष्टः पुषादित्वात् ङः आसने
चात्मनः काञ्चनं पीठं निरदिचत् आदिष्टवान् दिशेः शल इगुपधादिनि-
ष्टः क्स् इति क्स् अद्यानन्तरं कुम्भकर्णः अस्मैष्ट ईषद्वनितवान् स चाथेः
वेनायमादर इति अन्तिके चास्य काञ्चनं पीठमध्यास्य पीठे उपाविञ्चत्
उपविष्टः पूर्ववत् क्स् ॥ ८ ॥ ज० स०

अत्रपदितप्रादि । इद्वा कृत्प्रत् लष्टोऽभूत् तृष्ट्योजि च चका-
रान् तृष्टौ पुषादित्वात् ङः क्लितोङ्ङोपेइरितस्तु वेतप्रनेनैवेदसिद्धौ
पूर्वाचार्यक्रमदर्शनात् शरसञ्जिदुत्पुषादेरित्यादिङ्गत्वस्य तथाकरणे सुग्ध-
बोधस्य कविकल्पद्रुमात्प्राक् कृतत्वात् गौरयं न वाच्यं एतगन्यत्वाप्यवधेयं
आसने आत्मन आसने समोपदेशे काञ्चनं पीठमादिष्टवान् दिशेः
हृशमोऽनिमिजुङ् इति षह षटोः कः से काञ्चनस्य विकार इति विका-
रसंवेति प्णः अनन्तरं कुम्भकर्णोऽल्पमस्मैष्ट स्मितं चकार स्मिङ् स्मिते

अद्योतिष्ठ रणे शस्त्रै रनेषीद्राक्षसान् क्षयम् ॥ १० ॥

अद्यपि स्मितभीषड्वसनं तथापि राजसान्निध्ये स्मितस्याप्यनौचित्यादत्र-
पलभ्यमानहसनायात्यमित्युक्तं हास्यमात्रेऽपि स्मितमिति केचित् । स्मितो-
त्पत्तिः कार्यवशात्तादृशादरदर्शनात् नेमेकाजादिति इमन्निषेधः अन्तिके
रावणसमीपे उपविष्टवान् । अर्थात्काञ्चनपीठे विद्यासागरस्तु अत्यं रावण-
पीठापेक्षया स्वल्पं काञ्चनपीठसुपाविच्छदित्याह तत्र साधु आभारप्रसङ्गात्
श्रीनिशप्रवेशे उपपूर्वं आसने ॥ ८ ॥ भ०

अयादीदित्यादि । तत उपविश्य तमवादीडक्तवान् ब्रजोत्थादिना
वृद्धिः किमिति कक्षात् कारणात् मामाह्वः आह्वतवान् लिपिसिचिह्नस्ये-
त्यङ् आतोलोपः राज्ञा च स कुम्भकर्ष्यः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः कर्मणि लुङ्
चिष्भावकर्मणोरिति चिष् चिष्पोलुगिति तलोपः सुखी त्वं येन रामो
रजसं यद्कापीत् तत्त्वं नाज्ञासीः न ज्ञातवानसि यमरमेति सगिटौ
॥ ६ ॥ ज० म०

अयादीदित्यादि । उपविश्य कुम्भकर्षी रावणमवादीत् उक्तवान्
वदैवाचि ब्रजवदेति त्रिः किमवादीदित्याह किमिति कक्षात् कारणात्
त्वं मां आह्वः आह्वतवान् ह्वेऽस्यैर्ह्वं वक्तुं प्रस्येति डः एचोऽशित्या उखे-
चीत्यालोपः राज्ञा रावणेन च स कुम्भकर्ष्यः प्रत्यवादि प्रत्युक्तः रत्नोर्थ-
गिष्वावितीष् अणित्यन्तेजुङत इति त्रिः इणस्तनलोपः स नरात्मा रामो
रजसं यत् कृतवान् भयमित्यर्थात् तत्त्वं सुखी त्वं न ज्ञातवान् ज्ञागवो-
धने यमरमेति इमन्सौ कञ्कृतौ कञ्दडुङ्कृतौ वा नेमेकाजिति इम-
न्निषेधः ब्रजभेदेत्यादिना त्रिः ॥ ६ ॥ भ०

उदतारोदित्यादि । ह्युदन्तं समुद्रमुदतारीत् उत्तीर्ष्यः सिचि
वृद्धिः नोऽस्माकं पुरं परितः समन्तादरुधत् आहृतवान् इरितोवेत्यङ्
रस्ये शस्त्रै रद्योतिष्ठ द्योतितवान् इत्रतादेर्लुङीति विकल्पेन परस्मैपदवि-
धानादात्मनेपदं राक्षसान् क्षयं विनाशमनेषीत् नीतवान् ॥ १० ॥ ज० म०
उदतारोदित्यादि । राम उदन्तं समुद्रं उत्तीर्ष्यवान् तृतरैऽभि-

न प्रावोचमहं किञ्चित्प्रियं यावदजीविषम् ।

बभ्रुस्त्वमर्चितः स्नेहान्मा द्विषो न बधीर्भ्रम ॥ १९ ॥

वीर्यं मा न ददर्शस्त्वं मा न त्रास्याः क्षतां पुरम् ।

तवाद्राक्ष्य वयं वीर्यं त्वमजैषीः पुरा सुरान् ॥ १९ ॥

भवे सुत्यां ह्यां सिः रुदाद्यस्तीति हेम् वषोरस्थेतोम् ब्रजवदेति त्रिः भ्रम-
स्वादिति सेर्लोपः उदकं विद्यतेऽस्येतुप्रदन्वान् मनोपादित्वात् कस्य नत्वं
अस्माकं पुरं परितः समन्तात् रुडवान् रुधरोञ् आहतौ इरिच्वात्
शासलिदुप्रदित्यादिना पाञ्चिकोडः रणे शस्त्रैर्विद्योतितवान् द्युतल्लुड्ङाप्र
अपिशब्दात् दुप्रत्यां दुप्रतादेष्टीपे ङविधानात्पं गम्यते ङित्त्वान्मं भवत्येव
नेन ह्यां दुप्रतादेरुभयपदित्वं से सिरेः राक्षसान् क्षयं नीतवान् षीञ्प्रा-
पये तत्त्वं नाज्ञासीरिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ भ०

न प्रावोचमित्यादि । यावदजीविषं यावन्तं कालं जीवितः तावन्तं
कालं कस्वचित्प्रियं किञ्चिन्न प्रावोचं नोक्तवानहमिति तत्र विदितमेव
किन्तु बभ्रुस्त्वं स्नेहादर्थितः सन् मम सम्बन्धिनो द्विषः शत्रून् मा न
बधीः मा न मारयेति किन्तु मारयेति साङ्गि लुङ् सर्वलकारापवादः प्रावो-
चमिति वचउम् ॥ ११ ॥ ज० म०

न प्रावोचमित्यादि । यावन्तं कालमहं जीवितवान् तावन्तं कालं
किञ्चित् प्रियं न प्रावोचं नोक्तवानस्मि प्रार्थयामि स्नेति भावः सम्प्रति
बभ्रुस्त्वमिति क्त्वा स्नेहात्प्रार्थितोऽसि मम द्विषः शत्रून् त्वं मा न
बधीः किन्तु मारय वचौवाचि वक्तव्यस्थेतादिना ङः वच्यस्थिपतामिति
वोचादेशः जीवप्राखे ह्नलौ गतौ बधे साटी वेति टी घोटीधीष्विति
साःयोगेऽभोऽभावः ह्नबधष्ठीति बधादेशः ॥ ११ ॥ भ०

वीर्यमित्यादि । त्वं वीर्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय एयन्तस्व चङि-
रूपं क्षतां परैरवसादितं पुरं मा न त्रास्याः किन्तु त्रायस्व त्वैङ्पालने न च
त्वमशक्तः यतस्तव वीर्यं मद्राञ्छ इत्यन्तो वयं न दृश इति कृसादेशो न भवति

अवोचत् कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रे ऽभ्यधाम यत् ।
 न त्वं सर्वं तदश्रौषीः फलं तस्येदमागमत् ॥ १३ ॥
 प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थियाः ।
 अथ्यगीष्ठाश्च शास्त्राणि प्रत्यप्या हितत्र च ॥ १४ ॥

इरितो वेति विकल्पेनाङ् विधानात्तदभासपक्षे रूपं पुरा पूर्वं त्वं सुरान्
 देवानजैषीः जितवानसि ॥ १२ ॥ ज० म०

वीर्यमियादि । त्वं वीर्यं स्वसामर्थ्यं मा न ददर्शः किन्तु दर्शय
 दशेर्नादङ् जतां शरैः पीडितां पुरं लङ्कां मा न तास्याः किन्तु
 त्वायस्व त्वैङ्पालने न त्वमसमर्थः यतस्तत्र वीर्यं वयं दृष्टवन्तः इदं शौ-
 भ्रेणे इरित्वात् ङाप्रटत्तिपक्षे सिः वद्रीऽकिदिति ऋतोरः अनिम्-
 त्वात् अजयदेति त्रिः षड् पढोः कः से त्वं पुरा पूर्वस्मिन् काले सुरान् -
 जितवान् जिजये च ॥ १२ ॥ भ०

अवोचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णो उक्तवान्
 वान् मन्त्रे मन्त्रणासमये क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपाय इत्यादिना यद्वयम-
 भ्यधाम अभिहितवन्तः धाधातोर्गातिस्थिति सिचोलुक् तत्सर्वं त्वं नाश्रौषीः
 ५ श्रुतवानसि तस्याश्रयणस्थेदं फलं विनाशरूपमागमत् आगतं गर्भे-
 र्दित्वादङ् ॥ १३ ॥ ज० म०

अवोचदित्यादि । इत्युक्तवन्तं तं रावणं कुम्भकर्णो उक्तवान् वचेः
 पूर्ववत् ङः बोचादेशश्च मन्त्रे मन्त्रणायां वयं यदुक्तवन्तः तत्सर्वं त्वं न
 श्रुतवान् तस्याश्रयणस्थ इदं फलं विनाशरूपमागतं लुधाञ्ज्लधारणे
 सुष्ठौ दानेऽभिपूर्वोभाषणे वर्त्तते भूस्यापिपदेन इति सेर्लुक् देवनेन दा
 धादेति दासंज्ञकस्य पृहणात् श्रुतगत्रौ श्रुतौ नेमेकाजिति इस्निप्रेधः
 गम्लगत्यां ल्दित्वात् ङः ॥ १३ ॥ भ०

प्राज्ञवाक्यानीत्यादि । प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यान्यवामंस्थाः
 अज्ञातवानसि मनजाने मूर्खवाक्येषु प्रहस्तादिवाक्येषु अवास्थियाः अव-
 स्थितोऽसि समग्रप्रविश्यः स्य इति तङ् स्याच्चोरिच्चात्वञ्च शास्त्रायथ्यगीष्ठा

मूर्खास्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचीकरन् ।

अभाणीन्माल्यवान् युक्तमक्षंस्थास्वन्न तन्मदात् ॥ १५ ॥

राघवस्यामुषः कान्तामग्नैरुक्ती न चार्पिपः ।

अधीतवानसि विभाषालुङ् लुङोरिति इङोर्ग्यादेशः न च हितं प्रत्यपस्थाः
प्रतिपन्नवानसि पदगतौ भ्रूलोभ्रुलीति सिचोलोपः ॥ १४ ॥ ज० म०

प्राज्ञवाक्यानीत्यादि । त्वं प्राज्ञानां विभ्रीषणादीनां वाक्यानि
अवामंस्थाः अवज्ञातवान् अनदुङ्बोधे मूर्खाणां प्रहस्तादीनां वाक्येषु
अवस्थितोऽसि प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवपूर्वतिष्ठतेर्भं स्यादोर्ङिरिति ङिः
शुणाभावश्च भस्स्वाज्भसीति सेर्लोपः शास्त्राणि अधीतवानसि किन्तु
हितं न प्रतिपन्नवानसि अधीङ्लअध्ययने अध्युपसर्गोपादानं सहप्रयो-
-गनियमाद्यं गीङ्गीटोर्वीति ग्यादेशः दीर्घदेशोशुणाभावस्यष्टार्थः घृत्वा-
न्नणुरित्प्रकृतञ्च यौपदङ्गतौ भस्स्वाज्भसीति सेर्लोपः ॥ १४ ॥ म०

मूर्खा इत्यादि । मूर्खाः सर्व एवैते त्वामववञ्चन्त विप्रलब्धवन्तः
वन्चुप्रलब्धने ख्यन्तस्य गर्धवञ्चीयादिना तङि चङि रूपं ये विग्रहम-
चीकरन् कारितवन्तो भवन्त एष सातामहो माल्यवान् युक्तमभाषीत्
भणितवान् भणशब्दे इटर्ङीति सिचोलोपः तत् त्वं मदान्नाक्षंस्था न
सोढवानसि क्षभू सञ्चने ॥ १५ ॥ ज० म०

मूर्खास्वामित्यादि । ये प्रहस्तादयो विग्रहं कारितवन्तस्ते मू-
र्खास्वां वञ्चितवन्तः माल्यवान् यदुक्तं न्याय्यसुक्तवान् त्वं मदान् सोढ-
वान् वन्चङ्कवञ्चने प्रतारे वञ्चिगङ् रिति मं जिञ्जीत्यङ्कञ्जेऽप्रन्तदाङ्
अङ्गुप्रङःस इति ह्रस्वत्वे खेः सन्द्वाविति सन्त् ख्यखेत्यनीति इत्वं
ह्रसादेश्चैति दीर्घत्वं भण च चकारात् शब्दे ह्रसादेः सेम इति पञ्चे त्रिः
क्षभूङ् जिषच चकारान्मर्षे जदित्वाद्भूमूदित्स्वरेत्स्यष्टत्तिपञ्चे क्कोर्नुः
॥ १५ ॥ म०

राघवस्येत्यादि । प्रमादित्वमपि तेऽस्ति यतो राघवस्य कान्तां असुप्तः
खण्डितवानसि खण्डनञ्चास्या इदं यद्भङ्गी वियोजनं सुप्तखण्डने पुष्पा-

मा नानुभूः स्वकान्दोषान् मा सुहो मा रूपोऽधुना ॥१६॥
तस्याप्यत्यक्रमीत् व.। लो यत्तदाहमवादिषम् ।

अघानिघत रचांसि परैः कोप्रांस्त्वमव्ययीः ॥ १७ ॥

दित्वादङ् पुषादयश्च गणान्ता ष्टहीताः आग्नेर्विभीषणादिभिरुक्तो न
चार्पिपः नार्पितवानसि कान्तां अर्त्तैर्यौ अर्त्तिह्येत्यादिना पुगन्तयुषः
चङि द्विवर्चने चीति स्थानिवद्भावादेर्द्वितीयस्येति पिशब्दो द्विर-
च्यते रेफस्य नन्दा इति प्रतिषेधः तदधुना स्वकानात्मीयान्दोषान् दुश्च-
रितानि मा नानुभूः अपित्वनुभव माङि लृङ् गतिस्थेति सिचो लुक्
मा सुहः मोहं मा गमः मा रूपः रोषं मा कार्पीः सुहिरुषिभ्यां
पुषादित्वादङ् ॥ १६ ॥ ज० म०

राघवस्येत्यादि । प्रसादित्वमपि तवास्ति यतस्त्वं राघवस्य कान्ता-
मसुषः अपहृतवान् सुष्य इच्छिदि अनेकार्थत्वादपहारार्थः कान्तावियो-
जनमेव वात्त च्छेदः शासलिद्वयदित्यादिना पचो ङः आग्नेर्विभीषणादिभि-
रुक्तोऽपि त्वं तां न चार्पितवानसि ऋषि गत्यां ऋप्रापण्ये च हीद्वलीरी-
त्यादिना पन् युञ्च नाजनादेरादिर्द्विः स्यादौनवद्गोऽये इति वचनात्
पीत्यस्य द्वित्वं जेर्लोपः अधुना स्वीयान् दोषान् आत्मीयवेष्टितानि मा
न अन्वभूः किञ्च अनुभव अनुपूर्वभवतेर्भूस्थापिवेति सेर्लुक त्वं मा सुहः
मोहं मा गमः मा रूपः रोषं मा कार्पीः सुहयिजि वेचिच्ये रुपि-
जिक्रुधि आभ्यां शासलिद्वयदिति ङः ॥ १६ ॥ म०

तस्येत्यादि । यत्तदा तस्मिन् कालेऽहमवादिषं अभिहितवानस्मि
रामः सम्प्रीयतामिति तस्यापि सम्भेः कालोऽत्यक्रमीदतिक्रान्तः क्लृप्तमो-
रनात्मनैपदनिसिक्त इतीट् भान्त्वाद्दृष्टिप्रतिषेधः यतः परैः शत्रुभिः
रचांस्त्वघानिघत हृतानि चिखवद्भावाद्दृष्टिषत्वे त्वञ्च कोपमव्ययीः त्यक्त-
वानसि लङ्गादाहे तस्यारन्वितत्वात् व्ययवित्तसमुत्सर्ग इति सुरादौ पथ्यते
यदा आष्टषाह्वेति णिञ् नास्ति तदा रूपं ध्वान्त्वाद्दृष्टिप्रतिषेधः व्य-
यगतावित्यस्यापि रूपं अनेकार्थत्वाद्वाहनासुत्सर्जनेऽपि दृष्टव्यम् ॥ १७ ॥

सम्भानकारणं तेजो न्यगभूत्तेऽकथास्तया ।

यत्त्वं वैराणि कोषञ्च सहदण्डमजिग्लपः ॥ १८ ॥

अक्रुधञ्चाभ्यधादाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ।

तस्येत्यादि । तस्मिन् काले तव यदहं अवादिपं रामेण सह सन्धिः
क्रियतामित्युक्तवानसि तस्यापि सन्धेः कालोऽतिक्रान्तः यतः परैः शत्रुभिः
रक्षांसि हतानि त्वं कोषद्रव्यं व्ययितवानसि लङ्गादाहे तस्यारक्षणात्
वीरेभ्यः प्रदानाच्च क्रय्यक्रसुगतौ हसासेः सेम इत्यादौ मान्तवर्जनाच्च
त्रिः वदेर्नजवदेति त्रिः हन्तेः कर्मणि हनग्रहदृशच इति मिष्ण् हनस्त-
डित्यादौ इण्वर्जनाच्च तड् खेहोघोल्णिति चेति घः मान्तोऽदन्त
इत्यत् व्ययञ्च गत्यां अनेकार्थत्वात् व्ययार्थेऽपि यान्तत्वाच्च त्रिः ॥ १७ ॥ भ०

सम्भानेत्यादि । तथा त्वमकथाः कृतवानसि तनादिभ्यस्तथासोरिति
सिचोलुक् यथा सम्भानकारणं सम्भानहेतुकं यत्तव तेजः प्रचण्डत्वं तत्
न्यगभूत् न्यग्भूतं गातिस्थेति सिचोलुक् कृत इत्याह यत्त्वं वैराणि
शत्रुभावान् कोषञ्च सहदण्डं ससैन्यमजिग्लपः ग्लपितवानसि ग्लायते-
ष्यौष्ठिकि ग्लास्त्रावहुपनाञ्चेति भित्त्वात् ह्रभ्रस्त्वत्वं ग्लपयतेऽङि रूपं यदि
हि तेजो भवेत् सर्वं तथावस्थितमेव स्यात् ततश्च तेजसोऽभावात् कथं स-
म्भानं द्वयोः परस्परालुपतापात् यथोक्तं यावन्मात्रस्यपुत्र्यात् तावन्मात्र-
सेवास्य प्रत्युपकुर्यात् तेजो हि सम्भानकारणं तप्तं लोहं तप्तेन लोहेन
सम्भत्त इति ॥ १८ ॥ ज० म०

सन्धेत्यादि । त्वं तथाकृताः कृतवानसि यथा सम्भानकारणं तव
तेजो न्यगभूतं कोहि तेजस्विना सन्धिं करोति कज इगुडुर्मादीति
सेः कित्वाङ्गुणाभावः भ्रसस्वादिति सिजोपः यद्यस्मात् त्वं वैराणि वीर-
भावान् वीरयोभ्यानि दुर्गाणि वा शत्रुत्वानि वा सह दण्डं सैन्येन सह
कोषञ्च ग्लपितवानसि ग्लैक्लमे जिः स्त्रीङ् लीति पन् ॥ १८ ॥ भ०

अक्रुधदित्यादि । अथैवरक्ते दशाननः अक्रुधत् क्रुड्वान् पुष्पादि-

किं त्वं मामजुगुप्सिष्ठा नैदिधः स्वपराक्रमम् ॥ १९ ॥

मोज्जिग्रहः सुनीतानि मास्म क्रंस्था न संयुगे ।

मोपलब्धाः कृतैर्द्वैषैर्मा न वाच्चीर्हितं परम् ॥ २० ॥

त्वादङ् क्रुञ्चश्च कुम्भकर्षमभ्यधात् अभिहितवान् गातिस्येति सिचोलुक् क्रिमिति त्वं मां अजुगुप्सिष्ठाः निन्दितवानसि स्वद्विक्रमं नैदिधः न वर्द्धितवानसि एधधातोर्धन्तस्य बुद्धिः स्यानिवद्भावादजादेर्द्वितीयस्येति धि-शब्दो द्विरुच्यते ॥ १९ ॥ ज०म०

अक्रुधदित्यादि । एवमुक्तो दशाननोऽक्रुधत् क्रुधत्त्वबौ कोपे पुषा-दित्वात् डः कुम्भकर्षञ्च उक्तवान् डुधाञ्छ्लिधारणे पुष्टौ दाने टी भू-स्थापिवेति सेर्लुक् क्रिमभ्यधादित्याह किं त्वं मां निन्दितवानसि गुपुङ्गो-पनकुत्सनयोः कित्तिजगुप इति सन् निन्दायां निशानार्जवनिन्दास्त्रिगुक्ते स्वपराक्रमं किं न वर्द्धितवानसि एधङ् एङ्गौ अग्रन्तादङ् दित्वञ्च ॥ १९ ॥ म०

मोज्जिग्रह इत्यादि । सुनीतानि सुनयान् मा उज्जिग्रहः मा उ-दृग्राह्य ग्रहेर्ग्रन्तस्य चङि रूपं संयुगे युङ्गे विषयभूते मा क्रंस्था मो-त्याहं न कार्षीः अपितृत्वहस्य सोत्तरे लुङ्चेति चकारालुङ् एत्ति-सर्गेत्यादिना क्रमेः सर्गे उत्याहे तङ् दोषैः अस्मत्कृतैः मोपालम्भाः मोपालभस्य भलोभलीति सिचो लोपः भ्रष्टयोर्धौवः भलाञ्जवसि हितं परं कार्यस्य मा न वाच्चीः मा न वह किन्तु वह वहेरनिटो हलन्त-लक्षणा एङिः ढत्वकत्वपत्वानि ॥ २० ॥ ज०म०

मोज्जिग्रह इत्यादि । शोभनानि नीतानि न उदृग्राह्य ग्रहेर्जग्रा-न्तादङ् प्रस्तुतमुपन्यवद्भाह संयुगे युङ्गविषये सास्त्र न क्रंस्थाः किन्त्वव-श्यमुत्साहं कुरु सास्त्रेन धीञ्चौ इति सर्वकाले टी एत्तुत्याहतायने क्रम इति सं स्तुक्रमोऽमे इति भवर्जनादिभोऽभावः कृतैर्द्वैषैर्मा उपा-लब्धाः मोपलभस्य न भवत्येत्यर्थः । लभङ्गौड्प्रप्राप्तौ भ्रष्टाञ्जकीति सिचोपः हितं युक्तं परं मा न वाच्चीः अपितृवश्यं वहेति भावः वहे-

कुम्भकर्षस्ततोऽगर्जीङ्गटांश्चान्यान् न्यवीटतत् ।

उपायंस्त महास्त्राणि निरगाच्च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

मूर्ध्ना दिवमिवालेखीत् खं व्यापद्मपुषोरुणा ।

पदाभ्यां क्षामिवाभेत्सीत् दृष्ट्याधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२ ॥

अप्रोपापस्ये अग्निमत्वाद्द्वित्रिः होढः पढोः कः ॥ २० ॥ भ०

कुम्भकर्ष इत्यादि । ततस्तद्वचनानन्तरं कुम्भकर्षोऽगर्जीत् गर्जित-
वान् अन्यांश्च भटान् पृष्ठतो गच्छतो न्यवीटतत् निवर्त्तितवान् वृतेष्वङ्-
प-
दे ष्यावुपधाया उदित्यपवाद ऋकारादेशः महास्त्राणि उपायंस्त स्वीकृतवान्
अप्रोपापकमत्त स्वीकरणं तेन तङ् यदि वा उपाङ्पूर्वाद्द्वयमेः ससुदा-
ङ्भ्योयमोपन्य इति तङ् पुरश्च लङ्कृतः द्रुतं निरगात् निर्गतः इषोगा-
देशः गातीति सिचो लुक् ॥ २१ ॥ ज० भ०

कुम्भकर्ष इत्यादि । ततो रावणवाक्यानन्तरं कुम्भकर्षो गर्जित-
वान् गर्जोर्जशब्दे अन्यान् भटान् योङ्गुद्यतान् निवर्त्तयामास वृते-
जर्त्तनादङ् महास्त्राणि उपायंस्त स्वीकार यमौ विरतौ उपयमो
विवाहे इति मं विवाहः स्वीकार इति व्याख्यातं यमः सूचने वातृवाहे
इति पक्षे हेः कित्त्वाभावात् सलोपाभावः किं वा आङ्पूर्वस्य यमोजि-
अङ्गन्तेत्यादिना मं पुरो लङ्कायाः सकाशात् शीघ्रं निर्गतः इषोगा
भूस्यापि वेति सेर्लुक् ॥ २१ ॥ फ०

मूर्ध्ना इत्यादि । निर्गच्छन् मूर्ध्ना दिवमलेखीदिव लिखितवानिव उरुणा
सहता वपुषा खं व्यापत् व्याप्तवान् ल्हदित्वाद्ङ् क्षां पृथ्वीं पादाभ्यामभै-
त्सीदिव विदारितवानिव द्विषः शत्रून् दृष्ट्याधाक्षीदिव भक्षसात् कतवानिव
दहभस्मीकरणे ॥ २२ ॥ ज० भ०

मूर्ध्ना इत्यादि । स गच्छन् मूर्ध्ना दिवमाकाशं स्पृष्टवानिव लिखश-
लेखने उरुणा सहता वपुषा शरीरेण खमाकाशं व्याप्तवानिव आङ्ग्लोक्ति
व्यापने ल्हदित्वात् ङः चरणाभ्यां क्षां भूमिं भिन्नवानिव अघौभिदिभिदि
ङाभावपक्षे सिः अग्निमत्वाद्द्वित्रिः दर्शनमात्रेणैव शत्रून् दग्धवानिव

दग्धशैल इवाभासीत् प्राक्नस्त क्षयमेघवत् ।
 प्राचकम्पदुदन्वन्तं राक्षसं नप्यतितसन् ॥ २३ ॥
 सपक्षोऽद्रिरिवाचालीश्वरसीत् कल्पवायुवत् ।
 अभाषीदध्वनिना लोकानभ्राजिष्ट क्षयाग्निवत् ॥ २४ ॥
 अनंसीत् भूर्भरिणास्य रंक्षसा शाखिनीऽलुठन् ।

दहौ दाहे दाहेर्धः भ्रमान्तस्यादिजवामिति धः अपभ्रशीरिति कः ॥ २२ ॥ भ०
 दग्धेत्यादि । महत्त्वात् कृष्णत्वाच्च दग्धशैलवदभासीत् भाति स
 भादीप्तौ यमरमेति सगिटौ क्षयमेघवत्प्राक्नस्त प्रस्थितः प्रोपाभ्यां समर्था-
 भ्यामिति तड् प्रतिष्ठमानश्च उदन्वन्तमचकम्पत् कम्पितवान् कपिचनने
 इदितोऽख्यन्तस्य चङि रूपं राक्षसानपि अतिवसत् त्वासितवान् तसेर्त्यन्-
 तस्य चङि रूपम् ॥ २३ ॥ ज० भ०

दग्धेत्यादि । अतिकृष्णत्वात् महत्त्वाच्च दग्धपर्वत इव स भाति स
 भादप्रदीप्तौ यमरमेति इमसूनौ प्रलयसम्बन्धिमेष इव प्रकमते स प्रोपा-
 दारम्भे इति सं गच्छन् ससुद्रमपि कम्पितवान् कपिङ्पिचाले अत्रनादङ्
 न केवलं कपीन् राक्षसानपि त्वासयामास तसेर्जर्नादङ् ॥ २३ ॥ भ०

सपक्ष इत्यादि । सपक्ष इवाद्रिः वाह्योः पक्षालुकारित्वात् अचा-
 लीत् चलितः लान्तत्वात्सिचि वृद्धिः क्रोधात्कल्यान्वायुवक्ष्णश्वसीत् निश्च-
 सितवान् ह्यन्तेति वृद्धिप्रतिषेधः ध्वनिना लोकानभाषीत् पुरितवान् भ्रज-
 भरणो ईडन्तस्य सिचि वृद्धिः अभ्राजिष्ट भ्राजते स क्षयाग्निवत् पिङ्गल-
 केशत्वात् लोकविनाशहेतुत्वाच्च ॥ २४ ॥ ज० भ०

सपक्ष इत्यादि । स पचयुक्तः पर्वत इव चलितः वाह्योः पक्षत-
 ल्यत्वात् चलेर्ब्रजवदेत्यादिना त्रिः प्रलयवायुरिव निःश्वसं चकार हसा-
 देः सेव इत्यादौ श्वसवर्जनात् न त्रिः ध्वनिना लोकत्रयं पुरितवान्
 भ्रलिटुडुञ् भ्रतिपुञ्चोः नेमेकाजिति अनिम् प्रलयवाग्निरिव भ्राजते स
 लोकविनाशकत्वात् पिङ्गलकेशाच्च भ्राजुङ् शटुञ्चराङ्गासि ॥ २४ ॥ भ०

अनंसीदित्यादि । अस्य भरिण भूरनंसीत् नता यमरमेति सगिटौ

सिंहाः प्रादुद्रुवन् भीताः प्राक्षमन् कुलपर्वताः ॥ २५ ॥
 उत्पाताः प्रावृत्तस्तस्य द्यौरभीकिष्ट शोणितम् ।
 वायवोऽवासिषुर्भीमाः क्रूराश्चाकूपत द्विजाः ॥ २६ ॥
 अस्यन्दिष्टाक्षि वामञ्च घोराश्चाराटिषुः शिवाः ।
 न्यपसन् सुषले गृध्रा दीप्तयापाति चोल्कया ॥ २७ ॥

रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन् पतिताः रुडलुठप्रतिघाते द्युतादि-
 त्वादङ् इगतादीनामनुदात्तेत्वात्तङ् इगभ्योलुङीति परस्मैपदविकल्पः
 सिंहाः भीताः सप्तः प्रादुद्रुवन् पलायिताः शिश्रीत्यादिना चङ् कुल-
 पर्वताः प्राक्षमन् सञ्चलिताः इगतादित्वादङ् पूर्ववद्वात्मनेपदं
 ॥ २५ ॥ ज० म०

अनंभीदित्वादि । अस्य भरेण भूर्नमति स्म यमरमेति इमसूनौ
 अस्य रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षाः पतिताः लृलुद्यविलोटविलोडयोः
 कृदत्त्वात् ङः ठालपाठे इगतादित्वात् ङः तेनैव पं सिंहाः भीताः
 पलायिताः द्रुशुगतौ जिश्रिद् शुकम इति अङ् कुलपर्वताः चोभं
 प्रापुः क्षुभङ् मञ्चले इगतादित्वात् ङः ॥ २५ ॥ म०

उत्पाता इत्यादि । तस्य गच्छत उत्पाताः प्रावृत्तान् प्रवृत्ता लृव -
 र्त्तने द्युतादिः द्यौः शोणितमशीकृत् सिञ्चति स्म शीकृत्सेचने अनुदा-
 त्तेत् वायवो भीमाः प्रचण्डा अवासिषुर्वानि स्म यमरमेति सगिटी क्रू-
 राश्चाशुभस्त्रचक्रा द्विजाः पक्षिणोऽकूपत शब्दिताः कुङ्शब्द इत्यनिट् कु-
 टादित्वात्सिचः किम्बु न युष्णः ॥ २६ ॥ ज० म०

उत्पाता इत्यादि । गच्छतस्तस्य उत्पाता दिनाशस्त्रचक्राः प्रवृत्ताः
 द्युतादित्वात् ङः द्यौराकाशं शोणितं क्षरति स्म शीकृङ् सेके भीमाः
 प्रचण्डा वायवोवानि स्म बालगभनर्हंसयोः यमरमेति इमसूनौ अनुस्त्रि-
 ष्टेः क्रूरा मयदा द्विजाः पक्षिणश्च शब्दं चक्रुः कूपिङ् आत्स्वरे
 कुटां ण्वीज् णतीति नियमाद्गुणा वावः नेमेकाजिति अनिस् ॥ २६ ॥ म०
 अस्यन्दिष्टेत्यादि । वामञ्चास्वाक्षि अस्यन्दिष्ट सन्दते स्म घोराः

आहिंष्ट तानसंभान्य दर्पात्स प्रधानचित्तिम् ।

ततो नर्हीद्वनन्दीच्च शत्रूनाह्वास्त चाह्वे ॥ २० ॥

प्राशीन्न चाह्वपत् क्रूरः क्षुचास्याह्वधदभ्रतः ।

अधाह्वसामधासीच्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥ २१ ॥

अनिटाशंसिन्यः शिवाः अराटिषूरटन्ति स्म अतोहलादेरिति वृद्धिविकल्पः
 गृध्रो सुप्रले न्यपन्न उपनिट्वान् लृकित्वादङ् पतः पुनिति पुमागमश्च
 दीप्तया उल्कया अपाति पतितं भावे चिष्वादेशः ॥ २० ॥ ज० स०

अस्यन्दित्यादि । अस्य वाममन्त्रि स्यन्दते स्म स्यदिङ् ईपत्कम्पे
 क्रूरा भीमाः शृगालाः शब्दं चक्रुः रटवाचि ह्रसादेः सेम इति विः
 सुप्रले गृध्राः पतिताः पत्लजगत्यां लृदिच्चात् डः वच्यस्यश्चिपतामिति
 पन्नदेशः दीप्तया उल्कया च पतितं रतनोर्यागिष्वाविति भावे इण्
 इनस्तनलोपः ॥ २० ॥ स०

आहिंष्टेत्यादि । तान् उत्पातान् कुम्भकर्णोऽसंभान्य दर्पादवज्ञाय
 प्रधानचित्तिं युद्धभूमिसांहिष्ट गतवान् तत उत्तरकालं अनर्हीत् गर्जित-
 वान् क्व वास्यतेदानीमिति अनन्दीच्च जयन्त्रियं स्नाघितवानित्यर्थः आह्वे
 संप्राप्ते शत्रूनाह्वास्त आह्वतवान् आगच्छत युध्यध्वमिति स्रङ्वायामा-
 ङिति तङ् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यङ्भावपक्षे रूपम् ॥ २० ॥ ज० स०

आहिंष्टेत्यादि । स कुम्भकर्णस्तान् उत्पातान् दर्पादसंभान्य प्र-
 धनचित्तिं रणस्थलीं आहिंष्ट गतः अहिङ्ङगतौ मानकिचार्च इत्यस्मात्
 त्काच् ततोऽनर्हीत् सिंहनादं चकार नर्हशब्दे अनन्दीत् अानन्दयुक्तो
 बभूव आह्वे युद्धे शत्रूनाह्वतवान् स्रङ्वायामाङ् इति मं वक्तृप्रकल्पेति
 प्राक्तिकोऽस्तदभावे सिः ॥ २० ॥ म०

प्राशीदित्यादि । प्राशीत् भक्षितवान् वनवासिन इत्यर्थात् न चासौ
 क्रूरः दुष्चेता अह्वपत् ह्रस्वान् पुषादित्वादङ् अन्नतोऽप्यस्य खादतः
 क्षुत् बुभुक्षा अह्वत् वर्द्धते स्म वृषुवृद्धौ दुःप्रतादिः वनवासिनां वानराणां
 वसामध्नात् पीतवान् विभाषाप्राधेङिति सिचोलुक्पक्षे रूपं रुधिरञ्चा-
 धासीत् विभाषाप्रेट्चेरारिति चङ्भावपक्षे रूपम् ॥ २१ ॥ ज० स०

भांसेनास्याश्वतां कुक्षीजठरं चाप्यग्निश्वयत् ।

बहूनामग्लुचत् प्राणानग्लोचीच्चरणे यशः ॥ ३० ॥

सामर्थ्यञ्चापि सोऽस्तभीद्विक्रमञ्चास्य नास्तभन् ।

शाखिनः केचिदध्यष्टुर्न्यमाङ्गुरपरेऽम्बुधौ ॥ ३१ ॥

प्राशीदित्यादि । प्राशीत् भक्षितवान् कपीनियथात् अश्वग्नोजने
असौ क्रूरो दुष्टाशयो न त्वप्रः जिल्लह्युच्चकारात् प्रीणने पुषादित्वात्
ङः अन्नतः खादतोऽप्यस्य ज्ञुत् बुभुक्षा बर्द्धते ऋ वृधङ् लृङ् इवौ दुःखा-
दित्वात् ङः असौ वनवासिनां वानराणां वसां पपौ रुधिरञ्च अधापीत्
पपौ घेष्टपाने घेशाच्छासाश्च इति पक्षे सिलक् तदभावपक्षे यमरमेति
इमसन्नौ भसस्नादिति सिचोलोपः ॥ २९ ॥ भ०

भांसेनेत्यादि । वनवासिनां भांसेनास्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपार्श्वी
अश्वतां मूनौ जृस्तन्मित्यादिना अङ् श्वयते र इत्यत्वं जठरञ्चोदरमग्नि-
श्वयत् मूनं विभाषाघेष्टञ्चेत्प्ररिति चङ् इयाजादेशः बहूनां वनवासिनां
प्राणानग्लुचत् हृतवान् ग्लुचुग्लुचुकुचुग्लुचुस्ते यकरणे जृस्तन्मित्यादिना
अङ् विकल्पनादङ्भावपक्षे रूपं यशश्च बहूणां रणे अग्लोचीत् अपनीत-
वान् चञ्चुवञ्चित्यादौ ग्लुचिर्गितप्रथः अङ्भावपक्षे रूपम् ॥३०॥ज०भ०

भांसेनेत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य कुक्षी उदरपार्श्वी वानरादीन्
भांसेन अश्वतां मूनौ द्वायौश्वीर्गतिवृद्धोः शासलिद्गुप्रदित्यादिना पक्षे ङः
वच्यस्यन्वितामिति श्वादेशः अस्य जठरमुदरञ्च अग्निश्वयत् पक्षे जि-
ञ्चोत्यादिना पक्षे ङङ् असौ बहूनां प्राणान् अग्लुचत् जहार रणे
बहूनां यशोऽग्लोचीत् ग्लुचुद्गर्चौर्ये शासलिद्गुप्रदित्यादिना पाञ्चिको-
ङ्स्तदभावपक्षे सिः अग्लोचीदिति पाठे स्तुहुद्गर्त्यां यशः प्रापेत्यर्थः
॥ ३० ॥ भ०

सामर्थ्यमित्यादि । स कुम्भकर्णः केषाञ्चिद्वलवतामपि वनवासिनां
सामर्थ्यमस्तन्मीत् नियमितवान् अङ्भावपक्षे रूपं विक्रमञ्च केचिदह
नास्तभन् न नियमितवन्तः अङ्पक्षे रूपं किङ्चित्यनुनासिकलोपः

अन्ये त्वन्निष्पुः शैलान् गुहासु ये न्यजेषत ।

केचिदासिषत स्तथा भयात् केचिद्घूर्णिपुः ॥ ३२ ॥

उत्तरिपुरर्भाधिं वानराः सेतुनापरे ।

अलज्जिष्टाङ्गदस्तत्र प्रत्यवास्थिन चीर्जितम् ॥ ३३ ॥

केचिद्गुहादुद्धान्श्रुः अधिष्ठितानः तिष्ठतेर्गानिस्थेति तिचोलुक् आ-
देशसकारस्य पत्यं टुचञ्च अपरेऽन्वुधौ न्यनाङ्गनिगमनाः सस्जिनशो-
र्लक्षीति लुम् सस्जेरन्यात्पूर्वं लुमसिञ्छन्ति अतुपङ्गसंयोगादिभोगा-
र्थम् ॥ ३१ ॥ ज०स०

सासथ्येद्वापीत्यदि । न गुम्भकृष्णः शत्रूणां सासथ्यंनस्तस्मीन् नि-
वारितवान् अस्य विक्रमं केचिदपि नास्तभान् न निवारितवन्तः स्तनुवस्तु-
भक्तम्भ रोधने शीतः पूर्वपत्यशे उत्तरभागे विः डोः हस्तुङ्गलोपोऽ-
णाविति नस्य लोपः केचित् भयात् उद्धान् अधिष्ठन्ति स्म भूस्थेति
सर्तुक् गीशः स्तुस्तुभेति पत्यं अपरेऽन्वुधौ निगमनाः सस्जौवट् स्त्राने-
ऽनम् वाट्त्रिः सुनर्धोसुचानित्यादिना सुन् स्त्रादेः लोनीपः शक्त्राजिति
प्रङ् पठोकः स्त्रोर्भुजैरेज्जसोः जिह्वारिति प्रः चट्स् ॥ ३१ ॥ य०

अन्ये त्वित्यादि । अन्ये शैलान्निष्पुः भयादास्तुटा इत्यर्थः ।
अन्ये गुहासु न्यजेषत लोङ् केषु केचित् स्तथाः स्यात्पुवदासिषत आ-
सने च अपरे भीत्या भयात् घूर्णिपुः घूर्णिने स्म ॥ ३० ॥ ज०स०

अन्ये इत्यादि । अन्ये कपयः शैलान् अलक्षिपुः तद्वयाकुलत्वात्
लक्षिषोपे अनेकार्थत्वाद्गतवपि लक्षिउत् अभुग्गतोरित्यस्य क्वचिदास्त्रदेः
प्रदन्तोऽपि परस्मैपदित्वाद्वा ह्रस्वं अन्ये गुहासु लीनाः लीःउयञ्चोक्षिषथो
नैकाजिति अनिस् केचित् स्तथाः सन्तः स्यात्पुवदासने स्म अलानुङ्
उपवेशे केचित् भयात् घूर्णिने स्म घूर्णित्पक्ष्यस्ये ॥ ३२ ॥ भ०

उत्तरिपुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना व्यसोधिस्ततरिपुः
उत्तीर्णाः तत्र नेपु तत्रभूतेजङ्गदोऽलज्जिष्ट लच्छति च चीर्जितम् परा-

सत्त्वं समदुधुच्च वानराणामयुद्धं च ।

ततः शैलानुदक्षैः सुदगूरिषत द्रुमान् ॥ ३४ ॥

अनर्दिषुः कपिव्याघ्राः सम्यक् चायुत्सताहवे ।

तानमर्हीदखादीच्च निरास्यच्च तलाहतान् ॥ ३५ ॥

क्रमं प्रत्यगास्थित प्रतिपन्नवान् समवप्रविभ्यस्य इति तड् ह्रस्वादङ्गा-
दिति सिचोलोपः ॥ ३३ ॥ ज० म०

उदतारिषुरित्यादि । अपरे वानराः सेतुना समद्रुचर्त्तीर्णाः तृतरे-
ऽभिभवे लुप्त्यां अजन्तत्वाद्द्रुजवदेति विः वानरेष्वेवंभूतेषु सत्सु तलाङ्गदो-
लज्जते स्म लसृजि ओङ्लजङ् व्रीङ्जे अर्जितं पराक्रमञ्च प्रत्यगास्थित
प्रतिपन्नवान् प्रतिज्ञानिर्षयेत्यादिना सं स्यादोङिः असखादिति सि-
लोपः ॥ ३३ ॥ म०

सत्वमित्यादि । वानराणां सत्त्वं समदुधुन्नत् सन्दोपितवान् धुञ्जे
सन्दीपनायात् ख्यवाङ्गोऽङ् स्वयमयुद्धं च युध्यते स्र भलोभलीति सिचो-
लोपः ततः सत्वधुक्षणानन्तरं वानराः शैलानुदक्षैः उत्क्षिप्तवन्तः
हलन्तलक्षणा वृद्धिः द्रुमांशोदगूरिषत उत्यापितवन्तः गुरी उद्यमे ॥
३४ ॥ ज० म०

सत्वमित्यादि । अङ्गदो वानराणां सत्त्वं बलं संधुक्त्याभासं दुङ्ङ-
सन्दीपे जग्रन्ताङ् स्वयञ्च युध्यते स्र युध्यैङ् युद्धे असखादिति सि-
लोपः ततः संधुक्त्यानन्तरं शैलान् उत्क्षिप्तवन्तः कपिव्याघ्रा इतप्रसि-
मसङ्कोके गान्धयः क्षिप्रशजो निस्थौ लुदि अनिम्त्वात् वृजवदेति विः द्रु-
मांश्च उद्गूस्त्वन्तः गूरयक् उद्यमे चूर्थ्याङ्गेति जेरभावपक्षे रूपं
गुरीयङ्-वधे गतप्रामितप्रस्य रूपं वा गुरीङ्गि उद्यमे इतप्रस्य तु नायं
प्रयोगो ह्रस्वोङ्-त्वात् ॥ ३४ ॥ म०

अनर्दिषुरित्यादि । उत्क्षिप्तशैलद्रुमाः कपिव्याघ्रा अनर्दिषुः नर्दि-
तवन्तः दृष्टोऽस्माभिः क्व यास्यसीति सम्यक् निर्भयमाहवे अयुत्सत यु-
ध्यन्ते स्म हलन्ताच्चेति सिचः कित्त्वे गुणाभावः तान् स्रवन्नमान्
युध्यमानान् कुम्भकस्योऽमर्दीत् वृद्धितवान् वृद्धेर्लघूपधगुणः अखादीच्च

प्राचुचूर्णं च पादाभ्यामविभीषणं च द्रुतम् ।

अनर्हीञ्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान् ॥ ३६ ॥

अनौत्सीन् गदया गाढमपिषोपगूहनैः ।

जानुभ्यामदमीचान्यान् हस्तवर्त्तमवीडतत् ॥ ३७ ॥

भक्षितवान्, हस्ततलेनाहतान्, निरास्यत् इतस्ततः, क्षिप्रवान्, अस्यती-
तत्रादिना ऋड्, अस्यते स्युक् ॥ ३५ ॥ ज० म०

अनर्दिष्टुरित्प्रादि । कपिश्लेष्ठा नर्दितवन्तः मारय मारयेति शब्दं चक्रुः
नर्दशब्दे सस्यक् निर्भयं संश्रामे युध्यन्ति स्म इगुडुर्भटीति किञ्चात्
युष्माभावः तान् वानरान् नर्दितवान् कुम्भकर्ण इतप्रथिमस्योक्तेनान्वयः
ऋदगनुदि अखादीत् खाह भक्षणे तलेन हस्ताघातेन आहतान् निरा-
स्यञ्च इतस्ततश्चक्षेप च अयु इक्षेपे वन्यस्थिपतामिति अस्यादेशः
॥ ३५ ॥ म०

प्राचुचूर्णदित्प्रादि । पादाभ्यां प्राचुचूर्णत् पिष्टवान्, चूर्णं प्रेरण
इति चुरादिः एवं चूर्णयन् द्रुतमविभीषत भीषयते स्म भियोहेतुभये-
षुक् भीसभ्योहेतुभय इति तड् शूलेन प्रहरणेन अतर्हीञ्च विड्ववान्,
तर्हि हिंसायां ह्यन्तत्वात्तन्न वृद्धिः ॥ ३६ ॥ ज० म०

प्राचुचूर्णदित्प्रादि । पादाभ्यां चूर्णयामास चूर्णं क्लेषे चुरादि-
र्जप्रनादड् द्रुतं भीषयते स्म भीभीष्वेति जौ पाचिको भीषादेशो मञ्च
कर्त्त कुम्भकर्णत एव भयस्योत्पत्तेः, शूलेन च अतर्दीत् तर्द हिंसे अतर्ही-
दिति पाठे तद्वधत्न्युश्च हिंसे इतप्रस्य रूपम् ॥ ३६ ॥ म०

अनौत्सीदित्प्रादि । काञ्चित्गदया गाढमतौत्सीत् व्यथितवान् उप-
गूहनैरपिषत् चूर्णितवान्, लृदित्त्वाड्, अन्यांश्च जानुभ्यां अदमीत् शा-
सितवान्, अवचभ्य नियमितवानित्प्रथः, ह्यन्तत्वात्तन्न वृद्धिः, हस्तवर्त्तमवीडतत्
हस्ताभ्यां वर्त्तितवान् पिष्टवानित्यर्थः । वृतेर्ष्यन्तात् हस्ते वर्त्तित्प्रहो-
रिति णस्य कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ३७ ॥ ज० म०

अनौत्सीदित्प्रादि । गदया काञ्चित् प्लवङ्गमान् गाढमत्यर्थमतौत्सीत्

अदातिषुः शिला देहे चूर्णभूयन्महाद्रुमाः ।

क्षिप्तास्तस्य न चाचेतीत्तानसौ नापि चाक्षुभत् ॥ ३८ ॥

अद्राष्टां तं रघुव्याघ्रौ आख्यचैनं विभीषणः ।

एष व्यजिष्ट देवेन्द्रं नाशङ्कितं विवस्वतः ॥ ३९ ॥

तुष्टशजोव्यघेऽनिमुत्वाद्भिः अन्यान् उपगूह्नैरालिङ्गनेः पिष्टवान् पौषि-
ष्ल चूर्ष्णेने लदित्वात् ङः अन्यान् जानुभ्यां दमितवान् दस्युर् चू-
र्ष्णेने मालत्वाच्च विः अन्यान् हस्तवर्त्तमवीददत् हस्ताभ्यां षोडशित्वा
चूर्षितवानित्यर्थः । दृतेज्येन्त्वादङ् वर्डङ्गोधुरिति मन्त्रे सुष्वाभावः ह-
स्तवर्त्तमिति हस्ताघादुपह्वयत्तिष्ठतां गतार्थत्वे णम् तदनुप्रयोगश्चेति
प्ररः स्वमते चणम् वेत्यस्य योगविभावात् ॥ ३७ ॥ ५०

अदालिषुरित्यादि । वानरैस्तस्य देहे क्षिप्ताः शिला अदालिषुर्वि-
शीर्णाः दलविशरणे भौवादिकः लान्तत्वाददृङ्गिः महाद्रुमाश्चूर्णभूयन्
चूर्णीभूताः न च तान् क्षिप्तानसौ कुम्भकर्षो नाचेतीत् न चेत्तितवान्
चित्ती संज्ञाने नापि चाक्षुभत् क्षुभितः क्षुभ सञ्चलने दिवादिः ॥ ३८ ॥
ज० म०

अदालिषुरित्यादि । कपिभिः क्षिप्ताः शिलास्तस्य कुम्भकर्षस्य देहे
अदालिषुर्विशीर्णाः दलभिभेदे वृजवदेति विः महाद्रुमाश्चूर्णीभूताः सुयो-
वन् टीथचि तान् दृक्षान् असौ कुम्भकर्षो न अचेतीत् चित्तीज्ञाने नापि
क्षुभितः क्षुभलङ् सञ्चले द्युतादिः ॥ ३८ ॥ ५०

अद्राष्टामित्यादि । तं ताडशौ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणमद्राष्टां दृष्ट-
वन्तौ विभीषणस्यचैनमाख्यत् कथितवान् कुम्भकर्षोऽयमिति अस्वतीत्या-
दिनाऽङ् प्रभावञ्चास्य कथयन्नाह देवेन्द्रमेव व्यजिष्ट विजितवान् पिष्ट-
राभ्याञ्जे रिति तङ् विवस्वतः स्वर्यात् नाशङ्कितं न शङ्कते क्षि ॥ ३९ ॥
ज० म०

अद्राष्टामित्यादि । रघुव्याघ्रौ तं कुम्भकर्षं दृष्टवन्तौ ईर्ष्यां प्रेजे
वर्षोऽकिदिति ऋद्रः भ्रमसाज्भवीति सेलोपः शङ्काजिति षङ् द्युभि-

यत्नेन्द्रशक्तिमच्छासीन्नाप्रोधीदस्य कश्चन ।

कुम्भकर्षान्न भैष्टं मा युवामस्मान्बृपात्मजौ ॥ ४० ॥

घ्नन्तं सोपेक्षिषाथाञ्च मा न कार्ष्णिहाडरम् ।

अमुं मा न बधिष्टेति रामीऽवादीत्ततः कपीन् ॥ ४१ ॥

इति टः विभीषण एनमाख्यातवान् ख्यालख्यातौ कथने वक्तृप्रख्येति
 उः उखेयालोपः केन प्रकारेणाख्यदित्वाह एष देवेन्द्रं जितवान्
 विपराजीति सं विवक्षतः सूर्यादपि नायं शङ्कितवान् शक्तिङ्त्वासशङ्कयोः
 ॥ ३८ ॥ भ०

यत्नेत्यादि । यत्नेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं प्रहरणमच्छासीत् खलिङ्-
 तवान् ख्यो च्छेदने अस्य तु कश्चन कश्चित् नाप्रोधीत् न प्रभवति स्म
 शक्तौ प्रहरणायेत्यर्थात् प्रोधपर्याप्तौ पर्याप्तियोगे चतुर्थी न भविष्यति
 पर्याप्तैरविवक्षितत्वात् अतोऽस्मादेवंविधात् कुम्भकर्षात् युवां नृपा-
 त्मजौ मा न भैष्टं किन्तु विभीतं च माडिः लुङ् मध्यमपुरुषद्विवचने
 रूपं माशङ्कः प्रतिषेधे ॥ ४० ॥ ज० म०

यत्नेन्द्रेत्यादि । यत्नेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिमरुविशेषं सामर्थ्यं वा
 अच्छासीत् चिच्छेद बोधनूनौ घेशाच्छासाच्च इयखाप्रवृत्तिपक्षे दकर-
 सेति इम्बनौ भ्रमस्वाज्भ्रमोसईमीति सेर्लोपः अस्य कुम्भकर्षस्य कश्चित्
 नाप्रोधीत् न शक्तः प्रोद्युज् पर्यापणे पर्यापणं सामर्थ्यं शक्तार्थतया
 दिना चतुर्थीप्राप्तौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठी शक्तार्थैः पठ्यपीष्यत इत्यन्ये । अस्य
 शक्तिं कश्चन नाप्रोधीन्न हिंसितवान् अनेकार्थत्वात् हिंसार्थत्वजपीति
 मद्रुभास्तरः । हे नृपात्मजौ ! अस्मात् कुम्भकर्षात् युवां मा भैष्टमिति न
 जिभीक्षिभीत्यां आंसिः नेभेकाजिति इम्निषेधः वृजवदेति विः ॥ ४० ॥ म०

घ्नन्तमित्यादि । तस्मात् घ्नन्तमेनं युवां सोपेक्षिषाथां सोपेक्षकौ
 भूतमित्यर्थः इह च कुम्भकर्षे आदरं मा न कार्ष्णि अपि तु कुरतं ततो
 विभीषणवचनानन्तरं रामः कपीनवादीत् उक्तवान् अमुं कुम्भकर्षं मा न
 बधिष्टेति किन्तु हतेति हनोबध्लुङि ॥ ४१ ॥ ज० म०

ते व्यरासिपुराहन्त राक्षसं चाप्यपिप्लवन् ।

अवभासन् स्वकाः शक्तीर्द्रुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२ ॥

ते तं व्याशिषताक्षीक्षुः पादैर्दन्तैस्त्रयाच्छिदन् ।

आर्जिजत् शरभी वृक्षं नीलस्वादिन पर्वतम् ॥ ४३ ॥

मन्त्रमित्यादि । मन्त्रं प्रहरन्मेतं युवां मा उपेक्षिपाथां ईचङ्-
दर्शने उपपूष्णैः यमनादरे वर्त्तते इह कुम्भकर्णं आदरं मा काष्ठं किन्त्व-
वश्यं कुरुतं कञ्जप्रां सिः ब्रजमदेति त्रिः इत्येवं विभीषण आख्यात
इत्यर्थः ततोऽनन्तरं रामो वानरान् आदात् उक्तवान् किन्तदित्याह
असुं कुम्भकर्णं यूयं मा न बधिष्ट किन्त्ववश्यं हतेति हनवधटीति
बधादेशः ॥ ४१ ॥ भ०

त इत्यादि । ते वानराः हर्षाद्गुरासिषुः किलिकिलाशब्दं कतवन्तः
अतो हलादेरिति वृद्धिः राक्षसञ्च कुम्भकर्णमाह्वन्त स्र्ज्ञमाना आह्वत-
वन्तः आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वृद्धिः पक्षे अङ् अपिप्लवन् ज्ञावित-
वन्तः अपि शब्दार्थे तथा कतवन्तः यथासौ भुक्तिं कर्तुंभारक्षः ह्वतेर्ण-
न्तस्य चङि सन्वत्कार्यमिति स्र्जति ष्टणोतीत्यादिना अभ्यासस्यैतत् स्वका
आत्मीया शक्तीरवभासन् प्रकाशयन्ति स्र्भासेर्णन्तस्य चङि भ्राजभासे-
त्यादिना उपधाह्वस्वविकल्पः द्रुमाश्च शैलाश्च द्रुमशैलं जातिरप्राणिनामि-
त्येकवद्भावः व्यकारिषुः तदुपरि लिप्लवन्तः कृ विक्षेपे ॥ ४२ ॥ ज० स०

ते व्यरासिपुदित्यादि । ते वानरा व्यरासिषुः किलिकिलाशब्दञ्चकृः
रसशब्दे ह्रसादेः सेम इति त्रिः राक्षसं कुम्भकर्णं स्र्ज्ञमाना आह्वतवन्तः
स्र्ज्ञायाभाङ् इति नं वक्तप्रस्त्रेत्यादिना ङः तमेवापिप्लवन् सुञ्च सर्पशे
जप्रन्तादङि खेः सन्वत् सुञ्चुञ्चु द्रुमुञ्चुङां वेति पक्षे खेरुकारस्य इकारः
स्वका आत्मीयाः शक्तीः सामर्थ्यानि प्रकाशितवन्तः भास्वङ् दीप्तौ जप्रन्ता-
दङ् भ्राजभासभ्रासेत्यादिना पक्षे उङोह्वस्वः तद्भावपक्षे खेः सन्वद्वा-
वित्यस्याविषयः परे लञ्चराभावात् द्रुमशैलं तदुपरि लिप्लवन्तः कश्च विक्षेपे
अजवदेति त्रिः द्रुमाश्च शैला स्त्रेति समहारः ॥ ४२ ॥ भ०

ते तमित्यादि । ते वानरास्तं राक्षसं व्याशिषत व्याप्लवन्तः अम्भ-

ऋषभोऽग्नीनुदक्षेप्सोत्ते तेररिमतर्हिषुः ।

अस्मूर्जीर्निरिगृङ्गञ्च व्यस्त्राक्षीन्नन्वमादनः ॥ ४४ ॥

अकूर्हिष्ट व्यकारोच्च गवाक्षो मृधरान् बहून् ।

स तात्राजीगणदीरः कुम्भकर्षोऽव्यथिष्ट न ॥ ४५ ॥

आगो पादेषाक्षौत्सुः पितृवन्तः क्षुदिरसम्पेयथे दन्तैरच्छिदन् छिन्दन्ति
स्म इरितो वेत्यङ् शरभो नाम कपिर्द्वैतमार्जिजत् अहीतं यतते स्म
अर्जप्रतिपत्न इति स्वार्थिकण्यताच्चङि द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावाद्-
जादेर्हितीयस्येति द्विर्वचनं रेफस्य नन्दा इति प्रतिषेधः। नोलः पर्वत-
मादित गृहीतवान् स्याच्चोरिच्च ॥ ४३ ॥ ज० म०

ते तस्मिन्त्यादि । ते वानरास्तं कुम्भकर्षं व्याघ्रवन्तः अमूलङ्-
व्यभिन्नसंहृत्योः वेसूदिति पक्षे इस् पादैः क्षुस्ववन्तः अक्षौत्सुर्दक्षुर्दि
इरित्वात् पाक्षिकडाभावे सिः अनिम्त्वाद्दिः तथा दन्तैरच्छिदन्
क्षिदिरधौञ्छेदे इरित्वात् पक्षे ङः शरभनामा कपिर्द्वैतमार्जिजत् अहीतं
यतते स्म अर्जक् संस्कारे युञ्जे षच संस्कारो अहृषप्रेरणात्तुकूलव्यापारः
चुरादिअग्न्यादङ् नोलः पर्वतमादित जयाङ् आङ्पूर्वादाङ् अहृषे
स्यादोङिः ॥ ४३ ॥ म०

ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिरग्नीनुदक्षेप्सोत् उच्चिप्रवान् ते
शरभादयस्तैर्द्वैतादिभिररिमतर्हिषुः हतवन्तः तर्दहिंसायां गन्धमादनो
नाम कपिरस्मूर्जीत् वञ्जमिगिरिगृङ्गञ्च व्यस्त्राक्षीत् विष्टपवान् सृज-
स्तौदादिक उदात्ते ॥ ४४ ॥ ज० म०

ऋषभ इत्यादि । ऋषभो नाम कपिः पर्वतात्तुच्चिप्रवान् चिप्श-
ञ्जौन्नियौ लुदि अनिम्त्वाद्दिः ते शरभादयस्तैर्द्वैतादिभिररिं कुम्भकर्षं
अतर्दिषुः तर्दहिंसे गन्धमादनः कपिरस्मूर्जीत् वञ्जयत् शब्दञ्चकार
द्वौस्मूर्जावञ्जनिर्घोषे गिरिगृङ्गञ्च चिप्रवान् सृजौशच चकारादिसर्गे
वर्होऽकिदिति ऋद्ः अनिम्त्वाद्दिः षङ् षटोः कः ॥ ४४ ॥ म०

अकूर्हिष्टेत्यादि । गवाक्षो नाम कपिः अकूर्हिष्ट क्रीडापूर्वकं चे-
ष्टते अ अहीधराञ्च व्यकारोच्च विचिप्रवान् वीरः कुम्भकर्षस्त्वान् धर-

अमन्यीच्च परानीकमप्लोष्ट च निरङ्कुशः ।

निहन्तं चात्वरिष्ठारिणजक्षीञ्चाङ्गमागतान् ॥ ४५ ॥

व्यक्रुच्चदानरानीकं संपलायिष्ट चायति ।

हस्ताभ्यां नश्यद्क्रावीक्षीभे चोपाधितानने ॥ ४७ ॥

भादीन् नाजीगणत् न गणयासास अजगणदिति पाठान्तरं तत्र चकार-
रेणात्वस्यनुवर्त्तते न चाव्यथिष्ठ व्यथितोऽभूत् ॥ ४५ ॥ ज० म०

अकूर्दिष्टेत्यादि । गयान्नो नाम कपिर कूर्दिष्ट क्रोडापूर्वकं चेटते स्म
कूर्दि कूर्दिङ्गीडायां बहून् पर्वनांश्च विधिगान् कश्चिन्नेपे स कुम्भकर्ष-
स्तान् शरभादीन् न गणयासास गणत्कसंख्याने चुरादिजग्रन्तादङ्-
वेङ्गणकथ इति पात्रिकः खेरीङ् नच व्यथितो बभूव यतो वीरः
व्यथषमङ्दुःखे चाले ॥ ४५ ॥ म०

अमन्यीदित्यादि । परानीकं शत्रुसैन्यममन्यीत् चोभितवान् मन्य
विलोडने निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिः अङ्गोष्ठ भ्रान्तान् सुङ्गतौ
अरींश्च वानरादिहन्तुमत्वारिष्ट त्वरते स्म जित्वरा संभ्रमे अङ्गञ्च समी-
पसागतानजक्षीत् भक्षितवान् जवभक्षहसनयोरिति भक्षणे जक्षिः
॥ ४६ ॥ ज० म०

अमन्यीदित्यादि । कुम्भकर्षः परानीकं शत्रुसैन्यञ्च चोभित-
वान् मन्यगगाहे निरङ्कुशोऽप्रतिहतः सन् गतिं चकार सुङ्गुच सर्षणे
नेमेकाजिति अनिम् अरीन् निहन्तुं त्वराञ्चक्रे अङ्गमागतान् क्रोडप्रवि-
ष्टान् भक्षितवान् जचक्षुभक्षहासयोः ॥ ४६ ॥ म०

व्यक्रुच्चदित्यादि । तस्मिन्नायत्यागच्छति सति आङ्पूर्वस्वैषः
शतरि रूपं वानरानीकं व्यक्रुच्चत् विक्रोशति स्म शलङ्गुपधा-
दिनटः क्सः सम्पलायिष्ट पलायते स्म तच्च नश्यत्पलायमानं हस्ता-
भ्यामक्राचीत् आकटवान् कुम्भकर्षः कपविलेखने अतुदात्तस्य चेत्य-
ङ्गम् हलन्तलक्षणा वृद्धिः आकटं चातिभीमोऽतिभयङ्करे विक्रते आनने
वक्रो उपाधित न्यस्तवान् धाञ् स्याच्चोरिञ्च ॥ ४७ ॥ ज० म०

रक्तेनाचिक्लिद्भूमिं सैन्यैश्चातस्तरद्धतैः ।

नातापृसीहृच्चयन् क्रूरो नाशमशुघ्नन् वज्रमात् ॥ ४८ ॥

न योद्धुमशकन् केचिन्ना डौकिषतकेचन ।

प्राणमन्नासिकाभ्याञ्च वक्त्रेण च वनौकसः ॥ ४९ ॥

व्यक्रुजदित्यादि । अस्मिन्नायति समागच्छति सति वानरसैन्यं विक्रमयति स्म क्रुभोजरोदे ह्यौ हृषोऽनिमिजुङ् सक् सम्पत्तायते स्म अथङगतौ परापूर्वः मनोपादित्वाङ्कारः कुम्भकस्यै नश्यत् पलायनं वानरसैन्यं हस्ताभ्यामाकटवान् कप्रष्टशसृशेत्यादिना पाञ्चिकसिः व-
द्वैकिदिति पाञ्चिकङ्कारस्य रः अनिमृत्वाद्भिः पडोः कः भीमे आनने
उपाधित न्यस्तवान् दुभाञ्जुधरणे पुष्टौ दाने स्यादोर्ध्विरिति डिः
शुणाभावश्च दासं चकस्य अहृषात् ॥ ४७ ॥ म०

रक्तेनेत्यादि । वानरानौकस्य रक्तेन भूमिमचिक्लिदत् क्लेदितवान् क्लिद्
आर्द्रभावे तस्य एव च स चङि रूपं सैन्यैश्च हतैर्भूमिमतस्तरत् छादित इत्
स्तृणातेषौ चङि रूपं अत्सद्वत्तरेतादिना अत्वं तांश्च भक्षयन्नपि क्रूरः
नातपीत् न तप्तः तपप्रीणने पुषादिः स्मृशष्टशकपटृपट्टपां सिज्जेति पक्षे
सिच् लवङ्गमांश्च म्रन् हिंसन् नाशमत् न आन्तवान् अस्तुतपसि खेदे
चेति खेदे प्रपाटित्वादङ् ॥ ४८ ॥ ज० म०

रक्तेनेत्यादि । स कपिसैन्यस्य रक्तेन भूमिमार्द्रतां नीतवान् क्लिद्यु-
दरक्लेदे अप्रनादङ् हतैः सैन्यैर्भूमिमाच्छादितवान् स्तृस्तृतौ स्तृजगि-
च्छाटने वा अप्रनादङ् क्रूरोऽसौ तान् भक्षयन्नपि न तप्तो बभूव जिह्
तथ्युच्चकारात् प्रीणने कप्रष्टशसृशेत्यादिना पक्षे सिः बर्द्वैकिदित्यस्य
पक्षे ऽप्रष्टत्तिः रथादित्वात् पक्षे इमोऽभावः तेन वृजवदेत्यादिना द्विः
लवङ्गमान् म्रन् आन्तो न जातः अस्तुभ्यङ्ङित्तपः खेदयोः पुषादित्वात्
ङः इरदुवभवेन कस्याचिन्मते विभाषा दर्शिता ॥ ४८ ॥ म०

न योद्धुमित्यादि । तेषां मध्ये केचिद्वनौकसो वानरा योद्धुं
नाशकन् न शक्ता अभवन् हृदित्वादङ् केचिन्नाडौकिषतन डौकन्ते ख ये ह्य

उदरे चाजरन्नन्ये तस्य पातालसन्निभे ।
 आक्रन्दिषुः सखीनाह्वन् प्रपलायिषतास्विदन् ॥ ५० ॥
 रक्तमश्वरोतिषुः क्षुष्माः क्षताश्च कपयोऽटघ्नन् ।
 उपास्यायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिह्वत् ॥ ५१ ॥

तेन पदेन क्षिप्रान्ते नासिकास्यां नासिकाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राणशन्
 प्रनटाः निःसृता इत्यर्थः नशेः पुषादित्वादङ् उपसर्गादित्यादिना एत्वम्
 ॥ ४९ ॥ ज० म०

न योङ्गमित्यादि । केचिद्वनौकसो वानरा योङ्गुं न शक्ताः शक-
 श्चञ्जकिरूनशक्तौ पुषादिः केचन वानरा न अदौक्षिपत समीपं न जग्मुः
 दौकङ् गत्यां ये च तेन सुखे क्षिप्रान्ते नासाविवराभ्यां वक्त्रेण च प्राण-
 शन् पलायिताः नश्लनाशे पुषादिः प्राग्वक्ष्येण इत्यादिना एत्वं नश-
 नेशवाङ् इत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे रूपम् ॥ ४९ ॥ म०

उदरे चेत्यादि । अन्ये च तस्योदरे पातालघटशे अजरन् जीर्णाः
 जृम्भिकिज्यादिनाऽङ् ऋड्योऽङि गुणः आक्रन्दिषुः आक्रन्दितवन्तः स-
 खीन् मित्वाणि आह्वन् आह्वतवन्तः क्षिप्रिसिचित्यादिनाङ् प्रपला-
 यिषुः प्रपलायन्ते च पलायमानाश्चास्विदन् प्रखिन्नाः पुषादित्वादङ्
 ॥ ५० ॥ ज० म०

उदर इत्यादि । पातालतल्ये तस्य उदरे केचित् कपयो जीर्णाः
 जृम्भिकिज्यानौ शासलिद्दुद्रदित्वादिना पक्षे ङः दृश्रोर्गुरिति गुणः
 अपरे आक्रन्दितवन्तः अन्ये सखीन् मित्वाणि आह्वतवन्तः वक्त्रस्थेत्या-
 दिना ङः अन्ये प्रपलायन्ते च अन्ये प्रखिन्नाः क्षुम्भिकिज्यादिना च चका-
 रात् स्निहि क्षेह्युक्ता वसूवरित्यर्थः त्रिभिदागात्रपञ्चरणे इति पठन्त्यन्ते
 पुषादिः अस्विदन्निति पाठे स एवार्थः ॥ ५० ॥ म०

रक्तमित्यादि । अन्ये क्षुष्माः सन्तः रक्तमश्वरोतिषुः च्योतन्ति स्म
 इरितो वेत्तङ्भावपक्षे रूपं क्षताश्च खण्डिता अटघ्नन् टघ्नन्ति च अत्रिह-
 षपिपासायां पुषादित्वादङ् नृपो रामस्तैर्भग्नैरुपास्यायि उपस्थापितः

योद्धुं सोऽप्यरुषच्छत्रोरैरिरञ्च महादुमम् ।

तं प्राप्तं प्रासहिष्टारिः शक्तिं चोग्रामुदयहीत् ॥ ५२ ॥

स तामविभ्रमङ्गीमां वानरेन्द्रस्य चासुचत् ।

प्रापत्तस्मात्कृतेस्तच्च ताञ्चालासीद्वियद्गताम् ॥ ५३ ॥

अन्तर्भावितोऽर्थः कर्मणि चिण् अशौ रामः सुग्रीवमंजिह्वत् योद्धु-
मीहाङ्कारितवान् ईहतेख्यन्ताञ्चिडि द्विर्वचनेचेति स्यानिवङ्गावात् द्वितीयस्य
द्विर्वचनं आद्दृङ्ङिः योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन योज्यम् ॥ ५१ ॥ ज० म०

रक्तमित्यादि । अन्ये कपयः क्षुब्धाः खण्डिताः सन्तो रक्तं क-
रन्ति स्रस्त्रतिरक्षरे पक्षे िः क्षताः सन्तोऽतृपन् इर्यञ्जितृषृत्तृषि तृट्
पिपासा पुषादिः भग्नैः रग्नैः पलायनानैर्वा न्दपो राम उपास्यायि
आरावितः रतनोर्यगिणाविति कर्मणि इण् यनञ् षिदिति यन् अशौ
रामः सुग्रीवमीहां कारितवान् योद्धुमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ईहङ्-
चेष्टे अग्रन्तादङ् ॥ ५१ ॥ म०

योद्धुमित्यादि । सोऽपि सुग्रीवः अरुषत् क्रुध्यति स्र रुषरोषे
पुषादिः शत्रोश्च द्रुमसैरिरत् क्षिप्रवान् ईरक्षोप इति स्वार्थिकण्यन्तस्य
रूपं तन्द्रुमं प्राप्तसरिः कुम्भकर्षः प्रासहिष्ट प्रसहते स्र शक्तिञ्चोपां
प्राणहरासुदयहीत् उदुग्दहीतवान् ॥ ५२ ॥ ज० म०

योद्धुमित्यादि । तत्प्रेरणया सुग्रीवो रुष्टः रुष्पिर्जिक्रुधि पुषादिः
शत्रोः कते समीपे वा महाद्रुमं प्रेरयामास ईर्किगतौ वृदि चुरादिः
अग्रन्तादङ् अरिः कुम्भकर्षः प्राप्तं तं वृक्षं षोढवान् उपां शक्तिमस्त्रं
जयाह हान्तवान् त्रिः ॥ ५२ ॥ म०

स तामित्यादि । तां गृहीतां शक्तिं स कुम्भकर्षः अविभ्रमत्
भ्रमयति स्र भ्रमेख्यन्ताञ्चिडि रूपं वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि असुचत्
सक्तवान् लृदित्वादङ् तत्र तस्यां सक्तायां स्मरतिर्हनुमान् प्रापन्नत् प्र-
तृपस्थितः लृदित्वादङ्गीति पतः पुमिति पुमागमः ताञ्च वियद्गतामला-
सीत् आप्नवान् वा आदाने यनरमेति सगिटौ ॥ ५३ ॥ ज० म०

अशोभित्याचखण्डञ्च शक्तिं वीरो न चायसत् ।

लौहभारसहस्रेण निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

शक्तिरत्यकुपद्रुचो गिरिञ्चोदखनीद्रुम् ।

व्यष्टृतं कपीन्द्रस्य तेनामूर्च्छीदसौ चतः ॥ ५५ ॥

स तासित्यादि । स कुम्भकर्षस्तां भीमां शक्तिं अमयासास क्मि-
ज्जनादङ्ग सुग्रीवस्य कृते त्यक्तवान् सुचलशृङ्गौ भोक्त्रे लृढित्वात् ङः
तत्र तस्यां सुक्तायां सत्यां तद्देशे सारुतिर्हनुमानुपस्थितः पतलजगत्यां
लृढित्वात् ङः वच्यस्वश्विपतामिति पद्मादेशः तां शक्तिञ्च वियङ्गतां जयाह
यसरमेति इम्भनौ ॥ ५३ ॥ भ०

अशोभिष्टेत्यादि । असौ गृहीतशक्तिवीरः अशोभिष्ट शोभते स
शक्तिमचखण्डञ्च भग्नवान् खण्डखण्डभेदेने चौरादिकः ताञ्च खण्डय-
न्नायसत् नायस्यति स यस्तुयत्ने पुषादिः लौहभारसहस्रेण निर्मिता
वटिता सम शक्तिर्निरकारि भग्ना अनेनेति रचः कुम्भकर्षोऽङ्गपदिति
वच्यमायेन सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ ज० स०

अशोभिष्टेत्यादि । गृहीतशक्तिमांशतिञ्चीरोऽशोभिष्ट शुभलृङ्ग दीप्तौ मे
ङ्गाभावात् विः शक्तिञ्च खण्डयामास खण्डिखण्डकभेदे चुरादिः अत्र नादङ्ग
तां खण्डयन् नचायामं प्राप इर्यस्यु यत्ने पुषादिः लौहभारसहस्रेण
निर्मिता मे सम शक्तिरनेन निरकारि भग्ना इति रचः कुम्भकर्षोऽङ्गप
दिति वच्यमाणसोक्तेनान्वयः कजनवधे इय तुलास्त्रियां पञ्चशतं भारः
स्याद्विशतिस्तुला इत्यसरः ॥ ५४ ॥ भ०

शक्तिरित्यादि । अङ्गपत् कुपितः कृपक्रोधे पुषादिः गिरिञ्चु गुरु-
सुदखनीत् उत्खातवान् अतो हलादेश्लघोरिति दृढभावपक्षे रूपं
कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्योपरि तञ्च गिरिं व्यष्टृत विश्टृतवान् खजविषगोऽनु-
दात्तेत् तस्माद्दलनादात्मनेपदे सिचः कित्त्वे गुण्याभावः अदौ कपीन्द्रस्तेन
हतः सन् अमूर्च्छीत् भोक्तृसुपगतः ॥ ५५ ॥ ज० स०

शक्तिरित्यादि । अङ्गपत् कुपितः कृप इर कोपे पुषादिः गुरु-
सहान्तं गिरिं उत्खातवान् खलुञ्जं विदाने रमादिः सेम इति ब्रैः

अलोठिष्ठ च भूपृष्ठे शोणितञ्चाप्यसुस्रुवत् ।

तन्नादायापलायिष्ठ व्यरोचिष्ठ च राक्षसः ॥ ५६ ॥

अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्षं मरुत्सुतः ।

श नैरबोधि सुग्रीवः सोऽलुञ्चीत् कर्णनासिकम् ॥ ५७ ॥

पाञ्चिकत्वादभावः तं पर्वतं कपीन्द्रस्य कृते विस्मृष्टवान् सृज्यौह-विस्मर्गं
अस्स्वाङ्गमीति सेर्लोपः शक्त्राजिति पङ्क्तेन गिरिणा चतोऽसौ क-
पीन्द्रो मूर्च्छां प्राप मूर्च्छां सम्भोहे उच्छ्रये ॥ ५५ ॥ म०

अलोठिष्ठेत्यादि । मूर्च्छितश्च भूपृष्ठे अलोठिष्ठ लुठते स्म रुठलुठ-
प्रतिघात इति द्युतादिः द्युङ्गोलुञ्चीति परस्मैपदविकल्पेनात्मनेपदं
अस्य शोणितञ्च व्यस्रुवत् स्रुतं विञ्चीतप्रादिना चङ् तं सुपीयमादाय
राक्षसः कुम्भकर्षः अपलायिष्ठ पलायते च व्यरोचिष्ठ रोचते च रच-
तोऽसौ ॥ ५६ ॥ ज० म०

अलोठिष्ठेत्यादि । स कपीन्द्रो मूर्च्छितः सन् भूपृष्ठे अलोठिष्ठ लुठते
च लुठलुठ प्रतिघाते अस्य शोणितमपि स्रवति च विञ्चीत्यङ् अनुधो-
रितप्रव राजसः कुम्भकर्षस्तं सुपीयमादाय गृहीत्वा पलायितः शुशुभे
च हर्षात् ॥ ५६ ॥ म०

अभैषुरित्यादि । तस्मिन्नीते कपयोऽभैषुः भीताः मरुत्सुतः कुम्भ-
कर्षमन्वारत् अतुगतः अतैः शक्तिशास्त्रार्तिभ्यश्चेत्यङ् च्छटशोऽङि शुषः
सुपीवः शनैर्भनागबोधि लब्धसंज्ञो बभूव दीपजनेत्यादिना बुधेः कर्त्तृ रिं
चिष् स बुद्धः कर्णनासिकं प्राणवद्भवादेकवद्भावः अस्मालुञ्चीत् कृत्तवान्
राक्षसस्येति वच्छमाद्येन सम्बन्धः ॥ ५७ ॥ ज० म०

अभैषुरित्यादि । अस्मिन् गृहीते कपयो भीताः ब्रजवदेति द्विः
मरुत्सुतो हनूमान् कुम्भकर्षमनुजगाम चप्रापये च चकाराङ्गत्वां वक्त्र-
स्येत्यादिना पञ्चे ङः इत्योर्गुः सुपीवः शनैर्भनाक् प्रबुद्धः बुध्यौङ्
वेदने पट्टस्तनीशित्यादिना पाञ्चिक इष् स प्रबुद्धः सन् तस्य कर्णं नासि-

राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रनष्टुमयतिष्ठ च ।

अक्रोधि कुम्भकर्णेन पेष्टुमारम्भि च क्षितौ ॥ ५८ ॥

सुग्रीवीऽस्याभ्रशङ्खस्तात् समगाहिष्ट चाम्बरम् ।

तूर्णमन्वसृपद्राममाननन्दञ्च वानरान् ॥ ५९ ॥

काञ्च विच्छेद राक्षसस्येति वक्ष्यमाणेनान्वयः लुञ्जापनयने ॥ ५७ ॥ भ०

राक्षसस्येत्यादि । राक्षसस्य कुम्भकर्णस्य कम्बखे स सुग्रीवी न चात्रासीत् न तस्तः राक्षसात् प्रनष्टुं पलायितुं सः जिबशोर्भक्षीति दृष्टुं अयतिष्ठ च यतते सः कुम्भकर्णेनात्मनोऽवस्थां दृष्ट्वा अक्रोधि क्रुद्धं भावे लुङ् क्षितौ च पेष्टुं चूर्णयितुं सुग्रीव आरम्भि आरब्धः कर्मणि लुङ् रभेरशक्तिदोरिति हम् ॥ ५८ ॥ ज० म०

राक्षसस्येत्यादि । सुग्रीवी न च तस्मात् तस्तः तस्यैभये हसादेः सेम् इति त्रिः पलायितुं यतते सः यतीङ्यत् नशेरुण् रधोसुचामिति लुष् अशान्तवान्न यः आत्मावस्थां दृष्ट्वा कुम्भकर्णेन अक्रोधि भावे इष् क्षितौ पेष्टुं सुग्रीव चूर्णयितुं आरब्धं रभौडराभस्ते पूर्वव-
ल्लुष् ॥ ५८ ॥ भ०

सुग्रीव इत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवः अभ्रशत् भ्रष्टः भ्रशङ्खंश अधःपतने पुषादिः स चाम्बरमाकाशमगाहिष्ट आक्रान्तवान् गाह विलोडने अनुदात्तेत् तर्णञ्च राममन्वसृपत् अतुगतः लृटित्वादङ् वानरांश्च कर्णनासिककर्चनेनाननन्दत् तोपितवान् नन्दतेर्ण-
न्तस्य रूपम् ॥ ५९ ॥ ज० म०

सुग्रीव इत्यादि । अस्य कुम्भकर्णस्य हस्तात् सुग्रीवी भ्रष्टः लृभ्र-
न्सुङ्गाच्चकारादधःपाते पुषादिः हसृङ्खलोपोऽणौ अम्बरमाकाशं आ-
क्रान्तवान् ङगाष्टप्रतिष्ठाग्रन्थयोः अगाहिष्टेति पाठे ङगाह विलोडे
जदित्वाङ्गेम् ततः शीवं राममनुजगाम लृष्ट्वापौ गत्यां लृदित्वात् ङः
वानरांश्च नन्दयासास टुनदिसंष्टिञ्जन्तादङ् ॥ ५९ ॥ भ०

अतत्वरदित्यादि । तांश्च वानरान् योङ्गमतत्वरत् त्वरयन्ति सः सा

अतत्वरञ्च तान् योद्धुमर्चिवेष्टञ्च राघवी ।

कुम्भकर्षी न्यवर्तिष्ट रणेऽयुत्सत वानराः ॥ ६० ॥

अविवेष्टन्नृपादेशादारुचंश्चाशु राक्षसम् ।

तानधावीत् समाकृढांस्तेऽप्यस्त्रं सिषताकुलाः ॥ ६१ ॥

विलम्बध्वमिति त्वरेणानाचङ् अत्सृष्टत्वरिति अंध्यांसस्य अत्वं राघवी च योद्धुमर्चिवेष्टत् व्यापारयति स्म विभाषा वेष्टिवेष्टौरित्यभ्यासस्यात्वपक्षे रूपं स कुम्भकर्षी योद्धुं न्यवर्तिष्ट निष्टत्तः इतिर्द्युतादिः इन्द्रश्च इत्यादिनात्मनेपदेनाङ् वानराश्चायुत्सत युध्यन्ते स्म ॥ ६० ॥ ज० म०

अतत्वरदित्यादि । सुधीवस्तान् वानरान् योद्धुं त्वरयति स्म जिघर्षमङ्गुल्यदे अत्रनादङ् सृष्टत्वरप्रथेत्यादिना खेरङ् स राघवी च योद्धुं वेष्टयामास वेष्टङ्गीहे अत्रनादङ् पूर्ववत् पञ्चे खेरङ् कुम्भकर्षी युद्धे निष्टत्तः इतङ्बलृवत्तने मे ङगभावात् सिः वानरा युध्यन्ते स्म युध्यौङ् युद्धे इयुङ्गुर्मदीति सैः कित्त्वान्न णुः ॥ ६० ॥ म०

अविवेष्टन्नृपादि । वानरा राक्षसमविवेष्टन् वेष्टयन्ति अत्र राम इतर्याद्दृष्टव्यं यतस्तदादेशादाशु ते राक्षसमारुहन् आकृढाः रुहः शलेनप्रादिना क्सः वानरा एव नृपादेशादविवेष्टन्निति व्याख्याने स्वातन्त्र्येण तेषां कर्तृत्वात्प्रयोजकत्वं न घटते तांश्च वानरानाकृढान् कुम्भकर्षीऽधावीत् धूतवान् स्वरतीतप्रादिना इट् हलङ्गैर्नेटीति प्रतिषेधः ते व्याकुलाः सन्तोऽस्त्रं सिषत स्त्राः पतिता इत्यर्थः स्त्रुभंशु च स्त्रंसने इत्रतादिः परस्मै पदाभावाच्चाङ् ॥ ६१ ॥ ज० म०

अविवेष्टन्नृपादि । वानराः राक्षसं वेष्टयामासुः राम इत्यध्याहृत्य वानरांश्चेष्टयामास इत्यर्थो वा चुभ्योऽज्जित्यस्य योगविभागात् कर्त्तृकु-
रादेरन्यस्मादपि जिरितप्रत्ये सृष्टत्वरं इत्यस्याप्रष्टत्तपक्षे रूपं अश्वेष्ट-
न्निति पाठे वेष्टङ्बटवेष्टे राक्षसं वेष्टयन्तः पूर्ववत् खेरङ् वा नृपादे-
शात् रामाज्ञया वानराः शस्त्रं राक्षसाकृढाः जिजरुहौ जन्यां हश-
सोऽनिमिजुङ् इति सक् कुम्भकर्षः समाकृढान् धूतवान् धूर्त्तव्य कस्मै

अग्रसिष्ट व्यधाविष्ट समास्त्रिचच निर्दयम् ।

ते चाप्यघोरिषुघोरं रक्तञ्चावमिषुर्मुखैः ॥ ६२ ॥

स चापि रुधिरैर्मत्तः स्वेषामप्यदयिष्ट न ।

अपह्नीचायुरन्येषामरुद्ध च पराक्रमम् ॥ ६३ ॥

स्वस्तुधोः सिरिम् पे इति इम् अजन्ताद्गजवदेति त्रिः ते कपयो व्याकुलाः
सस्ताः लृञ्चन्सुड्भ्रंशे मे सिः ॥ ६१ ॥ भ०

अग्रसिष्टेत्प्रादि । कुम्भकर्षः कांश्चिदग्रसिष्टे अग्रते अ कांश्चिन्नि-
र्दयं समास्त्रिचत् स्त्रिष आलिङ्गने शत इति क्स्; ते चास्त्रिष्टाः महा-
घोरं श्रुतिकटुकं अघोरिषुः शब्दसुक्तवन्तः पुरभीमार्थशब्दयोरिति
लदादिरनुदात्तेत् रक्तं चावमिषुः उद्गीर्णवन्तः ॥ ६२ ॥ ज० भ०

अग्रसिष्टेत्प्रादि । कुम्भकर्षः कांश्चित् अग्रते अ यसुड्भ्रंशे कांश्चित्
भावति अ धावुञ्जवे ष्टजि व्यवाधिष्टेति पाठे कंश्चित् प्रवाधते अ
वाधुः विह्वौ कांश्चिन्निर्दयं समस्त्रिचत् आलिङ्गने हतवानित्यर्थः स्त्रिषौ
यलृञ्चिषेपे हशसोऽनिमिजुडः इति आलिङ्गने ङापवादः सक् ते वान-
रास्तेन हताः सन्तः घोरं शब्दं चक्रुः पुरशध्वनौ भीमार्थे रक्तञ्च सुखै-
रवमिषुः टुवम उद्गिरि कान्तत्वाच्च विः ॥ ६२ ॥ भ०

स चेतप्रादि । स चापि कुम्भकर्षः रुधिरैर्मत्तः स्वेषामपि नादयिष्ट-
न दयां कृतवान् किमपरेषां अधीगर्षेति षष्ठी अन्येषां वानराणां आयु-
जीवितमप्यहीत् गृहीतवान् ह्यप्रस्तत्वाच्च षष्ठीः अदोह्नीचायुरिति पाठा-
न्तरं तत्र तथाभूतं कुम्भकर्षं दृष्टवतामन्येषाम्मायुरदोहीव स्वयङ्गतमिष-
डुह्येति कर्मकर्त्तरि चिष् पराक्रमञ्चान्येषामरुद्ध च आवृतवान् रुधेः
कर्माभिप्राये तड् अलोभलीति सिचो लोपः अग्रस्तयोर्धांधः भलाङ्गरसशि
॥ ६३ ॥ ज० भ०

स चेतप्रादि । सोऽपि कुम्भकर्षः शोणितैर्मत्तः सन् स्वेषां राक्षसा-
नामपि न दयां चक्रो किं पुनः परेषां कर्म्मणि सम्बन्धविवक्षया वा षष्ठी
ङ्गिदयड् अह्ये गतौ वधे दानेऽवने अन्येषां वानराणां आयुर्गृहीतवान्

सन्तस्तानामिमाहारि सत्वञ्च वनवासिनाम् ।
 अच्छेदि लक्ष्मणेनास्य किरीटं कवचं तथा ॥ ६४ ॥
 अभेदि च शरैर्देहः प्राशंसीत् निशाचरः ।
 अस्पर्द्धिष्ट च रामेण तेनास्यात्त्रिपुसतेष्ववः ॥ ६५ ॥
 यैरघानि खरो बाली मारीचो दूषणस्तथा ।
 अवामंस्त स तान् दर्पात् प्रोदयंसीच्च मुद्गरम् ॥ ६६ ॥

हान्तवान् विः अटोहीवायुरिति पाठे तादृशं कुम्भकर्णं वृद्धा अन्ये प्रा-
 भायुः स्वयमेवादोहीव इहलज्जौ इहि दवड्दघोऽठे इति दवदित्प्रकृतेः
 दभावे ममिति मं वेणज्जदुह इति इण् अन्येषां पराक्रमञ्च रुद्धवान्
 रुधिरौज्ज्व आहतौ भ्रमस्ताभसीति निचोलोपः ॥ ६३ ॥ भ०

सन्तस्तानामित्प्रादि । तेन सत्वमप्राहारि अपहृतं सर्वेषां तस्मिन्-
 त्वात् कर्मणि लुङ् लक्ष्मणेन तस्य किरीटं सुकुटं तथा कवचमच्छेदि
 छिन्नं कर्मणि लुङ् ॥ ६४ ॥ ज० भ०

सन्तस्तानामित्प्रादि । सन्तस्तानां वानराणां सत्वं बलं तेनाप-
 हृतं हृङ् कर्मणि लुङ् लक्ष्मणेन अस्य किरीटं सुकुटं कवचञ्च छिन्नम्
 ॥ ६४ ॥ भ०

अभेदीत्प्रादि । देहञ्चास्य शरैः करणभूतैरभेदि छिन्नं निशाचरश्च
 तं लक्ष्मणं प्राशंसीत् स्तुतवान् साधु भवता युद्धेति रामेण सहास्य-
 र्द्धिष्ट योद्धुं स्वर्द्धते अ तेन रामेणास्य इषवः अत्रिभूत चिन्ताः कर्मणि
 लुङ् हजन्तादात्मनेपदे सिचः कित्वाद्गुणभावः ॥ ६५ ॥ ज० भ०

अभेदीत्प्रादि । लक्ष्मणेनास्य देहः शरैर्भिन्नः ततो निशाचरः
 कुम्भकर्णं स्तं लक्ष्मणं प्रशयंस शनञ्च हिंसास्तुतयोः रामेण सह योद्धुं
 स्वर्द्धते अ स्वर्द्धत् संर्द्धते तेन रामेणास्य राचंसस्य कृते ईषवः चिन्ताः
 क्तिभ्यौ रुदि कर्मणि टौ ॥ ६५ ॥ भ०

वैरित्प्रादि । यैः शरैश्च खरोऽघानि व्यापादितः कर्मणि लुङ्
 ते अविपुसतेति योज्यं स कुम्भकर्णं स्तान् शनं दर्पादवामंस्त अवामंस्तये

वायव्यास्त्रेण तं पाणिं रामोऽच्छैक्षीत् सहायुधम् ।
 अदीपि तरुहस्तोऽसावधावीचरिसंमुखम् ॥ ६७ ॥
 स वृक्षमहिदत्तस्य शक्रास्त्रेण करं नृपः ।
 जङ्घे चाशीशतदाणैरप्रासीदिषुभिर्मुखम् ॥ ६८ ॥

स सुहरं प्रोदयंतीत् उद्गूणवान् यमरमेति सगिटौ ॥ ६६ ॥ ज० म०
 यैरित्यादि । यैः शरैः खरादिर्हतः स कुम्भकर्षस्नान् क्षिप्रान्
 अवमन्वते स दपादहङ्गरात् मन्वौडः च बोधे सुहरं उल्यापितवान्
 यमौ उवरितौ यमरमेतीमसनौ ॥ ६६ ॥ भ०

वायव्यास्त्रेणेत्प्रादि । येन पाणिना सुहरसुदयंतीत् तं पाणिं
 सहायुधं रामो वायव्यास्त्रेण मरुद्देवतादत्तेन अच्छैक्षीत् क्षिप्रपाणिसासौ
 तरुहस्तः तरुर्हस्ते यस्येति तरो प्रहरणत्वात् सप्रम्यन्तस्य परनिपातः
 अदीपि दीप्यते स दीपजनेत्प्रादिना कर्त्तरि चिण् अरिसन्मुखञ्च रामा-
 भिसुखमधावीत् वेगेन गतवान् ॥ ६७ ॥ ज० म०

वायव्यास्त्रेणेत्प्रादि । येन पाणिना सुहरसुदयंतीत् तं पाणिं
 आयुधेन सुहरेण सहितं वायव्यास्त्रेण रामस्त्रिवान् क्षिदिरधौजक्रेदे
 अनिमृत्वाद्भिः वायुर्देवता यस्येति विकारसङ्केत्प्रादिना षण्णः न्वोर्लोपो
 तौतेऽच्चे इति ओकारः ओदैतौऽज्जदिति अज्जङ्गावः यत्नायवायाव
 इति अञ् असौ क्षिप्रहस्तो राक्षसस्तरुहस्तः सन् दीप्यते स पदस्तनीण् घे
 इत्यादिना कर्त्तरि इण् तरुर्हस्ते यस्य तरुयुक्तो हस्तो यस्येति वा स-
 मासः अरिसन्मुखं रामाभिसुखं अधावीञ्च वेगेन गतः धावुञ्जवे
 ष्टञि ॥ ६७ ॥ भ०

सष्टक्षमित्यादि । तस्य सष्टक्षमपि करं नृपः शक्रास्त्रेणाहिदत्
 इरितो वेत्यङ् जङ्घे चान्यैषीणैरशीशतत् गमनासमर्थं कृतवान् शदेस्त्रैश-
 देरगताविति तत्त्वं सुखञ्चेषुभिरप्रासीत् पूरितवान् प्रापूरणे ॥ ६८ ॥ ज० म०

सष्टक्षमित्यादि । नृपो रामस्तस्य कुम्भकर्षस्य वृक्षसहितं हस्ता-
 न्नरं शक्रास्त्रेण क्षिप्रवान् इरित्त्वात्पच्चे ङः वाणैः प्रयोजककर्तृभिस्तस्य

ऐन्द्रेण हृदयेऽव्यात्सीत् सोऽधवात्सीञ्च गां हतः ।
 अपिचातां सहस्रे द्वे तद्देहेन वनौकसाम् ॥ ६८ ॥
 अस्ताविषुः सुरा रामं दिशः प्रापन्निशाचराः ।
 भूरकम्पिष्ट साद्रीन्द्रा व्यचालीदभसां पतिः ॥ ७० ॥

जङ्घे च अलीलवत् केदितवान् लुजगिच्छिदि जिः प्रेरणे अङ् द्विभ्रं
 विः जङ्घुङ्घः खः खेः सन्वत् जयलोपः ख्योर्थे इति खेरुकारस्य
 इकारः तस्य घोर्हसादेर्घञोति दीर्घत्वं अशीशतदिति पाठे शदोऽगतौ
 तङ् गत्यसमर्थे च जङ्घे कृतवानित्यर्थः अस्य सुखं शरैः पूरितवान्
 प्रापूर्त्तौ यमरमेतीमसनौ ॥ ६८ ॥ भ०

ऐन्द्रेणेत्यादि । ऐन्द्रेण शरेण हृदयेऽव्यात्सीत् विद्धवान् स तथा
 हतो गामध्यावात्सीत् भूमिमध्युषितवान् तस्य पततो देहेन वनौकसां
 वानराणां द्वे सहस्रे अपिचातां चूर्णिते पिष्ट्वा संचूर्णने कर्मणि
 लुङ् ॥ ६८ ॥ ज० म०

ऐन्द्रेणेत्यादि । इन्द्रदैवतेनांस्त्रेण हृदये तं विद्धवान् व्यधौ ताडे
 अग्निमृत्वाद्भिः अव्यासीदिति पाठे व्येजै वृत्तौ निरुद्धवानित्यर्थः स कुम्भ-
 कर्षो हतः सन् गां भूमिं अध्युषितवान् वसे औ निवासे अग्निमृत्वाद्भिः
 सत्पारे इति सस्य तः पततस्तस्य देहेन वानराणां द्वे सहस्रे अपिचातां
 चूर्णिते भौपिष्ट्वा चूर्णने कर्मणि द्विवचनं हृशसोऽग्निमिजुङ् इति
 रुक् षटोः कः सकोक्तोपः तेन याथातोऽत इत्यस्याविषयः ॥ ६८ ॥ भ०

अस्ताविषुरित्यादि । तस्मिन् हते सुरा देवा राममस्ताविषुः स्तु-
 वन्ति च स्तुसुधूभ्यः परस्मैपदेष्वितीट् निशाचरास्तद्भयाद्दिशः प्रापन् प्रा-
 ग्भवन्तः आप्लव्यामौ साद्रीन्द्रा सकुलपर्वता भूमिरकम्पिष्ट चबति च
 अन्मसां पतिः समुद्रो व्यचालीत् प्रक्षुभितवान् ॥ ७० ॥ ज० म०

अस्ताविषुरित्यादि । तस्मिन् हते सुरा रामं स्तुवन्ति च स्तुसुधोः
 सेरिभ्ये अजन्ताद्भिः राक्षसा भयाद्दिशः प्रापुः आप्लव्यौकि व्यापने
 र्त्वादित्वात् ऊँ; अद्रीन्द्रैः कुलपर्वतैः सहिता भूमिः कम्पिता कपिचाले

हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमग्निश्रवन् ।

अरोदीद्रावणोऽशोचीन्मोहञ्चाग्निश्रियत् परम् ॥ ७१ ॥

अप्रथद्गुणान् भ्रातुरचिकीर्त्तञ्च विक्रमम् ।

क्रुद्धेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शिषत शत्रवः ॥ ७२ ॥

अम्भसां पतिः सहद्रो विचलति स तद्देहपातात् अलनत्वाद्भ्रजवदेति
विः ॥ ७० ॥ म०

हतमित्यादि । हतं व्यापादितं कुम्भकर्णं रक्षांसि राजानं रा-
वणमग्निश्रवन् आवितवन्तः शृणोतेत्यन्तान् । सनीव कार्यमिति श्रवति
शृणोतीत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेनेट् एवञ्च क्त्वा अमृश्रुवन्निति पाठ-
न्तरं द्विकर्मकता तु बुद्ध्यर्थत्वात् श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् अमृश्रुषि सु-
भोच अशोचीत् शोचति स तेनापि वंशतोऽस्मीति परञ्च भोहं मूर्च्छांम-
ग्निश्रियत् श्रिञ्च सेवायां श्रीत्यादिना चङ् ॥ ७१ ॥ ज० म०

हतमित्यादि । हतं कुम्भकर्णं राज्ञसा राजानं आवितवन्तः श्रु-
जगतौ श्रुतौ अप्रन्तादङ् द्वित्वं विः अङ्ङुङः खः खेः सन्त
श्रुश्रुङ्ङुङ् इति खेरुकारस्य पाञ्चिक इकारः घोऽमीजेरिति प्रयोज्यस्य
राज्ञः कर्मत्वं श्रुत्वा च रावणोऽरोदीत् लघिररुद्रोदे अशोचीत् शो-
चति स श्रुच शोके परसुत्कष्टञ्च भोहमाश्रितः श्रिञ्च सेवने जिश्रीत्यङ्-
श्रुध्वोरिति ॥ ७१ ॥ म०

अप्रथदित्यादि । भ्रातृगुणान् बुद्धिमत्त्वादीनप्रथत् प्रख्यापि-
तवान् प्रथ प्रख्याने घटादिः तस्मात् यजनाच्चङिः अत्सृष्टवत्त्वेत्यादिनाऽल्
विक्रमञ्च शौर्यमचकीर्त्तत् उदीरितवान् कृतसंशब्देन इति चौसादिकः
जिघ्रतेर्वत्सृष्ट इदिति इकाराभावपक्षे रूपं उपधायाश्चेतीत्यं विक्रम-
कीर्त्तनञ्चाङ् क्रोधकर्त्तारं कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शिषत इष्टाः कर्मस्य
नुङ् सप्तिति त्वादिना द्वेषेणैवदिट् ॥ ७२ ॥ ज० म०

अप्रथदित्यादि । रावणो भ्रातृः कुम्भकर्णस्य गुणान् प्रथयति
स्य प्रथकचख्याते अप्रन्तादङ् सृष्टवत्त्वरपयेति खेरङ् इवाधकः तस्य विक्रमं
कीर्त्तयति स्य कृतकसंशब्दे अप्रन्तादङ् विक्रमकीर्त्तनमेवाहं कुम्भकर्णेन

कथं न्वजीविषुस्ते च स चानृत महाबलः ।
 अयुयुत्सिषताश्वस्य कुमारा रावणं ततः ॥ ७३ ॥
 देवान्तक्रोऽतिकायश्च त्रिशिराः स नरान्तकः ।
 ते चाहिषत संग्रामं बलिनी रावणात्मजाः ॥ ७४ ॥
 युद्धोन्मत्तञ्च मत्तञ्च राजा रक्षार्थमाञ्जिहत् ।
 सुतानां निरगतां तौ राक्षसी रणपण्डितौ ॥ ७५ ॥

क इनेन कृता ये शत्रवो दृष्टाः ते च कथं तु अजीविषुः जीवन्ति क्लेश-
 तरह्लोकेन न्वयः दृशेः कर्मणि बद्धवचनं हनप्रहृदयच इति पक्षे
 मिष् ॥ ७२ ॥ म०

कथमित्यादि । तेऽत्याः कथन्नाम अजीविषुः जीविताः स च
 कुम्भकर्णौ महाबलः अस्तु अतः चिबतेर्लुङ् लिङ्गोश्चेति तङ् ह्रस्वाद-
 ङ्गादिति सिचो लोपः अनन्तरं कुमाराः राजपुत्रा देवान्तकादयो रावणं
 श्लोचन्तमाश्वस्य अपनीतशोकं कृत्वा प्रायुयुत्सिषत योद्धुमिष्टवन्तः हल-
 नाञ्चेति सनः क्विच्त्वं पूर्ववत्वन इति तङ् ॥ ७३ ॥ ज० म०

कथमित्यादि । तुगञ्जः प्रश्ने स च महाबलो अतः अष्टङ् अतौ
 अङ्ङीद्येभं इयुङ्मर्दोति सेः क्वित्तादुगुणाभावः भस्स्वादिति शैर्लोपः
 ततोऽनन्तरं कुमारा रावणपुत्रा देवान्तकादयो रावणमाश्वसापनीतशोकं
 कृत्वा योद्धुमिष्टवन्तः युध्यौङ् युद्धे सविच्छायां पुनर्नानिमि सनि ॥ ७३ ॥ म०

देवान्तक इत्यादि । ते च रावणात्मजाः संग्रामसांहिषत मतवन्तः
 अहि गतौ किंभामानः देवान्तकः अतिकायः त्रिशिराः नरान्तक इति
 ॥ ७४ ॥ ज० म०

देवान्तक इत्यादि । के ते कुमारा इत्यन्तोक्तं देवान्तक इत्यादि
 ते च बलिनी रावणपुत्राः संग्रामसांहिषत गताः अहिङ् गौत
 ॥ ७४ ॥ म०

युद्धोन्मत्तञ्च मत्तञ्च राजा रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं मत्तञ्च राक्षसं
 आञ्जिहत् प्रस्थापितवान् अञ्जितेषीं चङ्परे द्वितीयाद्विचनं तौ राक्षसौ

तैरजेषत सैन्यानि द्विषोऽकारिषताकुलाः ।

पर्वतानिव ते भूमौ अचैषुर्वानरोत्तमान् ॥ ७६ ॥

अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः ॥

प्रैषिषद्वात्सः प्राशं सीऽस्फोटीदङ्गदोरसि ॥ ७७ ॥

अश्वान् बालिसुतीऽहिंसीदतताडञ्च मुष्टिना ।

रणपण्डितौ निरगतां निर्गतौ द्रुयोगां लडि ॥ ७५ ॥ ज० ज०

युक्त्वादि । राजा रावणः सुतानां तेषां रत्नार्थं युद्धोत्तमं मत्तञ्च
राक्षसद्वयं आङ्गिहत् प्रस्थापितवान् अहिङ्गतौ उग्रनादङ् तौ
रणपण्डितौ राक्षसौ पुराद्विगतौ द्रुगताौ यं भूस्थापिवदेशेति सेर्लुक्
॥ ७५ ॥ म०

तैरित्यादि । तैः राक्षसैः सैन्यानि अजेषत जितानि कर्मणि लुङ्
अचिष्मावपञ्चे रूपं द्विष आकुला अकारिषत ते राक्षसा वानरोत्तमान्
मानराणां प्रधानभूतान् पर्वतानिव भूमौ अचैषुः पुङ्गीकृतवन्तः चिर्ष्ये
चयने ॥ ७६ ॥ ज० म०

तैरित्यादि । तैर्देवान्कादिभिः सैन्यानि जितानि जिजये च क-
र्मणि वद्धवचनं शतवशाकुलाः कृताः कर्मणि हनपङ्कद्वयं च इति भिष्ण्
ते राक्षसा वानरोत्तमान् पर्वततल्ल्यान् भूमौ चितवन्तः पुङ्गीचकुः चिज्ज
चित्वां व्रजवदेति विः ॥ ७६ ॥ म०

अङ्गदेनेत्यादि । नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुमघटिष्ट
घटते स राक्षसः प्राशं कुलं प्रैषिषत् द्रुगतावित्यस्य ययस्य चडि
रूपं स प्रासोऽङ्गदोरसि अस्फोटीत् विशीर्षः ॥ ७७ ॥ ज० म०

अङ्गदेनेत्यादि । नरान्तकः कुमारः अङ्गदेन सह योद्धुं चेष्टितवान्
घटपङ्कमचेष्टे स राक्षसः प्राशं कुलं प्रैषितवान् द्रुय सर्पणे उग्रनादङ्
द्विपङ्कदानेचहिंसे चेत्यस्य रूपं वा अयञ्च चकारात् सर्पणेऽपि स प्रासः
अङ्गदस्य वचसि अस्फोटीद्विदीर्षः स्फुटिर्विसरणे ॥ ७७ ॥ म०

अश्वानित्यादि । बालिसुतोऽश्वान् रथयुक्तानहिंसीत् व्यापादितवान्

रावणिष्ठाव्यथो योद्गुमारञ्च च महींगतः ॥ ७८ ॥

तस्याहारिषत प्राणा सुष्टिना वातिसूनुना ।

प्रादुद्गुवंस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥ ७९ ॥

ततो नीलहनुमन्तौ रावणोनववेष्टताम् ।

अकारिष्टां गिरीं सुज्ञानरीक्षीत्त्रिशिराः शरैः ॥ ८० ॥

हृंहिसि हिंसायां सुष्टिना माणिना अतताडत् आहतवान् ताड आ-
घाते ताडनं ताडः भावे घञ् ताडङ्करोतीति णिचणाविष्टवदिति टिलोपः
णौचङ्गुप्रधाया नाग्लोपिशाब्दितामिति ह्रस्वप्रतिषेधः स च रावणिर-
व्यथो व्यथारहितः हताश्वत्वादघादवतीर्थं महीं गतः सन् योद्गुमारञ्च
आरभते स्र भ्रूलोभलीति विचौलोपः धत्वञ्च ॥ ७८ ॥ ज० म०

अश्वानित्यादि । बालिहृतोऽङ्गदो नरान्तकस्याश्वान् हिंसितवान्
हिसिधकिहिंसे सुष्टिना राक्षसं ताडितवांश्च तडक्द्विधीत्यश्वान् भावे यञ्
तं करोतीति अत्रनादङ् अग्लोपित्वात् उङो ह्रस्वाभावः स च राव-
णपुत्रो व्यथारहितः हताश्वत्वादघादवतीर्थं महीं गतः सन् योद्गुं
आरभवान् रभोऽस्यात्तु राभस्ये भ्रस्वाज्जघीति सेर्लोपः रावणस्याप-
त्यमिति वाह्वाद्यत इति षिः ॥ ७८ ॥ म०

तस्येत्यादि । तस्य प्राणाः बालिपुत्रेण अहारिषत हृताः कर्मणि
लुङ् चिष्वङ्भावः ततोऽनन्तरं सर्वे रावणयः रावणस्यापत्यानि देवान्तका-
दयः क्रुद्धाः सन्तोऽङ्गदं प्रादुद्गुवन् गतवन्तः षिञ्चीत्यादिना चङ्
॥ ७९ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । बालिसूनुना अङ्गदेन तस्य प्राणा सुष्टिना करणेन
हृताः हृजः कर्मणि हनश्चङ्ङश्च इति मिष् ततोऽनन्तरं सर्वे राव-
णपुत्राः क्रुद्धाः सन्तः अङ्गदं प्रदुत्तवन्तः जम्पुरित्यर्थः जिञ्चीत्यङ्
॥ ७९ ॥ म०

तत् इत्यादि । ततो रावणीनाङ्गदाभिमुखमागच्छतो नीलो हनुमां-
श्चावनेष्टतां वेष्टितवन्तौ विभाषे वेष्टिचेष्टोरित्प्रभ्यासस्यात्त्वं गिरींश्चाका-

परिषेणावधिष्टाय रणे देवान्तको बली ।

सुष्टिनाददरत्तस्य मूर्द्धानं मारुतात्मजः ॥ ८१ ॥

अदीदिपत्ततो वीर्यं नीलञ्चापीपिडच्छरैः ।

युद्धोन्मत्तसु नीलेन गिरिणानायि संक्षयम् ॥ ८२ ॥

रिष्टां विन्धिप्रवन्तौ कृ विन्धेमे सिचि वृद्धिः तांश्च गिरीन्निचिप्रान् त्रिधिराः
शरैस्तुङ्गानरौत्सीत आवृतवान् रुधिरावरण्ये ॥ ८० ॥ ज० भ०

तत इतप्रादि । अनन्तरं अङ्गदं प्रति गच्छतो रावणपुत्रान्
नीलहनूमन्तौ वेष्टितवन्तौ गिरींश्च विन्धिप्रवन्तौ कृश विन्धेमे अजन्त-
त्वाद्वाः तान् चिप्रान् गिरीन् त्रिधिराः शरैर्निरुद्धवान् रुधिधौंश्चि आ-
वृतो ह्यभावपक्षे सिः ॥ ८० ॥ भ०

परिषेणेत्यादि । अथ देवान्तको बली परिषेणावधिष्ट हतवान्
आङ्गो यम हन इति तङ् अविचित्रितकर्मकत्वादात्मनेपदेशेन्यतरस्यामिति
हनो बधादेशः तस्य भ्रतो मूर्द्धानं मारुतात्मजः सुष्टिना अददरत् दारि-
तवान् दृ विशरण्ये ख्यन्तस्य चङ्परे षौ अत् सङ्ख्येरेतप्रादिनाभ्यासस्या-
त्वम् ॥ ८१ ॥ ज० भ०

परिषेणेत्यादि । अथ बली देवान्तको रण्ये परिषेणावधिष्ट हतवान् आ-
त्माङ्गटादटाच्चेति सं अविचित्रितकर्मकत्वादात्मनेपदेशेन्यतरस्यामिति
हनो बधादेशः तस्य मूर्द्धानं पवनात्मजो हनूमान् सुष्टिना दारयाभास दृयगि-
विदारो स्रु दृ त्वरप्रयेति खेरङ् ॥ ८१ ॥ भ०

अदीदिपदित्यादि । ततो देवान्तकविनाशादनन्तरं युद्धोन्मत्तः सु-
त्तानां रचार्यं यः प्रेषितः स वीर्यमदीदिपत् भ्राजभासेत्यादिना ह्यस्वा-
भावपक्षे रूपं नीलञ्च शरैरपीपिडत् पीडितवान् ह्यस्वाभावपक्षे रूपं
अपीपरदिति पाठान्तरं पूरितवानित्यर्थः पृ पूरण इति चुरादिः स त
नीलेन क्षयं गिरिणा अनायि नीतः कर्मणि लुङ् ॥ ८२ ॥ ज० भ०

अदीदिपदित्यादि । ततो देवान्तकबधानन्तरं युद्धोन्मत्तो नाम रा-
क्षसः स्ववीर्यं दीपयामास भ्राजभ्राशभ्रासभासेत्यादिना पाञ्चिक उङ्गे
ह्यस्वः खेः सन्वहाविति दीर्घः शरैश्च नीलं पीडयामास पूर्ववदुङ्गे ह्यस्वः

अत्रभ्राजत्ततः शक्तिं त्रिशिराः पवनात्मजे ।

हनूमता क्षतास्तस्य रणेऽमृषत वाजिनः ॥ ८३ ॥

अस्रसचाहतो मूर्ध्नि खड्गं चाजीहरदृष्टिषा ।

प्राणानोन्मीच खड्गेन किञ्चैस्तेनैव मूर्ध्निभिः ॥ ८४ ॥

अपीपरदिति पाठे पृक् प्रुक्तौ स तु नीलेन गिरिणा संचयं नीतः कर्मणि रतनोरितीष् ॥ ८२ ॥ म०

अत्रभ्राजदित्यादि । ततोऽनन्तरं त्रिशिराः कुमारः पवनात्मजविषये शक्तिं वीर्यमत्रभ्राजत् दीपयति अ भ्राजेत्यादिना ह्रस्वाभावपक्षे रूपं तस्य वाजिनो रथयुक्ता रणे हनूमता हताः सन्तः अमृषत मृताः श्वित्यतेर्लुङ्ङिति तद्ध् ॥ ८३ ॥ ज०म०

अत्रभ्राजदित्यादि । तदनन्तरं त्रिशिराः कुमारी हनूमद्विषये शक्तिं दीपयति अ भ्राजत्पटुञ्च चकाराङ्गामि उङो ह्रस्वाभावपक्षे रूपमिदं तस्य वाजिनो रथाद्याः हनूमता क्षतास्ताडिताः सन्तो मृताः मृच्छलीटेषमं इयुङ् संदीति कित्वात् गुणाभावः ॥ ८३ ॥ म०

अत्रेत्यादि । त्रिशिराश्च हनूमता मूर्ध्नि हतः सन् रथाङ्गुमौ अक्षतत् रथाङ्गुमौ क्षन्तः अङ्गो लुङ्ङीति परस्मैपदं द्युतादित्वाद्ङ् किङ्ङितीत्यनुनासिकलोपः अस्रस्र स खड्गं हस्तस्यं द्विष्य हनूमता अजीहरत् हारितवान् तेनैव च खड्गेन किञ्चैर्मूर्ध्निर्हितभूतैः प्राणानोन्मीचत् त्वक्तवान् उक्त्वा उक्त्वा ॥ ८४ ॥ ज०म०

अस्रसदित्यादि । हनूमता मूर्ध्नि आहतश्च त्रिशिरा रथात् अटः लक्ष्मणसुहृत्त्रये द्युतादित्वात् ङः तेनैव परं इसुहृत्लोपः क्षन्तः सन् खड्गं हस्तस्यतं खड्गं द्विषा हनूमता हारितवान् तद्व्याकुलत्वेन हनूमतां खड्गे हृत इत्यर्थः । हनूमतां प्राणानाटङ् षोऽजीहोरित्यादिना प्रयोज्यस्य न कर्मणः पाञ्चिकाणां तेनैव खड्गेन किञ्चैर्मूर्ध्निर्हितभूतैः च त्रिशिराः प्राणान् त्रययाम् उक्त्वा उक्त्वा ॥ ८४ ॥ म०

मत्तेनामारि संप्राप्य शरभास्तां महागदाम् ।
 सहस्रहरिणाऋीडीदतिकायस्ततो रणे ॥ ८५ ॥
 रथेनाविव्यथचारीन् व्यचारीच्च निरङ्कुशः ।
 विभीषणेन सोऽख्यायि राघवस्य महारथः ॥ ८६ ॥
 अतस्तन्मदयं वज्रं स्वयम्भुवमतूतुषत् ।
 अशिक्षिष्ट महास्त्राणि रणेऽरक्षीच्च राजसान् ॥ ८७ ॥

मत्तेनेत्यादि । शरभेण वानरेणास्तां क्षिप्रं महागदां प्राप्य मत्तेन
 सुतानां रक्षार्थं प्रेषितेन राजसेनामारि मृतं भावे लुङ् ततोऽनन्तरं
 अतिकायो राजपुत्रो रणे अऋीडीत् विहरति च रथेनेति वक्ष्यति
 सहस्रं हरयोऽश्वा यस्य रथस्य ॥ ८५ ॥ ज०स० ॥

मत्तेनेत्यादि । शरभेण कपिना क्षिप्रं महागदां सम्प्राप्य मत्तेन
 रक्षसा मृतं भावे इण् मत्तेन या गदा शरभाय क्षिप्रा तथैव शरभस्तं
 मारयासासेत्यर्थः । तदनन्तरं अतिकायः कुमारो रणे ऋीडीति च
 ऋीडृ खेले केन सहस्रहरिणा सहस्राश्वयुक्तेन रथेनेत्यदिसहोकेन स-
 म्वन्धः ॥ ८५ ॥ ४०

रथेनेत्यादि । अरींश्चाविव्यथत् पीडितवान् व्यथेर्यन्तस्य चङ्कि-
 रूपं निरङ्कुशश्चाप्रतिहतशक्तिर्व्यचारीत् भ्राम्यति च रान्तत्वाद्दृढिः स
 विचरन्महारथः विभीषणेन राघवस्य आख्यायि कथितः कर्मणि लुङ् ॥
 ८६ ॥ ज०स०

रथेनेत्यादि । चकारः ससञ्चये अरीन् शतानविव्यथत् पीडयामास
 व्यथेर्जनस्य अश्विन्नुद् इत्यादिना अङ् निङ् शस्त्राव्याहृतगतिः सन्
 व्यचारीत् वभ्राम राघवस्य रामस्य सम्बन्धे विभीषणेन महारथोऽख्यायि
 सोऽयमागत इति निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ४०

कीदृशः कथित इत्याह

अतस्तन्मदित्प्रादि । अयं स्वशक्त्या वज्रं अतस्तन्मत् स्तम्भित-
 वान् स्तम्भितप्रतिस्तम्भे यत्नस्य णिन्नीतप्रादिना चङ् स्वयम्भुवमत्

अध्यगीद्यथ्यास्त्राणि यमस्याङ्गीष्ट विक्रमम् ।

देवाहवेष्वदीपिष्ट नाजनिद्यास्य साध्वसम् ॥ ८८ ॥

एष रावणिरापाद्दि वानराणां भयङ्करः ।

आह्वताथ सकाकुत्स्थं धनुश्चापुष्पु रङ्गुरु ॥ ८९ ॥

तुष्यत् उप्रेष तपसा आंराधनात् तोषितवान् त्वप्र प्रीतौ ख्यतः सहा-
स्त्राणि दिव्यानि चाशित्रिष्ट शिक्तते अ शिक्तपिद्यापादाने रथे च राक्ष-
सानरक्षीत् रक्षति अ ॥ ८७ ॥ ज०म०

अतस्तन्मदितश्च दि । अयं वज्रं स्तम्भयामाव नियारितवान् एभि-
स्तभिङ् स्तम्भे अप्रनाटङ् स्वधम्भुवं ब्रह्माणं तोषितवान् तपसेतप्रथान्
स्वयमात्मना भुवं पालनेन तोषितवानितप्रत्ये । त्वप्र त्वतौ ज्ञान्तादङ्
उडौ वृत्तत्वे खेः सन्वदिति दीर्घः महास्त्राणि अशित्रिष्ट शिक्तते अ
शिक्तङ् शिक्तणे राक्षसान् रक्षितवांश्च ॥ ८७ ॥ म०

अध्यगीष्टेत्यादि । अर्धशास्त्राणि पराभिसन्धानार्थानि अध्यगीष्ट
अधीतवान् विभाषा बुङ्-डङ्कारिति इङोगाङादेशः यमस्याप्ययं विक्रम-
मङ्गोष्ट अपनीतवान् ङुङ् अपनयने अहलन्तत्वात्त्रिचो न क्त्विं देवाह-
वेष्वदीपिष्ट शोभितः अस्त्र च साध्वसं भयं बाजनिष्ट न जातं दीपजने-
त्यादिना चिखद्वायपक्षे रूपम् ॥ ८८ ॥ ज०म०

अध्यगीष्टेत्यादि । अर्थैर्युक्तानि शास्त्राणि अथौ अधीतवान्
गीङ्-दीप्योर्वा यमस्य विक्रमसपङ्गुतवान् ङुङ् चौर्थे देवाह्वेषु अथौ
दीप्यते अ अस्त्र साध्वसं भयं कृत्वापि न जातं पदस्तनीष् घे इत्यादे-
रप्रत्यक्षिपक्षे सिः ॥ ८८ ॥ म०

एष इत्यादि । य एवं स एष रावणिः आपादि अस्त्राकं समीप-
मागतः पद गतौ चिष् ते पद इति चिष् यतो रावणिवानराणां भय-
ङ्करः अथ सोऽतिक्तायः समीपमागतः काकुत्स्थमाहूत युद्धायाहूतवान्
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यङ् धनुश्च गुरु महदपुष्पु रत् स्फारितवान्
चिष्पु रीर्णावित्यात्वम् ॥ -९ ॥ ज०म०

सौमित्रिः सर्पवत् सिंहमार्द्दिदत्तं महाहवे ।

तौ प्रावीदततां जेतुं शरजालान्धनेकशः ॥ ६० ॥

अच्छैत्ताञ्च महामानौ चिरमश्रमतां न च ।

तथा तावास्थतां वाणानतानिष्टां तमो यथा ॥ ६१ ॥

एष इत्यादि । य एवभूतः स एव रावणपुत्रोऽतिकाय आघादिः
आगतः योपदङ् गतौ पदस्तण्डवे यतो यस्माद्दानराषां भयमुत्पन्नमिति
वि तीपणेनाख्यायति सम्बन्धः भयङ्कर इति क्वचित् पाठः सोऽतिकायो
दामं आहूत सद्वायामाङ् इति सं वक्तव्यमिति ङः गुरु महङ्गुः स्फा-
रितवान् स्फुरयि स्फूर्त्तौ ज्जुनादङ् क्रीजोङ् इत्यदिना पाञ्चिक
उकारस्याकारः ॥ ६१ ॥ भ०

सौमित्रिरित्यादि । यथा सर्पः सिंहं गच्छति तद्वत्तमतिकायमा-
र्दिदत्तं गतवान् अर्दं गतौ अर्दनमर्दः तत्करोतीति षिच् तदनाञ्चङि-
रूपं अर्दं हिंसायामिति चौरादिको वा तौ सौमित्त्रातिकायौ जेतुं
शरजालानि प्रावीदततां बहूनि प्रवर्त्तितवन्तौ उच्छदिति षौचङुपधाय
अपवादङ्कारः ॥ ६० ॥ ज०भ०

सौमित्रिरित्यादि । लक्ष्मणस्तं महाहवे आर्दिदत्तं पीडितवान्
सिंहं सर्प इव एकगुहास्थतया तयोर्विरोधात् अर्दक् च चकाराद्वधे
चुरादिः ज्जुनादङ् अर्दं यातनागतियाचन इत्यस्मात् सुभ्योर्जिर्वत्प्रस्य
योगविभागाद्वा जिः प्रज्जनात् जिरिति केचित् । तौ लक्ष्मणातिकायौ
जेतुं अनेकशो बहूनि शरजालानि प्रवर्त्तितवन्तौ वृत्तङ्खल्वर्त्तने ज्जु-
नादङ् वर्द्धङ्गोघुरिति पञ्चो गुणाभावः ॥ ६० ॥ भ०

अच्छैत्तामित्यादि । तौ च महामानौ परस्परस्य शरजालानि अ-
च्छैत्तां च्छिन्नवन्तौ इरितो वेत्तुङ्भावपञ्चे ह्यं भङ्गोभलीति सिचोलोपः
चिरं चिरेणापि नाश्रमतां न आनौ अग्निः पुषादिः तौ तथा वाणाना-
स्थतां चिप्रवन्तौ अस्थति वक्तीतुङ् अस्थतेस्युक् यथा अश्वकारमुतानिष्टां
विस्मरितवन्तौ अतो ह्लादेर्बघोरिति वृद्धिविकल्पः ॥ ६१ ॥ ज०भ०

सौर्याग्नेये व्यकारिशामस्त्रे राजसलक्ष्मणी ।

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ८२ ॥

अविभ्रजत्ततः शस्त्रमैषीकं राजसो रणे ।

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥ ८३ ॥

अच्छैत्तामित्यादि । तौ च महात्मानौ महायत्नौ परस्परं शरजालानि च्छिन्नवन्तो छिदिरधोज्ज्वले देहाभावपक्षे विः अनिस्त्वाहुविः भ्रमस्वाञ्छसीति सिलोपः आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिरित्यमरः । चिरं वञ्चनादि कालेन न आन्तौ अमृतपः खेदहोः तथा तौ वायान् क्षिप्तवन्तौ यथा तमोऽभ्यकारं विस्तारितवन्तौ अस्तु ईर्ष्ये वक्ताऽस्येति ऊः वच्यस्यन्विपता नितप्रस्थादेशः तनदुञ् विस्तृतौ हृषादेः सेम इति पञ्चे विः ॥ ८१ ॥ भ०

सौर्याग्नेये इत्यादि । राजसः सौर्यमस्त्रं व्यकारीत् विक्षिप्तवान् कृत्विनेपे लक्ष्मणोऽप्याग्नेयं इतोऽव तौ व्यकारिणं ते चास्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमुपागमतां ल्हदित्वादङ् ॥ ८२ ॥ ज० भ०

सौर्येतादि । राजसलक्ष्मणी सौर्याग्नेये अस्त्रे यथाक्रमं व्यकारिणं कृप विज्ञेपे सूर्यो देवताऽस्येति विकारसङ्घोतप्रादिना षणः सौर्येति कचित्पाठः अग्निर्देवताऽस्येति पूर्वेण षण्येयः ते चास्त्रे परस्परं समासाद्य प्राप्य नाशमुपागमतां प्रापहः ल्हदित्वाङ्गमेडः ॥ ८२ ॥ भ०

अविभ्रजदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणिः ऐषीकमस्त्रं इषीकाया इदं तत्सर्वस्वोत्सु प्रविश्यत् जीवितमपहरति रणे अविभ्रजत् दीपितवान् भ्राजश्चाशेतप्रादिना उपधाया ह्रस्वत्वं तदपि अध्वसत् ध्वस्तं ध्वसिर्दृतादिः लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रेरितं माहेन्द्रमस्त्रमासाद्य तद्गतिस्रोधं कृत्वा ध्वंसयति ॥ ८३ ॥ ज० भ०

अविभ्रजदित्यादि । तदनन्तरं रावणपुत्र ऐषीकमस्त्रं रणे भ्राजयामास भ्राजश्चाशेति पाक्षिक उडगे ह्रस्वः लक्ष्मणेरितं क्षिप्तं माहेन्द्रमस्त्रमासाद्य तदपि ऐषीकमस्त्रं ध्वस्तं माहेन्द्रो देवताऽस्येति षणः ॥ ८३ ॥ भ०

ततः सौमित्रिरस्मार्धीददेविष्ट च दुर्जयम् ।
 ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्धानमदध्वंसन्नरद्विषः ॥ ६४ ॥
 ततोऽक्रन्दीदृशयीवस्तभाशिखसदिन्द्रजित् ।
 निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्च्चि च स्वयम्भुवम् ॥ ६५ ॥

तत इत्यादि । अनन्तरं सौमित्रिः दुर्जयं अनभिभवनीयं ब्रह्मा-
 स्त्रमस्मार्धीत् स्मरति स्म सिचि वृद्धिः तच्च स्मरणादपस्थितं अदेविष्ट
 द्योतते स्म तेष्टदेष्टदेवन इति अस्तुदात्तेत् द्योतने द्रष्टव्यः देवनस्त्रानेकार्थ-
 स्वात् तेन च ब्रह्मास्त्रेण प्रयोजककर्त्रा नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमद-
 ध्वंसत् पातितवान् सौमित्रिः हेतुमख्यन्ताच्चङ्ङि रूपम् ॥ ६४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं सौमित्रिर्दुर्जयं ब्रह्मास्त्रं स्मृतवान्
 स्मृ स्मृतौ स्मरणादपस्थितं तत् अदेविष्ट शोभते स्म किं वा स्मरणादप-
 स्थिते ब्रह्मास्त्रे सौमित्रिर्हर्षात् शोभते स्म जेतुमिच्छति स्मोत्प्राद्वयर्थो वा
 देष्टुदेवने देवनशब्देन दिवधातोरर्था जिगीषाद्या लच्यन्ते तेन ब्रह्मा-
 स्त्रेण प्रयोज्यकर्तृणा नरद्विषो राक्षसस्य मूर्धानं लक्ष्णो ध्वंसयामास
 ध्वन्सु लङ् गतौ भङ्गे अप्रत्यादङ् ॥ ६४ ॥ म०

तत इत्यादि । ततः सुतमरणानन्तरं दशयीवः अक्रन्दीत् रोदिति
 स्म तच्च क्रन्दन्तमिन्द्रजिदाशिखसत् आश्वासितवान् मयि जीवति किं
 प्रथमं जनवद्भोदिषीति हेतुमख्यन्तस्य चङ्ङि रूपं संक्रुद्धश्च निरयासीत्
 दावणमृदहाङ्गिर्गतः याप्रापणे निर्गतश्च स्वमृहे स्वयम्भुवं ब्रह्माणं
 प्रार्च्चि धत् पूजितवान् अर्चं पूजायामिति चुरादिः चङ्ङि अजादिद्विर्व-
 चनम् ॥ ६५ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पुत्रवधातन्तरं दशयीवः क्रन्दति स्म तं रुदनं
 इन्द्रजिदाश्वासितवान् मयि स्थिते वा चिन्नेति श्वस प्राणने अप्रत्यादङ्
 स च संक्रुद्धः सन् निर्गतः यमरघ्नभ्रात इति यातेरिभूषनी सोऽन्तः
 स्वमृदहाङ्गिर्गतः सन् स्वयम्भुवं ब्रह्माणं अर्चितवान् अर्चकं पूजे चुरा
 दिजप्रत्यादङ् ॥ ६५ ॥ म०

अहौषीत् कृष्णवर्त्मानं समयष्टास्त्रमण्डलम् ।

सोऽलम्ब ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनञ्च जयावहम् ॥ ६६ ॥

तमध्यासिष्ट दीप्राग्रममोदिष्ट च रावणिः ।

छन्नरूपस्ततोऽकर्त्तृहेहात्रावणविद्विषाम् ॥ ६७ ॥

सप्तषष्टिं प्लवङ्गानां कोटीर्व्याणैरस्रुषुपत् ।

निशान्ते रावणिः क्रुद्धो राघवौ च व्यमूमुहन् ॥ ६८ ॥

अहौषीदित्यादि । कृष्णवर्त्मानमग्निमहौषीत् हव्येन प्रीणितवानित्यर्थः । अस्त्रमण्डलं आयुधग्रामं समयष्ट पूजितवान् स इन्द्रजित् ब्रह्मणः सकाशात् जयावहमस्त्रं स्यन्दनं चालम्ब्य लम्बवान् भलोभलोति सितो लोपः ॥ ६६ ॥ ज० म०

अहौषीदित्यादि । इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मानमग्निं हुतवान् हुलि होमेऽदने अस्त्रमण्डलं समयष्ट पूजितवान् यज्ञैजौ देवाङ्गादानसङ्गतिहतौ स ब्रह्मणः सकाशात् जयावहं जयजनकं अस्त्रं रथञ्च लम्बवान् लभ-
ङ्गौङ्गप्राप्तौ भ्रष्टस्वादिति सिलोपः ॥ ६६ ॥ म०

तमित्यादि । तं स्यन्दनं दीप्राग्रं उपरिभागस्य रत्नप्रत्नप्रत्नत्वात् अध्यासिष्ट अध्यासितवान् अधिशीर्षित कर्मसंज्ञा तवस्थञ्च रावणिरिन्द्रजित् अमोदिष्ट हृष्टवान् ततोऽसौ च्छन्नरूपः अदृश्यः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहान्कर्त्तृत् छिन्नवान् कर्त्तृ क्तेने सेसिचीत्यादिना सितोऽन्यत्रैडिकल्पः रावणविद्विषामिति पाठान्तरं तत्र देवान्तकादिविद्विषामित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ज० म०

तमित्यादि । रावणपुत्र इन्द्रजित् तं स्यन्दनं दीप्राग्रसुपरिभा-
गस्य रत्नमयत्वात् अध्यासितवान् जिहासङ् उपवेशे कर्मक्रियेत्यादिना
इत्य दत्त्वं अमोदिष्ट च हर्षं प्राप च जिह्मुदङ् हर्षं असौ च्छन्नरूपोऽ-
दृश्यः सन् रावणविद्विषां वानराणां देहान् कर्त्तति अ कर्त्तृशक्तिर्दि
रावणविद्विषामिति पाठे देवान्तकादिशतूयामित्यर्थः ॥ ६७ ॥ म०

सप्तषष्टिमित्यादि । वानराणां कोटिं सप्तषष्टिं वाणैरस्रुषुपत् स्ता-

अपिस्फवत् स्वसामर्थ्यमगूहीच्छायकैर्दिशः ।

अघोरीच्च महाघोरं गत्वा प्रैषीच्च रावणम् ॥ ६६ ॥

विभीषणस्ततोऽबोधिसस्फुरी रामलक्ष्मणी ।

अपारीत् स गृहीतील्की हतशेषान् प्लवङ्गमान् ॥ १०० ॥

पितवान् व्यापादितवानित्यर्थः स्वापेक्षणीति सभ्रसारणं निशान्ते च निशायमाने रावणिः क्रुद्धः सन् राषवौ व्यसूक्ष्महत् मोहितवान् सुह वैचित्तेषु यौ चङ्गि रूपम् ॥ ६६ ॥ ज० म०

सप्तर्षिमित्प्रादि । प्लवङ्गानां सप्ताधिकपटिं कोटीर्वाणैरिन्द्रजित् स्त्रापयामास स्वपौघनुज्जिश्रे जगन्तादङ् स्वपोजिरिति जिः निशाया अन्ते रावणपुत्रः क्रुद्धः सन् राषवावपि मोहयामास सुह जिह वैचित्तेषु जगन्तादङ् ॥ ६६ ॥ म०

अपिस्फवदित्प्रादि । तौ मोहयित्वा आत्मीयं सामर्थ्यमपिस्फवत् वर्द्धयति स ईदृशस्तादृशोऽहमिति स्फुर्योव इति यौ वत् दिशः शाय-
कैरगूहीत् च्छादितवान् नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः ह्यन्तत्वाद्वा महाघोरञ्चा-
तिरौद्रं शब्दमघोरीत् सुक्तवान् गत्वा च लङ्कां रावणं प्रैषीत् प्रेषित-
वान् गच्छ तात ! समाद्भुतपराक्रमं द्रष्टुमिति द्रुपु गतौ ॥ ६६ ॥ ज० म०

अपीतप्रादि । इन्द्रजिदात्मीयं सामर्थ्यं वर्द्धयामास स्फुर्याङ् संवृद्धौ जिः पातिस्फायोरिति षङ् शायकैर्वाणैः शत्रून् अगूहीत् स्त्रा-
च्छादितवान् गुह्यञ्च संवृतौ जदित्वाद्देश्च गुह्योणोरुः महारौद्रं अघो-
रीत् शब्दं चक्रे घुरशब्धनौ भीमार्थे लङ्कां गत्वा रावणं प्रीणाति स
प्रीज तर्पणे प्रीगञ्जकान्तौ चेतप्रस्य वा रूपं अयमपि चकारात्तर्पणे
किं वा रावणं प्रेरयामास जितशत्रून् द्रष्टुमित्प्रथीत् इष्य सर्पणे
॥ ६६ ॥ म०

विभीषण इतप्रादि । ततस्तस्मिन् काले विभीषणः रामलक्ष्मणी
सस्फुरौ चलन्तौ अबोधि बुद्धवान् जीवितादिति दीपजनेतप्रादिना
कर्त्तरि चिष् स्फुरणं स्फुरः घञर्थे ऋविधानं यदुक्तं स्यान्नागाव्यधि-
हंनियुध्यर्थमिति तदुपलक्षणं न परिगणनं स विभीषणः अन्वकारात्

मांशोचिष्ट रघुव्याघ्रौ नामृषातामिति ब्रुवन् ।

अत्राबुद्ध स नीलादीन् निहतान् कपियूथपान् ॥ १०१ ॥

तत्रेषज्जाम्बवान् प्राणीदुदमीलीच्च लोचने ।

पीलस्यञ्चागदीन् कच्चिदजीवोन्माहतामजः ॥ १०२ ॥

मृहीतोक्कः सन् हतशेषान् लवङ्गमानपारीत् सा भैरुति प्रीषित-
वान् ॥ १०० ॥ ज० म०

विभीषण इत्यादि । तदन्तरं स विभीषणो रामलक्ष्मणौ मरुत्तौ
स्फुरन्तौ अचोचि चातमान् पदस्तनीष्पे इत्यादिना इण् स्फुरशि स्फुर्त्तौ
पचादित्वादन कटां ण्वीञ्जितोति नियमात् गुणानावः इजुङ्त्वात्
कृगृत्वा प्रीजुङ् इति कप्रतप्रयो वा अन्ये तु भावेऽपि कः प्रलयः स्था-
दित्वात्ता मरुत्ताविप्रव सहशब्देन समासं कुर्वन्ति स विभीषणोऽश्वका-
रात् मृहीतोक्को हतशेषान् वानरान् अपारीत् अभयदानेन पालया-
मास पृथि पालने ॥ १०० ॥ म०

मा शोचिष्टेत्यादि । यूयं मा शोचिष्ट शोकं मा कुरुत माङ्गि-
लुङ् यस्माद्गुह्याघ्रौ नामृषातां न मृतौ इत्येवं ब्रुवन् अपारीदिति
योञ्चं ये च निहतास्ताञ्जीवादीन् कपियूथपान् स विभीषणः परिभ्रमन्
अत्राबुद्ध अत्राबुद्धवान् एते हता इति दीपेत्यादिना चिषो विकल्पितत्वा-
दभावपक्षे रूपम् ॥ १०१ ॥ ज० म०

मा शोचिष्टेत्यादि । यूयं मा शोकं कुरुत शुच शोके रघुश्रेष्ठौ
रामलक्ष्मणौ नामृषातां न मृतौ इति ब्रुवन् अपारीदिति पूर्वलोकेन
सम्बन्धः अथ नीलादीन् कपियूथपान् निहतान् बुद्धवान् पदस्तनीष्पे
इत्यस्मात्प्रवृत्तिपक्षे सिः भसस्तादिति सिलोपः ॥ १०१ ॥ म०

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु जाम्बवान् ईपन्मनाक् प्राणीत् उच्चृषिति
अन प्राणने अनितेरिति षत्व लोचने च उदमीलत् उन्मीलितवान्
मीलन्मीलनिभेषणे पीलस्यञ्च विभीषणमगदीत् गदितवान् अतो हला-
देरट्टडौ रूपं कच्चित् किं हनूमान् अजीवीत् जीवितवान् न मृत इति
॥ १०२ ॥ ज० म०

तस्य चेमे महाराज ! नाष्टमस्य खिला वयम् ।

पौलस्त्योऽशिश्रवत्तञ्च जीवन्तं पवनात्मजम् ॥ १०३ ॥

आयिष्ट माहृतिस्तत्र तौ चाद्यहृषतां ततः ।

प्राहेष्टां हिमवत्पृष्ठे सव्यपौर्धगिरिं ततः ॥ १०४ ॥

तत्रेत्यादि । तेषु मध्ये जाम्बवान् ईषत्प्राणीत् उच्छ्रुतिति स्म
अनष्टप्राणने प्राग्वन्त्रोष इत्यादिना पाञ्चिकं खत्वं लोचने अमीमिलत्
मीलयासास मीलमिमेपे अत्रन्तादङ् भ्राजभ्रासेत पाञ्चिक उडो ह्रस्वः
उदमीलीञ्चेति पाठे सिः ईमिनौ उदमीलञ्चेति पाठोऽशुद्ध एव उन्निप-
याभावात् न च शप् षप्रधिकारात् न च पञ्चरः शिञ्चेति अरत्वेऽपि
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्पन्नैर्भनिविशत इति शप् वक्तुं शक्यः कुत्वचित्
केगचिदनुक्तत्वात् पुषादिपाठः स्वीकर्त्तव्य इत्यन्ये । पौलस्त्यं विभीषणञ्च
गदितवान् गद भाषे ह्रसादेः सैल इति पञ्चो त्रिः किमगदीदित्याह
भारुतात्मजो हनूमन् जीवितवान् कश्चित् कासप्रवेदने जीवकृपाशो
आशंसायां टी अभिधानात् भाटीवेत्यत्र योगविभागाद्वा ॥ १०२ ॥ म०

तस्येत्यादि । तस्य हनूमतः चेमे जीवितत्वे सति हे महाराज !
अखिलाः सर्व एव वयं नाष्टमस्य न कृता इति आशंसायां भूतवञ्चेति
सुङ् एवसुक्तः पौलस्त्यो जीवन्तं पवनात्मजं तमशिश्रवत् आवितवान्
शृणोतेर्त्यन्ताञ्चडिः सन्वद्भावे अभ्यसे वर्षस्य स्रवति शृणोतीत्यादिना
इत्वपञ्चे रूपम् ॥ १०३ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । हे महाराज ! विभीषण ! हनूमतः चेमे कुशले सति
सर्व एव वयं न कृताः कृङ्ङीच्छेम इंगुङ्ङुर्झटीति क्तिन्त्वादृश्याभावः
अत्राप्याशंसायां टीत्यन्ये । एवसुक्तः पौलस्त्यो विभीषणो जीवन्तं पवना-
त्मजं तं जाम्बवन्तं आवयासास ओर्जप्रन्तादङ् सुसुञ्जुद् इत्यादिना
खेरतः पाञ्चिकमित्त्वं घोर्जौञ्जेरिति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ १०३ ॥ म०

आयिष्टेत्यादि । तत्र पौलस्त्याङ्गतो भारुतिरायिष्ट आगतवान्
अयगतावाङ् पूर्वः ततोऽनन्तरं तौ जाम्बवद्विभीषणौ अहृषतां हृषवन्तौ
हृष तटौ पुषादिः ततस्ती हृष्टौ हनूमन्तमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः

तौ हनूमन्तमानेतुमोषधीं मृतजीविनीम् ।

सन्धानकरणीं चान्यां विश्वकण्ठीं तथा ॥ १०५ ॥

प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।

यस्मिन्नज्वलिपूराचौ महीषध्यः सहस्रशः ॥ १०६ ॥

निरचायि यदा भेदो नोषधीनां हनूमता ।

प्राहैष्टां प्रहितवन्तौ विचि वृद्धिः हि गतौ हिमवत्पृष्ठे हिमवतः पृष्ठे
सर्वोषधीगिरिं सर्वां ओषधयो यस्मिन्निति ॥ १०४ ॥ ज० स०

आधिष्टेत्यादि । तत्र देशे पौलस्त्येनाहृतो सारुतिरांहिष्ट आगतः
अहिङ् गतौ आधिष्टेति पाठे अयङ् गतौ ततोऽनन्तरं तौ च जा-
स्वद्विभीषणौ हर्षं प्रापतः हृष्यन् तृष्टौ पुषादिः ततस्तौ हिमालयस्य
पृष्ठभागे सर्वां ओषधयो यत्र तं गिरिं प्राहैष्टां प्रस्थापितवन्तौ हनूम-
न्मितप्रचरन्लोकान्वयः हि न बर्द्धने गतौ ॥ १०४ ॥ भ०

तावितप्रादि । या मृतं जीवयति या च क्षतस्य सन्धानं करोति
तथा विशल्यञ्च या करोति ह्यल्यल्युटौ बद्धलं तामोषधिसानेत्वं प्राहै-
ष्टामिति योज्यं ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायासिति दीर्घत्वम् ॥ १०५ ॥ ज० स०

तावितप्रादि । या मृतं जीवति या च क्षतस्य सन्धानं करोति
या च विशल्यं करोति ता ओषधीरानेत्वं हनूमन्तं तौ प्राहैष्टामिति
पूर्वेणान्वयः कभावेऽभी इति कर्त्तरि अनट् नन्द्यादिर्वा ॥ १०५ ॥ भ०

प्रोदपातीत्यादि । तेन हनूमता नभः प्रोदपाति उत्पतितं स च
महागिरिस्तेन प्रापि प्राप्नः कर्मणि लुङ् यस्मिन् गिरौ महीषध्यः
सहस्रशोऽनेकधा रात्रावज्वलिषुः दीप्यन्ते स्य अतो लान्तस्वेति वृद्धिः
॥ १०६ ॥ ज० स०

प्रोदपातीत्यादि । तेन हनूमता नभ आकाशमुत्पतितं स च महा-
गिरिः प्राप्नः उभयत्र कर्मणि इष्णु यस्मिन् महागिरौ सहस्रशो महीष-
ध्यो रात्रौ ज्वलन्ति स्य ब्रजवदेति द्विः ॥ १०६ ॥ भ०

निरचायीत्यादि । यदा हनूमता ओषधीनां भेदो न निरचाङ्कि

सर्वं एव समाहारि तदा शैलः सहोषधिः ॥ १०७ ॥

प्राणिषुर्निहताः केचित् केचित्तु प्रोदमीलिषुः ।

तमोऽन्येऽहासिषुर्विधा व्यजृम्भिषत चापरे ॥ १०८ ॥

अजिघ्रपंस्तथैवान्यानोषधीरालिपंस्तथा ।

एवं तेऽचेतिषुः सर्वे वीर्यञ्चाधिप्रताधिकम् ॥ १०९ ॥

विशेषतो न निश्चितः तदा कृत्स्न एव शैलः सहोषधिरोषधिसहितः
समाहारि समानीतः ॥ १०७ ॥ ज० स०

निरचायीत्वादि । यदा हनूमता ओषधीनां प्रायुक्तानां भेदो न
निश्चितः तदा ओषधिसहितः समस्त एव शैलः समाहृतः समानीतः
उभयत्र कर्मणीषु सङ्घः सोवेति पक्षे सादेशाभावः ॥ १०७ ॥ भ०

प्राणिषुरित्यादि । तदा ओषधिसन्निधानात् ते निहताः केवि-
ह्योधाः प्राणिषुः उच्चसितवन्तः केचित्तु प्रोदमीलिषुः उन्मीलितलो-
चना बभूवुः अन्ये तमो मोहमहासिषुस्त्यक्तवन्तः यमरमेति सगिटौ
तथान्येऽहासिषुरिति पाठात्परं ते तथाभूतमात्मानं दृष्ट्वा सखिलासं-
हसितवन्तः अपरे व्यजृम्भिषत जृम्भिकां कृतवन्तः जृम्भजृम्भिगात्रविनास
इत्यात्मनेपदी ॥ १०८ ॥ ज० स०

प्राणिषुरित्यादि । प्रभावाद्निहताः केचिद्द्वयोधाः प्राणिषुरुच्चसिताः
केचिच्च उन्मीलितनेत्रा अभूवन् अन्ये तमो मोहमहासिषुस्त्यक्तवन्तः ओ-
हालि त्यागे यमरमेति इस्मिनौ ततोऽन्येऽहासिषुरिति पाठे अनन्तरं
आत्मानं दृष्ट्वा हसितवन् इत्यर्थः । हस हासे अपरे जृम्भां कृतवन्तः
जृम्भिः च चकारात् जृम्भे ॥ १०८ ॥ भ०

अजिघ्रपन्नित्यादि । तथान्यान् लक्षसंज्ञानोषधीरजिघ्रपन् अप्रित-
वन्तः नासिकयाभ्यवच्छेदवन्तः इत्यर्थः । गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसाने क-
र्मसंज्ञा जिघ्रतेति षोडशोपधाया इत्यकारः तथालिपन् लिघ्रवन्तः
अन्यानोषधीभिरव्यग्रीत् लिपिषिचीत्यङ् एवमनेन प्रकारेण सर्वेऽचेतिषुः-
संज्ञां लक्षवन्तः अतोसंज्ञाने अधिकञ्च वीर्यं मोषधिवलादधिपत दधति
आस्थाञ्चोरिञ्च ॥ १०९ ॥ ज० स०

अजिह्वदत् स काकुत्स्थी शेषांश्चाजीजिवत् कपीन् ।

हनूमानथ ते लङ्कामग्निनादीदिपन् द्रुतम् ॥ ११० ॥

समनात्सीत्ततः सैन्यमभार्जीङ्गत्तोमरम् ।

अभार्जीञ्चासिपत्रादीनवभासत् परश्वधान् ॥ १११ ॥

अजिघ्रपद्वित्यादि । अन्ये लक्ष्मणः सन्तः अन्यान् ओषधीर्मा-
पितवन्तः प्रागभ्यपहृणो तच्च नासिकया भोजनं ज्ञानविशेषो वेति घो-
जौजेत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं घोरिति पाञ्चिकमुह इत्वं अन्ये अ-
लिपन् लिपवन्तः शरीरभोषधीभिरित्यर्थात् वक्तव्येति उः एवमनेन प्र-
कारेण ते सर्वेऽचेतिषुः संज्ञां प्रापुः चिती संज्ञाने अघिकञ्च वीर्यं शक्तिं
दधति स्म स्यादोर्द्धिष्टीमे न शूः ॥ १०६ ॥ भ०

अजिह्वददित्यादि । एतच्च सति हनूमान् काकुत्स्थ्यावजिह्वदत्
ह्लादितवान् ह्लादो मुखे गत्यन्तः शेषांश्च कपीनजीजिवत् जीवयति च
अथ ते जीविताः सन्तः लङ्कां द्रुतमदीदिपन् दीपितवन्तः भ्राजेत्यादिना
ह्रस्वपक्षे रूपम् ॥ ११० ॥ ज०म०

अजिह्वददित्यादि । स हनूमान् रामलक्ष्मण्यौ ह्लादयामाद्य
ह्लादीङ् मोदने अग्रन्तादङ् शेषांश्च कपीन् जीवयति च भ्राजभाशे-
त्यादिना पक्षे उहो ह्रस्वः अथ जीविताः सन्तः ते द्रुतं लङ्कां वज्जना
दीपयन्ति च पूर्ववदुहो ह्रस्वः ॥ ११० ॥ भ०

समनात्सीदित्यादि । ततः सैन्यं समनात्सीत् सन्नद्धं नहोध इति
धत्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः भङ्गतोमरमभार्जीत् शोधितवत् ऋजोहृदित्यात्
पक्षे रूपं असिपत्रादीनभार्जीत् इहभावे रूपं उभयत्रापि ऋजोर्द्धिः
परश्वधानवभासत् दीपितवान् भ्राजभासेति ह्रस्वपक्षे रूपं अभासीष्वाति
पाठान्तरं तत्रान्तर्भावितो ग्लघ्रः ॥ १११ ॥ ज०म०

समनात्सीदित्यादि । ततोऽनन्तरं रावणस्य सैन्यं समनात्सीत् सन्नद्धं
षड्भ्यो वन्धे अनित्वात्विः नहोधङ्भौ भङ्गं तोमरश्चास्त्रं अभार्जीत्
शोधितवत् ऋजलूपं शुद्धौ जदित्वाद्भम् ऋजोऽकाङ्क्षितीति विः असिप-

कुम्भकर्णसुती तत्र समनद्धां महाबली ।
 निकुम्भश्चैव कुम्भश्च प्रापतां तौ ह्यवङ्गमान् ॥ ११२ ॥
 अगोपिष्ठां पुरीं लङ्कामगोप्तां रक्षसां बलम् ।
 अत्याक्तामायुधानीकमनैष्ठाञ्च क्षयं द्विषः ॥ ११३ ॥
 अक्रोकूयिष्ट तत् सैन्यं प्रपलायिष्ट चाकुलम् ।
 अच्युतञ्च क्षतं रक्तं हतञ्चाध्ययिष्ट गाम् ॥ ११४ ॥

त्वादीन् खड्गादींश्च अमाचीत् इमोऽभावपक्षे रूपं शक्त्वाजिति षड्-
 षटोः कः परश्चान् अवभासत् भावृड् दीप्तौ अप्रतादङ् आजम्भासेति
 ह्रस्वाभावपक्षे रूपं अमासीच्चेति पाठे सातेरन्तर्भूतजर्प्यत्वम् ॥१११॥भ०

कुम्भकर्णेत्यादि । कुम्भश्चैव निकुम्भश्च कुम्भकर्णसुती महाबली तत्र
 सैन्ये समनद्धां सन्नद्धौ तौ च ह्यवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तवन्तौ ह्रदित्वाद्-
 ॥ ११२ ॥ ज० भ०

कुम्भकर्णेत्यादि । निकुम्भकुम्भौ कुम्भकर्णसुतौ महाबली सन्नद्धौ
 नडेः पूर्ववत् ध्यङ् तौ वानरान् प्राप्तौ आप्लव्यौकि व्यापने ह्रदित्वात्
 ङः ॥ ११२ ॥ भ०

अगोपिष्ठामित्यादि । लङ्काञ्च पुरीं अगोपिष्ठां रक्षितवन्तौ गुप्ते-
 ह्रदित्वादिट् पक्षे रूपं अगोप्रासितीडभावपक्षे रूपं ह्रलन्तलक्षणा
 टडिङ्गः भ्रलोभ्रलोति सिचो लोपः आयुधानीकं आयुधसमूहमतप्राक्तां
 तप्राक्त्वन्तौ विहृष्टदन्तौ तप्राजहानौ पूर्ववद्दृष्टिः सिचो लोपः द्विषः
 शतून् क्षयमनैष्ठां नीतवन्तौ सिचि टडिङ्गः ॥ ११३ ॥ ज० भ०

अक्रोकूयिष्ठामित्यादि । तौ लङ्कां पुरीमगोपिष्ठां रक्षितवन्तौ रक्षसां
 सैन्यञ्च अगोप्तां गुपूरक्षे वाऽरे इति आयाभावपक्षे जदित्वाद्देस् अनि-
 भ्प्रक्षे व्रजवदेति त्रिः भ्रसस्तादिति सेर्लोपः आयुधानीकमस्तसमूहं
 त्यक्तवन्तौ कपीनासुपरीत्यर्थात् त्यजौ हानौ द्विषः शतून् क्षयं नीत-
 वन्तौ नीत्रच्छां सौ त्रिः ॥ ११३ ॥ भ०

अक्रोकूयिष्टेत्यादि । तत् सैन्यं ह्यवङ्गमानां भयादक्रोकूयिष्ट श्च्यं

अङ्गदेनाहसातां तौ युयकम्पनकम्पनी ।

अवाहीवालिनः पुत्रं प्रजङ्घोऽपि समत्सरः ॥ ११५ ॥

तस्याप्यत्रभिदिशासौ मूर्ध्नि सुष्टिनाङ्गदः ।

शब्दं कृतवत् कुञ्चशब्द इत्यस्मात् यङ्प्रभ्यासख न कवतेर्यङीति कूङ्-
श्रुत्वप्रतिषेधः ततो यङ्नात् लङ् प्रपलायिष्ट पलायते अ अजादेर-
ङ्गस्य आङ्जादीनां परयोरेनङ्गत्वाच्च उपसर्गस्यायताविति लत्वं कृतञ्च
खण्डितञ्च सत् रक्तमच्युतत् चरति अ इरितो वेत्यङ् हृतञ्च निहृतं
सत् गामध्याशयिष्ट भूमौ पतितं अधिशीङिति कर्मसंज्ञा ॥ ११४ ॥
ज० म०

अकोकूयिष्टेत्यादि । तत् सैन्यं भवादकोकूयिष्ट श्च शब्दं चकार
कूङ् शब्दे सूत्रसूत्रत्वादिना यङ् कोशुर्वेति खेः भाञ्जिकं च्रुत्वं तत्र
तद्भावः खेर्युः षोऽजय्यरे आकुलं तत् सैन्यं पलायितञ्च कृतं खण्डितं
तत् सैन्यं रक्तं अच्युतत् चरति अ इरित्वात् ङः कृतं सत् गां अध्य-
शयिष्ट भूमौ पतितं कर्मक्रियेति अधिशीङ् आधारस्य कर्मत्वम्
॥ ११४ ॥ म०

अङ्गदेनेत्यादि । अकम्पनः कम्पनश्च तौ ज्येष्ठत्वात् पूर्वनिपातः
युधि संप्राप्ते अङ्गदेन अहसातां कर्मणि लुङ् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या-
मिति वधादेशाभावपक्षे रूपं प्रजङ्घो नाम राक्षसः समत्सरः सक्रोधः
वालिनः पुत्रमभ्याहीत् प्रहृतवान् अर्द्धं हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ ज० म०

अङ्गदेनेत्यादि । तावकम्पनकम्पनौ युधि संप्राप्ते अङ्गदेन हतौ
हन्तेः कर्मणि द्विवचनं हनवधटीति भे पक्षे वधादेशाभावः वनतना-
द्यनिमित्तमिति नस्य लोपः अनन्तरं प्रजङ्घो राक्षसो मात्सर्यान्वितः सन्
वालिनः पुत्रं अत्याहीत् जघान अर्द्धे बधे आभिमुख्येन जगाम इति
वा अर्द्धं यातनागतियाचने अथ मत्सरः अशङ्कपरसम्पत्तौ मात्सर्ये कपरो
क्रुधीति विश्वः ॥ ११५ ॥ म०

तस्मैत्यादि । प्रजङ्घसापि मूर्ध्निमवाङ्गदो सुष्टिनावेभिदिद

अहाधींश्च शिरः क्षिप्रं यूपाक्षस्य निराकुलः ॥ ११६ ॥
 शरीरं लोहिताक्षस्य न्यभाङ्चीदृद्विविदस्तदा ।
 क्रुद्धः कुम्भस्ततोऽभैत्सीत् मैन्दं सद्विविदं शरैः ॥ ११७ ॥
 आघूर्णिष्टां क्षतौ क्ष्माञ्च तावाशिश्रियतामुभौ ।
 मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं बालिसुतो नगैः ॥ ११८ ॥

अत्यर्थं भिन्नवान् भिदेर्यङ्गन्तस्य अतो खोपः यस्य हल इति यलोपे रूपं
 निराकुलश्च नाम वानरः यूपाक्षस्य राक्षसस्य शिरः क्षिप्रमहाधीत् क्षिप्र-
 वान् ॥ ११६ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । अस्मै अङ्गदस्तस्यापि प्रजङ्गस्यापि मूर्ध्नि सृष्टिना
 अत्यर्थं भिनन्ति स्म भिदेर्यङ्गन्तु किं सिः निराकुलो नाम वानरो यूपाक्षस्य
 शिरः क्षिप्रं शीघ्रं हृतवान् निराकुल इति अङ्गदस्य विशेषणं केचि-
 दाहुः ॥ ११६ ॥ म०

शरीरमित्यादि । द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं न्य-
 भाङ्चीत् चूर्णितवान् मञ्जु आमर्दने ततोऽनन्तरं कुम्भकर्णसुतः मैन्दं
 वानरं सद्विविदं द्विविदेन सह शरैरभैत्सीत् भिन्नवान् ॥ ११७ ॥ ज० म०

शरीरमित्यादि । द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य शरीरं क्षितौ
 अभाङ्गीत् भन्जोघौ मोटने ततोऽनन्तरं कुम्भो राक्षसः कुपितः सन्
 द्विविदेन सह मैन्दं कपिं शरैर्विभेद धौभिदिर्मिदि ॥ ११७ ॥ म०

आघूर्णिष्टामित्यादि । तावुभौ क्षतौ आघूर्णिष्टां चक्रवदुम्भान्तौ
 क्ष्माञ्च भूतलमाशिश्रयतां श्रितवन्तौ भूमौ पतितावित्यर्थः निश्रीत्यादिना
 चङ् तो च ताराभाहृत्वात् मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा बालिसुतो नगैर्दृष्टैः
 कुम्भं प्रौर्षावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ११८ ॥ ज० म०

आघूर्णिष्टामित्यादि । तावुभौ वानरौ क्षतौ खण्डितौ सन्तौ
 घूर्णितौ घूर्णजशस्त्रमणे क्ष्मां भूमिमाश्रितवन्तौ च श्रिञ्च सेवने जिश्री-
 त्यङ् तावात्समातुलौ व्याकुलौ दृष्ट्वा बालिसुतोऽङ्गदः नगैः कुम्भं प्रौर्षा-
 वीदित्यप्रिमङ्गोकेनान्वयः ऊर्णलञ् आच्छादने ष्वत्रिच्छामिति त्रिः न

प्रौर्णावीच्छरवर्षेण तानप्रीहीन्निशाचरः ।

वानरानैजिह्वद्रामस्तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९ ॥

द्रुतमत्वास्त सुग्रीवो आढव्यं शत्रुसङ्घटात् ।

सुष्टिना कौशिकर्षिञ्च क्रुद्धः प्राणैरतित्यजत् ॥ १२० ॥

गच्छतीति नगः ह्यनजनादिति डः मजोऽनौवाङ्मणोरिति पक्षे आदे-
शाभावः शैलशृङ्गौ नमात्रगावितप्रभरः । मातृस्त्राता मातृलो निपातनात्
॥ ११८ ॥ म०

प्रौर्णावीदित्यादि । प्रौर्णावीत् आदितवानित्यर्थः विभाषोर्षोऽरित्य-
क्त्विपक्षे रूपं स च निशाचरस्ताम्रगान् शरपर्षेणाप्रीहीत् निरस्तवान्
उपसर्गादस्तद्राहोर्षा वचनसिद्ध्यात्मनेपदविकल्पः रामश्च तद्भुङ्क्तेऽर्थं
वृद्धा अङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरानैजिह्वु व्यापारितवान् ईहृतिर्ण्यन्तः
॥ ११९ ॥ ज० म०

प्रौर्णावीदित्यादि । निशाचरः कुम्भस्तान् वाणदृष्ट्या अप्रीहीत्
निरस्तवान् जहङ्क तर्कं अपपूर्वनिवारणेऽपि गेर्वांस्योहोटेचेति मस्य
पाचिकत्वात् पं रामश्चाङ्गदं रक्षितुं तूर्णं वानरान् प्रेरयासास ईहङ्क
चेष्टे अप्रनादङ् ॥ ११९ ॥ म०

द्रुतमित्यादि । सुग्रीवस्तस्माच्छत्रुसङ्घटात् आढव्यं आह्वरपत्यं
आढव्यञ्च द्रुतमत्वास्त रक्षितवान् अप्यतो भूत्वा त्रैङ् पात्रने कौशिक-
कर्षिं कुम्भं क्रुद्धः सन् सुष्टिना प्राणैरतित्यजत् त्याजितवान् त्यजि-
र्ण्यन्तः ॥ १२० ॥ ज० म०

द्रुतमित्यादि । सुग्रीवस्तस्मात् शत्रुसङ्घटात् आढव्यं अङ्गदं
द्रुतमत्वास्त रक्षितवान् त्रैङ् पात्रने आह्वरपत्यं आढव्यो निपातनात्
क्रुद्धः सन् कुम्भकर्षापत्यं कुम्भं सुष्टिना प्राणान् त्याजयामास त्वजौ
हानौ अप्रनादङ् अत्र त्यजिष्यागपूर्विकायां गतौ वर्त्तते तेन घोऽ-
चौजेरित्यादिना प्रयोज्यानां प्राणानां कर्मत्वं आपिशस्त्रीयमते शब्दा-
र्थादिभ्योऽन्यस्य योगे प्रयोज्यस्य पक्षे कर्मत्वमिष्यते प्राणैरिति क्वचि-

निकुम्भो वानरेन्द्रस्य प्राहैषीत् परिषं ततः ।

हनूमांश्चापतन्तं तमभाङ्क्षीद्भोगिभीषणम् ॥ १२१ ॥

प्रौर्णवीत्तेजसारातिमरासीच भयङ्करम् ।

ग्रीवाञ्चास्य तथाक्राक्षीर्दजिजीवद्यथा न तम् ॥ १२२ ॥

समगत कपिसैन्यं सम्मदेनातिमाचम्

विटपहरिणनाथः सिद्धिमौहिष्ठ नित्याम् ।

निकुम्भ इत्यादि । ततो आद्यवधात् निकुम्भो वानरस्य सुधीवस्य परिषं प्राहैषीत् प्रहितवान् हि गतौ परिषमापतन्तं निकुम्भात् भोगि-भीषणं अहिवत् भीषणं हनूमानभाङ्क्षीत् भगवान् ॥ १२१ ॥ ज० म०

निकुम्भ इत्यादि । ततो भ्रातृवधात् निकुम्भः सुधीवस्य कृते परिषं प्रहितवान् हि बर्द्धने गतौ तमापतन्तं भोगिभीषणं सर्पवङ्गयङ्करं परिषं हनूमान् बभञ्ज मनोजेरनिमत्वादिः ॥ १२१ ॥ म०

प्रौर्णवीदित्यादि । परिषञ्च हनूमान् तेजसा प्रौर्णवीत् अभिभूतवान् किन्त्वाददृद्विपक्षे रूपं भयङ्करं चारासीत् शब्दितवान् अस्य क निकुम्भस्य पीकां तथाक्राक्षीत् आकृष्टवान् असागमपदे रूपं यथा तं नाजिजीवत् न जीवयति अ ग्रीवामाकृष्यैव व्यापादितवानित्यर्थः भ्राज-भासेत्यहस्यपक्षः ॥ १२२ ॥ ज० म०

प्रौर्णवीत्यादि । हनूमान् तेजसा अरिं निकुम्भं प्रौर्णवीत् अभिभूतवान् णूवन्निश्चाति उक् क्वचिद्गुणवान् पाठः भयङ्करं यथा स्यात्तथा शब्दं कृतवान् रसशब्दे अस्य निकुम्भस्य पीकां तथाकृष्टवान् तथा तं न जीवयामास ग्रीवामाकृष्य जघानेत्यर्थः कषौ द्याकषि कष-वृशस्य श्रुति पाक्षिकः सिः वृक्षैः किदिति ऋद्रः अग्निमत्वाद्गुत्रिः जीव ऋप्राणो अग्रन्तादङ् भ्राजभ्राशभासेति पक्षे हस्यः ॥ १२२ ॥ म०

समगतेत्यादि । प्रधानयोधा निहता इति सम्मदेन हर्षिणातिमात्-सतप्रथं समगत सङ्गतं कपिसैन्यं समोगच्छीति तङ् वागम इति सिचः किन्त्वेऽनुनासिकलोपः ह्रस्वादङ्गादिति सिचोलोपः विटपहरिणनाथः शाखावृक्षाणां नाथः नितरां सिद्धिमवश्यं भाविनीमौहिष्ठ तर्कितवाम्

नृपतिमतिररंस्त प्राप्तकामेव हर्षात्
 रजनिचरपतीनां सन्ततोऽर्ताय शोकः ॥ १२३ ॥
 इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लुङ्विलसितो नाम
 पञ्चदशः सर्गः ।

नृपतिमतिः रामस्य बुद्धिः प्राप्तकामेव सम्पन्नेष्वेव रावणवधशीताला-
 भयोः सिद्धिरूपत्वात् हर्षादरंस्त रमते अ रजनिचरपतीनां शेषनादा-
 टीनां शोकः सन्ततोऽविच्छिन्नः अर्ताय बर्द्धते अ दीपजनेतृप्रादिनाम्
 कर्त्तरि चिष् ॥ १२३ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङ्काण्डे लुङ्-
 विलसितो द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य कुम्भकर्णवधो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

धममतेतप्रादि । कपिसैन्यं सम्पदेन हर्षेण अतिमात्रमत्प्रथं सङ्गतं
 वैरिनाथात् समोगच्छेति मं इगुङ्कुर्भटीति पक्षे सेः कित्त्वे वनतना-
 द्यनिभासिति मलोपे भ्रस्खादिति विलोपः विटपहरिणानां वानराणां
 नाथः सुप्रीयः नितप्राभवश्चम्भाविनीं कार्यसिद्धिं ज्ञातवान् ऊहङ्-
 तर्के नृपते रामस्य मतिः प्राप्तकामेव शत्रुवधं शीताञ्च प्राप्तवती हर्षात्
 रमते अ रंशङ्जौ क्रीडते रजनिचरपतीनां रावणोन्द्रजितादीनां शोको
 बर्द्धते अ तायङ्पालनसन्ततोः पदस्त्वनीष्चे इति आदिना पाञ्चिक
 इष् अय्यायीति पाठे तु प्यायीङ्ङड्डौ ॥ १२३ ॥ म०

इति हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजम्नीभरतसेनकतायां
 सुरधनवोधिन्त्यां भट्टिकाव्यं कुम्भकर्णादिवधो नाम
 पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशः सर्गः ।

—*—

ततः प्ररुदितो राजा रक्षसां हतवान्धवः ।

किं करिष्यामि राज्येन सीतया किं करिष्यते ॥ १ ॥

अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम् ।

ऋषयिष्यति कः शत्रून् केन जायिष्यते यमः ॥ २ ॥

इतः प्ररुदितो राजा रक्षसां हतवान्धवः तत्र लुप्तशेषे चेति लुप्त-
ततो न्यत्रापि दर्शयिष्यति

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रक्षसां राजा रावणः हतवान्धवः
व्यापादितभ्रातृत्वात् शोकाभिभूतः सन् प्ररुदितः क्रन्दितमारब्धः किं
करिष्यामीत्यादिना आदिकर्मणि क्तः राज्येन किञ्चित् षड्वनोः स्य
इतीट् सीतया च किं करिष्यते ॥ १ ॥ ज० म०

अथ ती पदरुदिते तस्याः पाणिनिभते लुप्तसंज्ञा

तत इत्यादि । तदनन्तरं हतवान्धवो रक्षसां राजा रावणः प्ररु-
दितः क्रन्दितमारब्धवान् आदिदे क्तः रोदनमेवाह अहं राज्येन किं
करिष्यामि अहं सीतया च किं करिष्ये वाञ्छवनाशात् सर्वं निष्फलमेव
कृञ् उभयपदित्वं जिञ्चान् स्वस्वङ्गं इति इम् सीतायां किं करिष्यते
इति पाठे स्येति शेषः सीतया कर्तव्या वा ॥ १ ॥ म०

अतीतप्रादि । युगन्तगुणः केन यमः जायिष्यते जिजये कर्मणि
लृट् स्वसिजित्वादिना चिखदिट् च ॥ २ ॥ ज० म०

अतिकाय इत्यादि । अतिकाये हते सति जीवितुमहसत्त्वाहं न
करिष्यामि तेन विना कः शत्रून् बध्जयिष्यति ह्यी लिलज्जे ह्यीक्वीति
पण् केन यमो जेतव्यः जिजये च ह्यनग्रहृष्टश्च इति पाक्षिको
निष् ॥ २ ॥ म०

अतिकायाद्विना पाशं को वा च्छेत्यति वारुणम् ।

रावणं संस्रते को वा स्वयम्भूः कस्य तोक्ष्यति ॥ १ ॥

स्त्राघिषेय केन को बन्धून् नेषयत्युन्नतिमुन्नतः ।

कः प्रेष्यति पितृन् काले कृत्वा कल्पिष्यते न कः ॥ ४ ॥

उद्यंस्यति हरिवृज्जं विचरिष्यति निर्भयः ।

भोक्ष्यते यज्ञभागांश्च शूरमानश्च वक्ष्यति ॥ ५ ॥

अतीतप्रादि । पृथक् विनेति पञ्चमी अतिकायाद्विना वारुणं पाशं को वा च्छेत्यति द्विधा करिष्यति को वा रावणं संस्रते पूजयिष्यति स्वयम्भूर्भ्राता कस्य तोक्ष्यति प्रीतिं जनयिष्यति तृष प्रीतौ षटोः कः सि ॥ ३ ॥ ज० म०

अतिकायादितप्रादि । अतिकायेन विना को वा वारुणपाशं च्छेत्यति छिद्रिधौजं च्छेदे अन्वारभ्यार्थेत्यादिना विनायोगे पञ्चमी को वा रावणं पूजयिष्यति मन्थौङ् च चकाराद्बध्ने अनेकार्थत्वात् पूजायामपि स्वयम्भूः कस्य प्रीतिं जनयिष्यति तृषयैजि च चकारात् तृष्टौ षटोः कः ॥ ३ ॥ म०

स्त्राघिष्ये इतप्रादि । केनाहं स्त्राघिष्ये स्त्राघां करिष्यामि मनेदृशः पुत्र इति कः स्वयुषैरुन्नतः सन् बन्धूनुन्नतिं परां कोटिं नेष्यति काले पिष्टक्रियोचिते कः पितृन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति प्रीज्ज् तर्पण्ये कृत्वा किञ्चित्कार्यं को न कल्पिष्यते कल्पनां न करिष्यति अहमेवंविध इति अतिकायाद्विनेति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४ ॥ ज० म०

स्त्राघिष्य इतप्रादि । केन पुत्रेणाहं स्त्राघ्यो भयिष्यामि कर्त्तव्यं रूपं केनात्मानं स्त्राघ्यं कथयिष्यामीत्यर्थं कर्त्तरि रूपमित्यन्ते । क उन्नतः सन् बन्धून् उन्नतिं प्रापयिष्यति कः काले पितृन् तर्पयिष्यति प्रीज्ज् तर्पण्ये सहृदपि कार्यं कृत्वा आत्मानं स्त्राघां न करिष्यति अतिकायाद्विनेति सर्वत्र योज्यं कल्प्यन् स्त्राघे ॥ ४ ॥ म०

उद्यंसतीतप्रादि । तथा हरिरिन्द्रः हन्तुं वज्रमुद्यंसति उद्धारयिष्यति उत्सूर्वाद्यभेरूपं निर्भयस्येतरस्ततो विचरिष्यति यज्ञभागांश्चात्मी-

रविस्तप्तप्रति निःशङ्कं वास्यत्यनियतं मरुत् ।

निर्वत्स्यीत्यृतुसङ्घातः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६ ॥

तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरग्रं वर्त्तिष्यते यमः ।

अतिकायस्य मरणे किं भविष्यति नान्यथा ॥ ७ ॥

यान् भोच्यते भक्षयिष्यति भुजोऽनवन इति तद्ध्- शूरमानञ्च शूरोऽ-
स्मीति वक्ष्यति धारयिष्यति वहेहोडः षटोः कः सि । ॥ ५ ॥ ज० म०

उद्यंस्तीतप्रादि । हरिरिन्द्रो मां प्रति वज्रं उत्यापयिष्यति अ-
तिकायस्य मरणे किं भविष्यति नान्यथेति वक्ष्यमाणेनान्वयः यमौ उप-
रतौ निर्भयं विचरिष्यति इतस्ततो गमिष्यति आत्मीयान् यज्ञभागांश्च भ-
क्षयिष्यति भुजोऽवने इति सं शूरमानं शूरोऽहनिति अहङ्कारं धार-
यिष्यति वहे जौ प्रापणे होडः षटोः कः पूर्वं सर्वमिदमतिक्रायेन निरा-
कृतमिति भावः ॥ ६ ॥ म०

रविरितप्रादि । रविः निःशङ्कं शङ्कां विना तप्तप्रति द्योतिष्यते म-
रुच्चानियतं स्वच्छन्दो वास्यति वागतिगन्धनयोः ऋतुसङ्घातः षडृतवः नि-
र्वत्स्यति सर्वदा न भविष्यति वृद्धिः स्वसनोरित पी विकल्पः न वृद्धि-
श्चतुर्थ्यः इतीट् प्रतिषेधः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति सदा पूर्वमण्डलो मोक्षमि-
ष्यति इण् गतौ ॥ ६ ॥ ज० म०

रविरितप्रादि । रविः सूर्यो निःशङ्कं यथा यथा स्यात्तथा तप्तप्रति
द्योतिष्यते वायुः सततं गमनं करिष्यति बालगमनहिंसयोः ऋतुसङ्घातः
षष्ठाष्टतनां मेलनं समोद्यने निवृत्तौ भविष्यति एतद्ध्-वन्वर्त्तने वृद्धि-
ने म्पे इति इम् निषेधः अतएव पं चन्द्र उद्यं करिष्यति स्वेच्छया न
तु ममच्छया इण् गतौ ॥ ६ ॥ म०

तीव्रमितप्रादि । मेघैस्तीव्रं अतिगयेन स्यन्दिष्यते पूर्वं रजः प्रशम-
नमात्रं वृष्टम् भावे लट् न वृद्धि इतीट् प्रतिषेधो न भवति तत्र परस्मै-
षट्पहणमनुवर्त्तते यमः उग्रं वर्त्तिष्यते रौद्रं चरिष्यति अरक्तनेपदे-
नेट् प्रतिषेधः अतिकायस्य मरणे सति इन्द्रादयः किमन्यथा विपर्ययं न

उन्मीलिष्यति चक्षुर्मे वृथा यद्विनयागतम् ।

आज्ञालामोन्मुखं नन्मं न द्रक्ष्यति नरान्तकम् ॥ ८ ॥

धिङ्मां त्रिशिरसा नाहं सन्दर्शयेऽद्य यत् पुनः ।

वानिथन्ते द्विषः केन तस्मिन् पञ्चत्वमागते ॥ ९ ॥

शत्रुभिर्निहते मत्ते द्रक्ष्येऽहं संयुगे सुखम् ।

युद्धोन्मत्ताद्विना शत्रून् समास्काब्ध्यति को रणे ॥ १० ॥

करिष्यन्ति किन्तु करिष्यन्तीति किं भविष्यति नान्यथेति पाठान्तरं तत्र सर्वमेतद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ज० म०

तीव्रमित्यादि । मेवैस्तीव्रमतिशयं स्यन्दिष्यते वर्षिष्यते पूर्वं हि धूलिप्रशसनं यावदेव मत्पुरे वृष्टिरासीदिति भावः स्यन्दृङ् क्तुतौ भावे ऋषं यम उपं वर्त्तं ष्यते अतिकायस्य मरणे सर्वमिदं विपरीतं किं न भविष्यति किं करिष्यन्तीति पाठे इन्द्रादय इति शेषः ॥ ७ ॥ म०

उन्मीलिष्यतीत्यादि । मे मम चक्षुर्वृथा निष्कलसुन्मीलिष्यति यद्य-
न्मात् विनयागतं विनीतं आज्ञालामोन्मुखं नन्मं नमनशीलं नरान्तकं
पुत्रं न द्रक्ष्यति ॥ ८ ॥ ज० म०

उन्मीलिष्यतीत्यादि । मम नेत्रं वृथा उन्मीलिष्यति मील निमिषे
यद्यस्माद्दिनयेनागतं आज्ञालामाय उन्मुखं नन्मं नरान्तकं न द्रक्ष्यति
वृष्टिरौप्रेक्षे वद्रेऽङ्कितिति ऋद्रः शच्छाजिति षड् षटोः कः ॥ ८ ॥ म०

धिङ्मामित्यादि । यत् त्रिशिरसा अद्य पुनरपि नाहं सन्दर्शये
न वृष्टौ भविष्यामि कर्मणि लट् चिखदिट् च तस्मिन् त्रिशिरसि पञ्च-
त्वमागते ऋते द्विषः शत्रवः केन वानिष्यन्ते अत्रापि चिखदिट् च
॥ ९ ॥ ज० म०

धिङ्मामित्यादि । मां धिक् यस्मात् अद्य पुनरहं त्रिशिरसा
वृष्टौ न भविष्यामि हनध्र हृदयच इति कर्मणि सिण् तस्मिन् त्रिशि-
रसि पञ्चत्वमागते ऋते सति द्विषः केन हन्तव्याः पूर्ववन्धिष् पञ्चानां
पृथक् पञ्चत्वम् ॥ ९ ॥ म०

शत्रुभिरित्यादि । मत्ते मत्तनास्मि शत्रुभिर्निहते तरेव शत्रुभिः

आह्वास्यते विशङ्को मां योत्स्यमानः शतक्रतुः ।

प्रकल्पप्रति च तस्यार्थी निकुम्भे दुर्हने हते ॥ ११ ॥

कल्पिष्यते हरेः प्रीतिर्लङ्गा चोपहनिष्यते ।

देवान्तक ! त्वया त्यक्तो रिपोर्गस्त्रामि वश्यताम् ॥ १२ ॥

संयुगे सुखमहं द्रष्ट्ये द्रष्टव्योऽस्मि पूर्वं भयाद्दृष्टः अविषयज्ञावपक्षे
रूपम् तस्य च भ्रातृर्बुद्धोन्मत्ताङ्घ्रिना रणे शत्रून् कः समास्कात्स्थिति
अभियास्यति स्कन्दिरगतिशोषणयोः खरि चेति चर्त्तम् ॥ १० ॥ ज० स०

शत्रुभिरित्यादि । मत्तनास्त्रि राक्षसे शत्रुभिर्निहते मति तैरेव
शत्रुभिः संग्रामे सुखं यथा स्यात्तथाहं द्रष्टव्यः पूर्वं तत्त्वान्निध्यात् अहं
दुर्हने इति भावः युद्धोन्मत्तं राक्षसञ्च विना रणे कः शत्रून् समास्का-
त्स्थिति शोषयिष्यति अभिविष्यतीति प्रथमः स्कन्दिरौ शोषणगतयोः
॥ १० ॥ भ०

आह्वास्यत इत्यादि । शतक्रतरिन्द्रः योत्स्यमानः युद्धं करिष्यन्
विशङ्को निर्भयः मां युद्धायाह्वास्यते स्वर्द्धायामाङ् इत्यत्रात्मनेपदं निकुम्भे
दुर्हने दुःखेन हन्यत इति ईषदित्यादिना खल् तस्मिन् हते तस्य शत-
क्रतोरर्थः निष्कण्टकराज्यलक्षणः प्रकल्पस्थिति सम्पत्प्रते ॥ ११ ॥ ज० स०

आह्वास्यत इत्यादि । शतक्रतरिन्द्रो युद्धं करिष्यन् निःशङ्कं यथा
स्यात्तथा मां युद्धार्थं आह्वास्यते स्वर्द्धायामाङ् इति सं युधेस्तीपसवत्प्रद-
स्यमानाविति स्वमानः दुर्हने निकुम्भे हते मति तस्य शतक्रतोरर्थो निष्क-
ण्टकराज्यलाभः प्रकल्पप्रति सम्पत्प्रते कपृङ्गल च कल्पने दृतादित्वात्
मे इमोऽभावः कपकृपोऽकपादौ दुःखेन हन्यते इति ईषदुःसोरिति
खल् प्राग्वन्नोष इत्यादौ दुर्वर्जनाच्च शत्रुं केचित्तु षत्वमाङ्कस्तत्र बाधु
परेषामपि दुर इति षत्वप्रतिषेधकस्त्वदर्ननात् ॥ ११ ॥ भ०

कल्पिष्यते इत्यादि । शत्रुभिः कुम्भञ्च निपातितं श्रुत्वा हरेरि-
न्द्रस्य प्रीतिः कल्पिष्यते भविष्यति लुटि च क्लृप इति चकारात्प्रसनोरपि
परस्मैपदविकल्पः आत्मनेपदे च नेट् प्रतिषेधः लङ्गा च शत्रुभिरुपह-

मरिष्यामि विजेष्ये वा हताश्च तनया मम ।
 हनिष्यामि रिपून् तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥१३॥
 स्मेधन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।
 दशमीवस्य दुर्नीतैर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥ १४ ॥
 केन सम्भावितं तात ! कुम्भकर्णस्य राघवः ।
 रणे कर्ष्यति गात्राणि मर्माणि च वितर्ष्यति ॥१५॥

निघ्नते विलोप्यते कर्मणि लट् अचिण्वद्भावपचः ऋङ्गोः स्य इतीट्
 इह सुरैरागंस्ते भावे लट् ॥ १२ ॥ ज० म०

कलिंघ्नते इत्यादि । शत्रुभिर्निपातितं कुम्भं श्रुत्वा हरेरिन्द्रस्य
 प्रीतिः कलिघ्नते भविष्यति वृतादिच्चात् भे नेम्निघेधः शत्रुभिर्लङ्का च
 उपहनिष्यते भिष्योऽभावपच्चे स्यस्यङ्ङिन इति इम् कर्मणि रूपं इह
 लङ्कायां देवैरपि आगन्तव्यं यमरसनमातः पे स इतप्रस्य परविषयत्वान्नेम्
 भावे रूपम् ॥ १२ ॥

मरिष्यामीत्यादि यदि मम तनयाः हताः तदा मरिष्यामि शत्रून्
 वा विजेष्ये स्त्रियतेर्लुङ् लुङोरिति नियमात्तड् न भवति उत्तरत्वं विप-
 राभ्याञ्जेरिति तड् ततो रिपून् तूर्णं हनिष्यामि पुनर्वन्धुं विनाकृतत्वात्
 दुःखितः सन् जीविष्यामि ॥ १३ ॥ ज० म०

मरिष्यामीत्यादि । यदि तनया हतास्तदाहं मरिष्यामि ऋङ्गो-
 ष्येभमिति नियमादन्यत्र परस्मैपदं स्यस्यङ्ङिन इति इम् शत्रून् वा
 जेष्यामि विपराजिरिति मं तूर्णं रिपुं हनिष्यामि अथवा बध्नाशात्
 दुःखितोऽहं न जीविष्यामि ॥ १३ ॥ म०

स्मेधन्त इत्यादि । मुनयो हर्षात् स्मेधन्ते हसिष्यन्ति डिच्चा-
 त्तड् देवा अनिशं कथयिष्यन्ति यद्वा दशमीवस्य दुर्नीतैर्दुर्नयस्य रक्षसां
 कुलं विनष्टम् ॥ १४ ॥ ज० म०

पतिश्चति क्षितौ भानुः पृथिवी तोलयिष्यते ।

नभस्वान् भङ्क्ष्यते व्योम सुष्टिभिस्ताडयिष्यते ॥ १६ ॥

इन्दोः स्यन्दिष्यते वङ्गः समुच्छोच्यति सागरः ।

जलं धक्ष्यति तिग्मांशोः स्यन्त्यन्ति तमसाञ्चयाः ॥ १७ ॥

सौष्यन्त इत्यादि । सुनयो हृषीत् सौष्यन्ते स्मिन् हृषने देवाः
सततं कथयिष्यन्ति किमित्याह दशयीवस्य दुर्जयै रचसां कुलं नष्टमिति
प्राग्वन्वेष इत्यादौ दुर्वर्जनाच्च खल्वम् ॥ १४ ॥ भ०

केनेत्यादि । हे तातेति । शोकात् बुद्धिस्थं पितरमभिसुखीक-
रोति केनैतत्सम्भावितं निश्चितं यत् कुम्भकर्षस्य गात्राणि रणे राषवः
कत्सर्पति छेत्सर्पति जतो छेदने मर्माणि वितत्सर्पति अपनेष्यति पृष्ट-
हिसानादरयोः सिजित्यादिना इडिकल्पः ॥ १५ ॥ ज० म०

केनेत्यादि । तातेति बुद्धिस्थं पितरं शोकात् सम्मुखीकरोति
लोकोक्तिरियं केनैव सम्भावितं यत् कुम्भकर्षस्य गात्राणि रणे राषवः
कत्सर्पति जतोशपच्छिदि नृत्कदिति पक्षेऽग्निम् मर्माणि च तत्सर्पति
तदुज्झिर्नादरे च चकारात् हिंसे पूर्ववत् पक्षे व्यनिम् ॥ १५ ॥ भ०

पतिष्यतीत्यादि । क्षितौ भूमौ भासुरादित्यः पतिष्यति अधो
गमिष्यति पृथ्वी तोलयिष्यते जङ्घं चिष्यते तुल उन्माने चुरादावदन्तेषु
च पद्यते कर्मणि लृट् नभस्वान् वायुः काष्ठवङ्गङ्क्षते कर्मणि लृट् सु-
ष्टिभिव्योम ताडयिष्यते हनिष्यते ॥ १६ ॥ ज० म०

पतिष्यतीत्यादि । भानुः सूर्यः क्षितौ पतिष्यति पृथिवी तोलयि-
ष्यते तुलक्युन्वितौ कर्मणि रूपं नभस्वान् वायुः काष्ठवत् भङ्क्ष्यते
भन्जोषौ मोदने कर्मणि रूपं सुष्टिभिव्योम आकाशं ताडयिष्यतेऽन्येन
तडकित्विभि सम्भावितानि नैतानीत्याश्रिसवाक्येन सम्बन्धः यथैतदसम्भाव्यं
तथा कुम्भकर्षस्य रामेण हृषनमिति भावः ॥ १६ ॥ भ०

इन्दोरित्यादि । इन्दोः वङ्गः स्यन्दिष्यते प्रस्रविष्यति पृष्टाः
स्यनोरिति परस्मैपदविकल्पः सागरः समुच्छोच्यति शोषं यास्यति जलं

कुम्भकर्षीं रथे पुंसां क्रुद्धः परिभविष्यते ।

सम्भावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज्जने ॥ १८ ॥

कुम्भकर्षे हते लङ्कामारोच्यन्ति भ्रवङ्गमाः ।

दहन्ति राक्षसान् दृष्ट्वा भङ्गान्ति च ममाश्रमान् ॥ १९ ॥

ध्वंस्यति सम्भ्रमात् करिष्यति दहं मस्मीकरथे होठः एकाचोवसोभयति
तिग्मांशोरादित्यात्तमर्षा चयाः तमःसङ्घाः संख्यान्ति खन्देः पूर्ववत्पर-
स्मै पदविकल्पः न दहन् इतीट् प्रतिषेधः ॥ १७ ॥ ज० म०

इन्द्रोरित्यादि । चन्द्रादग्निः खन्दिष्यते खन्दूडवल्बुखुता विन्त्वा ॥
दुवृतादिः शोभं यन्निष्यति शुष्यौ लृ शोभे ससत्पूर्वः जलं कर्त्तं ध्वंस्यति
दाहं करिष्यति दहौ दाहे दादेर्वः भ्रमान्स्थेति धः तिग्मांशोः स्वर्यात्
अस्यकारचयाः संख्यान्ति चरिष्यन्ति दृतादित्वात् पे नेम् सम्भावितानि
नैतानीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ म०

कुम्भकर्षे इत्यादि । कुम्भकर्षीं रथे क्रुद्धः सन् पुंसां परि-
भविष्यते कर्षयि लृट् एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्षपरिभवान्तानि
जने लोके केनचित् न सम्भावितानि न चिन्तितानि ॥ १८ ॥ ज० म०

कुम्भकर्षे इत्यादि । रथे क्रुद्धः कुम्भकर्षः अन्येन पुंसां परिभ-
विष्यते जेतव्यः एतानि भानुपतनादीनि लोके कदाचिदपि केनचिन्न
सम्भावितानि ॥ १८ ॥ म०

कुम्भकर्षे इत्यादि । कुम्भकर्षे इत्यं हते सति भ्रवङ्गमाः लङ्का-
मारोच्यन्ति आक्रमिष्यन्ति रुहवीजजन्तानि राक्षसान् दह्यन्ति दशनैः
खेत्स्यन्ति दृष्ट्वा ममाश्रमान् गृहान् भङ्ग्यन्ति चूर्षयिष्यन्ति
॥ १९ ॥ ज० म०

कुम्भकर्षे इत्यादि । कुम्भकर्षे हते नष्टे सति भ्रवङ्गमाः कपयो
लङ्कामारोच्यन्ति लङ्काखण्डा भविष्यन्ति आङ्पूर्वस्य रुहजन्तानि प्रादु-
र्भावे इत्यस्य रूपं होठः अपभ्रसोरित्यादिना घस्य कः ते दृष्ट्वाः सन्तो
राक्षसान् दह्यन्ति दन्श्च दंशने ममाश्रमांश्च भङ्ग्यन्ति मनूज भङ्गे
॥ १९ ॥ म० -

चत्स्यन्ति बालवृद्धांश्च नत्स्यन्ति च सुदा युताः ।
 तेन राक्षसमुख्येन विना तान् को निरोत्स्यति ॥२०॥
 अमर्षो मे परः सीतां राघवः कामयिष्यते ।
 च्युतराज्यात् सुखं तस्मात् किं किलासाववाप्स्यति ॥२१॥
 नारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः ।
 भूसौ वा निखनिष्यामि विध्वंसस्यास्य कारणम् ॥२२॥

चत्स्यन्तीत्यादि । बालान् वृद्धांश्च चत्स्यन्ति व्यापादयिष्यन्ति चृत
 हिंसाम्बन्धयोरिति तौदादिकः सुदा हर्षेण युताः सन्तः नत्स्यन्ति न्दती
 गात्रविज्ञेमे सेमिचीत्यादिना विकल्पेनेट् तेन च राक्षसमुख्येन विना
 तान् को निरोत्स्यते निवारयिष्यति ॥ २० ॥ ज० म०

चत्स्यन्तीत्यादि । सुवङ्गमा बालान् वृद्धांश्च चत्स्यन्ति चृतश्च हिंसे
 न्दत्तञ्चृदिति पक्षे नेम् तत्स्यन्तीति पाठे हृदधातो रूपं सुदा हर्षेण
 युताः सन्तो न्दत्यं करिष्यन्ति न्दत्य नर्त्तने पूर्ववत् नेम् तेन राक्षस-
 श्रेष्ठेन कुम्भकर्षेण विना कस्तान् वानरान् निवारयिष्यति रुधिषौ
 जजि आद्यतौ ॥ २० ॥ भ०

अमर्ष इत्यादि । अमर्षः क्रोधः पर उत्कष्टः मम यद्राघवः
 सीतां कामयिष्यते कर्मणि लृट् तदन्तादनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं वृत्तेपीति
 अमर्षे क्रोधे लृट् अन्यच्च च्युतराज्यात्तस्मात् रामादसौ सीता किङ्कल
 नाम सुखमवाप्स्यति तन्न सम्भावयामि किङ्किलास्वर्षेषु लृडिति अनव-
 क्लृप्तावसम्भावनायां लृट् ॥ २१ ॥ ज० म०

अमर्ष इत्यादि । मम अयं अपरोऽमर्षः कोपः राघवोऽपि सीतां
 कामयिष्यते कसुकड् सृष्टि कम् ऋत इति जिङ् अन्यैश्चाश्रद्धानर्षे इति
 ती च्युतराज्यात्तस्माद्रामात् असौ सीता किं सुखमवाप्स्यति न सम्भाव-
 यामि किङ्किलास्वर्षाभ्यां ती ॥ २१ ॥ भ०

नारयिष्यासीत्यादि । अथवा अस्य सर्वस्य विध्वंसस्य विनाशस्य
 कारणं वैदेहीं नारयिष्यामि व्यापादयिष्यामि एतेषां राक्षसैः खादयि-

नानुरोत्स्ये जगल्लक्ष्मीं घटिष्ये जीवितुं न वा ।

न रंस्ते विषयैः शून्ये भवने बान्धवैरहम् ॥ २३ ॥

मोदिष्ये कस्य सौख्येऽहं को मे मोदिष्यते सुखे ।

आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्ष ! त्वया विना ॥ २४ ॥

ख्यामि भोजविध्यामि गतिबुद्धीत्यादिना प्रत्यवसानार्थं कर्मसंज्ञायाम् प्रा-
प्तायामदिखाद्योः प्रतिषेध इति कर्तृसंज्ञैव भवति भूमौ वा निखनि-
प्राप्ति ॥ २२ ॥ ज० म०

भारविध्यामीत्यादि । अथवा अस्व विध्वंसस्य बन्धुनाशस्य कारणं
दीप्तामेव भारविध्यामि राक्षसैर्वा तां खादयिष्यामि घोऽञ्जौजेरित्यादौ
अखादनीतृप्रकृतेर्न प्रयोज्यस्य कर्मत्वं भूमौ वा निखनिप्राप्ति गत्तं वा-
स्थापयिष्यामि ॥ २२ ॥ म०

नानुरोत्स्य इत्यादि । जगल्लक्ष्मीं नानुरोत्स्ये न कामविष्ये अनो
रुधिः कामे जीवितुं वा न घटिष्ये प्रयत्नं न करिष्यामि तस्माद्भवने
बान्धवैः शून्ये विषयैः शब्दादिभिर्न रंस्ते न क्रीडाम् करिष्ये ॥ २३ ॥
ज० म०

नानुरोत्स्य इत्यादि । जगल्लक्ष्मीं नाहं अनुरोत्स्ये न वाञ्छि-
ष्यामि अनौरुधङ्ग्यौकामे न वा जीवितुं घटिष्ये बान्धवैः शून्ये रहिते
भवने गृहे विषयैरूपरसादिभिरहं न रंस्ते न क्रीडिष्यामि रत्नजौ
क्रीडे ॥ २३ ॥ म०

मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ष ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं
मोदिष्ये हर्षिष्ये न कस्यचित् मम वा सुखे सति को मोदिष्यते हृष्टो
भविष्यति न कश्चिदपि किं कृते किं निमित्तं परभोगा आदेयाः
आदातव्याः ॥ २४ ॥ ज० म०

मोदिष्य इत्यादि । हे कुम्भकर्ष ! त्वया विना कस्य सौख्ये अहं
हर्षं करिष्यामि मे मम वा सुखे को हृष्टो भविष्यति किं कृते कस्य
निमित्तं परसम्बन्धिनी भोगा मया आदेया पाप्माः ॥ २४ ॥ म०

या सुहृत्सु विपन्नेषु मामुपैषन्ति सम्पदः ।
 ताः किं मन्युञ्जता भोगा न विपत्सु विपत्तयः ॥ २५ ॥
 विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं तूष्णमेषन्ति वानराः ।
 असन्निहोस्तवेत्येतद्विभीषणसुभाषितम् ॥ २६ ॥
 अर्थेन संभृता राज्ञा न भाविष्यामहे वयम् ।
 संयोत्सयामह इत्येतत्प्रहस्तेन च भाषितम् ॥ २७ ॥

तदेव दर्शयन्नाह

या इत्यादि । सुहृत्सु स्निग्धेषु विपन्नेषु याः सम्पदो विभूतयः
 समुदेष्यन्ति निष्प्रत्यन्ते ताः मन्युञ्जता भोगाः शोकैः खण्डिता भोगाः
 किं विपत्सु न विपत्तयः क्षतचारसंस्थानीया भवन्तीति ॥ २५ ॥ ज०म०

या इत्यादि । सुहृत्सु विपन्नेषु ऋतेषु याः सम्पदो मामुपैषन्ति
 उपागमिष्यन्ति ताः सम्पदः किं विपत्सु मध्ये विपत्तितुल्या न भवन्ति
 अपिह भयन्त्येव मन्युना शोकेन क्षताः खण्डिता आभोगा विस्तारा
 यासाम् ॥ २५ ॥ म०

विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्निहोः रामेण सन्धानमनिच्छोः क्षिप्र-
 मेषा पुरी लङ्का विनङ्क्ष्यति मशजिनशोरिति तुम् ततः तृष्यं वानरास्तां
 समेक्ष्यन्ति उभयत्रापि क्षिप्रवचने लट् तदेतद्विभीषणभाषितं सर्वसुपपन्नं
 मन्त्रं निर्णीयते नोक्तम् सन्धानमेवास्तु परैरित्यादिना ॥ २६ ॥ ज०म०

विनङ्क्ष्यतीत्यादि । असन्निहो रामेण सह रुन्धिं कर्तुं मनिच्छो-
 स्तत्र पुरी लङ्का क्षिप्रं विनङ्क्ष्यति तुम् रक्षोसुचां नश्यति तुन् विनङ्-
 क्ष्यन्ति पुरीमिति पाठे अन्नभूतअर्थ्यात् वावरा विनाशयन्तीत्यर्थः वान-
 रास्तां तूष्णं गमिष्यन्ति इत्येतत् विभीषणस्य वचनं शोभनमेव मन्त्रनिर्णये
 तेनोक्तं सन्धानमेवास्तु परेषोत्यादि ॥ २६ ॥ म०

अर्थेनेत्यादि । राज्ञा वयमर्थेन भृताः ततो व भाविष्यामहे किमह
 युक्तमिति एतत्प्रहस्तेन भाषितं तच्च तथैव सम्पादितम् इति शब्दोऽत्र नि-
 यातः यद्यनौदशं मन्त्रनिर्णये प्रहस्तेन नोक्तं सन्धानमेवास्तु परैरित्यादिना

मानुषो नाम पत्कापी राजानं पुरुषाश्विनाम् ।

योधयिष्यति संग्रामे दिव्यास्त्ररथदुर्जयम् ॥ २८ ॥

संनक्षयाम्यथवा योद्धुं न कोथे हीनसत्ववत् ।

अथ तस्मिन्नि मांसादा भूः पास्यत्यरिशोणितम् ॥ २९ ॥

तथापि विभीषणवचनादनुमीयते तेनाप्ययमर्थोऽभ्युपगत इति रावण एव-
माह तथाच विभीषणवचनम् युद्धाय राज्ञा सुवृत्तैरित्यादि ॥ २७ ॥ ज० म०

अर्थनेत्यादि । अर्थेन धनेन संबन्धताः पोषिताः अतो न वक्ष्यामः
सन्निमित्तत्वात् परं किन्तु युद्धं करिष्याम इत्येतत् प्रहस्तोनाप्युक्तं यु-
द्धाय राज्ञा सुवृत्तैर्भवद्भिरिति विभीषणवचनस्य प्रास्तुपदर्शितत्वात् प्रहस्ते-
नापि विभीषणवचनमङ्गीकृतमिति भावः परमिति किन्त्वर्थोऽव्ययम् ॥
२७ ॥ म०

मानुष इत्यादि । मानेवं दुर्जयं मानुषो नाम पत्कापी पादाभ्यां
गमनशीलः पदातिः सन् हिमकाषिहृतिषु चेति पादस्य पदादेशः पुरु-
षाश्विनां रक्षसां राजानं दिव्यास्त्ररथतया दुर्जयं दुरभिमवनीयं योध-
यिष्यति ॥ २८ ॥ ज० म०

मानुष इत्यादि । पत्कापी पदातिः सन् मानुषो रामः संप्रामे
दिव्यास्त्रेण रथेन च दुर्जयं दुर्गमं राक्षसानां राजानं योधयिष्य-
तीति नाम कुत्सितमित्यर्थः । नामेति प्राकाशसम्भावनाक्रोधाभ्युपगम-
कुत्सनेष्वव्ययं पादाभ्यां कषिहृत् गन्तुं शीलमस्तेति षिन् पादस्य पदा-
देश इति परः स्वमते पच्छद्वात् कषेर्पृहादित्वास्मिन् युधेर्जन्तात् क-
म्पान्नाद्यैर्हित्यादिना रूपम् ॥ २८ ॥ म०

एवं बद्धभा विलम्ब जातामर्षः पुनराह

सन्नत्स्थामीत्यादि । सत्वहीनवत् सत्वेन हीन इव योद्धुं सन्नत्-
स्थामि सन्नाहं करिष्येऽहमिति वाशब्दोऽत्र किं वृत्तेऽयमर्षं लिङ्गप-
वादे लट् नहोषः खरिचत्वं ततश्चाद्यास्मिन्नहनि मांसादाः क्रव्यादाः
तस्मिन्नि तस्मा भविष्यन्ति अदोऽन्न इति विदि प्राप्ते वासस्त्वविधिना

आकक्ष्यामि यशः शत्रून्पनेष्यामि कर्षणा ।
 अनुभाविष्यते शोको मैथिल्याद्य पतिक्षयात् ॥ ३० ॥
 मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो वल्लगूयिष्यति नो यमः ।
 ग्लास्यन्त्यपतिपुत्राश्च वने वानरयोषितः ॥ ३१ ॥

उपपि भवति भूसाहृतानामरीणां शोषितं पास्वति शेषे लट् ॥ २९ ॥
 ज०म०

सन्तूस्थानीत्यादि । अथवा योङ्गुसहं सञ्जाहं करिष्यामि नहो-
 धङ् हीनसत्ववत् न कोपेयं कुङ्गब्दे नेसेकाजिति नेम् अद्य सांसादा
 ष्टभ्रादयस्तृप्ता भविष्यन्ति जिल्लह्य च चकारात् प्रीषणे रधादित्वात्
 वेम् भूञ्चारीणां रक्तं पास्वति ॥ २९ ॥ म०

आकक्ष्यामीत्यादि । सर्वयोद्दृष्टां यश आकक्ष्यामि आहरिष्यामि
 शत्रून्श्च कर्षणा युद्धाख्येनापक्षेप्यामि न्यूनयिष्यामि अद्य पतिक्षयात्
 तिविनाशात् शोको मैथिल्या सीतया अनुभाविष्यते संवेदयिष्यते कर्षणि
 लट् चिष्वदिट् ॥ ३० ॥ ज०म०

आकक्ष्यामीत्यादि । शत्रूणां यश आकक्ष्यामि हरिष्यामि ह्यधौ
 त्वाङ्गमि वद्रीऽकिदिति रस्य पाक्षिकत्वं कर्षणा युद्धेन सत्वान् अपने-
 ष्यामि अपक्षेष्ट्यामीति पाठे न्यूनोकरिष्यामीत्यर्थः । अद्य पतिनाशात् सी-
 तया शोकोऽनुभवितव्यः हनयहृदयश्च इति भिष् ॥ ३० ॥ म०

मन्तूयिष्यतीत्यादि । यक्षेन्द्रो धनदः दाशरथिसापन्नं श्रुत्वा मन्तू-
 यिष्यति दुर्भना भविष्यति यमश्च न वल्लगूयिष्यति लृष्टमना न भविष्यति
 मन्तुवल्लगुशब्दाभ्यां कण्डूदिभ्यो युक् तदन्तात् लट् वने वानरयोषितः
 अपतिपुत्राः सत्यः ग्लास्यन्ति ग्लानिं यास्वन्ति ॥ ३० ॥ ज०म०

मन्तूयिष्यतीत्यादि । यक्षेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्यति मन्तुञ्च रोषण-
 वैसनस्ययोः अपराधे चेति चन्द्रादयः तं करोतीति कण्डूदित्वात् यः
 कण्डूदीनां लिङ्गत्वं धातुत्वञ्चेति टीकाङ्गङ्गिभक्तं धातुपक्षे स्वार्थं य
 इति च यमो वल्लगूयिष्यति शोभनो नो भविष्यति दौर्भ्यन्वसात् वल्लगुः

सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम् ।
 न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो नरांश्चाख्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२ ॥
 प्राङ्मुहूर्त्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ।
 आगामिनि तः काले यो द्वितीयः क्षणाऽपरः ॥ ३३ ॥

जांभाधुर्ययोः कण्डूादिः वानराणां योषितश्च पतिपुत्ररहिताः सत्यो वने
 ग्लास्यन्ति ग्लै क्लमे ॥ ३१ ॥ भ०

सुखमित्यादि । रक्षांसि चेतानि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयञ्च भ्रमिष्यन्ति
 राक्षस्यश्च न विक्रोक्ष्यन्ति न क्रन्दिष्यन्ति क्रुश आह्वाने रोदने च हर्षि-
 ताश्च सतप्रो नरान्तस्यन्ति भक्षयिष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ज० म०

सुखमित्यादि । बतो रक्षांसि सुखं शयिष्यन्ते ज्वपौप्लुजिगये
 निर्भयञ्च भ्रमिष्यन्ति भ्रस्युजय चाले क्रमिष्यन्तीति क्वचित्पाठः राक्षस्यो
 न क्रन्दिष्यन्ति क्रशजौ रोदने ह्नौ हृष्टाः सद्यो नरांश्च भक्षयिष्यन्ति
 अदलौ भोक्षे हृषुहृष्यजि इरहृष्टौ क्रः वारुषामह्वजेति पाचिक इम्
 पृशीष्टपेत्यादौ सेमोर्खुरित्यस्य योगविभागात् हर्षाष्टं गुणः किंवा हर्षे
 जात आसामिति इतोऽस्य जाते इति इतः अन्ये तु क्रतवत्वोर्हृषधो-
 र्ज्ञानि विस्सये प्रतिघाते च रोमहर्षार्थे गुणश्चेत्याहुः । हर्षिता मत्परा-
 क्रमेषु विश्विता इत्यर्थे इति विद्यासागरस्तत्र साधु तत्र गुणाभावात्
 ॥ ३२ ॥ भ०

प्रागित्यादि । योऽयमागामी प्रभातकालः सुहूर्त्तद्वयसम्मतः
 तस्मिंस्तस्येति षष्ठीसप्तम्बोरभेदात् यो द्वितीयो सुहूर्त्तः तस्मात् प्राक्
 प्रथमे सुहूर्त्ते अहमवश्यं सुखीभविष्यामि तदानीं हतशत्रुत्वात् ततः प्र-
 भातादागामी यः कालः क्षणद्वयसम्मतः तस्मिन्नागामिनि काले यो द्वि-
 तीयः तस्माद्यदपरक्षणः पूर्वः तत्रेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ३३ ॥
 ज० म०

प्राङ्मुहूर्त्तादित्यादि । प्रभाते प्रातःकाले सुहूर्त्तत्रयात्मके
 तृतीयसुहूर्त्तात् प्राक् प्रथमसुहूर्त्तद्वये अहमवश्यं सुखीभविष्यामि तदानी-

तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहामरम् ।

ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेषाम्यमत्सरः ॥ ३४ ॥ (युष्मकम्) ।

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ।

युयुत्सिष्येऽहमित्येवं वदन् रिपुभयङ्करः ॥ ३५ ॥

सैव शत्रुहृननात् ततः प्रभातादागामिनि काले क्षणद्वयात्मकद्वितीयक्षणा-
त्परः पूर्वक्षणस्तत्र जेतुं गमिष्यामीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ भ०

तत्रेत्यादि । तत्र क्षणे त्रिदशेन्द्रं सहामरं देवैः संहितं जेतुं द्रुतं गमि-
ष्यामि प्राक् सञ्चूर्त्वात् सुखी भविष्यामि क्षणाद्यदपरं तत्र जेतुं गमिष्या-
मीति कालविभागे वा अहोरात्राणामिति अनद्यतनवत् प्रत्ययप्रतिषेधे
लट् तत्र हि नानद्यतनवदिति मर्यादावचने परस्मिन्निति चानुवर्त्तते
तत्र जेतुं कालमर्यादाविभागे सति योऽपर आद्यप्रविभागः तत्र भवि-
ष्यति काले अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति ततो लट्प्रतिषेधात्तुडेव भ-
वति ततः परेषेति यस्मिन्नागामिनि काले शक्रं जेतुं गमिष्यामि तत्र
द्वितीयो यः क्षणस्तस्मात् परेषोपरिष्ठात्तं शक्रं जित्वा भूयोऽपि लङ्का-
मेष्यामि आङ्पूर्वस्थेषो रूपं अमत्सरो विगतक्रोधः सन् अपरस्मिन्
विभाषेत्यनेन विभाषालुट्प्रतिषेधात्तुट् तत्र हि कालविभागे सति भवि-
ष्यति कालेपरस्मिन् विभाषा अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवतीत्युक्तम् ॥

३४ ॥ ज०स०

तत्रेत्यादि । तस्मिन् क्षणे सहामरं देवैः संहितं त्रिदशेन्द्रं शक्रं
जेतुं गमिष्यामि गेर्धोरण्येधिन इति इण्वर्जनात् आदिगेचोरिति
विः ॥ ३४ ॥ भ०

तस्मिन्नादि । तं रावणं मूढत्वादेववादिनं एवंभाषणशीलं इन्द्रजित्
रिपोर्भयङ्करः समुपागतः युयुत्सिष्येऽहं योद्धुमिच्छां करिष्यामीति ब्रु-
वन् ॥ ३५ ॥ ज०स०

तस्मिन्नादि । एवंवादिनं शोकात् मूढं रावणं रिपूणां भयङ्कर
इन्द्रजित् समुपागतः किं कुर्वन् इतेषु वदन् किं वदन्निन्नाह अहं
योद्धुमिच्छां करिष्यामि युधधोः सन् ॥ ३५ ॥ भ०

नाभिज्ञा ते महाराज ! जिष्वावः शक्रपालितम् ।
 दृप्तदेवगणाकीर्णमावां सह सुरालयम् ॥ ३६ ॥
 नाभिज्ञा ते सयज्ञेन्द्रं भङ्गवावो यद्यमं बलात् ।
 रत्नानि च हरिष्यावः प्राप्स्यावश्च पुरीभिभाम् ॥ ३७ ॥
 एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो न शोचिष्यसि रावण ! ।
 जगद्रक्ष्यसि नीराममवगाहिव्यसे दिशः ॥ ३८ ॥

तेन सह योऽसिच्छामीति चेदाह

नाभिज्ञे तत्रादि । हे महाराज ! ते तव नाभिज्ञा स्मृतिः सुरालयं
 शक्रेण पालितं दृप्तैश्च देवगणैराकीर्णं व्याप्तम् आवां इवपि सह सम्भूय
 जेष्ठावः जितवन्तौ अभिज्ञावचने लट् तत्र भूतानद्यतन इति वर्त्तते ॥
 ३६ ॥ ज० भ०

नाभिज्ञा त इत्यादि । हे महाराज ! तव नाभिज्ञा स्मृतिर्नास्ति आवां
 त्वञ्च अहञ्च सम्भूय इन्द्रेण पालितं दृप्तेन देवगणेन व्याप्तं सुरालयं
 स्वर्गं जितवन्तौ स्मृते स्मयदित्वतीत इति ती ॥ ३६ ॥ भ०

नाभिज्ञेत्यादि । न सेतुमिच्छास्ति सयज्ञेन्द्रं धनदसहितं यमं ब-
 लात् सामर्थ्येन आवां भङ्ग्यावः भगवन्तौ रत्नानि च ताभ्यां बलादा-
 हरिष्यावः इमाञ्च पुरीं लङ्कां प्राप्स्यावः विभाषासाकाङ्क्ष इति लट् लक्ष-
 णयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा तत्र भङ्गनं लक्षणं रत्नाद्याहरणञ्च
 लक्ष्यम् ॥ ३७ ॥ ज० भ०

नाभिज्ञा त इत्यादि । तव नाभिज्ञा स्मृतिर्नास्ति यत् सयज्ञेन्द्रं
 कुबेरसहितं यमं बलादावां भगवन्तौ भन्जोघौ मोदने तत्सम्बन्धीनि र-
 त्नानि च हृतवन्तौ इमां लङ्कापुरीं प्राप्तवन्तौ च वानेकस्मार्थ्ये इति भूते
 ती ॥ ३७ ॥ भ०

एष इत्यादि । एषोऽहं भूयः पुनररीन् पेक्ष्यामि चूर्खं विषग्रामि
 वर्त्तमानमामीम्ये वर्त्तमानिकप्रतप्रयस्य विकल्पेन विधानात् लड्डेव भवति
 येन हे रावण ! न शोचिष्यसि शोकं न करिष्यसि भविष्यति लट् जगत

सहभृत्यः सुरावासे भयं भूयो विधास्यसि ।

प्रणंस्यत्यद्य देवेन्द्रस्त्वां वक्ष्यति स सन्नतिम् ॥ ३९ ॥

भेष्यते मुनिभिस्त्वत्तत्त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः ।

ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूरमानिभिः ॥ ४० ॥

नीरामं रामरहितं द्रक्ष्यसि दिशश्च सर्वा अवगाह्यस्यसे व्याहृष्यसि ॥३८॥
ज० म०

एष इतप्रादि । एषोऽहं तव अरीन् चूर्णं यिष्यामि धौपिष्लु
चूर्णने वर्त्तमानसामीप्यविवक्षयात् तौ हे रावण ! भयस्त्वं न शोकं करि-
ष्यसि शुच शोकै जगद्गाम्युन्यं द्रक्ष्यसि निर्भयः सन् दिशोऽवगाह्यस्यसे ॥
३८ ॥ म०

सहेतप्रादि । भृत्यैः सह सुरावासे स्वर्गे भूयो भयं विधास्यसि
करिष्यसि देवेन्द्रश्च त्वां प्रणंस्यति त्वदीयोऽहमिति निवेदयित्वा वक्ष्यति
च सन्नतिं भविष्यति च नमस्कारम् ॥ ३९ ॥ ज० म०

सहभृत्य इत्यादि । भृतैः सह सुरावासावासे स्वर्गे भूयः
पुनरपि भयं जनयिष्यसि शक्रोऽपि त्वां भूयो नमस्कारिष्यति भवद्भयात्
सन्नतिं निरहङ्कारतां वक्ष्यति वक्ष्येऽपि प्रापयेधारणेऽपि दृश्यत इति श्री-
पतिः । नतिं नमस्कारं वक्ष्यति वदिष्यति वदो रूपमिति केचित् ॥३९॥ म०

भेष्यते इत्यादि । मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते भीतेर्भवितव्यं भावे लृट्
त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः शत्रून् परिभविष्यसि अधिशीलिति कर्मसंज्ञा यादृ-
शश्चाहं तादृशः संग्रामे ज्ञास्ये ज्ञातो भविष्यामि कर्मणि लृट् केः समस्तैः
शूरमानिभिः वयं शूरा इत्यात्मानं सन्यमानैः आत्ममाने खञ्ज ॥४०॥ज० म०

भेष्यते इत्यादि । त्वत्तो मुनिभिर्भयं प्राप्स्यते जिभीलि भीत्यां भावे
रूपं त्वं द्विषः शत्रून् अधिष्ठास्यसि तेषु प्रकृर्भविष्यतीत्यर्थः । कर्मक्रिये-
त्यादिना ङस्य ढत्वं गीक इति षत्वं अद्य संग्रामे समस्तैः शूरान्मन्यैरहं
ज्ञातो भविष्यामि कर्मणि ती आत्मानं शूरं सन्यत इति णिङिति परसते
तु अज्ञादित्वात् णिन् अयं मननार्थोऽभिधानात् किं वा शूरसम्बन्धि मानो
विद्यते येषामिति नैकाज्ञादितोन् ॥ ४० ॥ म०

ज्ञायिष्यन्ते मया चाद्य वीरस्मृत्या विषद्वयाः ।

गूहिष्यामि क्षितिं कृत्तैरद्य गात्रैर्वनौकसाम् ॥ ४१ ॥

आरोक्ष्यामि युगान्तवारिदघटासङ्घट्धीरध्वनिम्

निर्यास्यन् रथमुच्छ्रितध्वजधनुः खड्गप्रभाभासुरम् ।

ज्ञायिष्यन्ते इत्यादि एते च द्विषां गणाः शत्रुसंघाः वीरस्मृत्याः
अद्य मया ज्ञायिष्यन्ते परिच्छेत्स्यन्ते यादृशा इति कर्मणि लृट् चिख-
दिट् वनौकसां कपीनां गात्रैः श्चिह्नैरद्य क्षितिं गूहिष्यामि ॥ ४१ ॥

ज्ञायिष्यन्ते इत्यादि । मयापि वीरमात्मानं मन्यमाना विपद्गर्भा ज्ञा-
तव्याः हनन्प्रहृष्ट इति मिष् यन्ञ्चिदिति यन् सन्यात्कार्थे इति मन्
कृत्तैश्चिह्नैः कपीनां गात्रैरद्य मूनिष्वाच्छादयिष्यामि युञ्जसंघटौ गु-
ह्योष्णौ लृः ॥ ४१ ॥ म०

आरोक्ष्यामीतप्रादि । अतोऽहं रथमारोक्ष्यामि निर्यास्यन् इतो
निर्गच्छन् आरोक्ष्यामीति क्रियायां क्रियार्थायासुपपदे निर्यास्यक्षितिं लृट्
शेषे चेति चकाराल्लृट् कीदृशं रथं युगान्ते प्रलयकाले या वारिदघटा-
स्तासां यः संघट्टः परस्परसंसर्हः तस्यैव धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य रथस्य
उच्छ्रिता ध्वजाः धनूषि च यत्र खड्गप्रभाभिश्च भासनशीलो यः पञ्चाङ्घ्रि-
शेषणसभासः उच्छ्रितानां वा ध्वजादीनां प्रभाभिर्भासुर इति योज्यम्
विकीर्णा इतस्ततो विक्रिप्ताः टक्णाः च्छिन्नाः विस्फुराः च्छिन्नमस्तकाः
पराङ्मुखा व्यापन्ना मृताः शत्रवो यस्मिन् रणे क्रव्याशिनः शृगालादीन्
क्रोशतः फूत्कुर्यतः अद्य श्रोष्यामि कीदृशान् दृष्टान् शोणितसंशोपयोगात्
शोणितेन शोणानि लोहितानि तत एव भीषणानि भयङ्कराणि सुखानि वेषा-
सिति वस्त्रोदितो निष्ठानत्प्रस्त्रासिद्धत्वात् चोः कुत्वे टक्ण इति ॥ ४२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिलन्ताकाण्डे लृट्क्षिति-
स्तृतीयः परिच्छेदः ।

काव्यस्य रावणविलापो नाम पौडुशः सर्गः ।

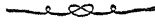
श्रीधस्यद्य विकीर्णवृक्णाविमुखव्यापन्नशत्रौ रणे
 तन्नाम्बोणितशोणभीषणमुखान् क्रव्याशिनः क्रोशतः ॥ ४२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लड्डिलसितो नाम
 षोडशः सर्गः ।

आरोच्यामीत्यादि । इतो निय्यांखन् निर्गमिप्रचहं रथसारोच्यानि
 रुहौ जन्यां कीदृशं रथं युगान्ते प्रलये या वारिदषटा मेघपङ्क्तयस्तासां
 संघट्टः परस्परसम्बन्धस्तस्यैव धीरो गन्धोरो ध्वनिर्व्यस्य उच्छ्रितानां ध्व-
 जादीनां प्रभाभिर्भासनशीलं त्वमपि अद्य क्रोशतः शब्दं कुर्वाणान् क्रव्या-
 शिनः शृगालादीन् श्रीधसि कीदृशान् रणे तन्मान् शोषितेन शोषानि
 रक्तानि अतद्भव भीषणानि भयङ्कराणि मुखानि येषां रणे कीदृशे वि-
 • कीर्णां विक्षिप्ता वृक्णास्मिन्ना विस्त्रुखाः पराङ्मुखः व्यापन्ना मृताश्च
 शत्रवो यत्र इत्येवं वदन्निति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ स०

इति सवैद्यहरिहरखानवंशसम्बन्धगौराङ्गसत्त्विकात्मजश्रीभरतसेनकतायां
 सुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यां रावणविलापो नाम
 षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

आशासत ततः शान्तिमस्तु रग्नीनहावयन् ।

विप्रानवाचयन् योधाः प्राकुर्वन्मङ्गलानि च ॥ १ ॥

इतः प्रथमं लङ्मधिक्येयं विलसितमाह तत्र भूतानद्यात्ने लङ्-
ततोऽन्यत्र दर्शयिष्यति

आशासतेत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं योधाः इन्द्रजित्स्वम्भिन
इत्यर्थात् उपद्रवपरिहारार्थं शान्तिमाशासत अभीष्टवन्तः आङ्ः शासु
इच्छायामित्यनुदात्तेत् आत्मनेपदेऽन्यतरस्यामित्यदादेशः शान्तिञ्च दर्श-
यन्नाह अस्तुः स्नाताः स्नाशौचे आत इत्यधिक्यत्र लङ्ः शाकटायनस्यै-
वेति भोजुस् अस्य पदान्तादिति पररूपं अग्नीनहावयन् अग्निकर्म
कारितवन्तः विप्रानवाचयन् स्वस्तिवाचनं कारितवन्तः मङ्गलानि मङ्गल-
युक्तानि कर्माणि कृतवन्तः ॥ १ ॥ ज०म०

अथ घीमधिक्योच्यते पाणिनिना अस्य लङिति संसिक्तौ लङ्-
भूता नद्यतन इत्युक्त्वा अन्यत्रापि प्रयोगत इति तद्विभारमाहुरन्ये ।
स्वसते भवद्भूतभव्ये विश्व इति भूतसामान्ये घ्यादय उक्ताः किञ्च अर्थै-
स्त्वयदित्स्वतीते इतत्रल घ्यपवादोऽयमित्युक्तवतं परेषां भूतानद्यतनपरोच-
त्वादौ लङादिविधानस्युद्बुद्धितम्

आशासतेत्यादि । तत इन्द्रजित्प्रतिज्ञानन्तरं योधाः कुशलार्थं शा-
न्तिमभीष्टवन्तः आङ्पूर्वास्तु शसिञ्शशुनङङ्शि स्वता शास्त्रलङ् अने-
कार्थत्वादिच्छायामपि लुगङ्गोऽपः मानोऽदनतः शान्तिं दर्शयति अस्तुः
स्नानं चक्रुः ष्णालशोधने द्विषविदातोऽनुस्वा उखे चीतत्रालोपः अग्नीन्
अहावयन् होमं कारितवन्तः इति होमेऽदने जिः विप्रान् अवाचयन्

अपूजयन् कुलश्रेष्ठानुपागूहन्त बालकान् ।
स्त्रीः समावर्षयन् साक्षाः कार्य्याणि प्रादिशंस्तथा ॥२॥
आच्छादयन् व्यलिम्बंश्च पाशन्नय सुराभिषम् ।
प्रापिवन्सन्नाध्वीकं भक्ष्यंश्चाहन् यथेष्टं पीतान् ॥३॥

स्वस्तिवाचनं कर्त्तव्यं यः सङ्गलानि दध्यच्छतानि प्राकुर्वन् प्रस्तुतानि चक्रुः
तन्भ्यः शुभगुणः ह्यजाऽह्वयौरे ॥ १ ॥ ४०

अपूजयन्नित्प्रादि । कुलश्रेष्ठान् दृष्टवान् अपूजयन् पूजितवन्तः पादप-
तनादिना बालकानुपागूहन्ते आश्लिष्यन्तः गतानां किं भविष्यतीति
साक्षाः स्त्रीः योषितः वाम्शशोरितीयङ्गभाषपक्ते रूपम् समावर्षयन्
ताम्बूलादिना संवर्द्धितवन्तः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इति णिच् तथा
कार्य्याणि गृहकार्य्याणि प्रादिशन् निर्दिष्टवन्तः इदमिदं कार्य्यमिति ॥
२ ॥ ज० म०

अपूजयन्नित्प्रादि । योषाः कुलश्रेष्ठान् दृष्टवान् पूजितवन्तः पूजक-
पूजे बालकानाश्लिष्यन्तः पतिनाशशङ्कया साक्षा रोदनान्विताः स्त्रियः स-
मवर्षयन् आश्लासितवन्तः इदं कर्त्तव्यमिति कार्य्याणि प्रादिष्टवन्तः दिशे-
स्तुदादित्वात् दिवस्तुदेति शः अप्रिदस्य छिन्त्वाद्गुणाभावः ॥ २ ॥ ४०

आच्छादयन्नित्प्रादि । आच्छादयन् वस्त्राणि पिनङ्गवन्तः छद् सं-
वरणे चुरादिः व्यलिम्बंश्च समालिप्तवन्तः लिप उपदेहे शेषुचादीनामिति
लुप् न ऋव्यप्रशानिति लुत्वं पूर्वस्यानुनासिकः अथानन्तरं सुराभिषं प्रा-
शन्नं अस्यवहृतवन्तः सधुना साध्वीकं सध्वासवं प्रापिवन् सुष्ठु पीतवन्तः
भक्ष्यंश्च खण्डपायसादीन् यथेष्टमित्यहन् भक्षितवन्तः अदितमनुवृत्तौ
अदः सर्वेषामित्प्राप्रतप्रयः ॥ ३ ॥ ज० म०

आच्छादयन्नित्प्रादि । योषा आच्छादयन् वस्त्राणि परिहृतवन्तः
ऋदकिञ्चसंहतौ व्यलिम्बन् अङ्गरागं चक्रुः अलिपो शपञ् लेपे सुचा-
दित्वाद्गुण् अनन्तरं सुराणामाभिषञ्च भक्षितवन्तः अशग्भोजने ऋप्रादि-
त्वात् आद्योरोलोभ्योऽथौ सधु साध्वीकं सद्यविशेषं पीतवन्तः या पाने

न्यश्यन् शास्त्राख्यभीष्टानि समनर्ह्यंश्च वर्त्मभिः ।
 अध्यासत सुयानानि द्विषद्भ्रष्टाशपंस्रथा ॥ ४ ॥
 अपूजयंश्चतुर्वक्त्रं विप्रानार्चंस्तथास्तुवन् ।
 समालिपत शक्रारिर्यानञ्चाभ्य तपद्वरम् ॥ ५ ॥

ये शप्रे स्थादानेति पिव लोपोऽतोऽदेचोः यथेक्षितान् मच्छान् खण्डा-
 दीन् भक्षितवन्तः अट् लौ भक्षे ॥ ३ ॥ भ०

न्यश्यन्नित्प्रादि । अभीष्टानि यथानुभाषितानि शस्त्राणि न्यश्यन्
 तेजितवन्तः शोतनकरणे श्रोतः श्यनीतप्रोकारलोपः कर्मभिश्च कवचैः स-
 मनश्चन् संनडाः शरीराण्यष्टतमन् इतरर्थः । सुयानानि शोभनयानानि
 अध्यासत आरूढाः अधिशीङ्ङिति कर्मसंज्ञा तथा द्विषद्भ्रष्टोऽशपन् आ-
 क्रुष्टवन्तः पापाः ! क यास्यधेति ह्याषद्भ्रुङ्ङित्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥
 ४ ॥ ज० म०

न्यश्यन्नित्प्रादि । योधा अभीष्टानि शस्त्राणि न्यश्यन् शितानि
 चक्रुः शोयनिशाने दिवादित्वात् श्यन् यन्योत्थमादीति ओकारलोपः
 वर्त्मभिः करणैः सन्नहनं शरीराच्छादनं चक्रुः नञ्जौ बभूव दिवादिः
 शोभनानि यानानि अध्यासत कर्मक्रियेतप्रादिना लस्य टवत् द्विषद्भ्रष्टोऽ-
 शपन् शपञ् क्रोशे यस्मै दित्विति सम्प्रदानत्वम् ॥ ४ ॥ भ० .

अपूजयन्नित्प्रादि । चतुर्वक्त्रं ब्रह्माण्डमपूजयन् अर्चितवन्तः विप्रान्-
 नञ्चन् दाननमस्कारादिना पूजितवन्तः तथा अस्तुवन् परस्परं स्तुतवन्तः
 शक्रारिश्च इन्द्रजित् समालिपत समालिप्तवान् यानं वरसुतृकटमभ्यलषत्
 अभीष्टवान् वास्त्राश्वेतप्रादिना श्यनो विकल्पितत्वात् पञ्चे शप् ॥ ५ ॥
 ज० म०

अपूजयन्नित्प्रादि । योधाचतुर्वक्त्रं ब्रह्माण्डं पूजितवन्तः विप्रान्
 अर्चितवन्तः अञ्च चकारात् पूजे तथास्तुवन्तः षुजलस्तुतौ श्रुध्वोरि-
 त्पञ्च शक्रारिन्द्रजिदङ्गानि लिप्तवान् वरसुतृकटं यानमिच्छति लस्यज-
 लस्यजसृष्टि क्रमल्लभेतप्रादिना श्यनो विभाषितत्वात् पञ्चे शप् ॥ ५ ॥ भ०

आमुञ्चवर्षं रत्नाव्यमवधत् खड्गमुज्ज्वलम् ।
 अथास्त स्यन्दनं घोरं प्रावर्त्तत ततः पुरः ॥ ६ ॥
 आप्नन् भेरिर्भ्रंहास्त्रानाः कम्बूश्चाप्यधमन् शुभान् ।
 अताडयन् षट्ङ्गांश्च पेरिश्चापूरयन् कलाः ॥ ७ ॥
 अस्तुवन् वन्दिनः शब्दानन्योन्यञ्चोदभावयन् ।
 अनदन् सिंहनादांश्च प्राद्रेकत ह्यद्विपम् ॥ ८ ॥

आमुञ्चदित्यादि । रत्नाव्यं रत्नप्रत्ययं वर्ष्म कवचमासृजत् शरीरे
 आमुञ्क्तवान् पिनङ्गवानित्यर्थः । खड्गमुज्ज्वलमवधत् कक्षपाश्यां-
 श्रितं कृतवान् घोरं भीषणं स्यन्दनमध्यास्त आहूढः ततोऽनन्तरं पुरः
 पुरतः प्रावर्त्तत प्रवृत्तः ॥ ६ ॥ ज० म०

आमुञ्चदित्यादि : इन्द्रजिह्वलव्याघ्रं वर्ष्म कवचं आमुञ्चत् पिहित-
 तवान् सुवल्हशपञ्चौ मोक्षे आङ्गपूर्वः परिधाने वर्त्तते सुग्राधो सुचा-
 मिति नुशा उक्तं खड्गं पार्श्वे बद्धवान् बभौगन्धन्वक् बन्धे क्रादित्वात्
 आ अपिद्रस्य डिच्त्वात् ह्रस्वलोपः घोरं भीषणं रथमध्यास्त आहूढः
 इतोऽनन्तरं शत्रूणां पुरः प्रवृत्तः ॥ ६ ॥ म०

आप्नन्नित्याह । तस्मात् प्रवृत्तः महास्त्रानाः महानादाः स्नह-
 मोर्वेत्यप् भेरीः आप्नन् ताडितवन्तः वादका इत्यर्थात् शुभान् सुखरान्
 कम्बून् शङ्खानधमन् शब्दितवन्तः पाप्मेत्यादिना धमादेशः षट्ङ्गांश्चाता-
 डयन् आहतवन्तः ताडु आघात इति चुरादिः ॥ ७ ॥ ज० म०

आप्नन्नित्यादि । तस्मिन् प्रवृत्ते वाद्यकारा महानादा भेरीराह-
 तवन्तः ह्रन्लौ बधे गतौ त्नाङ्पूर्वत्वादाघाते शोभनान् शङ्खान् अधमन्
 यादितवन्तः ध्मा अग्नियुतौ ध्मनौ स्यादानपेति धमादेशः षट्ङ्गांस्ता-
 डितवन्तः तडकद्विषि आहृताः कला अव्यक्तमधुरस्वराः पेरि वाद्यविशेषाः
 पूरितवन्तः पूरकच चकारात् पूर्यौ ॥ ७ ॥ म०

अस्तुवन्नित्यादि । वन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् जय जीवेत्यादिना
 स्तुतिं कृतवन्तः अन्योन्यं अन्यस्य अन्यस्य च शब्दात् संप्रामे नामानि

अनिमित्तान्यथापश्यन्नस्फुटद्रविमण्डलम् ।

अौक्षन् शोणितमम्भोदा वायवोऽवान् सुदुःसहाः ॥ ९ ॥

आर्च्छन् वामं मृगाः कृष्णाः शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः ।

रक्तं न्यष्ठीवदक्लाम्यदखिद्यद्वाजिकुञ्जरम् ॥ १० ॥

उद्भावयन् उद्घाटितयन्तः सैनिका इत्यर्थात् सिंहनादांश्चानदन् शब्दित-
वन्तः ह्यद्विपं पशुहन्तस्य विभागैक्यत् प्राद्रेकत शब्दितवत् द्रेकशब्दो-
त्साह इत्युदात्तेत् ॥ ८ ॥ ज० म०

अस्तुवन्नित्यादि । वन्दिनः स्तुतिपाठका इन्द्रजितमस्तुवन् जयशब्दं
चक्रुः अन्योन्यं नामानि उद्गापितवन्तः असुकस्वमीडगितुप्रक्तवन्तः इत्यर्थः
सिंहनादं चक्रुः सैनिका इत्यर्थात् ह्यद्विपं गतिं चक्रुः ह्यस्य द्विपा-
श्रैति समाहारः द्रेष्टु सर्पस्य पाणिनीयास्तु ह्येषधातुरनेकार्थत्वाद्-
व्यक्तशब्देऽपि तेन प्राप्तेषु अव्यक्तं शब्दं चकारेत्याहुः प्राद्रेकतेति पाठि
द्रेकधौकडस्वनोत्साहे औष्ण्यमिति क्षीरस्वामी । उत्साहो दृष्टिरिति
चन्द्रः ॥ ८ ॥ म०

अनिमित्तानीत्यादि । अनिमित्तानि कुत्सितनिमित्तानि नञ्त्वं
कुत्सायां गच्छन्तोऽपश्यन् दृष्टवन्तः तानि दर्शयति रविमण्डलमस्फुटत् स्फु-
टितं अम्भोदाः शोणितमौक्षन् दृष्टाः उच्चसेचने वायवः सुदुःसहाः
प्रचण्डा अवान् वान्ति अत्र शकटायनमतादन्यत्र उसादेशः ॥ ९ ॥ ज० म०

अनिमित्तानीत्यादि । अथानन्तरं इन्द्रजित्प्रभृतयो निन्दितानि
निमित्तानि अपश्यन् स्यादानमेति दृशेः पश्य कुत्सायामत्र नञ् यदुक्तं
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्रागक्ष्यं विरोधश्च नञ्ार्थाः
षष्ठ् प्रकीर्त्तिता इति । अनिमित्तानि दर्शयति रविमण्डलं स्फुटितं वि-
दीर्षं स्फुटश्च विकाशे भेषा रक्तं वर्षन्तिश्च उच्चदृषिवाक्गमनहिंसयोः
द्विषविदातोऽनुसवेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे रूपम् ॥ ९ ॥ म०

आर्च्छन्नित्यादि । निर्गच्छतां वामपार्श्वं कृष्णमृगा आर्च्छन् गताः
अर्त्तेः पार्श्वेति कृच्छ्रादेशः कृच्छ्रगतावित्यस्य वा रूपं भटाश्च शस्त्राणां

न तानगणयन् सर्वाणास्क्रन्दंश्च रिपून् द्विषः ।
 अच्छिन्दन्नसिभिस्तीक्ष्णैरभिन्दंस्तीमरैस्तथा ॥ ११ ॥
 न्यकन्तंश्चक्रधाराभिरतुदन् शक्तिभिर्दृढम् ।
 भङ्गैरविध्यन् प्रापैरत्तं हस्तीमरैरलम् ॥ १२ ॥

व्यखरन् विस्तृतवन्तः अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी वाजिकुञ्जरमखिन्नमश्रान्तमपि रक्तं न्यडीवत् छिबुनिरसन इति भौवादिकस्य ग्रहणं छिबुक्लमाचमं शितीति दीर्घः अक्लाम्यत् क्लान्तञ्च ॥ १० ॥ ज० म०

आर्च्छन्नित्यादि । कृष्णा ऋगा यामं पार्श्वं गताः ऋ प्रांपयो च चकाराङ्गत्यां स्यादानपात्रेति ऋच्छादेशः ऋच्छ मूर्त्तौ गमनमोहयोरित्यस्य वा रूपं भटा योधाः शस्त्राणां विस्तृतवन्तः कर्मणि षष्ठी वाजिनश्च कुञ्जराश्च वाजिकुञ्जरं रक्तं न्यडीवत् प्रच्छादितवत् छिबुछिव्यडीवनिरासे भ्वाद्यादिष्ण इत्यादौ छिववर्जनात् पत्रं छिबुक्लमाचम इति दीर्घः अक्लाम्यत् क्लान्तञ्चाभवत् जिक्लिश्यक्लञ्चभिर्ग्लानौ शमादित्वात् दीर्घः अखिद्यत् खिन्नञ्चाभवत् खिदञ्छ्रद्धौ दैन्यके अखिद्यदपि अश्रान्तमपि रक्तं न्यडीवदक्लाम्यञ्चेति वा योज्यम् ॥ १० ॥ भ०

न तानित्यादि । तान् सर्वाणशुभान्नागणयन् नादृतवन्तः किमेतैरिति अपिल रिपूनास्क्रन्दन् अभिगतवन्तः द्विषो राक्षसास्तीक्ष्णैरसिभिररीनच्छिन्दन् छिन्नवन्तः तथा तोमरैस्तीक्ष्णैरभिन्दन् विदारितवन्तः ॥ ११ ॥ ज० म०

न तानित्यादि । द्विषो राक्षसास्तान् सर्वाण् पूञ्चरैस्तान् रविमण्डलविदारणादीनशुभान् नागणयन् अवज्ञातवन्तः किमेभिः कार्यमिति भावः शत्रून्भिगतवन्तश्च पुनरसिभिश्छिन्नवन्तः रिपूनित्यर्थात् छिन्देरुधादित्वात् अन् नषो न् ऽस्यापिति आकाररहितत्वं तथा तोमरैर्विदारितवन्तः भिदेः पूञ्चवत् यन् ॥ ११ ॥ भ०

न्यकन्तन्नित्यादि । चक्रधाराभिः न्यकन्तन् छिन्नवन्तः सुचादित्वाद्भुम् शक्तिभिश्च दृढमन्त्यर्दमत्तदन् व्यधितवन्तः भङ्गैरविध्यन् ताडितवन्तः

आस्यन् प्लवङ्गमा वृक्षानधून्वन् भूधरैर्भृशम् ।

अहिंसन् सुष्टिभिः क्रोधाद् दशन्दशनैरपि ॥ १३ ॥

प्रादुन्वन् जासुभिस्तूर्णमवदस्तलकूर्परैः ।

प्राहिष्यन्नरिमुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४ ॥

अहिञ्चोति सम्सारणं उपायैस्तीक्ष्णायैस्तोमरैरलं पर्याप्तमटंहन्
हतवन्तः तद्द हिंसायां रुधादित्वात् अम् अलोपासुस्वारौ ॥१२॥ ज० म०

न्यक्तन्त्रित्यादि । राक्षसाश्चक्रधाराभिर्न्यक्तन्तु कृतीशपच्छिदि
सुचादित्वात् सुन् शक्तिभिर्दृढं व्यथयामासुः तदशजौ व्यथे उपायैर्भङ्गै-
रविध्यन् व्यधौ ताडने दिवादित्वात् श्यन् अपिद्रक्ष ङित्वात् अहस्व-
पायोरिति जिः अलमव्यथं तोमरैर्हिंसितवन्तः तद्दधदन्भूशर्हिंसे रुधा-
दित्वात् नष् नषो नोऽणौ अटंहन् स्य लूपद्विशैरिति क्वचित् पाठः ।
पट्टिशो लौहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोप्रोम इति वैजयन्ती ॥ १२ ॥ म०

आस्यन्नित्यादि । प्लवङ्गमा अपि वृक्षानास्यन् क्षिप्रवन्तः असु इर्ध्वे
तथा भूधरैः पर्वतैरधून्वन् हतवन्तः उपघायाश्चेति दीर्घः क्रोधान्मुष्टिभि-
रहिंसन् ताडितवन्तः दशनैर्दन्तैरदशन् खादितवन्तः दन्शसन्जस्वन्जां-
शपीत्यनुनासिकलोपः ॥ १३ ॥ ज० म०

आस्यन्नित्यादि । वानरा वृक्षान् आस्यन् क्षिप्रवन्तः असु इर्ध्वे
पर्वतैर्हिंसितवन्तः धुर्विहिंसेव्यनच्यतीति दीर्घः क्रोधात् सुष्टिभिर-
हिंसन् हिंसधिकिहिंसे रुधादित्वात् अण् नषोनलोप्य इति इदत्तुबब्ध-
जातनकारस्य लोपः ततो नषोनेऽणौ दन्तैः खादितवन्तः दन्शौ दंशने
सन्जदन्शस्वन्जस्वन्जोऽपि न लोपः ॥ १३ ॥ म०

प्रादुन्वन्नित्यादि । जासुभिस्तूर्णं प्रादुन्वन् पीडितवन्तः टुड उप-
तामे खादिः तलकूर्परैः हस्ततलैः प्रकोष्ठैश्चातुदन् व्यथितवन्तः अरिभि-
र्मुक्तानि विविधानि यानि शस्त्राणि तानि प्राहिष्यन् प्रहितवन्तः
॥ १४ ॥ ज० म०

प्रादुन्वन्नित्यादि । जासुभिः प्रादुन्वन् पीडितवन्तः द्योडनद्रुनो-
यतामे खादित्वात् अण्वौरिति वत् तलैश्चपेटैः कूर्परैः कपोलिभिश्चातुदन्

अदृष्टोत् शक्रजिह्वत् न भ्रास्यच्च समन्ततः ।

अध्वन इव महाघोरं न च काञ्चन नादुनोत् ॥ १५ ॥

नाजानन् सन्धानन्तं धनुर्नैवन्त विभ्रतम् ।

नेधूनचेतन्नस्यन्तं हतास्तेनाविदुर्द्विषः ॥ १६ ॥

तदश्रजौ व्यथे अनुदन्निति पाठे तदश्रजौ प्रेरणे तलञ्चाधः स्वरूपे च खड्गसुष्टिचपेटयोरिति विश्वः । स्यात् कफोणित्तु कूर्पर इत्यमरः । अरिभिर्निशाचरैर्यानि शस्त्राणि सुक्तानि तानि पुनस्तेभ्य एव प्रहितवन्तः चिनत्रङ्गिने गतौ प्राग्ब्रह्मण इति णत्वम् ॥ १४ ॥ २०

अदृष्टोडित्यादि । ततः शक्रजिह्वत् जित् शत् नदृष्टोत् हिंसितवान् तद्देः अम् तस्य तृणह इम् हलङ्गादिलोपः हकारस्य ढत्वजस्त्वचत्वानि समन्ततश्चाभ्रास्यत् भ्रान्तवान् महाघोरञ्च भीषणं स्वनं अध्वनत् नादितवान् न च काञ्चन नादुनोत् काञ्चिदपि न नोपतापितवान् अपिठु सर्वानपि पीडितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ ज० स०

अदृष्टोडित्यादि । इन्द्रजित् अरीन् हिंसितवान् तद्दधुदन्भुशं हिंसे रुधादित्वाच्चत्तु तद्दधुदन्पिङ्गस्ते इति इन्द्रसङ्गादिसेरिति दित्त्वोपः ह्रीढः समन्तात् सर्वतो भ्रास्यति अ भ्रामः शमादित्वात् दीर्घः महाघोरं ध्वनिञ्च न नादुनोदिति न किन्तु पीडितवान् ॥ १५ ॥ भ०

नाजानन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्धानमारोपयन्तमिन्द्रजितं नाजानन् न ज्ञातवन्तः धनुर्विभ्रतं नैवन्त धनुर्हारयन्तं न दृष्टवन्तः इधूनं शरानस्यन्तं क्षिप्यन्तं नाचेतन् हस्तलाघवात् न ज्ञातवन्तः चित्ती संज्ञाने ङम्नो ह्रस्वादिति ङसुट् तेन हताः सन्तो द्विषः आविदुः ज्ञातवन्तः पूर्वोक्तं विजयस्तस्तदिभ्यस्तेति रोजुम् ॥ १६ ॥ ज० स०

नाजानन्नित्यादि । धनुषि शरं सन्धानमारोपयन्तं तमिन्द्रजितं योधा न ज्ञातवन्तः ज्ञागबोधने स्यादानपाज्ञेति जादेशः धनुर्विभ्रतं धारयन्तं तं न दृष्टुः इधूनं वायान् अस्यन्तं क्षिप्यन्तं अज्ञातवन्तः चित्ती ज्ञाने सर्वत्र हस्तलाघवं हेलः कौबलं तेन हताः सन्तो द्विषः

अशृण्वन्नन्यतः शब्दं प्रपलायन्त चान्यतः ।

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्स्ते नाहन्यन्त चान्यतः ॥ १७ ॥

प्रालोठन्त व्यभिद्यन्त परितो रक्तमस्त्रवन् ।

पर्यत्राम्यन्नदृष्टंश्च क्षतास्ते नाञ्जियन्त च ॥ १८ ॥

कपयः पूर्वोक्तं ज्ञातवन्तः विदल मतो द्विषविदात् इति अन्, उभः
॥ १६ ॥ म०

अशृण्वन्नित्यादि । अन्यतः अन्यस्मिन् प्रदेशे केचिद्द्विषः आक्र-
न्दन् शब्दमशृण्वन् श्रुयः श्रुचेति शृभावः श्रुप्रत्ययश्च अन्यत्र स्थिताः प्रप-
लायन्त पलायिता अन्यतोऽन्यत्र प्रदेशे स्थिताः आक्रन्दं अकुर्वन्
रोदनं कृतवन्तः अन्यतोऽन्यत्र तेनेन्द्रजिता अहन्यन्त व्यापादिताः कर्म-
णि लङ् सर्वत्राद्यादित्वाद्भ सिः ॥ १७ ॥ ज० म०

अशृण्वन्नित्यादि । केचित् द्विषोऽन्यतोऽन्यस्मिन् देशे तस्य शब्दं
श्रुतवन्तः ओञ्चुर्धेर इति श्रुर्जिञ्चो रिति सामान्योक्तत्वात् श्रुगताविति
भौवाटिकस्य श्रुन गतौ श्रुताविति स्वादिप्रठितस्य च अह्वणं अवधार्य-
कोऽपि पाणिनिप्रवृत्तिभिर्वादादौ पद्यते स्वादिपाठवचनात् भवतीत्यपि
स्यादिति टीकाकृतः । अन्यत्र च पलायिताः अन्यत्र स्थिता रोदनञ्चक्रुः
तेनेन्द्रजिता चान्यत्र हताः तसुक्ते रिति सप्तम्यां तस् ॥ १७ ॥ म०

प्रालोठन्तेत्यादि । तेन क्षताः सन्तः केचित् भूमौ प्रालोठन्त लुठ
लोठने भुवीतस्ततो व्यभिद्यन्त व्यनीयन्त हताः सन् इतस्ततो नीताः क-
र्मणि लङ् परितः समन्ताद्भक्तमस्त्रवन् सुक्तवन्तः पर्यत्राम्यन् खिन्नाः
अदृष्टवन् पिपासिताः दिवादित्वात् श्यन् केचिदञ्जियन्त क्षियतेर्लुङ्-
ञेति तङ् ॥ १८ ॥ ज० म०

प्रालोठन्तेत्यादि । तेनेन्द्रजिता क्षताः केचित् भूमौ प्रालोठन्त
लुठलुठङ् प्रतिघाते व्यभिद्यन्त भिदेः कर्मणि लृप् परितः समन्तात् र-
क्तञ्च सुक्तवन्तः पर्यत्राम्यन् परित्रान्ताः अश्रुभ्यञ्जि इत्तपः खेदयोः
श्रमादित्वादीर्षः अदृष्टवन् पिपासिताः अञ्जियन्त हताः लुङ्-पीथे मस्
॥ १८ ॥ म०

सौमित्रिराकुलस्तस्मिन् ब्रह्मास्त्रं सर्वरक्षसाम् ।

निधनायाजुहूपत् व्यष्टभ्नाद्रघुनन्दनः ॥ १९ ॥

ततो मायामयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियुक्तः ।

अदृश्यतेन्द्रजिह्वाक्यमवदत्तं सरत्सुतः ॥ २० ॥

मापराधोदियं किञ्चिदभ्रश्यत् पत्युरन्तिकात् ।

सीतां राक्षस ! मास्त्रैनां निगृह्याः पाप ! दुःखिताम् ॥ २१ ॥

सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन् इन्द्रजिति तथाभूते सति सौमित्रि-
राकुलो व्यस्तचित्तः सर्वरक्षसं निधनाय ब्रह्मास्त्रमाजुहूपत् आह्वातमै-
च्छत् अभ्यस्तास्य चेति अभ्यस्ताकारस्य ह्ययतेः प्रागेव द्विवचनात् सम्प्रसा-
रणं तच्च सौमित्रिं रघुनन्दनो रामः व्यष्टभ्नात् निवारितवान् मा भूद्वि-
भीषणस्यापि नाश इति स्तन्धु स्तन्भित्यादिना आप्तव्ययः स्तम्भेरिति
भूर्जन्यः ॥ १९ ॥ ज० म०

सौमित्रिरित्यादि । तस्मिन्द्रजिति अर्थात्तथाभूते सति सौमित्रिर्ल-
प्यस्य आकुलः सन् सर्वेषां रक्षसं निधनाय ब्रह्मास्त्रं आह्वातमैच्छत्
ह्योद्वेजिः धोऽन्मनिङ्गमां तं सौमित्रिं रामो निवारितवान् विभीषणना-
शभयात् स्तम्भुः सौतः स्वादिः ग्रीक इत्यादिना पत्वम् ॥ १९ ॥ म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं इन्द्रजित् वियुक्तः आकाशगतः
सीतां मायामयीं मायानिर्मितां खड्गेन घ्नन् व्यापादयन्नदृश्यत दृष्टः
कर्म्मणि लङ् तथाभूतं राक्षसं सरत्सुतो हनूमान् वाक्यमवदन् भाषित-
वान् ॥ २० ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरमाकाशगतो मायानिर्मितां सीतां खड्गेन
मारयन्नन्द्रजिह्वदृष्टो हनूमतेत्यर्थात् कर्म्मणि लृपं तं तथाभूतं सरत्सुतो
हनूमान् वाक्यमवदन् ॥ २० ॥ म०

मापराधोदित्यादि । हे पाप ! राक्षस सीता पत्युरन्तिकादभ्र-
श्यत् अपगता इयं भवतो नापराधीत् नापराधा राधसाधसंसिद्धाविति
स्वादौ तस्मादेनां दुःखितां मास्य निगृह्याः मा बधीः सोत्तरे लङ्चेति
कर्म्ममाने लङ् ॥ २१ ॥ ज० म०

पीडाकरममित्राणां कर्त्तव्यमिति शकजित् ।

अब्रवीत् खड्गकृष्ट तस्या मूर्द्धान्मच्छिनत् ॥ २२ ॥

यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम समुद्रमताराम च ।

सा हतेति वदन् स्ममुपातिष्ठन्मरुत्सुतः ॥ २३ ॥

मापराधीदित्यादि । हे पाप ! राक्षस ! इयं सीता पत्युरन्तिकात्
अभ्यक्षत् अपगता न किञ्चिदपराधं चकार राभ्रायसिद्धौ स्मन् शिष्युः
अधःपाते तच्छादेनां दुःखितां सास्त्र निगृह्णाः सा बधी सास्त्रेण धीयौ
॥ २१ ॥ म०

पीडाकरमित्यादि । इयमपराधा भवतु न वा सर्वथा यदमित्राणां
पीडाकरं तदवश्यं कर्त्तव्यमिति शकजिदब्रवीत् उक्तवान् खड्गकृष्ट
कृष्टः खड्गो येन प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तस्यौ भवतः तस्या मूर्द्धान्-
मच्छिनत् च्छिन्नवान् तियोहलङ्गादिलोपः दकारस्य चत्वंम् ॥ २२ ॥
ज० म०

पीडाकरमित्यादि । अभित्राणां पीडाकरं कर्त्तव्यं अवश्यं कर्त्तव्यमि-
त्यनपराधाया अभ्यस्ता बधो युक्त इत्यर्थः इति इन्द्रजिदब्रवीत् ब्रूधञ्जुक्तौ
पिङ्गस्त्रैश्च ब्रुव इतीम् सुकृष्टः खड्गो येन ताडयः सन् तस्या मूर्द्धान्
च्छिन्नवान् प्रहरणस्योभययेति परनिपातः स्वमतेऽभिधानं नियाजकम्
॥ २२ ॥ म

यत्कृत इत्यादि । यस्याः कृते यन्निमित्तं परान् अशोकवनिका-
स्थितान् व्यगृह्णीम विगृहीतवन्तः नित्यङ्घ्रित इति कृडि उक्तमस्य
लोपः समुद्रं चानराम तीर्णवन्तः अतो दीर्घोऽधीति दीर्घः सा सीता
हतेति वदन्मरुत्सुतः राममुपातिष्ठत् ढौकितवान् अत्र यमुना गङ्गासुप-
तिष्ठत इत्येवं सङ्गतकरणं उपस्येपो नासीति उपोद्देवपूजेतप्रादिना
तड् न भवति ॥ २३ ॥ ज० म०

यत्कृत इत्यादि । यस्याः सीतायाः कृते निमित्ते वयं शतान्
निगृह्णीतवन्तः समुद्रसुतीर्णवन्तश्च सा सीता हता इति वदन् मरुत्सुतो

ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवावारुतां तथा ।

उष्णञ्च प्राणितां दीर्घमुच्चैर्व्याक्रोशतां तथा ॥ २४ ॥

तावभाषत पौलस्त्यो मास्म प्ररुदितं युवाम् ।

ध्रुवं स मोहयित्वास्मान् पापीऽगच्छन्निकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥

मा स्म तिष्ठत तत्रस्थो बध्नीऽसावज्जतानलः ।

रामं उपस्थितवान् मैलाध्वसङ्काराधे इतप्रत्न सङ्ग उपश्लेषः स नास्तीति न मम् ॥ २३ ॥ भ०

तत इतप्रादि । ततो हनूमद्वचनानन्तरं राघवौ वीरौ प्रामुह्यतां मोहं गतौ अथावृतां क्रन्दितवन्तौ रुशब्दे ततो वृद्धिर्न भवति तत्रापि सार्वधातुक इतप्रत्नवर्त्तते तथा दीर्घसुष्णञ्च प्राणितां निश्चितवन्तौ अनप्राणने रुदादिभ्यः सार्वधातुक इतोऽत् तथा उच्चैराक्रोशतां हा सीतेति आहृतवन्तौ ॥ २४ ॥ ज० म०

तत इतप्रादि । हनूमतो वचनानन्तरं वीरौ रामलक्ष्मणौ मोहं जम्बतः सुहृत्त्वञ्च वैचित्र्ये तथा अरुतां क्रन्दितवन्तौ क्लृप्तधनौ दीर्घसुष्णञ्च प्राणितां निश्चितवन्तौ अनप्लु प्राणने रुद्धौ योऽहसस्तेम् प्राग्वद्भोषः उच्चैर्व्याक्रोशतां हा सीतेत्याहृतवन्तौ क्रुशजौ वादे हतौ ॥ २४ ॥ भ०

तावित्यादि । पौलस्त्यो विभीषण आगत्य तौ तथाभूतावभाषत उक्तवान् युवां मास्म प्ररुदितं मा रोदिष्टं शोचतरे लङ् वेति लङ् यतो ध्रुवमवश्यं स इन्द्रजित्पापः अस्मान् मोहयित्वा मायया विमोह्य सुहेरकर्म्मकत्वाद्भक्तिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा निकुम्भिलामग्निगृहमगच्छत् गतवान् तत्र भूतानद्यतन एव लङ् ॥ २५ ॥ ज० म०

तावितप्रादि । पौलस्त्यो विभीषणस्तौ राघवावुक्तवान् युवां रोदनं न कुरुतं स पाप इन्द्रजित् निश्चितं अस्मान् मोहयित्वा निकुम्भिलं अन्नस्थानविशेषं गतवान् सुहेरकर्म्मकत्वात्प्रयोज्यस्य कर्म्मत्वम् ॥ २५ ॥ भ०
माश्रोतप्रादि । मास्म तिष्ठत मा विलम्बध्वं गच्छत शोचतरे लङ्

अस्त्रे ब्रह्मशिरस्युग्रे स्यन्दने चानुपार्जिते ॥ २६ ॥
 ब्रह्माद्बोधधं तस्य तस्मिन् कर्मण्यसंस्थिते ।
 प्रायच्छदान्नां सौमित्रैर्यूथपानाञ्च राववः ॥ २७ ॥
 तां प्रत्येच्छन् सुसंप्रीतास्ततस्तु सविभीषणाः ।
 निकुम्भिलां समभ्यायन्त्यव्यन्तं च राक्षसैः ॥ २८ ॥

इतस्तत्स्थो निकुम्भिलास्योऽसावहुताननुः अश्रुताग्निस्त्रायो बध्यः शक्यो
 हन्तुं शक्तिं लिङ् चेति चकारात् लङ् कृतत्वेति वचनात् लङ् कृतत्वा-
 श्चेति वचनात् हनो बधश्चेति उपसंख्यानत्वात् कथमहुतानलो बध्य इति
 चेत् अस्त्रे ब्रह्मशिरसि ब्रह्मशिरोनाम्नि उपो दुष्प्रयोगे स्यन्दने च अनु-
 पार्जितेऽप्राप्ते सति ॥ २६ ॥ ज० म०

सास्त्रेत्वादि । यूयं मा तिष्ठत न विदुस्त्वध्वं यतस्तत्स्थोऽसौ
 इन्द्रजित् अहुतानलोऽहुतयज्ञ एव बध्यः कथमित्याह ब्रह्मशिरोनाम्नि
 उपो दुःसहे अस्त्रे स्यन्दने रथे च अनुपार्जिते अप्राप्ते सति तदुभय-
 प्राप्तेरवध्यः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ म०

कथमुभयं तेनोपार्जित इत्यत्राह

ब्रह्मेत्वादि । यतस्तस्यां निकुम्भिलायां कर्मण्यसंस्थिते असमाप्ते
 ब्रह्मा बधं तस्यादधात् धारितवान् उक्तवानित्यर्थः सौमित्रैर्वचनं एवं
 विभीषणवचः श्रुत्वा राववः सौमित्रैर्यूथपानाञ्च गन्तुमाज्ञां प्रायच्छत्
 दत्तवान् दानदाने पात्रादिना यच्छादेशः ॥ २७ ॥ ज० म०

ब्रह्मेत्वादि । तस्मान्निकुम्भिलायां तस्मिन् होमकर्मणि असंस्थिते
 अप्राप्ते सति तस्य मेघनादस्य बधं ब्रह्मा अहितवागुक्तवानित्यर्थः
 दुष्प्रार्थिधारणे पुष्टौ ह्यादोरेहिः इति विभीषणवचः श्रुत्वा इन्द्रजिह्वधार्थं
 रामो लक्ष्मणस्य कपियूथपानाञ्च सुपीवादीनाञ्चान्नां दत्तवान् सम्बन्धे षष्ठी
 दानदाने स्यादानमेति यच्छादेशः दानोक्तुहोतत्रादिनिरासार्थं नाहुवन्त्यस्य
 पूर्वाचार्यकृत्वात् स्तुते तथा ष्टुहीतम् ॥ २७ ॥ म०

तामित्यादि । ततस्ते सविभीषणाः सुसंप्रीतास्तामाज्ञां प्रत्येच्छन्

दिक्पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत् ।
 ऐतां रक्षांसि निर्जित्य दूरं पौलस्त्यलक्ष्णौ ॥ २९ ॥
 तत्रेन्द्रजितमैत्रेतां कृतधिष्णं समाहितम् ।
 सोऽजुहीत् कृष्णवर्त्मामामनन्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

प्रतीपवन्तः प्रतिगृहीतवन्तः इषु इच्छायां इषुगमियमां ऊः ते च निकु-
 म्भिलां समन्वयन् सभभिगताः अयगतौ तत्र च ये दिक्पालाः राक्षसाः
 तैररुध्यन्तं रुद्धाः प्रवेष्टुं पन्थानं न लब्धवन्तः कर्मणि लङ् ॥ २८
 ज० म०

तामित्यादि । ततोऽनन्तरं विभीषणसहितास्ते लक्ष्मणादयः सुस-
 म्प्रीताः सन्तः तामाक्षां प्रत्येच्छन् जगद्वुः ईषुशवाञ्छे स्यादानयेति इ-
 च्छादेशः ततस्ते निकुम्भिलां समाजग्म्, ते च राक्षसैर्दिक्पालैश्च नि-
 रुद्धाः निकुम्भिलाप्रवेशे निवारिताः कर्मणि रूपम् ॥ २८ ॥ म०

दिक्पालैरित्यादि । तत्र निकुम्भिलोद्देशे उभे अपि सेने महत्क-
 दनं विनाशनं युद्धं वा प्राकुरुतां कृतवन्तौ तानि रक्षांसि निर्जित्य पौ-
 लस्त्यलक्ष्णौ द्रुतमैतां गतवन्तौ इषुगतौ अणि वृद्धिः ॥ २९ ॥ ज० म०

दिक्पालैरित्यादि । दिक्पालैरिति पूर्वस्त्रोत्रेनान्वयः तत्र निकु-
 म्भिलायां द्वे सेन्ये महत्कदनं चक्रतः कदनं युद्धमाहव इति कोषः
 तानि रक्षांसि निर्जित्य विभीषणलक्ष्णौ द्रुतमैतां जग्मतुः इषोभूयोऽम् ॥
 २९ ॥ म०

तत्रेत्यादि । निकुम्भिलायां तावैत्रेतां वृष्टवन्तौ इन्द्रजितं कृतधिष्णं
 कृताग्निप्रगारं समाहितं एकाग्रमानसं स इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मामजुहोत्
 कृतवान् मन्त्रमुत्तममामनन् आवर्त्तयन् ज्ञा आवर्त्तने शतरि पात्रादिना
 मनादेशः ॥ ३० ॥ ज० म०

तत्रेत्यादि । निकुम्भिलायां कृतधिष्णं कृताग्निगृहं कृतासनं वा
 समाहितमेकाग्रचित्तं इन्द्रजितं तावैत्रेतां वृष्टवन्तौ इच्छन् दर्शने स
 इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मामग्निं कृतवान् उत्तमं मन्त्रं जपन् ज्ञाभ्यासे स्या-
 दानेति मनादेशः धिष्णं स्थाने वृष्टे भेऽन्नावित्यमरः ॥ ३० ॥ म०

अध्यायच्छक्रजिद्व्रह्म समाधेरचलन्न च ।

तमाह्वय न सौमित्रिरगर्ज्जच्च भयङ्करम् ॥ ३१ ॥

अकुप्यदिन्द्रजित्तत्र पितृव्यञ्चायदहचः ।

त्वमत्राजायथा देहमिहापुष्यः सुरामिषैः ॥ ३२ ॥

इहा जीव इहैव त्वं क्रूरमारभथाः कथम् ।

अध्यायदित्यादि । शक्रजिदिन्द्रजित्परं ब्रह्माध्यायत् चिन्तितवान्
ध्याचिन्तायां आत्वं श्रिति न भवति न च समाधेश्चित्तनिरोधादचलत्
चलितवान् तं तथाभूतमिन्द्रजितं सौमितिर्युद्धायाह्वयत आहूतवान् भ-
यङ्करं चागच्छत् शब्दितवान् ॥ ३१ ॥ ज०स०

अध्यायदित्यादि । इन्द्रजित् ब्रह्म वेदमात्मानं वा अध्यायत् ध्यां
चिन्तने समाधेश्चित्तनिरोधान्न चलितः तं तथाभूतमिन्द्रजितं लक्ष्मणे
युद्धायाहूतवान् भयङ्करं गर्जनं कृतवांश्च ॥ ३१ ॥ भ०

अकुप्यदित्यादि । तत्र तस्मिन्नाह्वाने कृतवति गर्जिते च सति
अकुप्यत् क्रुद्धः कुपक्रोधे दैवादिकः पितृव्यञ्च पितृभ्रातरं विभीषणं पि-
तृशब्दाद्भ्रातरि व्यङ्गिपातितं वचो वक्ष्यमाणमगदत् उक्तवान् अत्रास्मिन्
राक्षसकुले त्वमजायथाः जातोऽसि जनी प्रादुर्भावे दैवादिकोऽनुदात्तेत्
इह च देहः सुरामिषैरपुष्यद् दृष्टिं गतः पुषिदैवादिकः देहसपुष्य
इति पाठान्तरं तत्र देहं पोषितवानसि अन्तर्भाविरण्यर्षो द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥
ज०स०

अकुप्यदित्यादि । तत्र निःकुम्भिलायां लक्ष्मणे गर्जिते सति इन्द्र-
जित् अकुप्यत् कुप्य इकोपे पितृभ्रातरं विभीषणं वाचा जगदे च पि-
तृभ्राता पितृव्यो निपातनात् अत्र राक्षसकुले त्वं जातः जनीस्वङ्जवने
स्थादानपेति जादेशः इह त्वं सुराभिरामिषैश्च सुराणामामिषैर्वा देहं
वर्धितवानसि लघुपुत्रौ दृष्टौ चकारात् पुटौ सकर्मकोऽयं पुपुत्रति अ
भिक्षामित्यादि प्रयोगात् जयमङ्गलायामकर्मकत्वं भ्रान्तयोक्तं ॥ ३२ ॥ भ०
इहेत्यादि । इहाजीवः जीवितोऽसि कथमिहैव त्वं क्रूरं कर्म

नापश्यः पाणिमार्द्रं त्वं बन्धुत्वं नाप्यपैक्षयाः ॥ ३३ ॥

अधर्माज्ञात्रसः पाप ! लोकवादान्न चाविभेः ।

धर्मदूषण ! नूनं त्वं नाजाना नाशृणोरिदम् ॥ ३४ ॥

निराकृत्य यथा बन्धून् लघुत्वं यात्यसंग्रयम् ।

आरभथाः आरभ्वानसि आर्द्रं पाणिञ्च नापश्यस्त्वं न दृष्टवानसि या-
यता कालेन भुक्त्वा पाणिः शुष्यति तावन्तमपि कालं नापेक्षितवानसो-
त्यर्थः आस्तां तावदेतत् बन्धुत्वमपि एकगोत्रत्वमपि न,पैक्षयाः ॥ ३३ ॥

ज०म०

इहाजीवेत्यादि । अस्मिन् वंशे त्वं जीवितोऽसि जीवस्व जीह
प्राणं तत्कथमिहैव त्वं क्रूरं कर्म आरभ्वानसि रभौङ्खात्तुरामस्यो
कथमार्द्रं पाणिं न दृष्टवानसि भोजनानन्तरं यावन्न शुष्कः तावदेव दृष्ट-
वानसीति लोकोक्तिस्त्यापनावेदसक्तं तव स्नेहात् ममार्द्रं हिंसाशून्यं
पाणिं कुतो न दृष्टवानसीत्यन्ये । आस्तां तावदन्यत् बन्धुत्वमेकगोत्रमपि
कुतो नापेक्षितवानसि ॥ ३३ ॥ म०

अधर्मादित्यादि । हे पाप ! अधर्मादपि नात्सवः न
त्वस्तोऽसि त्वसी उद्द्वेगे दिवादौ वाक्त्राशेत्यादिना पक्षे शप् लोकावादात्
जनापवादात् न चाविभेः न भीतोऽसि ह्यौद्विर्वचनं धातोर्गुण्यः भीत्यर्था-
नामित्यपादानसंज्ञा हे धर्मदूषण ! धर्मस्य दूषण ! धर्मोक्तेदक ! अतिवि-
परीते स्थितत्वात् दुषचवैक्यत्वे दोषोणावित्युपधाया कत्वम् दूषयतीति
दूषणः इत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् नठ नन्द्यादिपाठे ल्युः
तत्र हि न दिवाशिमदिदूषिषाधिपविशोषिरोचिभ्यो एत्यन्तेभ्यः पूजा-
यामित्युक्तं न चात्र पूजा गम्यत इति नूनं अवश्यं त्वं नाजानाः
स्वयमिदं न ज्ञातवानसि ज्ञा अवशोधने क्रियादावुदात्तेत् ज्ञाजनेजा
इदमन्वतोऽपि नाशृणोः द्विषद्भ्यो न श्रुतवानसि श्रुचं श्रुच् ॥ ३४ ॥

ज० म०

अधर्मादित्यादि । हे पाप ! अधर्मादपि न त्वस्तोऽसि त्वस्य त्वसी-

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यजीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

मिथ्या मास्र व्यतिक्रामो मच्छीलं मा न बुध्यथाः ।

सत्यं समभवं वंशे पापानां रक्षतामहम् ॥ ३६ ॥

न त्वजायत मे शीलं तादृग्यादृक् पितुस्तव ।

एतन्ने क्रमकृतमभ्रमेत्यादिना श्यनः पात्रिकत्वात् शप् लोकापवादादपि न
भीतोऽसि जिभीलिभीतयां हे धर्मदूषण ! धर्मच्छेदक ! कुलोच्छेदकत्वात्
नूनं निश्चितं त्वमिदं वक्ष्यमाणं न ज्ञातवान् न श्रुतवानसि ॥ ३४ ॥ ५०

किन्तुदित्याह

निराकृत्येत्यादि । यथा बभूवुः निराकृत्य परित्यज्य लघुतां बाल्य-
संशयमसन्देहं ततः पुत्रोक्तेरनन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजिह्वाक्यम-
भ्यधीयत अभिहितः कर्मणि लङ् षुमेतीत्वम् ॥ ३५ ॥ ज० ५०

निराकृत्येत्यादि । यथा बभूवुः निराकृत्य परित्यज्य असंशयं
निश्चितं लघुत्वं लोको याति गच्छति इदं नाजाना इति पूर्वणान्वयः
घोप्रकरणे यातीति कोप्रवेशो घोविषयेऽपि भूतसामान्ये क्वचित् को स्या-
दिति सूचनाय वस्तुतस्तु प्रतिज्ञातस्यैकस्य सिद्धार्थमस्वार्पणं न दोषावहं
ततस्तद्वचनानन्तरं पितृव्येण विभीषणेन शक्रजित् वक्ष्यमाणवाक्यसुक्त
अभिपूर्वधाङ् कर्मणि वक् दामागैर्हागिति ङीः ॥ ३५ ॥ ५०

मिथ्येत्यादि । मिथ्या मृषा मास्र व्यतिक्रामः सा परिभूः शिति
क्रमेत्यादिना दीर्घः शीलं स्वभावः सा न बुध्यथाः सा न बुद्धास्त्वं अपितु
ज्ञातवानसि श्लोत्तरेलङ् वा पापानां रक्षसां वंशेऽहं सत्यं समभवं स-
म्भूत इति ॥ ३६ ॥ ज० ५०

मिथ्येत्यादि । मिथ्या व्यतिक्रामः न कुरु क्रमः मेऽपिर्षः सम शीलं
स्वभावं न बुद्धवानसि न किञ्चित् ज्ञातवानस्वैव बुध्यौङ् वेदने पापानां
रक्षसां वंशे सत्यमहं सम्भूतोऽसि किन्तु तादृक् न शीलमिति वक्ष्यमा-
णोऽन्यथः ॥ ३६ ॥ ५०

न त्वित्यादि । यद्यप्यहं राक्षसकुले जातस्तथापि तव पितृयादृक्

क्षयावहेषु दोषेषु वार्यमाणो मयारमत् ॥ ३७ ॥

दशग्रीवोऽहमेतस्मादत्यजं न नु विद्विषन् ।

परस्नान्यार्ज्यन्नारीरन्यदीयाः परामृशत् ॥ ३८ ॥

शीलं खभावस्तादृक् मे न त्वजायत नैवाभूत् यतोऽसौ क्षयमावहन्तीति
क्षयावहाः पचाद्यच् तेषु दोषेषु परस्त्रीहरणादिषु मया वार्यमाणो-
ऽपि दशग्रीव इति सम्बन्धः अरमत् रतिं कृतवान् व्याहपरिभ्यो रम
इति परस्त्रीपदम् ॥ ३७ ॥ ज०स०

न त्वजायतेतद्वादि । यादृशं तव पितुः शीलं जातं न मम तादृशं
शीलं जातं स्यादानेति जनोजा स हि क्षयावहेषु दोषेषु परस्त्रीहर-
णादिषु मया वार्यमाणोऽपि रतिं कृतवान् रमन्तजौ क्रीडे व्याहपूर्वः
घेपंपरेतद्दिना पं क्षयं नःशभावहन्ति कुर्वन्तीति पचादित्यादन् ॥
३७ ॥ म०

दशग्रीव इतद्वादि । एतस्मात्कारणादहं रावणमतर्जं तत्प्रक्तवान-
स्मि पुनर्द्विषन् अमिलीभवन् द्विषोऽमित्त्व इति शब्दप्रत्ययः तान् दोषा-
नाह परस्नानि परविज्ञानि आर्ज्यत् अन्यैर्ग्राहितवान् अर्ज्यसर्जन
इति भ्वाद्दौ अर्ज्यप्रतियत्न इति चौरादिकस्य वा रूपं अन्यदीयाः ना-
रीश्च परामृशत् स्मृष्टवान् नृश आलर्शन इति तदादावबुदात्तेत् ॥
३८ ॥ ज०स०

दशग्रीव इतद्वादि । तस्मात्कारणादहं दशग्रीवं तत्प्रक्तवान् नह
शत्रुर्भवन् परमते द्विषः शत्रौ शब्द खमते न विभीषणेन विद्वेषं वैरं
कुर्वन्नित्यर्थः शत्रुवाचित्वे हृदिः तान् दोषानाह प्ररधनानि आर्ज्यत्
आनीय संस्कृतवान् हृतवानित्यर्थः । अर्ज्यक् संस्कारे किंवा अर्ज्य
अर्ज्यने जिः प्रेरणे अन्यदीया नारीः परामृशत् अपहृतवान् नृशशौ-
नृशि अन्येषामिमा इति विकारसङ्घे तद्दिना ईयः दकारागमो निपा-
तनात् किंवा अनेप्रपं प्रतिश्वशुरादीनां दा शुद्धिर्वाभक्ष्णा अन्यदाः सा-
म्भीरित्यर्थः । दैपशोधने क्विप् ततः स्वार्थे ईयः ॥ ३८ ॥ म०

व्यजिष्टत् सुरान्निव्यं प्रामाद्यन्नुष्णिनां हिते ।
 आशङ्कत सुहृद्वन्मृद्वान् बह्वमन्यत ॥ ३९ ॥
 दीपैररमतैभिस्त्वे पितात्यज्यत यैर्मया ।
 ततोऽरुष्यदनर्दं च द्विविंशतिभिरिव च ॥ ४० ॥
 शरैरताडयन्न्यः पञ्चविंशतिभिर्नृपम् ।

व्यजिष्टदित्यादि । सुरान् निव्यं व्यजिष्टत् विप्रहीतमैच्छत्
 युष्णिनां माल्यन्यभ्यतीनां यदुक्तं हितं तस्मिन् विषये प्रामाद्यत् प्रमादं
 गतः मदी हर्षे शमासशानामिति दीर्घः; सुहृदो बन्धुंश्च सुहृद्वन्मृद्वान् आ-
 शङ्कत विकल्पितवान् अष्टद्वान् अविदुषः प्रहस्तादीन् बह्वमन्यत स्थाषि-
 तवान् ॥ ३९ ॥ ज० म०

व्यजिष्टदित्यादि । निव्यं देवान् विप्रहीतं योषयितुं दृष्टवान्
 यद्देः सन् ग्रहस्पष्टप्रकर्षाजि नेसुगुह्यहः शुर्नानिभि होठः भ्रमान्तस्येति
 षः षटोः कः युष्णिनां मातामहादीनां सम्बन्धे हिते सल्लोकानां हिते वा
 प्रामाद्यत् अनवहितोऽभवत् प्रमादोऽनमथामतेति कोपः। मदीभिर्यजि हर्षे
 शमादित्वादीर्घः; सुहृदो बन्धून् ज्ञातींश्च शङ्कितवान् शक्तिङ्त्वासङ्कयोः
 अष्टद्वान् अपशिडितान् प्रहस्तादीन् बहु अमन्यत उरु स्थाषितवान्
 ॥ ३९ ॥ म०

दीपैरित्यादि । एभिर्दीपैस्तत्र पिता रावणः अरमत क्रोडितवान्
 यैर्दीपैर्मया अत्यज्यत कर्मणि लङ् ततः; पितृदीपप्रकाशनमचनादनन्तरं
 रावणरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः अरुष्यत् रुष्टः रुष रुष्टौ अनर्दं च वि-
 स्फूर्ज्जितवांश्च ॥ ४० ॥ ज० म०

दीपैरित्यादि । एभिर्दीपैस्तत्र पिता रावणो रमते च यैर्दीपैर्मया
 त्यक्तः कर्मणि रूपं ततः; पितृदोषप्रवण्णात् रावणरिति वक्ष्यमाणेन
 सम्बन्धः अरुष्यत् रूपेर्ङिःक्रुधि अनर्दत् शब्दं चकार द्विविंशतिभिरिति
 उत्तरसल्लोकेनान्वयः ॥ ४० ॥ म०

शरैरित्यादि । बन्धुं पिभीषणं द्विविंशतिभिरताडयत् चत्वारिंश-

रावणस्तस्य सौमित्रिरमथ्राच्चतुरो हयान् ॥ ४१ ॥

सारथिञ्चालुनादायैरभनक् स्यन्दनन्तया ।

सौमित्रिमकिरदायैः परितो रावणस्ततः ॥ ४२ ॥

तावस्फावयतां शक्तीर्वीणांश्चाकिरतां मुहुः ।

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्रीद्रमिन्द्रजित् ॥ ४३ ॥

तेत्त्वर्थः द्वे विंशती येषां शराणामिति बह्वब्रीहिः एवञ्च द्व्यष्टनः संख्या-
यामित्वात्वं न तथा पञ्चविंशतिभिः शरैर्नटपं लक्ष्मणं अताडयत् शते-
नेतर्यर्थः द्वौ च विंशतिश्च पञ्चविंशतिश्चेत्यस्मिन् व्याख्याने द्वाविंशत्या
पञ्चविंशतेर्न च प्राप्नोति सौमित्रिस्तु तस्य रावणेश्चतुर्हयान् वायैरम-
थात् मथ विलोडन इति क्रियादौ ॥ ४१ ॥ ज० म०

शरैरित्यादि । बभूवुं विभीषणं द्विविंशतिभिः शरैः रावणिरताड-
यत् नटपं लक्ष्मणं पञ्चविंशतिभिः शरैरताडयत् द्वे विंशती संख्ये
येष्विति बह्वब्रीहिः सौमित्रिस्तस्येन्द्रजितोऽश्वान् वायैर्हिसितवान्
मन्वगगाहे ॥ ४१ ॥ म०

सारथिमित्यादि । तस्य रावण्यैः सारथिं चालुनात् क्षिन्नवान् प्रादीनां
हृत्सः तथा स्यन्दन्मभनक् भग्नवान् भङ्गो मर्दन इति रुधादिः ततोऽनन्तरं
रावण्यैः सौमित्रिं परितः समन्तात् वायैरकिरत् छादितवान् ॥ ४२ ॥ ज० म०

सारथिञ्चेत्यादि । लक्ष्मणो रावण्यैः सारथिञ्च वायैश्छिन्नवान्
लूज्जमिच्छिदि प्रादेः स्त्रोने इति हृत्सः तथा स्यन्दनं रथं भग्नवान्
भनृजोभौमोटने नखोनलोप्यः हसदङ्ग्रां दिशेरिति दिलोपः च्छिःति
कङ् ततोऽनन्तरं रावण्यैः सौमित्रिं परितः समन्तात् वायैराच्छादित-
वान् कृशविच्छेपे ष्टदिरण्याविति इर् ॥ ४२ ॥ म०

तावित्यादि । ताविन्द्रजित् लक्ष्मणौ शक्तिं सामर्थ्यमस्फावयतां बर्हि-
तवनौ स्फायोवः वाणंश्च सुहृदरकिरतां विच्छिन्नवनौ वारुणमस्त्रं लक्ष्म-
णोऽक्षिप्यत् देवादिकस्य रूपं इन्द्रजिद्रौद्रं प्राशुपतमक्षिपत् चिप्लवान्
तौदादिकस्य रूपम् ॥ ४३ ॥ ज० म०

ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम् ।

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत् ॥ ४४ ॥

तस्मान्निरपतङ्गुरि शिलाशूलैर्मुद्गरम् ।

माहेश्वरेण सौमित्रिस्तभ्ररात्तत् सुदुर्जयम् ॥ ४५ ॥

ततो रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् ।

तेनागम्यत घोरिण शिरश्चाक्रियत द्विषः ॥ ४६ ॥

तावस्कावयतामित्यादि । तौ इन्द्रजिह्वच्छायौ शक्तिं स्वसामर्थ्यं बद्धितवन्तौ शक्तीरिति पाठे अस्त्रविशेषानित्यर्थः स्फायीङ्ङुट्टौ जिः पातिस्फायोरिति ङङ्ङुट्टौ वारं वाणानकिरतां क्षिप्रवन्तौ लक्ष्मणो वरुणदेवताकमस्त्रं प्रेरितवान् इन्द्रजिह्वुद्रदेवतमस्त्रं प्रेरितवान् क्षिप्र-शजौ क्षिप्रौ हुदि ॥ ४३ ॥ म०

ते परस्परमित्यादि । ते शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमगच्छतां गते ततस्तन्नाशादनन्तरं राक्षसो रावण्यः आसुरं असुरदेवतं शस्त्रं घोरं भीषणं व्यसर्जयत् क्षिप्रवान् ॥ ४४ ॥ ज० म०

ते परस्परमित्यादि । ते इन्द्रजिह्वच्छरणसम्बन्धिनी शस्त्रे परस्परं प्राप्य नाशं जम्बूतः तदनन्तरं राक्षस इन्द्रजित् घोरं असुरसम्बन्धि शस्त्रं विसर्जितवान् ॥ ४४ ॥ म०

तस्मादित्यादि । तस्मादासुरादस्त्रात् शिलाशूलैर्मुद्गरं निरपतत् इष्टिः प्रहरणविशेषः तच्चासुरं सुदुर्जयं सौमित्रिः माहेश्वरेण अस्त-न्नात् स्तम्भितवान् स्तम्भितप्रादिना आ चकारात् अश्च ॥ ४५ ॥ ज० म०

तस्मादित्यादि । तस्मादासुरास्त्रात् भुरि प्रचुरं शिलादिकं निरपतत् निर्गतं ऋष्टिः खड्गः प्रसारोऽसिर्धर्मपालः प्रजाकर इति नैजयन्ती सौमित्रिस्तत् सुदुर्जयमासुरास्त्रं माहेश्वरदेवतेन शस्त्रेण स्तम्भितवान् स्तम्भस्तुम्भुस्तान्भस्तुन्भ ग्लुबोधने ॥ ४५ ॥ म०

तत इतप्रादि । ततोऽनन्तरं रौद्रसमायुक्तं रौद्रास्त्रेण सहितं मा-हेन्द्रशस्त्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् चिन्तितवान् तेन स्मरणादेवागम्यत आगतं

अतुष्यन्नमराः सर्वे प्राहृष्यन् कपियूथपाः ।
 पर्यष्वयत सौमित्रिं मूर्ध्निर्जिघ्रञ्च राघवः ॥ ४७ ॥
 अरोदीद्राक्षसानीकमरोदन्भुजां पतिः ।
 मैथिल्यै चाशपह्वन्तुं तां प्राक्रमत चातुरः ॥ ४८ ॥
 अयुक्तमिदमित्यन्ये तमाप्ताः प्रत्यवारयन् ।
 न्यरुन्धंश्चास्य पन्यानं बन्धुता शुचमारुणत् ॥ ४९ ॥

भावे लङ् तस्य द्विषः शत्रोः शिरश्चाह्वियत छिन्नं कर्मणि लङ् ॥ ४६ ॥

ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रुद्रदैवतेनास्त्रेण संयुक्तं महेन्द्रदैवतमस्त्रं
 लक्ष्मणः सस्त्रार तेनास्त्रेण स्मरणात् आगतं भावे यक् घोरेण द्विष
 इन्द्रजितः शिरो हृतं छिन्नमित्यर्थः कर्मणि यक् ॥ ४६ ॥ म०

अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् ऋते अमरा देवाः अतुष्यन् तृष्टाः
 कपियूथपाः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः राघवश्च सौमित्रिं पर्यष्वजत् आस्त्रि-
 एवान् दन्शसन्जेतप्रसुनासिकलोपः प्राक्षितादह्रवाथेऽपीति वचनात्
 मरिनिविभ्य इत्यादिना पत्वं मूर्ध्निर्जिघ्रञ्च आघ्रातवान् ॥ ४७ ॥ ज० म०

अतुष्यन्नित्यादि । तस्मिन् ऋते सति सर्वे देवास्तृष्टाः तृष्टयौ-
 ङिच चकारात् तृष्टौ कपियूथपाः सुयोवादयः सर्वे हृष्टाः हृष्टप्र जि-
 तृष्टौ रामः सौमित्रिं आस्त्रिङ्गितवान् धनुजौ सङ्गे सनुजदनुशखन्-
 जोऽपि नलोपः गीक इत्यादिना पत्वं मूर्ध्नि तमाघ्रातवांश्च प्रा गन्ध-
 र्पह्वणे स्थादानेत्यादिना जिघ्रः ॥ ४७ ॥ म०

अरोदीदित्यादि । राक्षसानीकं राक्षससैन्यमरोदीत् रुदितं रुदश्च
 प्रहृष्य इतीट् न्भुजां पतिः राघवः अरोदत् रुदितः अङ्गार्यं गालव-
 योरितप्रडागकः मैथिल्यै चाशपत् आक्रुष्टवान् सर्वदोषस्य मूलमिति
 ह्लाषङ्गित्यादिना कर्मणि सस्त्रदानसंज्ञा ताञ्च ह्वन्तुं आतुरो मन्धुजतः
 प्राक्रमत प्रारब्धवान् प्रोपाभ्यामिति तङ् ॥ ४८ ॥ ज० म०

अरोदीदित्यादि । राक्षससैन्यं अरोदीत् लघिरुद्रोदे रुदा-

आस्कायतास्य वीरत्वममर्षंश्चाप्यतायत ।

रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमयुयुत्सयत् ॥ ५० ॥

अग्नीवरिवस्यंश्च वे नमस्यंश्च शङ्करम् ।

द्विजानप्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्भियः ॥ ५१ ॥

यस्ति सेरिति दिप ईम् रक्षसां प्रती रावणश्च अरोदत् दिस्सोरम्बेति
दिपः पञ्चैऽम् सीतायै चाशपत् आक्रुष्टवान् शपौञ्च क्रोधे यस्त्रै दिस्त्रे-
त्प्रादिना सम्प्रदानत् क्रोधेनात्तरः सन् तां हन्तुं प्रारब्धवान् प्रोपादा-
रम्भ इति सम् ॥ ४८ ॥ भ०

अयुक्तमितप्रादि । अन्ये आप्ताः राक्षसाः अयुक्तमेतदिति सन्त्य-
मानाः तं तथाविधं प्रतप्रवारयन् आवाय्यं स्थिताः वृज् वरण इति
चुरादिः अरुन्धंश्च हस्तपादादिप्रहयोः रुद्रवन्तः बन्धुता बन्धुसमूहः
अस्य शोकभारुणत् अपनीतवती हलङ्गप्रादि लोपः धकारस्य जश्-
त्वम् ॥ ४९ ॥ ज० म०

अयुक्तमितप्रादि । अन्ये आप्ता एतदिष्टा राक्षसा अयुक्तमेतत्
स्त्रीहननमिहप्राक्षा तं निवारितवन्तः शनैः पादादिप्रहयैस्तं रुद्रवन्तः
बन्धुता बन्धुसमूहस्यास्य शोकभारुणत् अपनीतवान् ॥ ४९ ॥ म०

आस्कायतेतप्रादि । अथ निरुद्धशोकस्य रावणस्य वीरत्वं शौर्यं
आस्कायत वृद्धिं गतं अमर्षंश्च क्रोधः अतायत विस्तारं गतः ततः स
रावणः समस्तं सैन्यं अयुयुत्सयत् युयुत्समानं प्रयोजितवान् ॥ ५० ॥
ज० म०

आस्कायतेतप्रादि । अथ शोकापनयनानन्तरं रावणस्य वीरत्वं
शौर्यं वर्द्धते स्म रक्षाधीडः संवृद्धौ अमर्षः क्रोधश्च विस्तीर्णः तावृङ्गपा-
लनसन्ततप्रोः तदन रं स रावणः समस्तं सैन्यं योजित्वा कारयति
स्म युधेः सनन्तात् ॥ ५० ॥ भ०

अग्नीनिव्यादि । यातुधानाः भवद्भियः उत्पद्यमानभीतयः अग्नी-
नवरिवस्यन् परिचा- न्तः नमोवरिव श्वित्वात् अजिति वृरिवसः प-

परितः पर्यवाद्वायुराज्यगन्धिर्मनोरमः ।

अश्रूयत सपुण्याहः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् ॥ ५२ ॥

योद्धारोऽबिभरुः शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्द्धभिः ।

रत्नानि चाददुर्गाश्च समवाञ्छन्नयाशिषः ॥ ५३ ॥

चर्यायामिति क्यच् तदन्ताङ्गुलं शङ्करश्च महादेवमनमस्यन् पूजित-
वन्तः अत्र मनसः पूजायां क्यच् द्विजांश्च शान्त्यै शान्त्यर्थमप्रीणयन् प्री-
णितवन्तः धूमप्रीजोर्लुक्कथयः ॥ ५१ ॥ ज० म०

अग्नीमित्यादि । भवन्ती उत्पद्यमाना भीर्भयं येषां ते राज्ञसा अ-
ग्नीन् सेवितवन्तः नमस्तपोवरिव इति क्यः शङ्करं प्रणम्यः पूर्ववत् क्यः
शान्त्यै कल्याणाय द्विजान् प्रीणितवन्तः प्रीधूजोर्नष्वा ॥ ५१ ॥ म०

परित इतप्रादि । अग्निसन्तर्पणादाज्यगन्धिः आज्यस्य गन्धो यस्मि-
न्वायौ स वायुर्मनोरमः परितः सर्वः वेष्टसहपर्यवात् वाति स स्वस्ति-
घोषश्च सपुण्याहः पुण्याहशब्देन सह समुच्चरन् अश्रूयत अश्रूयते स कर्मणि
लङ् ॥ ५२ ॥ ज० म०

परित इत्यादि । परितः सर्वतः आज्यस्य इतस्य गन्धो यस्मिन् स
मनोहरो वायुः प्रकृष्टं वाति स गन्धशब्दात् स्वार्थे षिण्ः आगन्तोर्वेति
समासान् इति परः गन्ध इति क्वचित्पाठः पुण्याहसहितः स्वस्तिघोषः
समुच्चरन् जनैः अश्रूयते स ॥ ५२ ॥ म०

योद्धार इतप्रादि । योद्धारः शान्त्यै शान्त्यर्थं साक्षतं अक्षततण्डु-
लैर्युक्तं सबाजश्च वारि जलं मूर्द्धभिरविभरुः दधति स सिजभ्यस्तेति
टर्जुस् भृञ्भित्तीत्वं रत्नानि गाञ्चाददुः दत्तवन्तः आशिषश्चेभ्यः
समावाञ्छन् काङ्क्षितवन्तः वाञ्छि इच्छायाम् ॥ ५३ ॥ ज० म०

योद्धार इतप्रादि । योद्धारः शान्त्यर्थं मूर्द्धभिर्लक्षितं तण्डुला-
दिसहितं वारि दधति स टुडुभृञ्भतिपुञ्चोः ह्लादीरेदिः पृश्नादेर्ङिः-
खेरे अतुस्सिद्धेः णुस्ययां रत्नानि गाश्च द्विजैभ्योऽददुः उखेचीतयो-
क्तोपः अथे आशीर्वादांश्च तेभ्यो वाञ्छितवन्तः ऋजोऽकङ्क्षितं त्रिरिति
पक्षे त्रिः ये गजादीन् समारूढाः अथ त्वरान्विताः प्रस्थिताः ॥ ५३ ॥ म०

अदिहंश्चन्दनैः शुभ्रैर्विचित्रं समवस्त्रयन् ।

अधारयन् स्रजः कान्ता वर्ष्म चान्येऽदधुर्दुर्तम् ॥ ५४ ॥

समच्छुवन् शस्त्राणि प्राञ्जन् खड्गसंहतीः ।

गजादीनि समारोहन् प्रातिष्ठन्ताथ सत्तराः ॥ ५५ ॥

अपूरयन्नभः शब्दो बलसम्बन्धसम्भवः ।

अपूर्यन्त च दिग्भागास्तुमुलैस्तूर्यनिखनैः ॥ ५६ ॥

अदिहन्नित्प्रादि । शुभ्रैः शुक्लवर्णैश्चन्दनैः अदिहन् गात्राणि लिप्यन्तः दिह उपचये विचित्रं शोभनं समवस्त्रयन् आच्छादितवन्तः सुगणभिश्चेतप्रादिना वस्त्रात्ममाच्छादने णिच् कान्ताः शुभ्राः स्रजः आधारयन् धारितवन्तः धृञ् धारणे अण्यन्तस्य प्रयोग एव नास्ति अन्ये च वर्ष्माणि कवचानि द्रुतमदधुः धारितवन्तः ॥ ५४ ॥ ज० म०

अदिहन्नित्प्रादि । शुक्लैश्चन्दनैर्गात्राणि लिप्यन्तः दिहञ्चौ लिपि विचित्रं वस्त्रं परिहितवन्तः विचित्रं शोभनं समाच्छादयन्ति स्तेतप्रादीं वा वस्त्रात् समाच्छादने परिधाने वा जिःकल्यादेरिति जिः कान्ताः शोभनाः स्रजो धारितवन्तः धृक्च चकारात् धृत्प्रां अन्ये कवचं धृतवन्तः ॥ ५४ ॥ म०

समच्छुवन्तेतप्रादि । शस्त्राणि समच्छुवन्तश्चु तेजने समःच्छुव इति तड् खड्गसंहतीः प्राञ्जन् शोधितवन्तः ऋजेरजादौ विभाषा वृद्धिः गजादीनि यानानि समारोहन् आरूढाः गजादिविति पाठान्तरं तत्राधिकरणत्वं विवक्षितं अध्यानन्तरमारूढाः सत्तराः प्रातिष्ठन्त प्रस्थिताः समवप्रविश्य स्य इति तड् ॥ ५५ ॥ ज० म०

समच्छुवन्तेतप्रादि । योधाः शस्त्राणि निशितानि चक्रुः क्षुल्ल तेजने सक्ष्योरिति मं खड्गसमूहान् शोधितवन्तः ऋजोःकडिति त्रि-रिति पच्चे त्रिः गजादीन् समारूढाः अथ त्वरान्विताः प्रस्थिताः ॥ ५५ ॥ म०

अपूरयदित्यादि । बलानां संबन्ध एकीभावः तस्मात्सम्बन्धो यस्य स

आसीद्द्वारेषु सङ्घट्टो रथाश्वद्विपरक्षसाम् ।
 सुमहाननिमित्तैश्च समभूयत भीषणैः ॥ ५७ ॥
 कपयोऽविभयुस्तस्मिन्नभङ्गश्च महाद्रुमान् ।
 प्रोदखायन् गिरींस्तूर्णमगृह्णन्श्च महाशिलाः ॥ ५८ ॥
 ततः समभवद्युद्धं प्राह्वयन् कपिराक्षसाः ।

शब्दः नभ आकाशमपूरयत् पूरितवान् तृप्तलैस्तूर्यनिखनैः सहद्विषोर्वै-
 दिग्भागा अपूर्यन्त पूर्याः कर्मणि लङ् ॥ ५६ ॥ ज० म०

अपूरयदित्यादि । शब्दो नभः पूरितवान् पूरकञ् चकारात् पूर्यो-
 कीदृशः बालानां सम्बन्धे एकीभावस्तस्मात् सम्भवो यस्य सम्भवति यस्मा-
 दिति व्युत्पत्त्या स एव सम्भवो यस्मेति वा तृप्याणां तृप्तलैः संकुलैः शब्दै-
 दिग्भागाः पूरिताः कर्मणि रूपम् ॥ ५६ ॥ म०

आसीदित्यादि । रथादीनां निर्गच्छतां लङ्काद्वारेषु सङ्घट्टः सुमहा-
 नासीत् जनभूयस्तया सङ्घट्टोऽभूत् अस्तिमितोष्टक इतीट् अनिमित्तैः
 स्वभीषणैर्भीषणैर्महद्भिः समभूयत क्षयकरैर्निमित्तैर्भूतं भावे लङ्
 ॥ ५७ ॥ ज० म०

आसीद्द्वारेष्वित्यादि । लङ्काद्वारेषु रथादीनां निर्गच्छतां सुमहान्
 सङ्घट्ट आसीत् रुदाद्यस्तीति ईम् भीषणैर्भयानकरनिमित्तैरनाकुलैः
 सम्भूतं भावे यक् ॥ ५७ ॥ म०

कपय इत्यादि । तस्मिन्निर्गते कपयोऽविभयुः भीतवन्तः महाद्रु-
 मांश्च योद्धुमभङ्गन् भग्नवन्तः गिरीन् प्रोदखायन् उत्खातवन्तः खै खनने
 श्रिति आत्वं न भवति महाशिला अगृह्णन् गृहीतवन्तः ॥ ५८ ॥ ज० म०

कपय इत्यादि । तस्मिन् रावणे निर्गते सति वानरा भीताः जि-
 भीलिभीत्यां अतुससिद्धेः णुरुख्यां महाद्रुमान् योद्धुं भग्नवन्तः तद्भान्
 मर्षितान् उत्खातवन्तः खैतूर्ये खननहिंसयोः महाशिलाः गृहीतवन्तः
 ॥ ५८ ॥ म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं युद्धं समभवत् प्रष्टञ् कपिराक्षसाः

अन्योन्येनाभ्यभूयन्त विमर्द्दमसहन्त च ॥ ५६ ॥

प्रावर्द्धत रजो भौमं तद्याश्रुत दिशो दश ।

परात्मीयविवेकञ्च प्रामुष्णात् कपिरक्षसाम् ॥ ६० ॥

ततोऽद्विषुर्निरालोके स्त्रेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः ।

अद्विषन् वानराश्चैव वानरेभ्योऽपि निर्दयाः ॥ ६१ ॥

प्राहरन् प्रहृतवन्तः अन्योन्येनाभ्यभूयन्त कपयो राक्षसैः राक्षसाश्च कपिभिरिति कर्मणि लङ् विमर्द्दमसहन्त च सोढयन्तः ॥ ५६॥ज०म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं युद्धं विस्तृतं कपयो राक्षसाश्च प्रहारं, चक्रुः अन्योन्यं अभ्यभूयन्त कपयो राक्षसेभ्यो च कपिभिरभिभूताः कर्मणि यक् ते विमर्द्दं सोढवन्तः ॥ ५६ ॥ भ०

प्रावर्द्धत इत्यादि । बलद्वयप्रबोधात् भौमं रजः प्रावर्द्धत प्रवृद्धं तद्रजो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्तोत् अयं परोऽयं चात्मीय इति यो विवेकस्तच्च प्रामुष्णात् अपनीतवत् सुषस्तीये क्रपादिः ॥ ६० ॥ ज० म०

प्रावर्द्धत इत्यादि । भूमिसम्बन्धि रजः प्रवृद्धं सैन्यबोधात् तद्रजो दश दिशो व्याश्रुवत् अश्रुद्गव्याप्तिसंहत्योः अयं परः अयमात्मीय इति यः कपिरक्षसां विवेकस्तच्च प्रामुष्णात् अपनीनाय सुषगसुषनुलुटने ॥ ६० ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं निरालोके समरे राक्षसाः स्त्रेभ्योऽन्येभ्यश्चाद्विषुः क्रुध्यन्ति स्म वानरा अपि वानरेभ्योऽद्विषन् निर्दयाः सन्तः अपिशब्दात् राक्षसेभ्योऽपि द्विषस्त्वनेन शाकटायनमते भर्जुस् अन्येषां अद्विषन् क्रुधद्दुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा ॥ ६१ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । रजोवाङ्मत्यात् निरालोके रणे राक्षसाः स्त्रेभ्यो राक्षसेभ्यो अन्येभ्यो वानरेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः वानरा वानरेभ्योऽपिशब्दात् राक्षसेभ्यश्च द्वेषं चक्रुः लद्विषोऽवैरे द्विषविदातोऽनुस्वा यज्ञैर्दिद्वेत्त्यादिना चतुर्थी ॥ ६१ ॥ भ०

अघुरंस्ती महाघोरमश्रोतत्रय शोणितम् ।
 समपद्यत रक्तेन समन्तात्तेन कर्हमः ॥ ६२ ॥
 गम्भीराः प्रावहन्नद्यः समजायन्त च क्रदाः ।
 वृद्धश्च तद्रजोऽशाम्यत् समवेदन्त च द्विषः ॥ ६३ ॥
 ततोऽचिचीयतास्त्रीघैर्धनुश्चाधूनयन्महत् ।
 रामः समीहितं तस्य नाचेतन् स्त्रे न चापरे ॥ ६४ ॥

अघुरन्नित्यादि । अघानन्तरं ते हताः अघुरन् घोरं रौद्रं
 शब्दितवन्तः घुरभीमार्थशब्दयोः शोणितं चाश्रोतत् क्षरति स तेन च
 रक्तक्षुतेन समन्तात्सर्वतः कर्हमः समपद्यत सम्पन्नः कर्मणि लङ्
 ॥ ६२ ॥ ज० म०

अघुरन्नित्यादि । ते हताः कपिराक्षसा महाघोरं शब्दं चक्रुः
 घुरध्वनौ भीमार्थं अनन्तरं शोणितं अश्रोतत् क्षरति स तेन रक्तेन
 समन्तात् कर्हमः सम्पन्नः यौपदङ्गतौ ॥ ६२ ॥ म०

गम्भीरा इत्यादि । तेन रक्तेन बर्हिष्णुना गम्भीरा आगाधाः
 नद्यः प्रावहन् प्रवृत्ताः हृदास्तडागाः समजायन्त सञ्जाताः तच्च रजः
 प्रवृद्धमशाम्यत् शान्तं उद्गमाभावात् उत्पन्नस्य च पतनात् रजःसमनात्
 द्विषश्च समवेद्यन्त संवेद्यन्ते स विदवेदनाख्यानिवासनेष्विति चौरादिकः
 कर्मणि लङ् ॥ ६३ ॥ ज० म०

गम्भीरा इत्यादि । तेन रक्तेन गम्भीरा नद्यः प्रवहन्ति स ग-
 म्भीरा हृदाश्च सञ्जाताः ततः प्रवृद्धं तत्र रजः शान्तमभवत् ततश्च द्विषः
 शत्रवो ज्ञाता विदकञ्चेताख्यानिवासे कर्मणि यक् ॥ ६३ ॥ म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रामः शस्त्रौघैरचिचीयत आश्रय्यीभूतः
 नमोवरिव इति चित्तङ् आश्रय्यं छित्त्वात्तङ् धनुश्च महदधूनयत् विधू-
 नितवान्, धूज्प्रीजोद्भवत्तव्यः तस्य रामस्य समीहितमभिप्रेतं स्त्रे आ-
 लीयाः वानराः न च अपरे परकीया नाचेतन् न ज्ञातवन्तः ॥ ६४ ॥
 ज० म०

चिन्नानैवन्त भिन्नांश्च समन्ताद्रामसायकैः ।

क्रुष्टं हाहेति चाशृण्वन्न च रामं न्यरूपयन् ॥ ६५ ॥

अभिनच्छत्सघातानक्षुण्णवाजिकुञ्जरम् ।

अपिनट् च रथानीकं न चाज्ञायत सञ्चरन् ॥ ६६ ॥

दश दन्तिसहस्राणिरथिनाञ्च महात्मनाम् ।

चतुर्दशसहस्राणि सरीहाणाञ्च वाजिनाम् ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । तदनन्तरं अस्तसमूहैराश्वर्यरूपैर्जातं चित्तीच आश्वर्ये कण्डादिः रामश्च महद्बलुराधूनितवान् धूमनिधुञ्ज च चकारात् कम्पे प्रीधूञ्जोर्णन्वा तस्य रामस्य समीहितं अभिप्रेतं खे वानरा अपरे रामसाश्च न ज्ञातवन्तः शीघ्रकारित्वात् चित्ती ज्ञाने ॥ ६४ ॥ म०

चिन्नानित्यादि । रामसायकैश्चिन्नान् भिन्नांश्च समन्तादैवन्त हाहेति च क्रुष्टं शब्दमन्योन्यस्य चाशृण्वन् न च नैव रामं न्यरूपयन् राम इति च न निश्चितवन्तः रूपव्याक्रियावामिति चौरादिकः ॥ ६५ ॥ ज० म०

चिन्नानित्यादि । संप्रामस्याः काञ्चित् रामस्य सायकैर्वाश्वैश्चिन्नान् खण्डितान् काञ्चिच्चिन्नान् विदारितान् ईदन्ते स्य समन्तात् सर्वतः हाहेति क्रुष्टं शब्दं श्रुतवन्तः अत्र रामोऽस्ति न वेति नैवेति निश्चितवन्तः शीघ्रधमणात् रूपत्कतत्कतौ ॥ ६५ ॥ म०

अभिनदित्यादि । शत्रुसङ्घातानभिनत् भिन्नवान् वाजिकुञ्जरसदुष्णत् सम्पिष्टवान् क्रुदि सम्प्रेषणे रथानीकं रथसमूहमपिनट् पिष्टवान् पिष्ट् संचूर्षने सर्वे रौधादिकाः न च सञ्चरन् रामः अज्ञायत न ज्ञातः खैः परैर्वै त्थर्थात् कर्मणि लङ् ॥ ६६ ॥ ज० म०

अभिनदित्यादि । रामः शत्रुसमूहान् विभेद अधौ मिदिर्भिदि वाजिनः कुञ्जरांश्च चूर्षितवान् अधौर्षुदिर्षुदि रथस्थानीकं समूहञ्च पिष्टवान् धौपिष्ट् चूर्षने सञ्चरन् रामः परैर्न ज्ञातः ॥ ६६ ॥ म०

दशेत्यादि । अग्नेन श्लोकद्वयेन राघवेण धनुर्भृता दिवसस्थापने

लक्ष्णे च हे पदातीनां राघवेण धनुर्भृता ।
 अनीयन्ताष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम् ॥ ६८ ॥
 यमलोकमिवाग्रथाद् रुद्राक्रीडाभिव कारोत् ।
 शलैरिवाचिनोद्भूमि वृहद्भिराक्षरैर्हतेः ॥ ६९ ॥
 अस्तुवन् देवगन्धर्वा व्यस्मयन्त प्रवङ्गमाः ।
 कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः पौलस्त्योऽमन्यताद्भुतम् ॥ ७० ॥

भागे अर्द्धप्रहरे दन्तिनां दशसहस्राणि रथिनाञ्च महात्मनां चतुर्दशसह-
 स्राणि सारोहाणाञ्च वाजिनां तावन्त्येव पदातीनां द्वे लक्षे परिक्षयं
 विनाशमनीयन्त नीताः कर्मणि लङ् अनीयतेति पाठान्तरं तत्र सर्वमे-
 तदनीयतेति योज्यम् ॥ ६८ ॥ ज० म०

दशेत्यादि । अप्तिमश्लोकेनान्वयः धनुर्भृता रामेण दिवसस्याष्टमे
 भागे प्रहरार्द्धमध्ये दन्तिनां दशसहस्राणि महात्मनां रथिनाञ्च चतुर्द-
 शसहस्राणि सारोहाणां वाजिनाञ्च चतुर्दशसहस्राणि पदातीनां लक्षद्वयञ्च
 परिक्षयं विनाशं नीतानि अनीयतेति पाठे सर्वमेतत् परिक्षयं नीतं
 भावे वा प्रतयः कर्म्मोपादानेऽपि भावे इति परवचनात् स्वमतेऽपि
 कर्म्मोपादाने भावप्रत्ययस्य न निषेधः ॥ ६८ ॥ म०

यमेत्यादि । स राघवः तैः राक्षसैः वृहद्भिः यमलोकमिवाग्रथात्
 सन्दर्भितवान् अन्यपन्थसन्दर्भ इति क्रमादिः रुद्राक्रीडाभिव रुद्रस्य क्रीडा-
 स्थानं श्लशानमिवाकरोत् भूमिं शलैरिवाचिनोत् आदितवान् ॥ ६९ ॥
 ज० म०

यमलोकमित्यादि । वृहद्भिर्हते राक्षसै रामो यमलोकमिव सन्द-
 र्भितवान् चकारेत्यर्थः अन्यकिदर्थं रुद्रस्याक्रीडं क्रीडास्थानं श्लशान-
 मिव अकरोत् अतनोदिति क्वचित्पाठः भूमिं शलैरिव अचिनोत् आच्छा-
 दितवान् रक्षसां वृहत्त्वात् चिनचिञ्चित्याम् ॥ ६९ ॥ म०

अस्तुवन्नित्यादि । तमद्भुतकर्मकारिणं देवा अस्तुवन् स्तुवन्ति ख
 प्रवङ्गमाः कपयः व्यस्मयन्त विस्मिताः डिवात्तङ् कपीन्द्रे सुपीवे प्रीति-

राक्षस्यः प्रारुदनुच्चैः प्राजुगुप्सन्त रावणम् ।

अमुह्यद्बालवृद्धञ्च समरौदितरो जनः ॥ ७१ ॥

सर्वतश्चाभयं प्राप्नोन्नैच्छद्भ्यस्तु रावणः ।

फलं तस्येदमध्यायाद्, रुक्तस्येति चाब्रुवन् ॥ ७२ ॥

रतन्यत तन्यते स्र कर्मकर्त्तरि लङ् पौलस्त्यो विभीषणः आश्चर्यं ज्ञात-
वान् ॥ ७० ॥ ज० ५०

अस्तुवन्नित्यादि । देवा गन्धर्वाश्च अर्थात् तमस्तुवन् स्तुवन्ति स्तु-
कपयो विश्वयं प्राप्ताः सुग्रीवे प्रीतिर्विस्तृता विभीषणश्चाश्चर्यं ज्ञातवा-
नित्यर्थः ॥ ७० ॥ ५०

राक्षस्य इत्यादि । राक्षसो भर्त्तादिवधुःखिता उच्चैः प्रारुदन्
रुदितवत्स्यः रुदादिभ्य इतीष् न भवति अघलादित्वात् रावणं प्राजुगु-
प्सन्त निन्दितवत्स्यः एतद्दृष्ट्यात् सर्वमिति बाला वृद्धाश्च तद्दृश्यं असु-
ह्यत् भयान्मोहं गतं इतरो जनः राक्षसीबालवृद्धेभ्योऽन्यः समरौत्
आक्रुष्टवान् रुशब्दे उतो वृद्धिर्लुक्त्ति ॥ ७१ ॥ ज० ५०

राक्षस्य इत्यादि । पत्यादिवधात् राक्षसो रोदरञ्चक्रुः उच्चै रा-
वणं निन्दन्ति स्र गुपेः कित्तिजगुप इति निन्दायां सन् इमूनिषेषश्च
बालवृद्धं कर्त्तुं भयात् असुह्यत् मोहं प्राप बालाश्च वृद्धाश्चेति समाहारः
इतरो राक्षसीबालवृद्धेभ्योऽन्योजनः संरावं चकार रुक्षधनौ संपूर्वः
रपिङ्गस्य तोऽद्वैत्रिः ॥ ७१ ॥ ५०

सर्वत इत्यादि । सर्वतो देवादिभ्यः अभयं रावणः प्राप्नोत् प्राप्नवान्
यतो ऋक्षणि वरं दातुमुद्यते देवादीनामवध्यो भूयासमित्प्रक्तवान् न्दभ्यस्तु
सक्राशादभयं नैच्छन्नैष्टवान् के सम मानुषा इति तस्य दुरुक्तस्य फलस्य
भ्यायात् उपागतं इतरेवमपरे अब्रुवन् उक्तवन्तः ॥ ७२ ॥ ज० ५०

सर्वतश्चेत्यादि । रावणः सर्वेभ्यो देवगन्धर्वादिभ्योऽभयं प्राप्नवान्
ब्रह्मसिन्धवेत्याद्यात् न्दभ्यो मनुषेभ्यस्त्वभयमसौ नैष्टवान् ब्रह्माणं न प्रादि-
तवान् तेषां भक्ष्यत्वात् तस्य दुरुक्तस्य दुष्टभषितस्य वरप्रार्थनाकाले मनुष्या-

ततोऽधावन्महाघोरं रथमास्थाय रावणः ।

अक्ष्मायत मही गृध्रास्तमारार्थ्यन्त भौषणाः ॥ ७२ ॥

मेघाः सविद्युतोऽवर्षश्चैलक्लीपञ्च शोणितम् ।

अवान् भौमा नभस्वन्तः प्राख्वन्नशिवाः शिवाः ॥ ७४ ॥

वज्रासूचकस्य फलमिदं अभ्यायात् उपगतमितेप्रवं केचिदुक्तवन्तः पूर्वज्ञो-
कात् समरौदित्यस्य विभक्तिव्यत्येनानुषङ्गः ॥ ७२ ॥ म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं महाघोरं रथमास्थायारुह्य रावणः
योद्धुं वेगेन गतवान् तस्य च धावतो मही अक्ष्मायत कम्पिता क्ष्मायी
विधूनने गृध्राश्च भौषणाः समरार्थ्यन्त अत्यर्थं गतवन्तः सूचिच्छ्रितिसूत्रिभ्यो
यद् सुयोतीनां प्रहृणं यद् धावनेकाजहलादर्थं महिप्रपसंख्यानात् अ-
र्त्तार्थं गुप्तोर्त्तिसंयोगद्यौरितप्रधिकृतप्र यङि चेति गुणः ॥ ७२ ॥
ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं महाघोरं रथमारुह्य रावणोऽधावत्
वेगेन योद्धुं गत धावुङ्जवे ष्टजि परे तु सत्तेर्षावो वेगेश्चितीति
सूत्रं कृत्वा ष्टगतावितप्रस्य रूपं वदन्ति तत्तु व्यर्थं फलनो विशेषाभा-
वात् दुर्निमित्तान्याह भूमिचलति स्म क्ष्मायीङ्विधूनने भौषणा गृध्रा-
स्तमत्प्रर्थं कुटिलञ्च गताः क्लप्रापये च चकारात् गतप्रर्थादिति यद्
भूतसूत्रे तत्रादिना वा पृथग्प्रहृणात् स्याद्यत्तृतोषु र्यङित गुणः स्यादौ
नवद्वीये इति यसंयोगविषये द्वित्वस्य निषेधाभावः घौऽनित इति खँदी-
र्षः ॥ ७३ ॥ म०

मेघा इत्यादि । सविद्युतो मेघाश्चैलक्लीपं शोणितं रक्तं अवर्षन्
वर्षितवन्तः यावता रक्तेन चेलं वासः क्लोपयते सिच्यते तावत्प्रमाणं
वृष्टवन्तः क्लुथीशब्द इत्यस्य ग्यन्तस्य अर्त्तिह्यीतत्रादिना पुकि यलोपः
चेले क्लोपेरिति णसुल् भौमाः नभस्वन्तः वायवः अवान् वान्ति स्म लङः
शाकटायनस्यैवेति नियमादन्यमतेन तु लु न भवति शिवाः ईड्याल्यः
अशुभाः अनिष्टशंसिन्यः प्राख्वन् शब्दितवत्प्रः ॥ ७४ ॥ ज० म०

अटाद्यताऽवमत्यासौ दुर्निमित्तानि संयुगे ।

अधुनोद्धनुरस्त्रीघैः प्रीर्णानूयत विद्विषः ॥ ७५ ॥

व्यनाशयंस्ततः शत्रून् सुग्रीवास्ता महीभृतः ।

मेघा इतप्रादि । सविद्युतो मेघाङ्गलिक्लोपं वस्त्रलोदनप्रमाणं शो-
णितं वर्षन्ति स्म यावता रुधिरेष वस्त्रं सिच्यते तावत्प्रमाणमित्यर्थः ।
ऋग्यजुर्दुर्गन्धि आर्द्रत्वे शब्दे दीर्घकारवानयं ऋशीस्तायति ते विदे-
वयद्रमे सेविश्वामिस्तयेति च ज्ञैः स्तः स्त्रीवल्हीरोक्तुयीनि पण् गुणश्च
हसाङ्गोप इति अलोपः चेलं क्लोपयति क्लोदयतीति ङात्पण् वर्षणक्रि-
याविशेषणं एतद्विशेषणादेतन्मानं गम्यते अन्यथा एतद्विशेषणस्य वैयर्थ्यं
स्यात् परे तु वस्त्रार्थाद्दृष्टिमाने क्लोपयते; त्कारणमित्याहुः स्वमतेऽपि च-
णश्चेत्प्रस्य योगविभागात्तत्र चणम् स्यादेव तदा चेलं क्लोपयन्नित्यर्थः ।
भीमा वायवो वान्ति स्म द्विषविदात इतप्रस्य पादिकत्वाज्जात् उष् शिवाः
शृगाला अशुभसूचकं रवं चक्रुः ॥ ७४ ॥ ५०

अटाद्यतेत्यादि । असौ रावणः दुर्निमित्तान्यवमत्य युद्धार्थमटाद्यत
अत्यर्थमाटत् सूचिसूत्रीत्यादिना यङ् संयुगे युद्धे धनुरधुनोत् कम्पितवान्
अस्त्रीघैर्विद्विषः शत्रून् प्रीर्णानूयत भृशं च्छादितवान् जर्णुञ् आ-
च्छादने जर्णुतेर्णुवङ्गावात् सूचिसूत्रीत्यादिना वा यङ् अजादेर्द्वितीय-
स्येति द्विर्वचने नन्द्वा इति रेफो न द्विरुच्यते लुगब्दस्य द्विर्वचनं गुणो-
यङ्लुकोरिति गुणः अकत्वार्वभातुकोरिति दीर्घः ॥ ७५ ॥ ज०स०

अटाद्यतेत्यादि । एतानि दुर्निमित्तानि अवमत्य अवज्ञाय असौ
रावणो भृशं कूटिलञ्च अगच्छत् अट गतौ भूत्सूत्रेति यङ् गत्यर्था-
दित्यादिना च संयुगे युद्धे धनुरधुनोत् कम्पितवान् धूजनकम्पे अस्त्री-
घैर्विद्विषः शत्रून् भृशं पुनः पुनर्वा आच्छादितवान् जर्णुञ्जच्छादने सू-
त्रसूत्रेति यङ् स्यादौन्वद्रोऽय इति निषेधात् रेकं यिञ्छिष्य नोयौ द्वित्व
अथ इतप्रनेन यसंयोगादिस्थितस्य निषेधाभावः ॥ ७५ ॥ ५०

व्यनाशयन्नितप्रादि । ततोऽनन्तरं सुग्रीवास्ताः सुग्रीवेण क्षिप्ता स-

ततो व्यरसदग्लायदध्यशेत महीतलम् ॥ ७६ ॥

अश्रोतद्रुधिरं तीयमलसञ्जातिविह्वलम् ।

अशीयत नृमांसादां बलं सुग्रीवबाधितम् ॥ ७७ ॥

विरूपाक्षस्ततोऽक्रीडत् संग्रामे मत्तहस्तिना ।

मुष्टिनाहालय त्तस्य मूर्ध्नि वानराधिपः ॥ ७८ ॥

हीष्टतः पर्वताः शत्रुशैत्यं व्यनाशयन् सारितवन्तः ततो मांसादां र-
क्षसां बलं सुग्रीवबाधितं पीडितमित्तरस्त्रोकेन सम्बन्धः व्यरसत् आ-
क्रन्दितवत् अग्लायत् ग्लानिं गतं महीतलमध्यशेत महीतले पतितं
शीङ्गः सार्वधातुके गुणः ॥ ७६ ॥ ज०स०

व्यनाशयन्नित्यादि । तदनन्तरं सुग्रीवेणास्ताः क्षिप्त्वा महीष्टतः
पर्वताः शत्रून् नाशितवन्तः ततो नृमांसादां रक्षसां बलं सुग्रीवेण बा-
धितं सत् व्यरसत् आक्रन्दं चकार इत्तरस्त्रोकेनान्वयः रसशब्दे ग्लैका-
न्तिसंज्ञये भूतलमधिगते स्म निपतितमित्यर्थः । शीङ्गो रेणुः ॥ ७६ ॥ भ०

अश्रोतमित्यादि । रुधिरमश्रोतत् अश्ववत् विह्वलञ्च सत् तीय-
मभयलसत् अभिलषितवत् वाभ्राशेतप्रादिना विकल्पेन शप् अशीयत च
अवसन्नं शब्देः शित इति तङ् पात्रेतप्रादिना शीयादेशः मांसमदन्तीति
अदोनन्न इति विट् ॥ ७७ ॥ ज०स०

अश्रोतदितप्रादि । रुधिरं रक्तमच्चरत् पानार्थं तीयं जलमतिवि-
ह्वलं अतिकारतरं यथा स्यात्तथा याचते स्म अशीयत च अवसादं प्रा-
प्तमित्यर्थः । स्यादानेतप्रादिना शीयादेशः शदोऽपि ममितप्रादिना मस् ॥
७७ ॥ भ०

विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षो नाम राजसः मत्तहस्तिना
संग्रामे अक्रीडत् भ्रान्तवान् तस्य मूर्ध्नि वानराधिपः सुग्रीवः मुष्टिना
अदाबलयत् दलितवान् दल विदारणे क्षुरादिः ॥ ७८ ॥ ज०स०

विरूपाक्ष इत्यादि । ततो विरूपाक्षनामा राजसः सङ्करे शुद्धे मत्त-
हस्तिना क्रीडति स्म तस्य मूर्ध्नि सुग्रीवो मुष्टिना विदारितवान् दलसि-
भेदे ॥ ७८ ॥ भ०

अचूर्णयच्च यूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ।
 सक्रुद्धी मुष्टिनातुभादङ्गदोऽलं महोदरम् ॥ ७९ ॥
 ततोऽकुष्णाद्दशमीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम् ।
 अगोपायच्च रक्षांसि दिशश्चारोभजयत् ॥ ८० ॥
 आलोकयत् स काकुत्स्थमष्ट्षोडशोरमध्वनत् ।
 धबुरभ्रमयङ्गीममभीषयत् विद्विषः ॥ ८१ ॥

अचूर्णयदित्यादि । तदनन्तरं वानराधिपः यूपाक्षं नाम राक्षसं शिलया अचूर्णयत् चूर्णितवान् तत्करोतीति शिन् अङ्गदोऽपि संक्रुद्धः मुष्टिना महोदरं अलं पर्याप्तमलुभ्नात् व्यापादितवान् नभतुभ हिंसा यां क्रुद्धादिः ॥ ७९ ॥ ज०स०

अचूर्णयच्चेत्यादि । विरूपाक्षवधानन्तरं वानराधिपः शिलया यूपाक्षं राक्षसं चूर्णितवान् संक्रुद्धोऽङ्गदोऽपि मुष्टिना महोदरमलुभतपर्यंतमलुभ्नात् जघान तृभ्यगच चकारात् हिंसे ॥ ७९ ॥ स०

तत इत्यादि । ततो दशमीवः क्रुद्धः वनौकसां वानराणां प्राणान् कुष्णात् कुष्टवान् कुप निष्कर्षे रक्षांसि च राक्षसांश्चागोपायत् रक्षितवान् गुपधूपेत्यादिना आयप्रतप्रयः अरींश्च दिशोऽभाजयत् प्रतिहतवान् ॥ ८० ॥ ज०स०

तत इत्यादि । अनन्तरं क्रुद्धो रावणो वानराणां प्राणान्कुष्णात् देहेभ्यो वहिश्चकार क्षुपग निष्कर्षे रक्षांसि रक्षितवान् गुप रचे कसञ्चतो गुपधूपेत्यादिः अरींश्च दिशः प्रापितवान् भजेर्जिः प्रेरणे ॥ ८० ॥ स०

आलोकयदित्यादि । स दशमीवः काकुत्स्थस्य आलोकात् उष्टवान् घोरदर्शनमष्ट्षोत् छष्टवान् जिह्वयाप्रागल्भ्य इति आर्द्राः वापनसरन् घोरमध्वनन् ध्वनितवान् राज्ञं मारयामाति भीषं यदहरस्यमथत् वापनवान् मितं ह्वरुः कालाद्याग्निक्त्वां वै विद्विषो न पश्चादि ॥ ८१ ॥ आयत

तदक्षरन्महासर्पान् व्याघ्रसिंहांश्च भीषणान् ॥ ८६ ॥

न्यषेधत् पावकास्त्रेण रामस्तद्राक्षसस्ततः ।

अदीव्यद्वीद्रमत्युग्रं सुषलाद्यगलत्ततः ॥ ८७ ॥

गान्धर्वेण न्यविध्यन्तत् क्षितीन्द्रोऽथ नराशनः ।

सर्वमर्म्मसु काकुत्स्थमौम्भत्तोक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८ ॥

वान्-स्रौ द्विर्वचनमभ्यासकार्यं आभ्यस्तयोरित्याकारलोपः दधस्तयोश्चेति
भष्भावः भूपस्तयोर्धोष इति प्रतिषेधात् तकारस्य धत्वं न भवति तत्सं-
हितं सर्पादीन् प्राचरत् सुक्तवत् ॥ ८६ ॥ ज० म०

समाधत्तेत्यादि । क्रूरविग्रहो भीमविग्रहो राक्षसः धनुषि अक्षुर-
दैवतं शस्त्रं समाधत्त आरोपितवान् ङुधाञ्जलिधारणे पुष्टौ दाने
सुम्पूर्वः सन्धाने ह्यादीरेद्विः आद्योरालोप्य इत्यालोपो धोदधोऽन्तलोप
इति खेर्धत्वं तत् शस्त्रं संहितं भीषणान् सर्पादीन् चरन्ति स्म
॥ ८६ ॥ म०

न्यषेधदित्यादि । तदाक्षरं शस्त्रं रामः पावकास्त्रेण न्यषेधत्
निषिद्धवान् ततो राक्षसो रौद्रमस्त्रमत्प्रमदीव्यत् क्षिप्रवान् अत्र
ईदविर्गतौ वर्त्तते ततो रौद्रात् क्षिप्नात् सुषलादि प्रहरणमगलत् निर्गत-
वत् गल अदने अनेकार्थत्वाद्वाहनां गलिरत्र निर्गमे वर्त्तते ॥ ८७ ॥ ज० म०

न्यषेधदित्यादि । रामस्तदासुरास्त्रं पावकास्त्रेण विनिवारितवान्
प्रिधुगतत्रां निपूर्वो निवारणे गीक इति षत्वं ततो राक्षसो रुद्रदैवतम-
त्प्रमदीव्यत् तेन जिगीषाञ्चकार दिवो धेवेति करणे द्वी दिव्युजिगी-
षेच्छापिण्डुमौ क्रीडागत्योः गताविह दिवारिति जयमङ्गला व्यनच्
तयीति दीर्घः ततो रौद्रास्त्रात् सुषलादि प्रहरणं गलितम् ॥ ८७ ॥ म०

गान्धर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामः तद्वीद्रमस्त्रं गान्धर्वेणास्त्रेण
न्यविध्यत् ताडितवान् अथ नराशनो राक्षसः शिलीमुखैर्वाणैः सर्वमर्म्मसु
काकुत्स्थमौम्भत् पूरितवान् उम्भ पूरणे तदादौ ॥ ८८ ॥ ज० म०

गान्धर्वेणेत्यादि । क्षितीन्द्रो रामो गान्धर्वदेवतेनास्त्रेण तत् रौ-

ततस्त्रिशिरसं तस्य प्राटश्लक्ष्मणी ध्वजम् ।
 अमथात् सारथिश्चाशु भूरिभिञ्चातुदच्छरैः ॥ ८९ ॥
 अखान् विभीषणोऽतुम्नात्यन्दनञ्चाक्षिणीत् द्रुतम् ।
 नाक्षुभ्राद्राक्षसो भ्रातुः शक्तिञ्चोदृष्टद्गुरुम् ॥ ९० ॥

द्रास्त्रं विव्याध व्यधो ताडं य हस्त्रपाद्योरिति जिः अथ नराशनो
 रावणस्तीक्ष्णैः शिबीसुखैर्वाणैः सर्वत्र मर्मस्थाने काकुत्स्थं पूरितवान्
 अनुभयुभयपुच्छौ तनुपां न लुग्वाशपाविति पक्षे नडोपाभावः ॥ ८८ ॥
 ज० म०

तत इतप्रादि । ततोऽनन्तरं लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य ध्वजं त्रिशि-
 रसं त्रिशूलान् प्राटशत् क्षिन्नवान् ओजश्चूच्छेदने तदादौ सारथिं चा-
 मथात् ध्वस्तवान् मथ विलोडने क्रपादिः भूरिभिश्च प्रभूतैः शरैरुदृत्
 व्यधितवान् ॥ ८९ ॥ ज० म०

तत इतप्रादि । तदस्तदनन्तरं लक्ष्मणस्तस्य त्रिशिरसं त्रिशूलं
 ध्वजं क्षिन्नवान् ब्रह्मचूच्छेदे य हस्त्रपाद्योरिति जिः सारथिञ्च हतवान्
 गमस्य च गाहे भूरिभिर्विद्धतिः शरैस्ताडितवान् तमितप्रघातं ॥ ८९ ॥ म०

अश्वानितप्रादि । विभीषणश्चाश्वानतुभ्रात् हतवान् नभस्तम हिं-
 सायां स्यन्दनं चाक्षिणीत् भग्नवान् क्षिणु हिंसायां तनादौ राक्षसो
 रावणः नाक्षुभ्रात् न क्षोभं गतः क्षुभ सञ्चलने क्रपादौ गृह्यते न दिवादौ
 भ्रातृविभीषणस्य कृते गुरुं शक्तिमुदृष्टत् उद्यतवान् वृह उद्यमने तदादौ
 गुरुमिति बोधो गुणवचनादिति विकल्पेन डीष् ॥ ९० ॥ ज० म०

अश्वानितप्रादि । तस्याश्वान् विभीषणो हतवान् तुभ्यगच चक्रा-
 रात् हिंसे शीघ्रं स्यन्दनं चाक्षिणीत् क्षणक्षिण्डुञ्जघ्ने नोप्यडो षु रिति
 गुणाभावः एतावत्प्रपि राक्षसो न क्षोभं प्राप क्षुभग च चकारात् सञ्च-
 लने मनीषादित्वात् भकारतवर्गशुक्तस्य नत्वमिति बोध्यं भ्रातृविभीषणस्य
 कृते शुचीं शक्तिं अस्त्रविशेषं उत्पापितवान् शूद्रक उद्यमे भ्रातृरूपरि
 नाक्षुभ्रात् शत्रुपक्षस्थितत्वादित्यन्ये योजयन्ति ॥ ९० ॥ म०

तामापतनीं सौमित्रिस्त्रिधाकृतच्छिलीसुखैः ।

अशब्दायन्त पश्यन्तस्तनः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ८१ ॥

अष्टघण्टां महाशक्तिमुदयच्छन्महत्तराम् ।

रामानुजं तयाविध्यत् स महीं व्यसुराश्रयत् ॥ ८२ ॥

राघवस्याभृशायन्त शायकास्तैरुपद्रुतः ।

तामित्प्रादि । तस्योपरि शक्तिमापयन्तीं सौमित्रिः शिलीसुखैस्त्रिधा
त्रिप्रकारं अकृतन्तु ल्छिवान् कृती छेदने तदादौ यत्र प्रोचकाः पश्यन्तः
ते अशब्दायन्त शब्दं कृतवन्तः वीर लक्षण साधु कृतमिति शब्दवैरेत्या-
दिना करोतप्रथं यद् ततोऽनन्तरं निशाचरः क्रुद्धः क्रोधं कृतवान्
॥ ८१ ॥ ज० स०

तामापतनीमित्प्रादि । विभीषणोपरि आपतनीं तां शक्तिं लक्षणस्यो
द्वायैः प्रकारत्वयेण कृतन्ति स्म कृतीशपच्छिदि पश्यन्तः समरप्रोचका दे-
वादयः शब्दञ्चक्रुः शब्दसुखकटादेरिति उग्रः तत इत्यादिकसुत्तरस्योक्तौ न
सम्बध्यते ॥ ८१ ॥ म०

क्रुद्धो निशाचरः किं कृतवानित्प्राह

अष्टेत्प्रादि । अष्टौ घण्टा यस्यां महाशक्तौ तां शक्तिं प्रभावेण
महत्तरां महतीं अतिशयेन महाप्रमाणां उदयकृत् उद्यतवान् समुदङ्ग-
भ्योयमोग्रन्व इति तद् भवति अकृत्भिप्रायत्वात् तथा च करणभूतया
रामानुजं लक्षणसविध्यत् विद्वान् राममनुजातवानिति दानौकर्मणीति
उः स च लक्षणस्यो विद्वः व्यसुः विगतप्राणः महींमाश्रयत् आश्रितवान्
भुवि पतित इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ज० स०

अष्टघण्टामित्प्रादि । तदनन्तरं क्रुद्धो राघवो महाप्रमाणां शक्तिं
उदयकृत् उद्यापितवान् कीदृशीं अष्टौ घण्टा यस्यास्तां प्रभावेण मह-
त्तरां महतीशब्दात्तरप्रत्यये सति पुं वत् स्यादानेति यमेर्यच्छः तथा
शक्त्या रामानुजं लक्षणसविध्यत् ताडितवान् स लक्षणस्यो व्यसुर्विगत-
प्राणः सन् भूमिमाश्रितवान् ॥ ८२ ॥ म०

ततस्तूर्णं दशग्रीवो रणक्ष्मां पर्यशेषत् ॥ ६३ ॥

सस्फुरद्योदकर्षच्च सौमित्रेः शक्तिमग्रजः ।

असिञ्च दोषधीस्ता याः समानीता हनूमता ॥ ६४ ॥

उदजीवत् सुमित्राभूर्भ्राताश्लिष्यन्तमायतम् ।

सम्यग्सूर्द्धन्युपाशि हृदपृच्छच्च निरामयम् ॥ ६५ ॥

राघवस्येत्यादि । तस्मिन् पतिते राघवस्य सम्बन्धिनो वाणाः अभ्य-
शयन् अभ्या अभवन् शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः ततस्तैरुपद्रुतो
दशग्रीवः तूर्णो भूत्वा रणक्ष्मां रणभूमिं पर्यशेषत् त्यक्तवान् शिष्य अस-
र्व्वीपयोगे चुरादिः ॥ ६३ ॥ ज० स०

राघवस्येत्यादि । लक्ष्मणे पतिते सति राघवस्य शराः पूर्वमभ्यशा-
स्तदानीं भ्या अभवन् शीघ्रगतयो जाता इत्यर्थः भ्रगादेशप्रर्थ इति छः
तदनन्तरं तैः सायकैरुपद्रुतो दशग्रीवस्तूर्णं शीघ्रं रणभूमिं पर्यशेषत्
त्यक्तवान् शिष्यकि असर्व्वीपयोगे ॥ ६३ ॥ भ०

सस्फुरस्येत्यादि । अग्रजश्च रामः सौमित्रेः सस्फुरस्य उच्चसतः
शक्तिं हृदयलग्नासुदकर्षत् उत्कृष्टवान् याश्च हनूमतौपध्यः समानीतास्ता
असिञ्चत् व्रणदेशेषु क्षारितवान् ॥ ६४ ॥ ज० स०

सस्फुरस्येत्यादि । सोऽग्रजो रामः सस्फुरस्य उच्चसतः सौमित्रेः
शक्तिं हृदि लग्नां उदकर्षत् आकृष्टवान् स्फुरशि स्फूर्त्तौ चले पचादि-
त्वाद् कुटादित्वात् कुटांगुत्रीञ्णिति निषेधाच्च गुणः या ओषधयो
हनूमता समानीतास्ता ओषधीरसिञ्चत् व्रणदेशे इत्यर्थात् पिचपशौञ्
क्षरणे ॥ ६४ ॥ भ०

उदजीवदित्यादि । ततः सुमित्राभूर्लक्ष्मणः उदजीवत् प्रहृष्टो-
वितवान् तच्च जीवितं भ्राता रामः आयतं दीर्घकालमश्लिष्यत् काल-
ङ्कितवान् सूर्द्धानि च सम्यगुपाशिङ्गत् आघ्रातवान् शिष्य आघ्राणो
निरामयञ्च कुण्डलमपृच्छत् पृष्टवान् किं व्यपगता पीडेति ॥ ६५ ॥ ज० स०

उदजीवदित्यादि । सुमित्राभूर्लक्ष्मण उज्जीवितवान् साहनामस-

ततः प्रोदहसन् सर्वे योद्धमभ्यद्रवत् परान् ।

अक्षच्छ्रायत च प्राप्तौ रथेनान्येन रावणः ॥ ६६ ॥

भूमिष्ठस्यासमं युद्धं रथस्थेनेति मातलिः ।

आह्वरद्रथमत्युग्रं सशस्त्रं मघवाज्ञया ॥ ६७ ॥

क्लीर्त्सनं पराजितत्वेनापकर्षात् आता राम आयतं दीर्घकालं तं
कच्छ्णामालिङ्गितवान् स्निग्धौ यत्पञ्चि आलिङ्गनमूर्द्धनि च सम्यगाप्रात-
वान् शिष्याप्राणे स्नेहाभिव्यञ्जकमिदं निरामयं पीडाया अभावञ्च
पृष्ठवान् आसयस्थाभाव इत्यव्ययीभावः ॥ ६५ ॥ भ०

तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्धुं प्रोदसहन् प्रोत्सा-
हितवन्तः सहसर्षण इति चौरादिकः परस्मैपदी आष्टषाद्वेति णिञ्
भवति नत्त भौवादिः तस्मात्तनेपदित्वात् रावणश्चान्येन रथेन प्राप्तः सन्
परानुत्सहतोऽभ्यद्रवत् अभिसुखं गतवान् अक्षच्छ्रायत च कच्छ्राय पापाय
कर्मणे क्रमितयान् सत्वकषकषकच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्त-
व्यमिति क्यङ् कण्वचिकीर्षां पापचिकीर्षां ॥ ६६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । पुनः सर्व एव रामादयो योद्धुं प्रोत्सहन्ते सद्य-
किशक्तौ क्यनुबन्धत्वाद्वा चुरादिः रावणोऽपि अन्येन रथेन सम्प्राप्तः सन्
परान् शतून् अभ्यद्रवत् अभिसुखं गतः आत्मनश्च कच्छ्रं इन्द्रजिह्वा-
दिजन्यं वेदितवान् सुखादित्वात् शब्दसुखकषादेरिति ङः कच्छ्र-
कर्म्म करोतीति कषादिरित्यन्ये तन्मते कूटयुद्धादिना पापवृत्तिः प्रकृत्य-
न्तरमिति कालापाः कच्छ्रशब्दस्य तद्वति पुरुषे वर्त्तमानत्वात् कच्छ्रवानि-
वाचरति स्मेति घान्ङ्यक्ती इति ङ इति केचित् ॥ ६६ ॥ भ०

भूमिष्ठेत्यादि । भूमिष्ठस्य रामस्य अज्ञाञ्चेति मूर्द्धन्यः रथस्थेन
रावणेन सह योद्धुमसममत्तल्यमयुक्तमिति निरूपितवतो मघवतः इन्द्रस्य
आज्ञया मातलिः सशस्त्रं रथमत्तय्यमाहरतु आनीतवान् ॥ ६७ ॥ ज० म०

भूमिष्ठेत्यादि । भूमिस्थितस्य रामस्य रथस्थितेन रावणेन सह
युद्धमसममत्तल्यमयुक्तमिति विचारयतो मघोन इन्द्रस्याज्ञया मातलिस्तस्य

सीऽध्यधीयत रामेण शस्त्रं पाशुपतं ततः ।

निरास्यन्न दशा यस्तच्छक्रास्त्रेणाजयन्नुपः ॥ ६८ ॥

ततः शतसहस्रेण रामः प्रौर्णोत्थिशाचरम् ।

वाणानामक्षिणोद्गुर्यान् सारथिञ्चादुनोत् द्रुतम् ॥ ६९ ॥

अदृश्यन्तानिमित्तानि प्राह्वलत् क्षितिमण्डलम् ।

सारथिः सशस्त्रं अत्युग्रं रथं आचरत् अग्नीतवान् भूचौ तिष्ठतीति हन-
जनादिति डः मनोपादित्वात् षस् ॥ ६७ ॥ भ०

सोऽध्यधीयतेत्यादि । स रथो रामेणाध्यधीयत अध्यासितः कर्म्मणि
लङ् घमास्ये तीव्रं गुणोपृक्त इत्यादिना पत्वं अङ्गुवायेऽपि ततोऽनन्त-
न्तरं दशास्यः पाशुपतमस्त्रं निरास्यत क्षिप्रवान् उपसर्गादस्यत्प्रोर्वी
वचनमिति तङ् तत्पाशुपतं षपो रामः शक्रास्त्रेणाजयत् जितवान्
॥ ६८ ॥ ज० भ०

सोऽध्यधीयतेत्यादि । स रथो रामेणाधिष्ठितः कर्मणि यक् दासा-
गैहागित्यादिना डीः गीक इति पत्वं ततो दशास्यः पशुपतिदेवतं शस्त्रं
क्षिप्रवान् गेर्वास्त्रोह इति पञ्चे सं षपो रामस्तत् पाशुपतशस्त्रं शक्रास्त्रेण
जितवान् ॥ ६८ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं रामः निशाचरं वाणानां शतसह-
स्रेण लक्षेण प्रौर्णोत् षादितवान् गुणोपृक्त इति गुणः द्रुतं घुर्यान्श्वान्
धुरोयदृआविति यत् अक्षिणोत् हतवान् सारथिं चादुनोत् उपतापित-
वान् ॥ ६९ ॥ ज० भ०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रामो वाणानां शतसहस्रेण लक्षेण
निशाचरं रावणं प्रौर्णोत्थाच्छादितवान् ऊर्णुत्तजाच्छादने घ्यामिति गुणः
द्रुतं घुर्यान् रथाश्वान् अक्षिणोत् क्षिप्तवान् क्षणक्षिणदृक् बधे धुरं
वहतीति ढधेकादिति यः व्यनक्तर्थात्प्रत्तेर्न दीर्घः सारथिञ्च पीडित-
वान् ॥ ६९ ॥ भ०

अदृश्यन्तेत्यादि । रावणस्थानिमित्तानि अदृश्यन्त दृष्टानि कर्म्मणि

रावणः प्राहिणोच्छूलं शक्तिञ्चैन्द्रीं महीपतिः ॥ १०० ॥

ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः ॥

लक्ष्णेण पत्निणां रक्षः क्रुद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

अस्तृणादधिकं रामस्ततोऽदेवत शायकैः ।

अक्लाम्यद्रावणस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

लङ्कितमण्डलं प्राह्वलत् चलितं हलचलने रावणश्चानिमित्तानि
दृष्ट्वा ब्रह्मदत्तमूलं प्राहिणोत् क्षिप्रवान् महीपतिः स रामः इन्द्रीं शक्तिं
प्राहिणोत् क्षिप्रतौ स्वादि ॥ १०० ॥ ज० म०

अदृश्यन्तेत्यादि । रावणेन अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि दृष्टानि
कर्मण्य यक् क्षितिमण्डलं प्राह्वलत् चचाल हलङ्गाय चाले रावणः मूलं
प्राहिणोत् क्षिप्रवान् महीपती राम ऐन्द्रीं शक्तिं प्राहिणोत् क्षिप्रवर्द्ध-
ने गतौ ॥ १०० ॥ म०

ताभ्यामित्यादि । ताभ्यां मूलशक्तिभ्यामन्योन्यमासाद्य संक्षिप्र संशमः
संशमनं धञ्जि नोदात्तेति दृष्टिप्रतिषेधः समवाप्यत प्राप्तः कर्मणि लङ्कितं
अनन्तरं क्रुद्धो राक्षसः पत्निणां शराणां शतसहस्रेण लक्षेण रामस्य
वक्षः अस्तृणादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः खादितवान् प्लादीनां हृसः
॥ १०१ ॥ ज० म०

ताभ्यामित्यादि । ताभ्यां मूलशक्तिभ्यां अन्योन्यमासाद्य आक्षि-
प्र संशमः क्षयः प्राप्तः कर्मणि यक् संशमनं संशमः धञ्जि जनवधः क्षेम
इति हृसः ततो रावणः क्रोधात् पत्निणां वाण्यानां लक्षेण रामस्य
वक्षो हृदयं अस्तृणादित्युत्तरस्योक्तेनान्वयः स्तृज गच्छादने प्लादेः स्वोने
इति ह्रः ॥ १०१ ॥ म०

अस्तृणादित्यादि । ततोऽनन्तरं रामो राक्षसादधिकं अदेवत स्त्री-
डितवान् हृष्टदेष्टेन इति स्वादावशुदात्तेत् स तथा देवमानेनाहतो
रावणः अक्लाम्यत् ग्लानिमुपगतः तस्य तथाभूतस्य रावणस्य स्रुतः सारधिः
स्वामिजीवितेच्छया रथमनाशयत् दूरं अपनीतवान् ॥ १०२ ॥
ज० म०

राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढीकयद्रथम् ।

निरास्येतामुभौ वाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३ ॥

उभावकन्ततां केतूनव्यथेतामुभौ न तौ ।

आदीप्येतामुभौ घृणू प्रायुञ्जाताञ्च नैपुणम् ॥ १०४ ॥

असृणादित्यादि । ततो रामो रावणसायकाधिकसायकैरदेवत
क्रीडितवान् देवदेवने रामेण हतो रावणोऽक्ताभ्यत् क्तव्युज्जिभिर्ग्लानौ
तस्य तादृशस्य रावणस्य स्रुतः सारथी रथं अनाश्रयत् स्वामिजीवनेच्छया
दूरसपनीतवान् नक्षूयूनाथे जिः ॥ १०२ ॥ म०

राक्षस इत्यादि । राक्षसो रावणः स्रुतसतर्जयत् भर्त्सितवान् हा
पाप किं शत्रु समीपाद्रथं पराङ्मुखयसीति इत्यं संतर्जितः स्रुतः पुनरपि
रथमढीकयत् ढीकितवान् रामसमीपमित्यर्थात् उभौ रामरावणौ वाणा-
न्निरास्येतां क्षिप्रवन्तौ अखल्यूप्रोर्वेति तद् धुर्यान्विध्यतां ताडित-
वन्तौ ॥ १०३ ॥ ज० म०

राक्षस इत्यादि । रावणः स्रुतं तर्जितवान् रथापसरणेन लज्जो-
पादानात् तर्जकङ्कतर्जभर्त्सने चुराटित्वात् जावु भयपदित्वं चुभ्यो जि-
र्वेति जिः पाक्षिकत्वात्तद्भावपक्षे लुप्तवन्वादात्मनेपदं कावुवन्वाकित्यजप्र-
न्ततेति चेत् क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदित्वं परिष्वजति पाञ्चाली
मध्यमं पाण्डु नन्दनमित्यादि प्रयोगदर्शनात् भौवादिकात् प्रेरणजाव-
र्थासङ्गतिः कर्मकर्तृत्वविवक्षया पुनः प्रेरणेजिरिति केचित् पुनश्च रथं
अढीकयत् रामान्तिकं प्रापितवान् ढीकत्वौकतिकङ्क गत्वां प्रेरणे त्रिः
उभौ रामरावणौ वाणान् क्षिप्रवन्तौ गेवाऽप्योह इति मं ततो धुर्यान्-
व्वान् अविध्यताम् ॥ १०३ ॥ म०

उभावित्यादि । तावुभौ रामरावणौ केतुन् ध्वजानकन्ततां विद्ध-
वन्तौ तावुभौ नाव्यथेतां न व्यथितवन्तौ उभावदीप्येतां शोभितवन्तौ घृणू
च प्रगल्भ्यौ नैपुणं कौशलं प्रायुञ्जातां प्रयुक्तवन्तौ ॥ १०४ ॥ ज० म०

उभावित्यादि । तत उभौ रामरावणौ केतुन् ध्वजान् अकन्ततां

उभौ मायां व्यतायेतां वीरौ नाश्रास्यतामुभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५ ॥

न चीभावप्यलक्ष्येतां यन्ताशवाहतामुभौ ।

स्यन्दनौ समष्ट्येतामुभयोर्दीप्तवाजिनौ ॥ १०६ ॥

कृतोपप्रच्छिदि तावुभौ न व्यथेतां न भीतौ व्यथण्डः दुःखे चालेभये उभौ
अदीयेताम् शोभितवन्तौ दीपीडप्रकदीपने पृष्णू प्रगल्भौ नैपुण्यं युद्ध-
कौशलं प्रयुक्तवन्तौ युजिधीञ्जव युतौ युजिरोद्गत्रच इति सं निपुणा-
ज्ञावे विकारसंघेति ष्णः ॥ १०४ ॥ म०

उभौ मायामित्यादि । तावुभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ
तायृषन्तानपालनयोः श्वादौ उभौ वीरौ नाश्रास्यतां न आन्तौ युद्धसानौ
च तावुभौ मण्डलानि विचित्राणि सतिवैचित्र्यात् क्षिप्रमाक्रामतां श्वान्तौ
वाश्राशेति श्म ॥ १०५ ॥ ज० म०

उभौ मायामित्यादि । उभौ मायां व्यतायेतां विस्तारितवन्तौ ता-
यृषन्तानपालनयोः नाश्रास्यतां न आन्तौ यतो वीरौ युध्यमानानुभौ
विचित्राणि मण्डलानि क्षिप्रमाक्रामतां श्वान्तौ क्रमः पेपिर्षः ॥ १०५ ॥ म०

न चेत्यादि । तावुभौ नाप्यलक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न ज्ञातौ अयं रासः
अयञ्च रावण इति कर्मणि लङ् यन्तारौ स्तौ कर्मप्रदमेतत् उभौ परस्पर-
रस्याहतवन्तौ अमुदात्तोपदेशेत्यादिनाहुनासिकलोपः स्यन्दनौ रथौ उ-
भयोः रामरावणयोः दीप्तवाजिनौ चासरादिमण्डलानात् दीप्ता उच्चला
वाजिनो यथोः तयोः स्यन्दनौ समष्ट्येतां संष्ट्यौ पृचीसम्पर्कं कर्म्मणि
लङ् ॥ १०६ ॥ ज० म० ।

न चेत्यादि । तावुभौ न चालक्ष्येतां प्रेक्षकैर्न ह्यौ लक्षकञ्च दर्श-
नेऽङ्गे कर्मणि यक् तावुभौ यन्तारौ सारथी सकर्मकत्वान्न सं हन्तेरनि-
भूत्वात् वनतनाट्यनिमित्ति नलोपः उभयोस्तयोः स्यन्दनौ संष्ट्यौ
पृचधीसम्पर्कं कर्मणि कर्मकर्त्तरि वा यक् चासरादिना दीप्ता वाजिनोऽश्वाः
यथोः स्यन्दनयोः ॥ १०६ ॥ म०

ततोमायामयान्मूर्ध्नीं राक्षसीप्रथयद्रणे ।

रामेणैकशतं तेषां प्रावृश्चत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

समक्षुभ्णान् दन्वन्तः प्राकम्पन्त महीभृतः ।

सन्त्रासमविभः शक्रः प्रैङ्क्षुश्च क्षुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं राक्षसः मायामयान् मायास्वभावान्-
मूर्ध्नीः शिरांसि अप्रथयत् प्रदर्शितवान् प्रथप्रख्यान इति घटादौ तेषाञ्च
शिरसाम् एकशतं एकाधिकं शतं रामेण शिलीमुखैः शरैः प्रावृश्चत
क्षिन्नं कर्मणि खड् ॥ १०७ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणो मायामयान् मायास्वभावान्
मूर्ध्नीः शिरांसि अप्रथयत् विस्तारितवान् स्वाभाविकमसक्तानां रक्षायै
वर्हिर्वर्त्तीन्यन्यानि शिरांसि कृतवानिति भावः प्रथप्रखड् ख्यातौ घटादि-
त्वात् ह्रस्वः मयट्त्तद्रूपे तेषां शिरसामेकाधिकं शतं रामेण
प्रावृश्चत क्षिन्नं कर्मणि यक् ॥ १०७ ॥ म०

समक्षुभ्णान्नित्येति । क्षिन्नानाञ्च पततां क्षोभाद्दन्वन्तः सागराः
समक्षुभ्णान् सञ्चलिताः क्षुभसञ्चलने इति क्रयादि महीभृतः प्राकम्पन्तः
कम्पिताः शक्र इन्द्रः संत्रासमविभः भृतवान् पततां शिरसां पुनः पुनरु-
दयात् मायया विमोक्ष्यायं रामसज्जैपीदिति विभर्त्तैः क्षौद्रिर्वचनं
भृञ्जामित् धातोर्युः पररूपत्वमिति लोपविसर्जनीयौ प्रैङ्क्षुश्च क्षुभितश्च
स शक्र उखेत्यादा इत्थिरिति पथते क्षितिश्च क्षुभिता चलिता ॥ १०८ ॥
ज० म०

समक्षुभ्णान्नित्यादि । क्षिन्नानां मूर्ध्नीं पतनाद्दन्वन्तः समुद्राः सं-
क्षुभिताः क्षुभ्यगच चकारात् सञ्चले मनीषादित्वात्स्वभावः पर्वताः कम्पिताः
शक्रः सन्त्रासं वभार क्षिन्नानां शिरसां खड्गेनाभ्युत्थोपस्थात् भृटुडुञ्ज-
भृतिपुच्छोः ह्लादीरेदिः पृभ्रादेर्दिः शूर्धुड् इति शृणुः ह्रस्वञ्जामिति
दिपलोपः मक्तवभारात् प्रक्षुभिता क्षितिः प्रैङ्क्षुश्च कम्पिता इत्थिरिति शिरसतौ
शक्रः प्रै चत् क्षितिः प्रक्षुभितेत्यन्ते ॥ १०८ ॥ म०

ततो मातलिना शस्त्रमस्त्रार्थत महीपतिः ।

बाधाय रावणस्योद्यं स्वयम्भूर्थदकल्पयत् ॥ १०९ ॥

नमस्वान् यस्य वाजेषु फले तिग्मांशुपावकौ ।

गुरुत्वं मेरुसङ्काशं देहः सूक्ष्मो विद्यन्मयः ॥ ११० ॥

राजितं गारुडैः पक्षैर्विशेषां धाम तेजसाम् ।

स्मृतं तद्रावणं भित्वा सुषोरं भुव्यशाययत् ॥ १११ ॥

तत इत्यादि । रावणस्य बाधाय स्वयम्भूर्थदस्त्रमकल्पयत् कल्पितवान्
कूपेणैर्गुणः कूपेरोलः तदस्त्रं मातलिना अस्त्रार्थत स्मारितं स्मारते-
रुदन्तात् कर्मणि लङ् भित्त्वाद्दृष्टत्वं महीपतेरित्यधीङर्थेति षष्ठी
॥ १०९ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तदनन्तरं रावणस्य बाधाय स्वयम्भूर्ब्रह्मा यदुग्रं
शस्त्रं अकल्पयत् तत् शस्त्रं मातलिना महीपती रामोऽस्त्रार्थत स्मारितः
ऋतुः सृष्टौ अत्रन्तात् कर्मणि यक् महीपतेरिति पाठे भावे यक् कर्मणि
सम्बन्धविवक्षया वा षष्ठी ॥ १०९ ॥ म०

कोटशं तदित्याह

नमस्वानित्यादि । यस्य शस्त्रस्य वाजेषु नमस्वान् वायुःसन्निहित
इत्यर्थात् फले तिग्मांशुरादित्यः पावकश्च यस्य गुरुत्वं मेरुवत् मेरोरिव
दृढत्वं मेरुसङ्काशमिति पाठान्तरं तत्र मेरुस्यगौरवसङ्गमित्यर्थः सूक्ष्मो
देहो दिव्यचक्षुर्गम्यः विद्यन्मय आकाशस्वभावः ॥ ११० ॥ ज० म०

नमस्वानित्यादि । यस्यास्त्रस्य वाजेषु पक्षेषु नमस्वान् वायुः स-
न्निहित इत्यर्थात् यस्य फलेऽप्ये तिग्मांशुपावकौ सूक्ष्मोऽग्निश्च यस्य गुरुत्वं
मेरुवत् मेरोरिव मेरुसङ्काशमिति पाठे मेरोर्यद्गुरुत्वं तत्तुल्यमित्यर्थः
यस्य देहः सूक्ष्मः दिव्यदृष्टिदृश्यः अत्रच विद्यन्मय आकाशस्वभावः सृष्ट-
मिति ब्रह्ममाद्येनाम्बयः ॥ ११० ॥ म०

राजितमित्यादि । गारुडैः पक्षै राजितं शोभितं तेजसां विश्वेषां
स्मृतेरुपकाराणां धाम स्थानं तदस्त्रं रामेण सृष्टं सृष्टिसागत्य सुषोरं

आवधन् कपिवदनानि संप्रहास
प्राशंसत् सुरसमितिर्नृपं जितारिम् ।

रावणं भित्त्वा भुवि अशाययत् शायितवान् रावणस्योदरं भित्त्वा रूसौ
पातितवानेत्यर्थः ॥ १११ ॥ ज० म०

राजितमित्यादि । गरुडसम्बन्धिभिः पक्षै राजितं दीप्तं विश्वेषां
तेजसां धाम स्थानं तदस्त्रं रामेण स्मृतं सुषोरं अतिभीषणं रावणं
हत्वा भुवि शायितवान् पातयामासेत्यर्थः शोय निशाने जिः प्रेरणे
शास्त्रासाह्वेति यन् ॥ १११ ॥ म०

आवधन्नितादि । तस्मिन् हते कपिवदनानि कर्तृभूतानि तोषात्
प्रसादमावधन् सेवितवन्नि सुरसमितिः सुरससूहः नृपं जितारिं प्राशं-
सत् स्तुतवती अन्येषां अन्यजनानां दिग्गताः रावणवधाद्विगतपरिह्ववा
निरुपद्रवा जाता इतरथात् मौलस्यो विभीषणः विपन्नबन्धुः नृपभ्रा-
तृकः शुचं शोकमजुषत् सेवितवान् जुषितुदादावहुदात्तेत् ॥ ११२ ॥
ल०म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां तिङ्काण्डे लङ्घिलसितस्युतर्थः
परिच्छेदः काव्यस्य रावणवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अन्येषां विगतपरिप्लवा दिगन्ता
पौलख्योऽजुषत शुचं विपन्नबन्धुः ॥ ११२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्घिलसितो नाम
सप्तदशः सर्गः ।

आवभृञ्जित्यादि । तस्मिन् हते सति कपीनां वदनानि सम्प्रसादं
प्रसन्नतामावबन्धुः सम्प्रकाशमिति क्वचित् पाठः सम्प्रहासमिति क्वचित्
सुरसमितिः देवानां सभा जितारिं ऋषं प्राशंसत् अन्येषां जनानां दि-
गन्ता रावणवधाद्विगतपरिप्लवा निरूपद्रवा अभवन् पौलख्यो विभीषणः
विपन्नबन्धुर्हृतभ्रातृकः शुचं शोकं जुषते स्म सेवितवान् शङ्गीज्जुषसु-
दिसेवे । प्रहर्षिणीच्छन्दः लक्षणं यथा त्वयाशाभिर्नजरगाः प्रहर्षि-
णीयम् ॥ १११ ॥ म०

इति सद्द्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभ-
रतसेनकृतायां सुगन्धवोधिण्यां भट्टिकीकायां रावणवधो
नाम सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

—*—

व्यञ्जुते स्म ततः शोको नाभिसम्बन्ध सम्भवः ।
 विभीषणमसावुच्चै रोदिति स्म दशाननम् ॥ १ ॥
 भूमौ शेते दशग्रीवो महार्हशयनोचितः ।
 नेक्षते विह्वलं माञ्च न मे वाचं प्रयच्छति ॥ २ ॥

इतः प्रभृति लटमधिकृतम् लङ् विक्षसितमाह तत्र वर्त्तमाने लट्
 ततोऽन्यत्वापि दर्शयिष्यति

व्यञ्जुते इत्यादि । ततो बध्नादनन्तरं शोको विभीषणं व्यञ्जुते स्म
 व्याप्तवान् लङ् स्म इति भूतानद्यतन परोक्षे लट् नाभिसम्बन्धेन एको-
 टरसम्बन्धेन सम्भवो यस्य शोकस्य असौ प्रवृद्धशोको विभीषणः उच्चैर्भङ्गता
 शब्देन दशाननं नामप्याहं रोदिति स्म रुदितवान् ॥ १ ॥ ज० म०

अथ कीमधिकृतमाह अस्याः परमते लङिति संज्ञा

व्यञ्जुते इत्यादि । ततो रावणबधानन्तरं शोको विभीषणं व्यञ्जुते
 स्म व्याप्तवान् अमृङ्गव्याप्तिभङ्गतयोः क्रीष्णेनातीत इति भूते क्री क्रीडशः
 शोकः नाभिसम्बन्धेन मोक्षसम्बन्धेन सम्भवः उपपत्तिर्यस्य असौ शोकात्तरे
 विभीषण उच्चैर्भङ्गाशब्देन दशाननं रोदिति स्म लघिरुदरोद पूर्ववद्भूते
 क्री रुद्गोऽय इतीम् ॥ १ ॥ म०

तदेव दर्शयन्नाह

भूमावित्यादि । महार्हशयने उचितो यः स भूमौ शेते शोका-
 द्विह्वलञ्च मां नेक्षते मे वाचं प्रतिवचनं न प्रयच्छति न ददाति दाश-
 दाने पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः ॥ २ ॥ ज० म०

विपाकोऽयं दशमीव ! संदृष्टोऽनागतो मया ।

त्वं तेनाभिहितः पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि ॥ ३ ॥

भजन्ति विपदस्तूर्णमतिक्रामन्ति सम्पदः ।

तान्मदान्नावतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ॥ ४ ॥

भूमावित्यादि । दिव्यशय्यास्थायी दशमीवो भूमौ शेते शीङ् लङ्-
स्वप्ने भवद्भूतभव्ये इति वर्तमाने की शीङोरेणुः विह्वलं शोकव्याकुलं
मां न ईक्षते न पश्यति ईक्षद्दर्शने मह्यं वाचं न प्रयच्छति न ददाति
दा दाने स्यादानपेतियच्छादेशः ॥ २ ॥ भ०

विपाक इत्यादि । हे दशमीव ! अयं विपाको मरणलक्षणं फलं
अनागतोऽभिविष्यन्नेव मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः इदानीं पश्यसि तेन कारणेन
दोऽभिहितोऽसि सीतां सुञ्चेति अतः किमिति कोपं न नियच्छसि
नापनयसि नाख्येव सम दोषः निपूर्वोऽपनयने वर्तते ॥ ३ ॥ ज० म० ॥

विपाक इत्यादि । हे दशमीव ! अयमनागतो भविष्यन् विपाको
मरणरूपो मया संदृष्टः सम्यगुपलब्धः तेन कारणेन पथ्यं सीतां सुञ्चेति
हितं त्वमभिहित उक्तोऽसि लोपोऽख्यशोरिति सलोप इदानीं नृत्
एव किं कोपं न नियच्छसि नापनयसि सम दोषो नाख्येव यमौल-वि-
रतौ निपूर्वोऽपनयने स्यादानपेति यच्छादेशः ॥ ३ ॥ भ०

भजन्तीत्यादि । अन्तश्च ये स्वामिनो मदादवलेपात् न्यायवादिनां
माल्यवत्प्रभृतीनां मते नावतिष्ठन्ते समवप्रविभ्यस्य इति तद् ते पुरुषाः
विपदस्तूर्णं भजन्ति अवसादं सेवन्ते भजिहमयपदी सम्पदश्चातिक्रामन्ति
त्यजन्ति ॥ ४ ॥ ज० म०

भजन्तीत्यादि । ये स्वामिनो न्यायवादिनां मते मदादहङ्कारात्
नावतिष्ठन्ते प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवपूर्वात् स्यो मं तान् विपदस्तूर्णं
भजन्ति सेवन्ते भजञ्जौभागसेवनयोः सम्पदस्तान् अतिक्रामन्ति त्यजन्ति
क्रमःपेऽपिर्षः न्यायवादिनां माल्यवदादीनां यन्मतं त्वया नादृतं तेनेयं
विपत् सम्पच्च गतेति भावः ॥ ४ ॥ भ०

अपथ्यमायती लोभादात्मनन्यनुजीविनः ।

प्रियं शृणोति यस्तेभ्यस्तसृच्छन्ति न सम्पदः ॥ ५ ॥

प्राज्ञास्त जस्त्रिनः सम्यक् पश्यन्ति च वदन्ति च ।

तेऽवज्ञाता महाराज क्लाम्यन्ति विरमन्ति च ॥ ६ ॥

लेढि भेषजवित्थं यः पथ्यानि कटून्यपि ।

अपथ्यमित्यादि । प्रायेण ह्यनुजीविनः प्रहस्तादिसदृशाः आयता-
वागामिनि काले वृद्धावस्थायामपथ्यमनिष्टं फलं लोभेन तृष्णया वा
प्रियमात्मनन्ति उपदिशन्ति साध्विदमिति तेभ्यो यः शृणोति तं सम्पदो
न ऋच्छन्ति अर्ते ऋच्छादेशः ॥ ५ ॥ ज० म०

अपथ्यमित्यादि । अनुजीविनः प्रहस्तादिसदृशाः प्रायेण लोभात्
तृष्णया आयतौ उत्तरकाले अपथ्यमनिष्टफलं आपाततः सुखत्राव्यत्वात्
प्रियं भर्तृषु आत्मनन्ति उपदिशन्ति स्ना अभ्यासे स्थादानेति मनादेशः
यस्तेभ्यः प्रियं साध्विदमिति शृणोति श्रीःशुर्वरेजश्च सम्पदस्तं न
ऋच्छन्ति न गच्छन्ति ऋप्रापणो च पूर्ववत् ऋच्छादेशः ऋच्छधातोरूपं वा
॥ ५ ॥ म०

प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञाः तेजस्विनः अस्त्रद्विधाः सम्यगविपरीतं
शास्त्रचक्षुषा पश्यन्ति वदन्ति च सम्यक् हे महाराज ! अवज्ञातास्ते
निरस्कृताः क्लाम्यन्ति खिद्यन्ते विरमन्ति च विस्तृष्टा भवन्ति तदवज्ञानफल-
मेतदिति भावः ॥ ६ ॥

प्राज्ञा इत्यादि । ये प्राज्ञास्तोजस्विनोऽस्त्रद्विधाः सम्यक् अविपरीतं
शास्त्रदृष्ट्या पश्यन्ति दृशेः पूर्ववत् पश्चादेशः ज्ञातिहितार्थं वदन्ति च हे
महाराज ! ते शुभदत्तारोऽस्त्रद्विधास्त्वयावज्ञाताः निरस्कृताः सन्तः क्लाम्य-
न्ति खिद्यन्ति क्लम्यभिर्जिग्लानौ यन्त्योत्तमादीति र्चः विरमन्ति भौन-
माचरन्ति च वे पं पराहुणप्रतीत्यादिना विपूर्वरमः पं तदवज्ञानफलसिद्ध-
मिति भावः ॥ ६ ॥ म०

लेढीत्यादि । यस्तु स्वामी आदौ कटून्यपि पथ्यानि परिष्णामस्तु-

तदर्थं सेवते चापान् कदाचिन्न स सीदति ॥ ७ ॥
 सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमाद्यति ।
 वृद्धौ भजति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥ ८ ॥
 द्वेष्टि प्रायो गुणिभ्योऽपि न च स्निह्यति कस्यचित् ॥
 वरायते महद्भिश्च श्रीयते वृद्धिमानपि ॥ ९ ॥

स्नानि भेषजवदौषधिभिर्व नित्यं लेढि ओलेन्द्रियेणानुभवति तदर्थं चापान-
 नविस्वादिनः सेवते स कदाचिन्नावसीदति इह च परत्र चावसन्नो न
 भवति ॥ ७ ॥ ज० म०

लेढीत्यादि । यः स्वामी पथग्रानि सर्वदा हितानि कटून्यपि
 लेढि अभिलष्यति भेषजवत् तिक्रौषर्षामव पिवति लिह्यै लज्जास्वादे
 ह्योढः ढभात्तथोर्षः दुभिरिति ढः तदर्थं पथार्थं आपान् अविस्वादिनः
 सेवते स कदाचित् न अवसीदति नावसन्नो भवति स्यादानेति शदेः सीद
 ॥ ७ ॥ म०

सर्वस्येत्यादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वो जनो मानी सङ्गायते
 वृद्धे श्वित्तबिकारित्वात् स्वहिताच्च प्रमाद्यति हितादुभयो भवति अपथ्यञ्च
 भजति सेवते येनापथ्येन सेवितेन नरो विनश्यति ॥ ८ ॥ ज० म०

सर्वस्येत्यादि । प्रायेण वृद्धौ सत्यां सर्वस्य जनस्य मानोगर्वो जायते
 जनोभ्यः जनने स्वहितात् प्रमाद्यति वृद्ध्या प्रसक्तमित्वात् स्वीयसुपकारं
 न जानाति शदेः शमादित्वात् दीर्घः अपथ्यञ्च भजति सेवते येनापथ्येन
 विनाशं गच्छति णगल्लयू नाशे ॥ ८ ॥ म०

द्वेष्टीत्यादि । यद्यस्माद्दृष्टौ सत्यां प्रायेण गुणिभ्यः वृद्धसेवित्वादिभ्यः
 प्रभुर्द्वेष्टि क्रुधद्गृहेति सम्प्रदानसंज्ञा न च कस्यचित् स्निह्यति श्रीयते
 महद्भिश्च सह वरायते वैरं करोति शब्दवैरेति क्यङ् तस्मात्कारणात्
 वृद्धिमानपि श्रीयते विनश्यति शदेः शिति शीवादेशः, शदेः शित इति तङ्
 ॥ ९ ॥ ज० म०

समाश्वसिर्मि केनाहं कथं प्राणिभि दुर्गतः ।

लोकत्रयपतिभ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ ॥ १० ॥

अहो जागर्त्ति कच्छेषु देवं यद्वलभिञ्जितः ।

लुप्यन्ति भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ॥ ११ ॥

इष्टीत्यादि । यः प्रभुः प्रायो गुणस्थो वृद्धपण्डितादिभ्यो वृष्टि
लक्ष्मणैश्चरे यस्मै दिक्तेत्यादिना चतुर्थी न च न कस्यचित् क्षिप्रति
प्रीयते सम्बन्धविवक्षां षष्ठी णिहूयल्लज्जिप्रोतौ महङ्गिः सह बैरं
करोति शब्दसुखकष्टारेरिति उग्रः तस्मात्कारणात् वृद्धियुक्तोऽपि शीयते
विनश्यति स्वादानेति शदेः शीयादेशः ॥ ८ ॥ म०

समाश्वसिमीत्यादि । यस्य मम भ्राता लोकत्रयपतिः क्षितौ स्वपिति
सोऽहं केनोपायेन समाश्वसिभि शोकं त्वजामि रुदादिभ्य इतीङ् दुर्गतो
दुःखितः कथं केन प्रकारेण प्राणिभि जीवामि ज० म०

समाश्वसिमीत्यादि । केन प्रकारेणाहं समाश्वसिभि रुदादित्वात्
रुद्रोऽय इति इन्मु दुःखी अहं केन प्रकारेण प्राणिभि जीवामि
पूर्ववदिम्प्राग्वन्नो ण इत्यादिना णत्वं यस्य मे मम त्वैलोक्यस्य
शाशिता आता रावण्यः क्षितौ स्वपिति शेते पूर्ववदिम् सोऽहमिति योज्यम्
॥ १० ॥ म०

अहो इत्यादि । अहो इति विषये कच्छेषु दुःखेषु देवं
जागर्त्ति अर्वाहतमित्यर्थः नित्यं दुःखोत्पादनात् यद्यस्मात्कारणादपरमपि
मम बन्धवाः बलभिञ्जितः बलं भिमन्तीति बलभिदिन्द्रः तं जयन्तीति क्लिप्
भूमौ लुप्यन्ति लुटलुठलोठने दिवादौ तथा क्लियन्ति पूतीभवन्ति स्वपन्ति
दीर्घनिन्द्रां प्रवेशिताः ॥ ११ ॥ ज० म०

अहो इत्यादि । अहो आश्चर्यं कच्छेषु कष्टेषु विषयेषु देवं किं
जागर्त्ति चेष्टते सदा देहिनां कष्टं जनयतीत्यर्थः यद्यस्मात् बलभिञ्जितः
शक्रपराभनकारिणोऽपि मम बान्धवा रावणादयो लुप्यन्ति भूमौ लुठिता
भवन्ति क्लियन्ति क्लेद्युक्ता भवन्ति स्वपन्ति च महानिद्रां-प्रविशन्तीत्यर्थः
॥ ११ ॥ म०

शिवाः कुष्णन्ति मांसानि भूमिः पिवति शोणितम् ।
 दशप्रीवसनाभीनां समदन्त्यामिसं खगाः ॥ १२ ॥
 येन पूतक्रतोर्भूमिं स्थीयते स्म महाहवे ।
 तस्यापीन्द्रजितो देवात् ध्वाङ्क्षैः शिरसि लीयते ॥ १३ ॥
 स्वर्भानुर्भास्करं यस्तं निष्टीवति कृताङ्गिकः ।
 अभ्युपैति पुनर्भूतिं रामयस्तो न कश्चन ॥ १४ ॥

शिवा इत्यादि । दशप्रीवसनाभीनां दशप्रीवेण हृद्यगोत्राणां
 ङ्कोतिर्ज्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः मांसानि शिवाः शृगालाः कु-
 ष्णन्ति कुष निष्कषे भूमिः शोणितं पिवति खगाः पक्षिणः मांसशोणित-
 व्यतिरिक्तं वसामञ्जादिकं समदन्ति भक्षयन्ति ॥ १२ ॥ ज० म०

शिवा इत्यादि । दशप्रीवसनाभीनां रावणसजातीयानां मांसानि
 शिवाः शृगालाः कुष्णन्ति भूमिः पृथिवी च तेषां रक्तं पिवति खगाः
 पक्षिणस्तेषामामिषं मांसशोणितातिरिक्तं वसामञ्जादिकं समदन्ति भ-
 क्षयन्ति कुष निष्कषे ॥ १२ ॥ म०

येनेत्यादि । येनेन्द्रजिता पूतक्रतोरिन्द्रस्य महाहवे महासमदौ
 भूङ्क्विं व्यतः स्थीयते स्म स्थितं अपरोक्षे चेति लट् विभीषणस्य ह्य-
 परोक्षभूतानद्यतनत्वादथस्य तस्यापीन्द्रजितः शिरसि देवाद्रामाङ्गं हभूतात्
 ध्वाङ्क्षैः काकैर्लीयते वर्त्तमान एव भावे लट् ॥ १३ ॥ ज० म०

येनेत्यादि । येन इन्द्रजिता पूतक्रतोरिन्द्रस्य महाहवे महासुद्धौ
 भूङ्क्विं व्यतः स्थीयते स्म रामागैर्हागिति डीः तस्यापि इन्द्रजितः
 शिरसि मरुके देवात् ध्वङ्क्षैः काकैर्लीयते लीड्यञ्चोद्धिपि उभयत्र भावे
 कौ ॥ १३ ॥ म०

स्वर्भानुरित्यादि । स्वर्भानुः राज्ञः भास्करं यस्तं पार्श्विकं कृता-
 ङ्गिकः कृताहारः निष्टीवति स्वसुखान्निरसति रामयस्तो रामाभिभूतः
 पुनर्भूतिं नाभ्युपैति कश्चन कश्चिदपि भूतिं न प्राप्नोति एतत्के धत्वूट्-
 खिति वृद्धिः अभ्युपैति पाठान्तरं तदयुक्तं छान्दत्रत्वात् यतः अञ्चो

त्वमजानन्निदं राजन्नीडिषे स्म स्वविक्रमम् ।

दातुं नेच्छसि सीतां स्म विषयाणाञ्च नेशिषे ॥ १५ ॥

मन्त्रे जातु वदन्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे ।

कथं नाम भवांस्तत्र नावैति हितमात्मनः ॥ १६ ॥

बहुलं चन्दसि हलादावनन्तरे सार्वधातुके त्वरस्तुशस्यमः सार्वधातुक
इतीट् ॥ १४ ॥ ज०म०

स्वर्भानुरित्यादि । स्वर्भानुराहुर्यस्तं पापीकृतं स्वर्थं कृताङ्गिकः
दनुश्च कृताहारः सन् निधीवर्त निरस्यति विषुक्त्वाचम इति दीर्घः
ऋद्यादि षण इतप्रादौ विष वर्ज्जनाद्वादौ प्रस्य सत्वं रामेण यस्तोऽभिभूतः
कश्चित् पुनर्भूतिं वृद्धिं नाभ्युपैति न प्राप्नोति गेर्धोरनेधिष्य इति इत्थ
वर्ज्जनात् आदिगेचोरिति व्रिः ॥ १४ ॥ म०

त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वमिदं यथोदितमजानन् स्वविक्रममी-
डिषे स्म स्तुतवानसि ईडज्जनेध्वेचेति चकारात्सेशब्दस्यापीट् एवञ्च
कृत्वा त्वं सीतां दातुं नेच्छसि स्म नेष्टवानसि विषयाणां शब्दादीनां
नेशिषे स्म विषयान्न जितवानसि ईशस्म इतीट् अधी गर्थेति कर्म्मषष्ठी
सर्वत्वापरोक्षे चेति लट् ॥ १५ ॥ ज०म०

त्वमित्यादि । हे राजन् ! त्वमिदं यथोक्तं अजानन् अहमेव
म्यूर इति स्वविक्रमं ईडिषे स्म स्तुतवान् ईडलडःस्तुतौ सध्वोरस्येभिति
इम् स्वपराक्रमाहङ्कारात् सीतां रामाय दातुमर्पयितुं नेच्छसि स्म इषु-
शवाञ्छे स्यादानेत्यादिना इच्छादेशः विषयाणाञ्च न ईशिषे स्म न
अथेष्टं विनियुञ्क्षे स्म सध्वोरस्येतीम् कर्म्मषि षष्ठी ॥ १५ ॥ म०

सन्त्र इत्यादि । मन्त्रविषये अपशिद्धताः मूर्खाः सन्तः जातु कदा-
चिदपि वदन्ति गर्हितमेतत् तानपि त्वमनुमन्यसे अदुमतवान् इदमध्य-
तिगर्हितं गर्हायां लडपि जात्वोरिति अपिजात्वोरुपपदयोः कालशा-
मान्ये लट् कथमेतत् न्याय्यं यत्तत्र भवान् रावणः विद्वानपि नात्मनो हि-
तमेवैति न विदितवान् विभाषाकथमिति लङ् चेति कथंशब्द उपपद्ये

अपृष्टोऽनुब्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् ।

न करोमीति पौलस्त्य ! तदा मोहात्त्वमुक्तवान् ॥ १७ ॥

त्वं स्म वेत्य महाराज ! यत्स्माह न विभीषणः ।

पुरा त्यजसि यत् क्रुद्धो मां निराकृत्य संसदि ॥ १८ ॥

चकारात् गर्हायां लट् तत्र भवानिति इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति भवदा-
दियोगे प्रथमान्तात् त्वत्प्रत्ययः ॥ १६ ॥ ज० स०

मन्त्र इत्यादि । मन्त्रणाविषये अज्ञा मूर्खा जातु कदाचिद्धदन्ति
ब्रह्मन्ति गर्हितमेतत् अनधिकारात् तानपि त्वं अनुमन्यसे अनुमतवा-
नसि एतदपि गर्हितं जात्वपिभ्यां सदाक्षेप इति की अज्ञा अपि वदन्तु
तत्र भवान् रावणो विद्वानपि आत्मनो हितं नावैति नालोचितवान् कथ-
ञ्ज्ञास कथमेतदन्यायं कथमाखीच वेति की । १६ ॥ म०

अपृष्ट इत्यादि । किमस्मिन् काले युज्यत इति मन्त्रे मातामहो
मात्स्यवान् अपृष्टः सन् हितं तु ब्रवीति हे पौलस्त्य ! त्वं पुनर्हितमका-
वीरिति मात्स्यवता पृष्टं तदा तस्मिन् काले न करोमीति मोहादज्ञाना-
उक्तवान् अत्र नुशब्दे नशब्दे चोपपदे ननौपृष्टप्रतिवचन इति भूते धा-
त्वर्थे नत्वोर्विभाषेति विभाषा लट् ॥ १७ ॥ ज० स०

अपृष्ट इत्यादि । त्वया मन्त्रविषये प्रश्ने अपृष्टोऽपि मातामहो
मात्स्यवान् स्वयमुपेत्य त्वां हितं ब्रवीति उक्तवान् अभिधानाद्वर्त्तमान-
शानीये की पिङ्गुख्येस्त्रुव इति इस् हे पौलस्त्य ! रावण ! न करो-
मीति मोहादज्ञानात् त्वं उक्तवान् ॥ १७ ॥ म०

त्वमित्यादि । हे महाराज ! विभीषणो यदाह स्म उक्तवान् तत्त्वं
न वेत्य स्म न विदितवानसि किमेतेन हितमुक्तं न वेति उभयत्रापरोक्षे
चेति लट् तत्र पूर्वस्मिन् विदोलटो वेति सिपस्यादेशः अपरस्य त्रुवः
प्रज्ञानामिति तिपोख्यलादेशः यद्यस्मात्त्वं क्रुद्धः सन् मां संसदि सभायां
निराकृत्य पादप्रहारेण पुरा पूर्वं त्यजसि तत्रुक्तवानसि परिबुद्धः चास्म
इति चकाराकृतम् ॥ १८ ॥ ज० स०

हृविर्जक्षिति निशङ्को मखेषु मघवानसौ ।

प्रवाति स्वेच्छया वायुर्नृच्छति च भास्करः ॥ १९ ॥

धनानामीशते यक्षा यमी दाम्यति राक्षसान् ।

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनीदीयतेऽधुना ॥ २० ॥

त्वमित्प्रादि । हे महाराज ! विभीषणो यदाह सा उक्तवान् पञ्च तिम्रञ्चनञ्चाह्वेति ऋवस्तिपस्थाने पक्षे आहादेशश्च तत्त्वं न वेत्स्य न ज्ञातवान् श्रुतयानित्प्रर्थः वेत्तेः कीपं ठीपं वेति सिपस्थय् यद्यक्कात् क्रुद्धः सन् त्वं सदसि सभायां सां पादप्रहारेण निराकृत्य पुरा पूर्वं तत्रजसि तत्रक्तवान् यावत्पुराभ्यां भव्य इतत्र चकाराध्याहारात् कीक्षे-
नातीत इतत्रक्त्वात् अतीत इत्यनुवर्त्तत इति बोध्यं तेनात् पुरायोगे भूते की ॥ १८ ॥ म०

हृविरित्प्रादि । असौ मघवान् इन्द्रः मखेषु यज्ञेषु हृविराज्या दिक्मधुना जक्षिति भक्षयति रुदादिभ्य इतीट् वायुश्च स्वेच्छया प्रवाति गच्छति पवतीति पाठान्तरं प्रवित्कीकरोतीत्यर्थः भास्करश्च यथेष्टसङ्ग-
च्छति उदेति ॥ १९ ॥ ज० म०

हृविरित्प्रादि । असौ मघवानिन्द्रो निर्भयः सन् मखेषु यज्ञेषु हृविर्हृवनीयं हृतादिकं जक्षिति भक्षयति रुदादित्वादिम् वायुः स्वेच्छया वाति गच्छति भास्करः स्वेच्छया उद्गच्छति न वेद तं न यथास्ति नृते त्वयि विपर्ययः इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः त्वयि सति एवं नासीदिति भावः
॥ १९ ॥ म०

धनानामित्प्रादि । यजेन्द्रो धनानामीशे स्वयमेव धनश्लेषो भवति देय ऐश्वर्ये यमोऽपि राक्षसान् दाम्यति वशीकरोति वरुणः पाशमनोति विस्तारयति इन्दुनीदीयतेऽधुना भावे लट् अधुनेति । सर्वत्र योज्यं अणु-
नेति शाठान्तरं असंपूर्णत्वात् ॥ २० ॥ ज० म०

धनानामित्प्रादि । यक्षा धनानामीशते धाम्यन्ति देय लङ् ऐ-

शाम्यत्यृतुसमाहारस्तपस्यन्ति वनौकसः ।

नो नमस्यन्ति ते बन्धून् वरिवस्यन्ति नामराः ॥ २१ ॥

श्रीर्न हृष्यति लङ्कायां विरज्यन्ति संमृद्ध्यः ।

न वेद् तन्न यस्यास्ति ऋते त्वयि विपर्ययः ॥ २२ ॥

अर्थे मानोऽदन्तः यमो राक्षसान् दास्यति वशीकरोतीति शमादित्वा-
हीर्षः वरुणः पाशं तनोति विस्तारयति अधुना इदानीं शशिना उदी-
यते भावे की अधुनेति सर्वत्र योज्यं पूर्वमेव नानीदिति भावः ॥२०॥भ०

शाम्यतीतप्रादि । ऋतुनां समाहारः सम्भूयावस्थानं शाम्यति
अपैति वनौकसो वनवासिनो मुनयः तपस्यन्ति तपश्चरन्ति कर्मणो रोमन्त्ये-
तप्रादिना क्यङ् तपसः परस्मैपदञ्च ते त्वद्बन्धूनसरा नो नमस्यन्ति न प्रण-
मन्ति न वरिवस्यन्ति आप्रतिषेधेन परिचरन्ति नमोवरिवश्चित्कण्डःक्यच् ।
यथास्त्वं हे ऋभुजां पते ! ज्योतींषि नक्षत्राणि यथास्त्वं यथा प्रधान-
आक्रमन्ते अधुना इदानीमैरावतो वज्रञ्च न पराजीयते तयोश्च वीर्यं
बर्हति स्म ॥ २१ ॥ ज० म०

शाम्यतीतप्रादि । ऋतुनां वसन्तादीनां समाहारः सम्भूयावस्थानं
शाम्यति वनौकसो मुनयस्तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति नमस्तपोवरिव इति क्यः
अनरास्तव बन्धून् नो नमस्यन्ति न प्रणमन्ति पूर्ववत् क्यः नच वरिवस्यन्ति
न परिचरन्ति तव बन्धूनां परिचर्यां न कुर्वन्तीतार्थः पूर्ववत् क्यः
॥ २१ ॥ म०

श्रीरितप्रादि । लङ्कायां पृथ्यां अधुना श्रीर्न कुप्यति कुप रोषे कुषिरञ्जोः
प्राचांश्चन्द्रं परस्मैपदञ्च संमृद्ध्यश्च विरज्यन्ति अपयान्ति सर्वथा तदस्तु न
वेद् न वेद्मि विदो लटो वेति मिपोणल् यस्य त्वयि ऋते न विपर्ययः
नान्यथाभावः ॥ २२ ॥ ज० म०

श्रीरित्यादि । लङ्कायां श्रीर्न हृष्यति न हृष्टा भवति संमृद्ध्यो
भिभूयो विरज्यन्ति विरक्ता भवन्ति रन्ज्यरन्जभौज्रागे दिवादित्वात्
श्चन्द्रं अपिद्रस्य डित्वात् हसुङ्गञ्जोमोऽपौ त्वयि ऋते सति यस्य विपर्ययो

शचीं संस्रजते शक्री गोपायति हरिः श्रियम् ।

देववन्द्यः प्रमोदन्ते चिचीयन्ते घनोदयाः ॥ २३ ॥

विभ्रत्यस्त्राणि सामर्षा रणकाम्यन्ति चामराः ।

चक्रसति च मांसादान्तथा रन्ध्रेषु जायति । २४ ॥

नास्ति यस्वत्कृतां मर्यादां न लङ्घते तमहं न वेदुमि वेत्तेः कीपसिति
मिषोचम् ॥ २२ ॥ भ०

शक्तिमित्यादि । शक्रः शक्तिं प्रहरणमधुना संस्रजते गृह्णाति टन्-
अपनृजस्वन्जां शशीत्यधुनासिक्रलोपः हरिर्विष्णुः श्रियं गोपायति
आत्मन्येन कृत्वा रक्षति देववन्द्यः प्रमोदन्ते हृष्यन्ति घनोदयाश्चिचीयन्ते
नानारूपेणाद्भुतायन्ते मृते त्वयीति सर्वत्र योज्यम् ॥ २३ ॥ ज० म०

अन्धमपि विपर्ययमाह

शचीमित्यादि । शक्रः शचीं संस्रजते सम्यगालिङ्गते चिरं तदंकर-
णात् त्वद्बधहर्षाञ्च स्वनृजौजिडालिङ्गे पनृजदनुशस्वनृजोऽपि नलोपः
हरिर्विष्णुः श्रियं लक्ष्मीं गोपायति रक्षति एतावन्तं कालं त्वद्गृहे
सम्पद्रूपासीदिति भावः कमञ्चतो गुपू इति आयः देवानां वन्द्यो हठ-
स्त्रियः प्रमोदन्ते प्रहृष्यन्ति घनोदया भेषाश्चिचीयन्ते नानाविधा भवन्ति
चित्तवडाश्चर्यं कण्डादि ॥ २३ ॥ भ०

विभ्रतीत्यादि । अमराः सामर्षाः सक्रोपाः अस्त्राणि विभ्रति
धारयन्ति रणकाम्यन्ति च आत्मनो रणमिच्छन्ति आत्मोच्छायां काम्यच्-
चक्रासति चादीप्यन्ते च जस्रित्यादित्वादभ्यस्तसंज्ञायां भेरदादेशः तथा
मांसादां राक्षसानां अदोऽनञ् इति विट् रन्ध्रेषु व्यसनेषु जायति साव-
धाना भवन्ति वा ॥ २४ ॥ ज० म०

विभ्रतीत्यादि । अमराः सामर्षाः सक्रोपाः सन्तः अस्त्राणि विभ्रति
धारयन्ति त्रिटुडुभृज्मृतिपुञ्जोः ह्यादीरेद्धिः पृभादेर्द्धिः खरे आत्मनो
रक्षमिच्छन्ति च लेः काम्यक् खेच्छायां चक्रासति दीप्यन्ते च चक्राहृज्जु-
दीप्तौ अन्तोऽद्भेः तथा मांसादां राक्षसानां रन्ध्रेषु जायति सावधाना
भवन्ति जायन्ते लु जागरे ॥ २४ ॥ भ०

चञ्चूर्यन्ते ऽभितो लङ्गामस्मांश्चाप्यतिशेरेते ।

भूमयन्ति स्वसामर्थ्यं कीर्त्तिं नः कनयन्ति च ॥ २५ ॥

दिशो त्यश्रुवते दृष्टास्त्वत्कृतां जहति स्थितिम् ।

चञ्चूर्यन् इत्यादि । लङ्गामभितः वाहृतोऽभ्यन्तरतश्च पर्यभिभ्यां सख्यौ भयार्थे तसिः चञ्चूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति लपसदेति भावगर्हायां यङ् चरफलोश्चेत्यभ्यासस्य लुक् उत्परस्यात् इत्यत्रत्वं अतिशेरेते च अतिशयिता भवन्ति च स्वसामर्थ्यं भूमयन्ति बर्द्धयन्ति बहूनां भाव इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् वह्नोर्लोपो भू च वह्नोरिति वह्नोर्भूयादेशः इमनिच्चादिलोपश्च भूमानं कुर्वतीति षिचि षाविष्यत्प्रातिपदिकस्वेतीष्ठवद्भावात् टिलोपयणादिपरलोपः चिण्मतोर्लुगर्थमिति वचनाद्वा टिलोपः किञ्च नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्ति अस्मां कुर्वन्ति अमरा इति योज्यं अस्मां कुर्वन्तीति षिचि षाविष्यवद्भावाद्वाङ्वात्ययोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः ॥ २५ ॥ ज० म०

चञ्चूर्यन् इत्यादि । अमरा इत्यनुषज्यते लङ्गां अभितः उभयतो वाहृतोऽभ्यन्तरतश्च चञ्चूर्यन्ते गर्हितं चरन्ति परिभ्रमन्तीत्यर्थः गत्यर्थाद्गृलुपसदचरेति यङ् चरफलोश्चोङ् इति खेर्नुण् उङ् उकारश्च लङ्गामिति धिक्प्रसवेति द्वी तथा अस्मानपि अतिशेरेते अतिक्रामन्ति शिङोरेणुः मान्तोरम् मान्तोदनतः स्वसामर्थ्यं स्वशक्तिं भूमयन्ति बर्द्धयन्ति वह्नोर्भावे भूमादेशः भूयो भूमन्भूयिष्ठा इति निपातनात् बह्वशब्दस्य इमनप्रत्ययान्तस्य रूपं तं करोतीति लेः ह्रस्वाख्यानेजिः जीमंश्चेति डित टेलोपोः भावयन्तीति क्वचित्पाठः तदा बह्वशब्दस्य औभादेशः स्यादिति परः स्वमतेः भूधातोर्जृन्तस्य रूपं एतावन्तं कालमनवस्थितत्वाद्ज्वलयन्तीत्यर्थः भूययन्तीति क्वचित्पाठः तदा बह्वशब्दस्य औभूयादेशो वेति परः स्वमते बह्वशब्दस्य ईयसौभूय इति रूपं तस्मात् जिः बह्वतरं कुर्वन्तीत्यर्थः तथा नोऽस्माकं कीर्त्तिं कनयन्ति अत्ययन्ति अत्यशब्दात् पूर्ववत् जिः शुवाल्पोकन्वेति कनादेशः ॥ २५ ॥ म०

दिश इत्यादि । दृष्टाः सन्तः दिशो व्यश्रुवते व्याश्रुवन्ति स्थितिं व्यवस्थां

क्षोदयन्ति च नः क्षुद्राः हसन्तस्त्वां विपन्नतम् ॥२६॥
 शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत् ।
 उज्जिहीषे महाराज ! त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥२७॥
 प्रीणीति शोकश्चित्तं मे सत्त्वं संशाम्यतीव मे ।
 प्रमाष्टिं दुःखमालोकं मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना ॥२८॥

त्वत्कृतां प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वदादेशः जहति त्वजन्ति विपन्नतञ्च त्वं
 हसन्ति क्षुद्राः अल्पकायाः क्षोदयन्तीव क्षुद्रमिवाचक्षत इति भुवने यो
 हि न्यकृततिलोकः स कथं क्षुद्र उच्यते स्थूलदूरेत्यादिना शौयणादि-
 परलोपः पूर्वस्य च गुणः ॥ २६ ॥ ज० म०

दिशइत्यादि । अत्राप्यमरा इत्यनुषज्यते दृष्टाः सन्तो दिशो व्यञ्जु-
 वते व्याप्तुवन्ति अमृद्ध व्याप्तिसंहत्योः अन्धोरित्युव मान्तोऽदनतः त्वया
 कृतां स्थितिं व्यवस्थां जहति त्वजन्ति ओहाङ्गि त्यागे आद्योरालोप्यः
 अन्तोऽदृष्टेः क्षुद्रा अत्या अपि विपन्नतं त्वां हसन्तो नोऽस्मान् क्षुद्रान्
 कुर्वन्त्याचक्षते वा क्षुद्रशब्दात् पूर्ववत् जिः बाढान्तिकेत्यादिना क्षोदादेशः
 दृष्टा दुष्टलोकाः क्षुद्राः क्षुद्रलोका इत्यन्ये ॥ २६ ॥ म०

शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा आभीक्ष्ण्ये
 शसुल् नोदात्ते ति षड्विप्रतिषेधः आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः परितः सर्वतो
 जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति प्रशान्ता अपि पुनर्भूत्वा जगत् पुनन्ति हे महारा-
 राज ! त्वं पुनः प्रशान्तोऽपि किञ्चोज्जिहीषे नोत्तिष्ठसि ओहाङ्गता-
 वित्यभ्यासस्य भ्रजामित् पुमास्थादिन ईत्वम् ॥ २७ ॥ ज० म०

शममित्यादि । नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा परितो
 सर्वतो जगत् पुनन्ति पवित्रयन्ति पूजार्गिच चकारात् शोधे त्वादेः स्तोत्रे
 इति ह्रस्वः चण्स्वाभीक्ष्ण्य इति शभेक्ष्णम् आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकतः
 सिद्धं हे महाराज ! त्वं पुनः प्रशान्तः सन् किं न उज्जिहीषे न
 उद्वेक्षसि ओहाङ्गि गतौ आद्योरालोप्य इति ईः ॥ २७ ॥ म०

प्रीणीतीत्यादि । हे महाराज ! त्वया विना शोको मम चित्तं
 प्रीणीति आक्कादयति स त्वं अवष्टम्भः संशाम्यतीव अपगच्छतीव मम

केन संविद्मते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सतः ।

विरौमि शून्ये प्रोषीमि कथं मन्यु समुद्भवम् ॥ २९ ॥

रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३० ॥

त्यजतीत्यर्थः दुःखञ्च कर्तुं आलोकं प्रज्ञानं प्रमादं अपनयति अतस्त्वया
विना जर्जं बलं सुञ्चामि अलघो भवामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ज० म०

प्रोषीतीत्यादि । हे महाराज ! शोको मे मन चित्तं प्रोषीद्वि
वोषीः पिङ्गेषु रिति पक्षे षुः प्रोषीतीति पाठे गुणाभावपक्षे रपिङ्गस्युत
इति त्रिः सत्त्वं शास्यतीव शान्तमिव दुःखं कर्तुं आलोकमालोचनं
प्रमादं निवोधयति ऋजोऽकङ्कितं त्रिः जर्जं जर्जस्वत्वं सुञ्चामि
सुचन्द्रशपज्जौमोक्षे नुस् न त्वया विनेति सर्वत्र योज्यम् ॥ २८ ॥ म०

के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यो बान्धववत्सलो नेति के न संविद्मते न जा-
नते समोगमिति तद् वेत्तेर्विभाषेति लुट् बन्धुरेव बान्धवः प्रज्ञादित्वाद्य्
अतोऽहं शून्ये बन्धुरहिते विरौमि फुत्करोमि कथं केन प्रका-
रेण मन्युसमुद्भवं शोकोत्पादं प्रोषीमि आच्छादयामि ॥ २९ ॥ ज० म०

के नेत्यादि । त्वत्तोऽन्यो बान्धवेषु वत्सलः स्नेहवान् भास्ति इति
के जना न जानन्ति समोगमृच्छेत्यादिना वेत्तेर्न मान्दोरम् विदस्तु वेति
मात्रिको रम् अहं शून्ये बन्धुरहितप्रदेशे विरौमि शब्दं करोमि स्वध्वनौ
रपिङ्गस्युत इति त्रिः कथं केन प्रकारेण मन्युसमुद्भवं शोकोत्पादं
प्रोषीमि आच्छादयामि वोषीःपिदित्यस्याप्रत्यक्षपक्षे पूर्ववद्त्रिः
॥ २९ ॥ म०

रोदिमीत्यादि । त्वया बन्धुना रहितत्वाद्नाथोऽस्मीति आत्मान-
मेव रोदिमि न त्वां हतकार्यं यस्य ते उपकाराणां प्रमादमित्यन्तां नाव-
गच्छामि ॥ ३० ॥ ज० म०

रोदिमीत्यादि । बन्धुना त्वया रहितोऽहं अतएव नाथहीनमा-
त्मानं रोदिमि त्वाशुपसृत्य सशब्दक्रन्दनेन युक्तं करोमि रुद्भ्रोऽय् इति
इम् यस्य ते तव उपकाराणां प्रमाणं संख्यां नावगच्छामि न जानामि

नेदानीं शक्रयचेन्द्रौ विभीतो न दरिद्रितः ।

न गर्वं जहितो दृष्टौ न क्लिञ्चीतो दशानन ! ॥ ३१ ॥

त्वयापि नाम रहिताः कार्याणि तनुमो वयम् ।

कुर्मश्च जीविते बुद्धिं धिक्त्वेषां कृतनाशिनीम् ॥ ३२ ॥

दृष्टेऽह्नि देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ।

अपरिमितत्वात् संख्यां कर्तुं न शक्नोमीत्यर्थः ॥ ३० ॥ भ०

नेदानीमित्यादि । इदानीं त्वय्येवंभूते शक्रयचेन्द्रौ न विभीतः न भयं कुरुतः भियोऽन्यतरस्यामिति इत्यभावपक्षे रूपं न दरिद्रितः दरिद्रो न भवतः इदरिद्रस्येति हलादौक्किङिः सार्धधातुक्त इत् इप्रौ न गर्वं जहितः परित्यजतः जहातेऽेतोत्वं न क्लिञ्चीतः क्लेशं नानुभवतः ईहल्यद्योरितीत्वम् ॥ ३१ ॥ ज० म०

नेदानीमित्यादि । हे दशानन ! इदानीं त्वयि ऋते इन्द्रकुबेरौ न भयं कुरुतः जिभीलि भीत्यां न दरिद्रितः न दीनतां गच्छतः दरिद्राच्च लुदुर्गत्यां दरिद्रोऽङ्गिर्हृद्वेषाविति ङिः इप्रौ सन्तौ नाहङ्कारं परित्यजतः ओहाक्लिङ्गत्वागे पूर्वेषु पक्षे ङिः न क्लेशमनुभवतः क्लिप्त्युगविवाधे आद्योरिति ईः ॥ ३१ ॥ भ०

त्वयेत्यादि । यद्वयं त्वया विना कार्याणि राज्याङ्गानि तनुमः प्रसारयिष्यामः जीविते च बुद्धिं कुर्मः तदिमां कार्ये जीविते च त्वेषां कृतनाशिनीं धिक् गर्हायां लडपि जात्वोरिति भविष्यति लट् ॥ ३२ ॥ ज० म०

त्वयापीत्यादि । त्वयापि रहितास्त्यक्ता वय कार्याणि तनुजः विस्तारयामः तनदञ्ज विस्मृती नूपोऽस्यस्तेतप्रस्थाप्रवृत्तिपक्षे रूपं नाम प्रकाशे तथा जीविते बुद्धिसाशां कुर्मः कुरुद्वलोपोम्बरे इति सुपोलोपः व्यनचतयीतप्रादौ कुर्वर्जनाद् दीर्घः तस्मात् कृतनाशिनीं कृतज्ञौ त्वेषां धिगस्तु ॥ ३२ ॥ भ०

दृष्टेऽह्नीतप्रादि । मम प्रतिवचनं न ददासि चेत् यदि त्वं तर्हि

द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणानां गुणास्तव ॥ ३३ ॥
 जन्मुच्य स्रजमात्मीयां मां स्रजयति को हसन् ।
 नेदयथासनं को मे को हि मे वदति प्रियम् ॥ ३४ ॥
 न गच्छामि पुरा लङ्कामायुर्यावहृधाम्यहम् ।
 कदा भवति मे प्रीतिस्त्वां पश्यामि न चेदहम् ॥ ३५ ॥

आत्मीयं देहं तद्येच्छि हन्ति तदहहम् हि यस्मात् स्मर्यमाणानां
 गुणाः मम शोकं द्राघयन्ति दीर्घं कुर्वन्ति याविष्वङ्गात्नेन प्रियस्थिरेतप्रा-
 दिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः ॥ ३३ ॥ ज० म०

तद्येच्छीतप्रादि । चेद्यदि त्वं वाचं न ददासि तदात्मीयं देहं
 तद्येच्छि हिनस्मि तदहहत्तनुभूयहिंसे तदहहन् पिद्वस्ते हि यस्मात् तव
 गुणाः स्मर्यमाणानाः सन्तः नोऽस्माकं शोकान् द्राघयन्ति दीर्घान् कुर्वन्ति
 दीर्घशब्दात् लेः हतप्रास्थाने इति जिः वाढान्तिकेति द्राघादेशः
 ॥ ३३ ॥ म०

उन्मुच्येतप्रादि । आत्मीयां स्रजं मालासुन्मुच्यापनीय देहात् हसन्
 परितोषात् को मां स्रजयति स्रग्विणं करोति याविष्वङ्गात् विन्मत्तो-
 र्नुगिति विनोल्नुक् प्रकृतेप्रकाजिति टिलोपाभावः को वा ममासनं नेदयति
 अन्तिकं करोति अत्रापि यौ इष्वङ्गात्वादान्तिरुपाढयोर्नेदसाधविति
 अन्तिकशब्दस्य नेदादेशः कर्हि कदा को मे प्रियं वदति वदिष्यति
 विभाषाकदाकह्योरिति भविष्यति लट् ॥ ३४ ॥ ज० म०

उन्मुच्येतप्रादि । आत्मीयां मालां उन्मुच्य अपनीय परितोषात्
 हसन् को मां स्रजयति स्रग्विणं करोति पूर्ववन्जिः लुङ्मद्विनामिति
 विनोल्नुक् को वा मे मम आसनं नेदयति अन्तिकं करोति पूर्ववन्जिः
 नेदादेशश्च कर्हि कदा को वा मह्यं प्रियं वदति वदिष्यति त्वया विनेति
 शेषः कदाकर्हिभ्यां वेति भव्ये को ॥ ३४ ॥ म०

न गच्छामीतप्रादि । यावदहमायुर्दधामि धारयिष्यामि यावत्पु-
 दानिपातयोर्लङ्ङिति भविष्यति लट् पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिमाह

जड्वं स्त्रिये मुहूर्त्ताद्भि विह्वलः क्षतबान्धवः ।
 मन्त्रे स्म हितमाख्यामि न करोमि तवाप्रियम् ॥ ३६ ॥
 अन्तःपुराणि पौलस्त्यं पौराण्य भृशदुःखिताः ।
 संश्रुत्य स्माभिधावन्ति हृतं रामेण संयुगे ॥ ३७ ॥

प्रीतेर्हि लङ्काप्रवेशः इति दर्शयन्नाह चेद्यद्यहं त्वां जीवन्तं न पश्यामि
 वर्त्तमाने लट् कदा कस्मिन् काले मे मम प्रीतिर्भवति भविष्यति विभा-
 थाकदाकहर्षीरिति भविष्यति लट् ॥ ३५ ॥ ज० म०

न गच्छामीतयादि । यावदहमायुर्दधामि धारयिष्यामि तावत् पुरा
 लङ्कां न गच्छामि यावत्पुराभ्यां भव्य इति की पुराशब्दो भविष्यदासत्ति-
 माह लङ्काप्रवेशस्य कारणं प्रीतिस्तत्रोच्यते कदा मम प्रीतिर्भवति कदा
 कर्हिस्यां वेति चेद्यदि त्वां जीवन्तं न पश्यामि ॥ ३५ ॥ म०

जड्वंमित्यादि । मुहूर्त्ताद्भि उपरि अहं स्त्रिये मरिष्यामि क्षत-
 बान्धवत्वात् विह्वलः सन् अनेन मरणस्य निमित्तभूतं प्राप्तकालं लोडर्थं
 दर्शयति तेन लिङोर्द्धमौर्त्तिक इति लोडर्थलक्षणे भविष्यति लट् लो-
 डर्थश्च प्रैषादिकः स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति चकारात् शितश्यात्मनेपदं
 अत्यच्च मन्त्रे मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म आख्यातवानहं अपरोक्षे-
 चेति लट् समाप्रियं मा कार्पीरिति घृष्टः सन्नहं न करोमि तवाप्रिय-
 मिति न कृतवानस्म नन्दोर्विभाषेति घृष्ट प्रतिपचने लट् ॥ ३६ ॥ ज० म०

जड्वंमित्यादि । क्षतबान्धवत्वाद्बिह्वलो आकृलोऽहं मुहूर्त्ताद्भि स्त्रिये
 मरिष्यामि प्राप्तकालोऽहमित्यर्थः । अभिधानाद्दर्त्तमानप्राये की ष्टुङ्-
 श्येसं मन्त्रविषये हितमाख्यामि स्म उक्तवान् ख्यालख्यातौ कथने
 तवाप्रियं न करोमि स्म न कृतवान् खेत्यनुपच्यते क्लिष्टेनातीत इति
 करणाख्याभ्यां भूते कीति परः ॥ ३६ ॥ म०

अन्तःपुराणीत्यादि । अन्तरं पौलस्त्यं रामेण हृतं संश्रुत्या
 अन्तःपुराणि पौराण्य दुःखिताः अभिधावन्ति स्म ढौकन्ते स्म लट् स्म
 इति भूतानद्यतनपरोक्षे लट् ॥ ३७ ॥ ज० म०

मूर्ध्वजान् स्म विलुञ्चन्ति क्रोशन्ति स्मातिविह्वलाः ।
 स्माधीयत्युपकाराणां मुहुर्भर्तुः प्रमत्तवः ॥ ३८ ॥
 रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुदन्ति च ।
 भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम् ॥ ३९ ॥
 दातुः स्यातुर्द्विषां मूर्द्धि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।
 युद्धाभग्नाविपन्नस्य किं दशास्यस्य शीचसि ॥ ४० ॥

अन्तःपुराणीत्यादि । अथ अन्तःपुराणि पौराश्च संयुगे युद्धे रा-
 मेषु हतं पौलस्त्यं रावणं संश्रुत्य श्रुत्वा अत्यर्थं दुःखिताः सन्तः अभिधा-
 वन्ति स्म वेगेनामिसुख्यं गच्छन्ति स्म ॥ ३७ ॥ भ०

मूर्ध्वजानित्यादि । केशान्विलुञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म अतिविह्वलं
 अतिवैह्वल्यं युगप्रधानोनिर्देशः क्रोशन्ति स्म फुत्कारं कुर्वन्ति स्म अन्तः-
 पुराणीत्यर्थः । भर्तुश्चोपकाराणां मुहुर्भवीयन्ति स्म इकस्मिन्नेव अधीगर्षीत
 कर्मणि षष्ठी प्रमत्तु चेति क्रियाविशेषणं प्रकृष्टशोकमित्यर्थः । प्रमत्तव
 इति पाठान्तरं प्रकृष्टशोका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ज० म०

मूर्ध्वजानित्यादि । अन्तःपुराणि पौराश्चेत्यनुषज्यते मूर्ध्वजान्
 केशान् विलुञ्चन्ति स्म अपनयन्ति स्म लुष्टापनयने अतिव्याकुलाः सन्तः
 क्रोशन्ति स्म रोदनं कुर्वन्ति स्म क्रुशजौरोर्देह्यतो भर्तुः रूपकाराणां मुहु-
 र्भारंवारं ध्यायन्ति स्म कर्मणि षष्ठी पादावित्यध्याहरन्त्यन्ये ॥ ३८ ॥ म०

रावणस्येत्यादि । पौराश्च रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति पादावि-
 त्तर्षात् तत्सम्बन्धित्वात्सास्त्रं च सन्तः रुदन्ति च स्म ततोऽनन्तरं रामः
 पौलस्त्यं विभीषणं आकुलं वचो भाषते स्म उक्तवान् ॥ ३९ ॥ ज० म०

रावणस्येत्यादि । पौरा रावणस्य नमन्ति स्म नमस्यन्ति स्म कर्मणि
 षष्ठी पादावित्यध्याहरन्त्यन्ये । ततः सास्त्राः सन्तो कुर्वन्ति स्म शब्दितवन्तः
 क्लृप्तधनौ ततोऽनन्तरं रामः आकुलं पौलस्त्यं विभीषणं वचो वक्ष्य-
 माणं भाषते स्म उक्तवान् ॥ ३९ ॥ भ०

दातुरित्यादि । दशास्यो दाता द्विषां मूर्द्धि स्याता यष्टा यज्ञानां

बोभवीति न सम्भोहो व्यसने स्म भवादृशाम् ।

किं न पश्यसि सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥ ४१ ॥

त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं जनस्यास्य च शोकभङ्गम् ।

पितृन् तर्पयिता त्वप तप्तौ चुरादिः युधि देवादीनां संग्रामेऽभग्नः अवि-
पन्नः तस्मैव विधस्य किं शोचसि शोच्यमेव नास्ति वर्त्तमाने लट् ॥ ४० ॥
ज० म०

दातृरित्यादि । हे विभीषण ! दशास्यस्य किं शोचसि अस्य शो-
च्यमेव नास्तीति प्रथमः । कीदृशस्य दातृर्धनादीनां द्विषां शत्रूणां मूर्ध्नि स्थातुः
वदुर्धज्ञानां पितृन् तर्पयितुस्तर्पणशीलस्य युधि देवानां संग्रामे अभग्ना-
विपन्नस्य अपलायनवृत्तस्य ॥ ४० ॥ भ०

बोभवीतीत्यादि । भवादृशं युष्मद्विधानां व्यसनेषु दुःखेषु सम्भोहः
अज्ञानं न बोभवीति अतः प्रथमं न भवति यद्बुद्धिं रूपं एवञ्च सति स्वार्थो
न ह्यीयते यतः किं न पश्यसि अयं सर्वो जनः त्वामवलम्बते त्वमेव
स्वामीति प्रतीचते ॥ ४१ ॥ ज० म०

बोभवीतीत्यादि । भवादृशं भवद्विधानां ज्ञानिनां दृष्टेषु व्यसने-
ष्वपि सम्भोहोऽज्ञानं न बोभवीति नातः प्रथमं भवति यद्बुद्धिं बुद्धि-
स्तेमिति इत्थं अयं सर्वो जनो रावणात्तुगतस्त्वं अवलम्बते आश्रयति
एतत् किं न पश्यसि ॥ ४१ ॥ भ०

त्वमर्हसीत्यादि । तस्मात् भ्रातुरनन्तराण्यग्निसात्कारादीनि कर्तुं
त्वमर्हसि युज्यसे अस्य च जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनं कर्तुञ्च अन्यथा
त्वयि धुर्यं धुरं वहति विपन्ने विनष्टे सति हे क्षणदाचरेन्द्र ! राज्य-
भारो अनूढो अन्यैरनधिष्ठितः सन् मज्जति अधोयाति शत्रुभिर्विनश्यति
तस्मात् त्वया समाहितेन राज्यभारो योढव्य इति ॥ ४२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकारण्डे लडिलसितौ

नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

काव्यस्य विभीषणप्रलापो नाम अष्टादशः सर्गः ।

धुर्य्ये विपन्ने त्वयि राज्यभारो
सज्जत्यनूढः क्षणदाचरेन्द्र ! ॥ ४२ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्घिलसिती
नामाष्टादशः सर्गः ।

त्वमर्हसीत्यादि । तथा त्वं भ्रातृरनन्तराणि अग्निकाव्यादीनि
कर्तुमस्य त्वामाश्रयतः सर्वस्य जनस्य शोकभङ्गं शोकापनयनञ्च कर्तुं
त्वं अर्हसि अन्यथा हे क्षणदाचरेन्द्र ! त्वयि धुर्य्ये धुर्वहे विपन्ने नष्टे
स्विति अयं राज्यभारोऽनूढोऽष्टतः सन् सज्जति अधोगच्छति ॥ ४२ ॥ स०

इति सद्द्वैत्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गसङ्गीकात्मजश्रीभरत-
सेनकृतायां सुश्रवोधिण्यां भट्टिकाव्यां विभीषणविलापो
नामाष्टादशः सर्गः ।

ऊनविंशः सर्गः ।

अपमन्युस्ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान् ।
 अशोच्योऽपि ब्रजन्नस्तं सनाभिर्दुनुयात्न किम् ॥ १ ॥
 तस्मीदेवाविधेयासुर्यं न रावणवद्वयम् ।
 सपत्नांश्चाधिजीयास्स संश्रामे च मृप्रीमहि ॥ २ ॥

इतः प्रभृति लिङ्गमधिकृत्य विलसितमाह तत्र विध्यादिषु लिङ्ग-
 ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति

उपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरं पौलस्त्यो विभीषण उपगतशोक
 उपगतो मन्वुर्यस्व प्रादिभ्यो धातुजस्य बद्धव्रीहिर्वा चोत्तरपदे लोपश्च
 रामं वाक्यमुक्तवान् देव किमेवमभिधत्ते अशोच्य इति यतः सनाभिः
 सगोत्रोऽस्तं ब्रजन् विनार्थं गच्छन्नशोच्योऽपि सन् किं न दुहयात् नि-
 योगेन अवश्यतया किं नोपतापयेत् निमन्त्रये नियोगकरणे लिङ्-
 ॥ १ ॥ ज० म०

अथ स्त्रीश्चावधिकृत्योच्यते तयोः परमते लिङ्गिति संज्ञा

अपमन्युरित्यादि । ततोऽनन्तरं अपगतशोकः पौलस्त्यो विभीषणो
 रामं वाक्यमुक्तवान् किं तदित्याह अशोच्योऽपि सनाभिः सगोत्रः अस्तं
 विनार्थं ब्रजन् किं न दुहयात् अपित्त तापयत्येव ह्योदुन अस्तुतामे विधि-
 निमन्त्रयेत्यादिना नियोगकरणे खो ॥ १ ॥ भ०

तत्र इत्यादि । युद्धवचनादात्मा मया स्थिरीकृतः किन्त्विदमार्थसे
 तदुपपायं नोऽस्माकं देवाविधेयास्तुः शुभास्थेत्यनुदत्तौ एलिङ्गीतेप्रकारा-

क्रियेरन्न दशास्येन यथान्येनापिनः कुले ।
 देवाद्भ्रञ्चो नराहारा न्यञ्चश्च द्विषतां गणाः ॥ ३ ॥
 स एव धारयेत्प्राणानीदृशे बन्धुविभवे ।
 भवेदाश्वासको यस्य सुहृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४ ॥
 म्रियेयोद्धुं सुहूर्ताद्वि न स्यास्त्वं यदि मे गतिः ।

देशः, येनोपायेन रावणवत् सपत्नान् वयसधिजीयास्व उपसर्गेण धात्वर्थो
 बलादन्यत्र नीयत इति सकर्मकता संग्रामे च ऋषीमहि लिङ्श्चेति लिङः
 क्त्वाच्च गुराः आर्द्धधातुकत्वाच्च सलोपः सर्वत्रैवाशिषि लिङ् ॥ २ ॥
 ज० म०

तत्र इत्यादि । देवा नोऽस्माकं तद्विधेयासुः कुर्वन्तु आशिषि दासा-
 न्मैहागिति धाञ्जोदासञ्जत्वात् ङः, येन रावणवत् सपत्नान् वैरिणो
 वयं अधिजीया स्व मारयामः पूर्ववदाशिषि ङी षोऽञ्चरे युद्धे ऋषीमहि
 प्राणान् त्यजामः अत्राप्याशिषि ङी इगुङुर्नदीति क्त्वाद्गुणाभावः
 एतेन युद्धवचनात् मया स्थिरीकृतोऽन्तरात्मा किन्तु युद्धप्रसादादेवमेवं
 भवत्विति भावः ॥ २ ॥ म०

क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहाराः राज्ञसा देवद्भ्रञ्चः
 देवैः सहाञ्चतो गच्छन्तः क्रियेरन् कृताः विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना देवश-
 ब्दाकारस्याद्भ्रञ्चदेशः द्विषताञ्च गणाः, न्यञ्चः नीचैरञ्चन्तः कृताः तिरस्कृताः
 तथा नोऽस्माकं कुले अन्येनाधिक्रियेरंसाशंसायां कर्मणि लिङ् कृषीर-
 ङिति वा पाठः आशिषि कर्मणि लिङ् ॥ ३ ॥ ज० म०

क्रियेरन्नित्यादि । यथा दशास्येन नराहारा राज्ञसा देवद्भ्रञ्चो
 देवानञ्चन्तो गच्छन्तः कृताः, द्विषतां शत्रूणां गणाश्च न्यञ्चो निकृष्टमञ्चन्तो
 गच्छन्तः कृताः तिरस्कृता इत्यर्थः, तथा नोऽस्माकं कुलेऽन्येनापि क्रियेरन्
 इत्यहमाशमे विधिनिमन्त्रणेति आदिशब्दात् परक्रियाशंसायां स्त्री स-
 म्यञ्जे वा कर्मणि यक् ऋद्धिः देवानञ्चतीति क्तिप् अविष्वग्देवस्येतिरिति
 ङेरङिः ॥ ३ ॥ म०

आशंसा न हि नः प्रेते जीवेन दशमूर्धनि ॥ ५ ॥

प्रकुर्याम वयं देशे गच्छीं तत्र कथं रतिम् ।

यत्र विंशतिहस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः ॥ ६ ॥

स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धुविग्रहे बन्धुविनाशेऽपि स एव प्राणान् धारयेत् नियोगतो विभ्रयात् निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् यस्य भवा-
दश. सुहृन्मित्रं शक्त आश्वासकः सान्त्वयिता भवेत् सम्भाव्येत सम्भावनायां
लिङ् ॥ ४ ॥ ज० म०

स एवेत्यादि । ईदृशे बन्धुनां विग्रहे विनाशे स एव प्राणान् धार-
येत् नियोगतः धारयेत् विधिनिसन्त्रण्येति आदिशब्दात् नियोगकरणे खी
यस्य भवादशः शक्तः समर्थः सुहृन्मित्रं आश्वासकः सान्त्वयिता भवेत्
सम्भवति प्रोक्षासम्भावन इति खी ॥ ४ ॥ म०

स्त्रियेत्यादि । यदि मे मम गतिः शरणं त्वं न स्याः न भवे
लिङ् तदा यस्मिन्सुहृत् रावणोऽपि नरः तस्मान्मुहूर्त्तार्द्धं स्त्रियेय
नियोगतः प्राप्तकालः प्राणसंयत्तवानहं अत्र प्राप्तकाले गम्यमाने चार्द्ध-
शौहृत्तिक इति भूते लिङ् तत्र हि प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते स्त्रियतेर्लुङ्-
निङ्घेति तङ् ततः सार्धधातुकत्वात् शः हि यस्माच्चोऽस्माकं नेयमायंसा
यद्दशमूर्धनि दशानने प्रेते ऋते त्वयिवाशरणे जीवेन प्राणान् धारयि-
ष्याम इति अत्राशंसावचनस्योपपदत्वात्लिङ् ॥ ५ ॥ ज० म०

स्त्रियेयोर्द्धमित्यादि । यदि त्वं मे मम गतिस्तारको न स्याः न भवे
तदा यस्मिन् सुहृत्ते रावणो ऋतस्तस्मान्मुहूर्त्तार्द्धमहं स्त्रियेय प्राप्त-
कालः सन् प्राणसंयत्तवानहं विधिनिसन्त्रण्येति खी हि यस्माच्चोऽस्माक-
मियमाशङ्का इटाशंसनं दशमूर्धनि रावणे प्रेते ऋते सति वयं न जीवेन
प्राणाञ्च धारयामेति गीचेच्छार्थैरिति कामोक्ते खी ॥ ५ ॥ म०

प्रकुर्यामेत्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य भ्रातृविंशतिहस्तस्य न सम्भ-
वोऽस्ति तत्र कथं वयं गच्छीं निन्द्यां रतिं प्रकुर्याम करिष्यामः नैवे-
त्यर्थः अत्र गच्छीयामित्यधिकृत्य विभाषाकथमिति लिङ्घेति कथमित्यु-
पपदे भविष्यति लिङ् ॥ ६ ॥ ज० म०

आमन्त्रयेत तान् प्रह्वान् मन्त्रिणीऽथ विभीषणः ।
 गच्छेत् त्वरितं लङ्कां राजवेश्म विशेत च ॥ ७ ॥
 आददीध्वं महार्हाणि तत्र वासांसि सत्वराः ।
 उड्ढुनीयात् सत्केतून् निर्हरेताग्रचन्दनम् ॥ ८ ॥
 सुञ्चेत्ताकाशधूपांश्च ग्रथ्नीयात् स्रजः शुभाः ।

प्रकुप्यामित्यादि । यत्र देशे सोदर्यस्य सहोदरस्य विंशतिहस्तस्य
 रावणस्य सम्भवो नास्ति इत्थं भवात् तत्र देशे कथं गच्छेत्ता निन्द्यां रतिं
 वयं प्रकुप्याम करिष्यामः नैवेत्यर्थः कथमाखीच वेति खी ॥ ६ ॥ भ०

आमन्त्रयेतेत्यादि । अधानन्तरं विभीषणः सदासि यैर्मन्त्रिभिः
 सह उख्यतः तान्मन्त्रिणः प्रह्वानामन्त्रयेत कर्मसु नियोगतः सम्बिहित-
 वानित्यर्थः निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् तदेव दर्शयति लङ्कां त्वरितं
 यूयङ्गच्छेत् यात गताश्च राजवेश्म विशेत च अत्र विधौ प्रेषणे लिङ्
 सहि सर्वलकाराणामपवादः ॥ ७ ॥ ज० भ०

आमन्त्रयेतेत्यादि । अधानन्तरं प्रह्वान् प्रणतान् मन्त्रिणो विभी-
 षण आमन्त्रयेत सम्बोधितवान् सम्बोधनार्थस्यामन्त्रणं विधिनिमन्त्रणेति
 प्रेषणे खी अध्येषणे विधौ वा ॥ ७ ॥ भ०

आददीध्वमित्यादि । तत्र राजवेश्मनि वासांसि महार्हाणि महा-
 मूल्यानि सत्वरा आददीध्वं गृह्णीत आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः
 सत्केतून् शोभनध्वजान् उड्ढुनीयात् जङ्घीकरिष्यथ पवदीनां ह्रस्वः ईह-
 ल्ययोः अप्रचन्दनं सञ्चन्दनकाष्ठानि निर्हरेत् निर्गमयत् ॥ ८ ॥ ज० भ०

आददीध्वमित्यादि । तत्र राजवेश्मनि स्थितानि महामूल्यानि
 वासांसि यूयं सत्वराः सन्तः आददीध्वं गृह्णीष्यथ सत्केतून् शोभनध्व-
 जान् उड्ढुनीयात् जङ्घी करिष्यथ धूनिधूजकम्पे अप्रचन्दनं शोभन-
 चन्दनं निर्हरेत् निर्हरिष्यथ ॥ ८ ॥ भ०

सुञ्चेतेत्यादि । धूपषटिकाभिराकाशधूपांश्च सुञ्चेत् प्रवर्तयत् स्रजः

आनयेतामितं दारु कर्पूरागुरुकुङ्कुमम् ॥ ८ ॥

उच्चैरन् यन्नपात्राणि ऋयेत च विभावसुः ।

भ्रियेत चाज्यमृत्विग्भिः क प्रेत च समित्कुशम् ॥१०॥

स्नानीयैः स्नापयेताशु रस्यैर्लिम्पेत वर्ष्कैः ।

अलङ्कुर्यात् रत्नैश्च रावणाहर्दशाननम् ॥ ११ ॥

दृग्मालाः शुभाः प्रथीयात् शुक्लिष्यथ अन्यन्यवन्दर्भ इति क्रपादिः
दारुकाष्ठं अमितं प्रभूतं कर्पूरागुरुकुङ्कुमञ्च आनयेत् सर्वत्र विधौ लिङ्
सुपादिप्रयोगश्च ॥ ८ ॥ ज० स०

सुञ्चेतेत्यादि । यूयमाकाशधूपान् सुञ्चेत् प्रवर्त्तयिष्यथ अञ्जुगति-
प्रजनयोः शुभाः शोभनाः स्रजो माला प्रथीयात् प्रथिष्यथ अन्यकिग्भिः
आद्योरिति ईः अमितं प्रचुरं दारु काष्ठं कर्पूरादि च आनयेत् आने-
ष्यथ सर्वत्र विधौ स्त्री ॥ ८ ॥ म०

उच्चेरन्नित्यादि । यन्नपात्राणि सुगादीनि उच्चेरन् स्नानीयन्तं
विभावसुश्चाग्निः ऋयेत ऋत्विग्भिः आज्यमपि ऋयेत समित्कुशं क-
ल्पेत् च कल्पतां सर्वत्र विधौ कर्मणि लिङ् ॥ १० ॥ ज० स०

उच्चेरन्नित्यादि । ऋत्विग्भिरेव नान्यैर्यन्नपात्राणि उच्चेरन् आ-
नेष्यन्ते वचौजे प्रापये अहस्रपाद्योरिति जिः विभावसुरग्निर्हृयेत
आनेष्यते आज्यं हृविर्भ्रियेत भरिष्यते समित्कुशं कल्पेत् कल्पयिष्यते
सर्वत्र कर्मणि विधौ स्त्री ॥ १० ॥ म०

स्नानीयैरित्यादि । यथा स्वविहितञ्च कृत्वा रस्यैः स्नानीयैर्दशा-
ननं राक्षसाधिपं स्नापयेत् स्नापयिष्यथ ग्लास्नाञ्च मञ्चिति विकल्पेन
मिर्त्वं तत्र ज्वलह्वलननासनुपसर्गाद्भेति वायुहृष्यमनुवर्त्तते वर्ष्केश्वन्द-
नाद्भिः रस्यैर्लिम्पेत विलेप्स्यथ रत्नैश्च रावणाहर्नित्यनैमित्तिकैरल-
ङ्कुर्यात् अलङ्करिष्यथ ॥ ११ ॥ ज० स०

स्नानीयैरित्यादि । यूयं दशाननं स्नानीयैः स्नानार्हैर्जलैः स्नाप-
येत् स्नापयिष्यथ ज्वलह्वलेत्यादिना ह्रस्वस्य विभाषितत्वात् न ह्रस्वः

वासयेत सुवासीभ्यां मेध्याभ्यां राक्षसाधिपम् ।
 ऋत्विक् स्रग्विणमादध्यात् प्राङ्मूर्धानं ऋगाजिने ॥१२॥
 यज्ञपात्राणि गालेषु चिनुयाच्च यथाविधि ।
 जुहुयाच्च हविर्वह्नौ गायेषुः साम सामभाः ॥ १३ ॥
 गत्वाथ ते पुरीं लङ्कां कृत्वा सर्वं यथोदितम् ।
 समीपेऽन्याहुतेः सास्त्राः प्रोक्तवन्तो विभीषणम् ॥ १४ ॥

वस्त्रकैश्चन्दनादिभिः लिम्पेत विलेप्स्यथ सुचादित्वाङ्गु नानाकारैर्नानावि-
 धैरत्नैरलङ्कुर्यात् अलङ्करिष्यथ रावणाह्नैरिति क्वचित्पाठः सर्वत्र विधौ
 खी ॥ ११ ॥ भ०

वासयेतेत्यादि । वासीभ्यां मेध्याभ्यां पूताभ्यां वासयेत च आच्छाद-
 यिष्यथ ऋत्विक् यज्वा स्रग्विणं कृत्वा मालाभूपितं कृत्वा ऋगाजिने
 प्राङ्मूर्धानं प्राच्यां मूर्ध्नां यस्य पूर्वशिरसादध्यात् स्थापयेत् ॥१२॥ ज० म०

वासयेतेत्यादि । यूयं मेध्याभ्यां पवित्राभ्यां सुवासीभ्यां शोभनव-
 स्त्राभ्यां राक्षसाधिपं रावणं वासयेत आच्छादयिष्यथ वसलङ्कृतौ
 ऋत्विक् यजनशीलः स्रग्विणं मालावन्तं राक्षसाधिपं ऋगाजिने प्रा-
 ङ्मूर्धानं पूर्वशिरसं आदध्यात् स्थापयिष्यति आद्योरित्यालोपः अद-
 ङ्कृतप्रत्तेर्ने ई उभयत्र विधौ खी ॥ १२ ॥ भ०

यज्ञपात्राणीत्यादि । स एव यथाविधि यथाक्रमं यत्स्य परात्राणि
 सुगादीनि गालेषु विचिनुयात् हविराज्यं वह्नौ जुहुयात् सामगः
 आन्दोगः साम च गायेत सर्वत्र विधौ लिङ् ॥ १३ ॥ ज० म०

यज्ञपात्राणीत्यादि । ऋत्विक् यथाविधि विधेरन्वित्प्रमेण यज्ञपा-
 त्राणि सुगादीनि रावणस्य गालेषु चिनुयात् एतादृशप्रति चिनुचिज-
 चित्यां वह्नौ हविराज्यं जुहुयात् होमप्रति साम गायेद्युः
 आवाचनीयप्रति गै गाने सर्वत्र विधौ खी ॥ १३ ॥ ज०

गत्वेत्यादि । अथानन्तरं ते सन्निवृत्तः कर्तुं यथा यथोदितञ्च

कृतं सर्वं यथादिष्टं कर्तुं वह्निजलक्रियाम् ।
 प्रयतेथा महाराज ! सह सर्वैः स्वबन्धुभिः ॥ १५ ॥
 अन्नवन्नोसहेथास्वं धेया धीरत्वमच्युतम् ।
 स्थेयाः कार्येषु बन्धूनां हेयाः शोकीद्भवं तमः ॥ १६ ॥

कृत्वा अन्याहुतेऽर्हताहुतेः समीपे अनन्तरं साक्षाः सभ्याः विभीषणं
 प्रोक्तवन्तः ॥ १४ ॥ ज० म०

गत्वाद्येत्यादि । अधानन्तरं ते मन्त्रिणो लङ्कां पुरीं गत्वा यथो-
 दितं सर्वं कृत्वा अन्याहुतेः समीपे अन्याहुतिकर्मसामीप्ये साक्षा
 विद्यमानासा विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥ १४ ॥ भ०

कृतमित्यादि । यथादिष्टं यथाविहितं सर्वमस्त्राभिः कृतं त्वमि-
 दानीं स्नातुर्वह्निक्रियां जलक्रियाञ्च कर्तुं स्वबन्धुभिः सर्वैः सह प्रयतेथाः
 प्रार्थनायां लिङ् ॥ १५ ॥ ज० म०

कृतं सर्वमित्यादि । हे महाराज ! यथादिष्टं सर्वमस्त्राभिः कृतं
 मम्यति वह्निक्रियां जलक्रियाञ्च कर्तुं सर्वैः स्वबन्धुभिः सह प्रयतेथाः
 यत्रं कुरु विधिनिसन्त्रयेति प्रार्थनायां स्त्री ॥ १५ ॥ भ०

अन्नवदित्यादि । शोकादप्रवर्त्तमानं पुनराहुः अन्नवत् किं नोत्स-
 हेथाः किमवसीदसि गर्हितमेतत् किं वृत्ते लिङ् लुटाविति गर्हायां लिङ्
 इवं चास्त्राकमाशंसा यत्तु धीरत्वं धैर्यं अच्युतमपि नात्र धेयाः धा-
 स्यसि बन्धूनाञ्च कार्यं स्थेयाः स्थास्यसि शोकोद्भवञ्च तमे हेयास्य-
 स्यसि सर्वत्राशिषि लिङ् आर्द्धधातुकत्वादर्लिङीत्यसंयोगादेरेत्वस्
 ॥ १६ ॥ ज० म०

अन्नवदित्यादि । अभिधीयमानस्य कर्मणोऽतिशोकादप्रवृत्तेः पुनः
 प्रवृत्त्यर्थमुच्यते अन्नवन्मुखं इव किं न उत्सहेथाः किमवसीदसि गर्हित-
 मेतत् किञ्चिः स्त्रीत्याविति स्त्री इयमस्त्राकमाशंसा यत्त्वं अच्युतं अवि-
 नाशं धीरत्वं धैर्यं धेया धास्यसि आशिषि दामास्यसि धाजोदा-
 संज्ञकत्वत्त्वं लोः बन्धूनां कार्येषु स्थेयाः स्थास्यसि रजवत् ङी लुङ्

नावकल्पमिदं ग्लायेद्यत्कृच्छ्रेषु भवानपि ।

न पृथग्जनवज्जातु प्रसुह्येत्यण्डितो जनः ॥ १७ ॥

यच्च यत्र भवांस्तिष्ठेत्तत्रान्यो रावणस्य न ।

यच्च यत्र भवान् सीदेन्महद्भिस्तद्विगर्हितम् ॥ १८ ॥

बन्धुशोकोद्भवं तमो हेयाख्यव्यसि ओहाकल् त्यागे पूर्ववत् ढी डेच्च
॥ १६ ॥ भ०

नावकल्पमित्यादि । अन्यच्च नावकल्पमिदं न सम्भाव्यमेतत् येन
कच्छ्रेषु दुःखेषु भवानपि ग्लायेत ग्लानिं याति अनवकृष्णौ असम्भवावनायां
अनवकृत्यमर्षेत्यादिना लिङ् सार्धधातुत्वाद्वाहन्यस्येत्येत्वं न विकल्पते
यस्मात्पण्डितो जनः पृथग्जनवत् अपण्डितवत् जातु कदाचिदपि न
प्रसुह्येत न मोहं यातीति सम्भावयाव जातुयदोर्लिङित्यनवकृष्णौ
लिङ् ॥ १७ ॥ ज० म०

नावकल्पमित्यादि । अन्यच्च नावकल्पमिदं न सम्भाव्यमेतत्
यद्भवानपि कच्छ्रेषु दुःखविषयेषु ग्लायेत ग्लानिं यास्यति विधिनिमन्त्रयेति
आदिशब्दात् सम्भवावनायां स्त्री कथमेतदुच्यते इत्याह यस्मात् पण्डितो
जनः पृथग्जनवत् पूर्ववत् जातु कदाचिन्न प्रसुह्येत न मोहं गच्छति
जातुयद्यदायदिभिः स्त्री ॥ १७ ॥ भ०

यच्चेत्यादि । यत्र देशे काले वा भवांस्तिष्ठेत् तत्र यच्च अन्यो
रावणस्य कस्तिष्ठेत् अवस्थानं कः करिष्यति नैतत्सम्भावयामः तस्य तत्र
नूनत्वात् अन्यस्मिन्नवकृष्णः यच्छब्देनोपपदेन योगात् यच्चयत्तयोरित्यन-
वकृष्णौ भविष्यति लिङ् यच्चेति निपातससुदायो यच्छब्दस्यार्थं वर्त्तते
क्रिञ्च यत्र देशे काले वा यच्च भवान् सीदेत् अवसादं करोतीति महद्भिः
पण्डितैः विगर्हितं निन्दितं गर्यायां चेति सर्वत्रकाराणामपवादो लिङ्
यच्चयत्तयोरित्यनुवर्त्तते अनवकृष्णाविति निवृत्तम् ॥ १८ ॥ ज० म०

यच्च यत्रेत्यादि । यत्र देशे काले वा भवान् यच्च तिष्ठेत् अव-
स्थानं करिष्यति तत्र रावणस्य अन्यो न तिष्ठेत् नावस्थानं करिष्यति

आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं हितम् ।

अपि साक्षात्प्रशिष्यास्त्वं कच्छ्रेष्विन्द्रपुरोहितम् ॥१८॥

कामो जनस्य जह्यास्त्वं प्रसादं नैऋताधिप ! ।

उत द्विषोऽनुशोचेयुर्विप्लवे किमु बान्धवाः ॥ २० ॥

यत्र देशे काले वा भवान् सीदेत् अवसादं गमिष्यति तन्महद्भिर्विगर्हितं यच्चयत्नाभ्यां क्षेपचित्ने चेति खी ॥ १८ ॥ भ०

आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यच्च यच्चयमपि त्वां हितं प्रब्रूयाम तदाश्चर्यं विचित्रमेतत् चित्नीकरणे चेति लिङ् यत्रयच्चयो-रिति वर्त्तते त्वामित्यकथितं कर्म अतस्त्वं कच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षादिन्द्र-पुरोहितं बृहस्पतिं प्रशिष्याः वाढं शिष्यसि उताप्योः समर्थयोर्लिङ् अपिशब्दस्योपपत्त्वात् समर्थत्वं चानयोर्वाढमिति यस्मिन् अर्थे शास इडङ् हलोः शासिवसीत्यादिना षत्वम् ॥ १८ ॥ ज० भ०

आश्चर्यमित्यादि । यत्र देशे काले वा यच्च त्वां हितं वयं प्रब्रूयाम तदाश्चर्यं चित्रमेव पूर्ववत् खी कथमाश्चर्यमित्याह यस्मात्त्वं कच्छ्रेषु व्यसनेषु साक्षात् इन्द्रपुरोधसं बृहस्पतिं शिष्यसि वाढेऽप्यु-ताभ्यां खी ॥ १८ ॥ भ०

काम इत्यादि । हे नैऋताधिप ! रक्षसां नाथ ! त्वं विषादं जह्याः त्यज अस्य जनस्य पौरस्य काम इच्छा कामप्रवेदनेऽकञ्चितीति लिङ् कञ्चिच्छब्दाप्रयोगात् कामप्रवेदनञ्च जनाभिप्रायप्रकाशनं अन्यच्च अस्मिन् विप्लवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि उत अनुशोचेयुः अनुशोचन्ति किन्तु बान्धवाः उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ २० ॥ ज० भ०

काम इत्यादि । हे नैऋताधिप ! राक्षसेश्वरः त्वं प्रसादं विषादं शोकं वा जह्याः त्यज जनस्य पौरस्य कामः कामोक्तेऽकञ्चितीति खी-हाकोऽन्तलोपः ख्यां शोको युज्यत एवेति दर्शयति विप्लवे विनाशे द्विषः शत्रवोऽपि ततोऽनुशोचेयुः वाढं शोकं कुर्वन्ति किन्तु बान्धवाः सुतरा-मेव शोचन्ति वाढेऽप्युताभ्यां खी ॥ २० ॥ भ०

स भवान् भ्रातृवद्भवेद्यथावदखिलं जनम् ।
 न भवान् संप्रसुह्ये च्चेदाश्वस्युश्च निशाचराः ॥ २१ ॥
 ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्निजलक्रियाम् ।
 प्रोक्तवान् कृतकर्त्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम् ॥ २२ ॥
 अर्भांसि रुक्मकुम्भेन सिञ्चन्मूर्ध्नि समाधिमान् ।
 त्वं राजा रक्षसां लङ्कामवेक्ष्या विभीषण ! ॥ २३ ॥

स इत्यादि । चेद्यदि भवान् संप्रसुह्येत् सोहं न गच्छेत् तदा स
 भवान् भ्रातृवत् यथा भ्राता जनो रक्ष्यते तद्वदिमं अखिलं जन
 यथावत् सम्यक् रक्षेत् एते च निशाचरा आश्वसुराश्वासं गच्छेयुर्हेतुम-
 मतोर्लिङ्गं अत्र प्रसोहो हेतुः जनरक्षणं निशाचराश्वसनञ्च हेतुमत्
 श्वसेरदादित्वाच्छपो लुक् आश्वसेधुरिति पाठान्तरं आश्वस इवाचरेयु-
 रित्यर्थः आश्वसतीत्याश्वसः पचाद्यच् तदन्तात्पूर्वाप्रतिपदिकेभ्य इति
 क्तिप् ॥ २१ ॥ ज० म०

स भवानित्यादि । चेद्यदि भवान् न प्रसुह्येत् सोहं न गच्छेत् तदा
 स भवानिसमखिलं जनं भ्रातृवत् रावण इव रक्षेत् रक्षिधुरिति यथावत्
 सम्यक् ते निशाचरा आश्वसुः आश्वसं गच्छेयुः भव्ये वाफलहेत्वोरिति
 खी श्वसध्लु प्राण्ये ॥ २१ ॥ म०

तत इत्यादि । ततो वचनानन्तरं भ्रातुरग्निक्रियां जलक्रियाञ्च
 कर्तुं गतवान् अथ कृतकर्त्तव्यं कृतकृत्यं राक्षसं रामः वचः प्रोक्त-
 वान् ॥ २२ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततस्तद्वचनानन्तरं स विभीषणो भ्रातुरग्निक्रियां ज-
 लक्रियाञ्च कर्तुं गतवान् अथानन्तरं कृतकृत्यं राक्षसं विभीषणं रामो
 वचः प्रोक्तवान् ॥ २२ ॥ म०

अर्भांसोत्यादि । रुक्मकुम्भेन स्वर्णकलसिनार्भांसि जलानि मूर्ध्नि
 सिञ्चन् पातयन् रामः प्रोक्तवानिति पूर्वशान्वयः हे विभीषण ! त्वमद्यप्र-
 षटति रक्षसां राजा लङ्कामवेक्ष्याः कार्याकार्यनिरूपणेन ईक्षसि ॥ २३ ॥
 ज० म०

ऋद्धाननुनयेः सम्यक् धनैर्लुब्धानुपार्जयेः ।

मानिनो मानयेः काले त्वस्तान् पौलस्त्य ! सान्त्वयेः ॥ २४ ॥

इच्छा मे परमानन्देः कथं त्वं वृत्रशत्रुवत् ।

इच्छेद्वि सुहृदं सर्वां वृद्धिसंस्थं यतः सुहृत् ॥ २५ ॥

अन्धांसीत्यादि । इक्ष्मणेन सुवर्णकवसेन अन्धांसि तस्य भूर्ध्नि
क्षिञ्चन् पातयन् समाधिमान् कतसमाधानरचनः प्रोक्तवानिति पूर्वेषा-
न्वयः समाधिनेति पाठे समाहितेन चेतसे धर्मः विमुक्तवानित्याह हे
विभीषण त्वमद्यप्रवृत्ति रक्षसां राजा लङ्कां अवेक्षेथाः कार्याकार्यवि-
विचारणेन दृष्यसि विधिनिसन्त्रयेति आमन्त्रणे खी ॥ २३ ॥

ऋद्धानित्यादि । हे पौलस्त्य ! ऋद्धाननुनयेः प्रसादयिष्यसि ये
लुब्धानुपार्जयेः दानेन अहीष्यसि मानिनः सत्कारोचिते
काले मानयेः पूजयिष्यसि त्वस्तान् भीतान् सान्त्वयेः समाश्वासयिष्यसि
सर्वत्र निसन्त्रये नियोगकरणे प्रार्थनायां वा लिङ् ॥ २४ ॥ ज० म०

ऋद्धानित्यादि । हे पौलस्त्य ! त्वं ऋद्धाननुनयः प्रसादयिष्यसि लुब्धान्
धनैर्धनदानेन उपार्जयेः अहीष्यसि मानिनः सत्कारोचितकाले मानयेः
पूजयिष्यसि त्वस्तानुद्विगान् सान्त्वयेः समाश्वासयिष्यसि सर्वत्र विधिनिस-
न्त्रयेति प्रार्थनायां विधौ वा खी ॥ २४ ॥ म०

इच्छेत्यादि । । इयञ्च मे इच्छा सहती यत्त्वं वृत्रशत्रुवदिन्द्र इव
कथमानन्देः मुदितो भविष्यसि इच्छार्थेषु लिङ् लोटविति लिङ् इच्छा-
र्थस्य धातोरुपपदत्वात् यतः सर्व एव सुहृत् सुहृदं वृद्धिसंस्थं उदय-
स्यमिच्छेत् इच्छति इच्छार्थेभ्यो विभाषावर्त्तमान इति लिङ् ॥ २५ ॥
ज० म०

इच्छेत्यादि । इयं मम परमा परमा सहती इच्छा त्वं कथं वृत्रशत्रुवत्
आनन्देः मुदितो भविष्यसि प्रीचेच्छार्थैरिति कामोक्ते खी तवैतेन कि-
मित्याह यतो अभात् सर्वः स्तुह्नन्निव सुहृदं वृद्धिसंस्थं उदयस्यं इच्छेत्
वाञ्छेदिति अयञ्जुतभव्ये त्रिशः कथाया इति वर्त्तमाने खी इच्छार्थे
वर्त्तमाने वा लिङ्गिति परः ॥ २५ ॥ म०

वर्द्धिषीष्ठाः स्वजातेषु वध्यास्त्वं रिपुसंहतीः ।

भूयास्त्वं गुणिनां मान्दस्तेषां स्थेया व्यवस्थितौ ॥ २६ ॥

धेयास्त्वं सुहृदां प्रीतिं वन्दिषीष्ठा दिवौकसः ।

सोमं पेयाश्च हेयाश्च हिंसा हानिकरीः क्रियाः ॥ २७ ॥

अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् ।

अनुरागं क्रिया राजन् ! सदा सर्व्वङ्गं जने ॥ २८ ॥

वर्द्धिषीष्ठा इत्यादि । स्वजातेषु स्वजातिषु राक्षसेषु मध्ये त्व
वर्द्धिषीष्ठाः वृद्धिमान् भविष्यसि आशिषि लिङ् एवं यच्छमाणेष्वपि
सर्व्वत्र रिपुसंहतीः शत्रुसमूहान् वध्याः विनाशयिष्यसि हनोबधलिङ्
भूयाश्च गुणिनां मान्दः श्रुतशीलवतां मानार्हेश्च भविष्यसि तेषाञ्च गुणिनां
व्यवस्थायां चिरकालं स्थेयाःस्थास्यसि ॥ २६ ॥ ज० म०

वर्द्धिषीष्ठा इत्यादि । स्वजातिषु ज्ञातिसमूहेषु त्वं वर्द्धिषीष्ठा वर्द्ध-
मानो भविष्यसि शत्रुसंहतीः शत्रुसमूहान् त्वं वध्याः हनिष्यसि हनो-
बधष्टोदलीति बधदेशः त्वं गुणिनां मान्दो भूयाः भविष्यसि तेषां गु-
णिनां व्यवस्थितौ व्यवस्थायां स्थास्यसि दामागैहागितिङ्ः सर्व्वत्र आशिषि
॥ २६ ॥ म०

धेया इत्यादि । त्वं सुहृदां प्रीतिन्धेयाः जनयिष्यसि दिवौकसो
देवान्द्विषीष्ठाः प्रणस्यसि सोमं पेयाः पास्यसि तथा हिंसाः परोपचा-
तिकाः हानिकरीः अपचयहेतुकाः क्रियाः हेयाः त्यज्यसि ॥ २७ ॥
ज० म०

धेया इत्यादि । सं सुहृदां प्रीतिं धेयाः पास्यसि जनयिष्यसि पू-
र्व्ववत् ङेः दिवौकसो देवान्द्विषीष्ठाः प्रणस्यसि सोमं पेयाः सोमपानं
करिष्यसि पूर्व्ववत् ङे तथा हिंसाः परोपतापिकाः हानिकरीः अपचय-
हेतुभूताः क्रियाः हेयाः त्प्रज्यसि पूर्व्ववत् ङेः सर्व्वत्र आशिषि ॥ २७ ॥ म०

अवेत्यादि । पुनः पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्मेणावसेयाः
आस्यसि धोऽन्तर्कर्मणि हे राजन् ! अत्र जने अनुरागं सर्व्वगतं सर्व्व्या-
पिनं क्रियाः करिष्यसि ॥ २८ ॥ ज० म०

घानिषीष्ट त्वया मन्युर्ग्राहिषीष्ट समुन्नतिः ।

रक्षोभिर्दर्शिषीष्ठास्त्वं द्रक्षीरन् भवता च ते ॥ २६ ॥

मन्युं बध्या भटवधकृतं बालवद्वस्य राजन् !

शास्त्राभिज्ञाः सदसि सुधियः सन्निधिं ते क्रियासुः ।

अवसेयाश्चेत्यादि । पुरवासिनां पौराणां कार्याणि धर्म्मैण अवसेयाः ज्ञास्यसि शोयनाशे पूर्ववत् ङेः हे राजन् ! विषये सर्वङ्गमसुराणां अनन्यज्ञतमसुरङ्गनक्रियाः करिष्यसि कञ्जडदहतौ च्छद्मिः शयकूडीपे उभयत्र व्याशिशि ॥ ३६ ॥ म०

घानिषीष्टेत्यादि । मन्युः क्रोधः त्वया घानिषीष्ट हनिष्यते चिखवद्भावोऽष्टद्विर्धत्वञ्च समुन्नतिरभ्युच्चयः ग्राहिषीष्ट ग्रहीष्यते रक्षोभिर्दर्शनपरैर्दर्शिषीष्ठाः त्वं द्रक्ष्यसे ते च राजसाः भवता दर्शनपरेण च द्रक्षीरन् अचिखवद्भावपक्षः ॥ २६ ॥ ज० म०

घानिषीष्टेत्यादि । मन्युः कोपस्त्वया घानिषीष्ट समुन्नतिर्नामाभ्युदयस्त्वया ग्राहिषीष्ट ग्रहीष्यते रक्षोभी राजसैस्त्वदर्शनलाभसैस्त्वं दर्शिषीष्ठाः भवता च ते राजसा द्रक्षीरन् द्रक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥ म०

मन्युमित्यादि । अन्यच्च हे राजन् ! बालानां वृद्धानाञ्च सर्वेषु वृद्धो विभाषैकवद्भवतीति बालाश्च वृद्वाश्च बालवृद्धं तस्य मन्युं शोकं भटवधकृतं भटानाम् पितृपुत्रादीनाञ्च यो बधः तत्कृतं बध्याः प्रियवचनार्थप्रदानादिभिरपनेष्यसि शास्त्रार्थज्ञाः शास्त्रार्थज्ञशलाः ते तत्र सदसि सभायां सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता भवन्वित्यर्थः सुरैर्मुनिभिश्च गते सेविते वर्त्मनि मार्गे प्राज्यधर्म्मे भूरिपुण्ये संरंसीष्ठाः रंश्यसे द्विषां शत्रूणां दैहितानि चोत्तिहानि सुनयनयनैः शोभनाः ये नयाः तैरेव नयनेश्चक्षुर्भिरिवावस्थितैः सम्भुत्सीष्ठाः जानीयाः ज्ञास्यसि बध अवगमने एकाचोवशोभम् ॥ ३० ॥ ज० म०

इति भट्टिकान्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लिङ्गिलक्षितः

पद्यः परिच्छेदः ।

काव्यस्य विीप्रकाशितेको वाञ्छैकोनविंशतितमः सर्गः ।

संरंसीष्ठाः सुरमुनिहते वर्त्मनि प्राज्यधम्भे
संभुत्सीष्ठाः खनयनयनैर्विद्विषामीहितानि ॥ ३० ॥

इति भट्टिकाव्ये तिडन्तकाण्डे लिङ्गिलसितो
नामैकोनविंशतितमः सर्गः ।

मन्यमित्यादि । हे राजस्वं ! बालवृद्धस्य मन्युं शोकं वध्याः प्रियवचनेन प्रसादेन चापनेष्यसि मन्युं किम्भूतं भटानां योधानां पितृ-
पुत्रादीनां यो वधस्तत्कृतं बालाश्च वृद्धाश्चेति समाहारः तत्र सदसि
सभायां शास्त्रतत्त्वविदः पण्डिताः सन्निधिं क्रियासुः सन्निहिता भविष्यन्ति
सरसुनिभिः सेविते प्रचुरधम्भे पथि त्वं संरंसीष्ठाः सम्यक्प्रकारेण रतिं
करिष्यसि तथा खनया एव नयनानि तैर्द्विषां शत्रूणां ईहितानि त्वं
संभुत्सीष्ठाः सम्यक् चास्यसि सर्वत्र द्वाशिषि बुध्यौडः वेदने भ्रमान्तस्या-
दिजयामिति वो भः ॥ ३० ॥ म०

इति सदैव्य हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरतसेन-
कतायां सुग्वबोधिन्यां भट्टिकाव्यायां विभीषणराज्याभिषेको
नामैकोनविंशतितमः सर्गः ।

विंशः सर्गः ।

समुपेत्य ततः सीतासुक्तान् पवनात्मजः ।

दिष्ट्या वर्द्धस्व वैदेहि ! हतस्त्रै लोक्यकण्टकः ॥ १ ॥

अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्रमानसाः ।

रक्षिकास्तव राक्षस्यो गृहाणैतासु मत्सरम् ॥ २ ॥

इतःप्रवृत्ति लोटमधिकृत्य तद्विलसितमाह तत्र लोटवेति वचना-
द्विध्यादिष्वर्थेषु लोट् ततोऽन्यत्रापि दर्शयिष्यति

समुपेत्यादि । ततोऽनन्तरं पवनात्मजः रामाज्ञया सीतां समुपेत्य स-
सुपगम्योक्तवान् हे वैदेहि ! रावणस्त्रै लोकप्रस्य प्रतोदकत्वात् कण्टको
हतस्तेन दिष्ट्या प्रियवचनेन वर्द्धस्व नियोगतो वर्द्धस्वसीति निमन्त्रणे
लोट् ॥ १ ॥ ज०म०

अथ गीमधिकृत्योच्यते तस्याः परमते लोडिति संज्ञा

समुपेत्येत्यादि । तदनन्तरं हनूमान् रामाज्ञया समुपेत्य समीपे-
षूपगम्य सीतासुक्तवान् किलदित्याह हे वैदेहि ! त्रैलोक्यकण्टकः शत्रू-
रावणो हतः तेन दिष्ट्या आनन्देन त्वं वर्द्धस्व विधिनिमन्त्रणेत्यादिना
निमन्त्रणोऽनुमतौ वा गी दिष्ट्येत्यानन्देऽव्ययं त्रिलोक्यैव त्रैलोक्यं
विकारसङ्घेति स्वार्थे षः ॥ १ ॥ म०

अनुजानीहीत्यादि । अनुजानीहि अनुज्ञां प्रयच्छ प्रार्थनायां
लोट् येन मयैता राक्षस्यस्तव रक्षिकाः क्षुद्रमानसाः पापाशयाः हन्यन्तां
विनाशुविष्यन्तां अत्र विधौ कर्मणि लोट् तस्मादेतासु मत्सरं गृहाण
जनय प्रार्थनायां लोट् वेद गृहीतक्रोधा मामनुज्ञास्वसि ॥ २ ॥ ज०म०

दृष्ट्वानि दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः ।

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम् ॥ ३ ॥

पश्चिमं करवामैतत् प्रियं देवि ! वयं तव ।

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाशया ॥ ४ ॥

उपशाम्यतु ते बुद्धिः पिण्डनिर्वेशकारिषु ।

अनुज्ञानीहीत्यादि । अनुज्ञां देहि आदुष्योरित्यादिना स्त्रीः मया एतास्तव रक्षिकाः जुष्टमानसाः पापाशयाः राक्षस्यो हन्यन्तामिति विधौ गी कर्मणि यक् तस्मादेतासु मत्वरं क्रोधं गृहाण धृतक्रोधा सती नाम-नुज्ञास्यसीति प्रार्थनायां गी गम्यहज्ज च चकारादादाने यहस्वपाद्यो-रिति जिः हसाम्नानहाविति आनः हेर्लोपः ॥ २ ॥ भ०

दृष्ट्वानि दुराचाराः घोररूपाशयक्रियाः क्रूराणि आकाराभिप्रायानुष्ठानानि यासां तास्तृणहानि हनिष्यामि तदेतासु हिंसा हिंसनशीला तव बुद्धिर्भवतु निष्ठुरञ्च नैष्ठुर्यं कुरु भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३ ॥ ज०म०

दृष्ट्वानि दुराचाराः घोरं भयानकरूपं आशयोऽभिप्रायः क्रिया कर्म च यासां ता एता दुराचारा दुष्टशीला राक्षसीरहं दृष्ट्वानि ह-नामि तद्वदन्भूषहिंसे रूधादित्वात् अन् णत्वं एतासु ते तव बुद्धि-हिंसा हिंसनशीला भवतु निष्ठुरम् नैष्ठुर्यं कुरु भावप्रधाननिर्देशः ॥ ३ ॥ भ०

पश्चिममित्यादि । हे देवि ! किमत्र विचारितेन तव पश्चिमरुन्धं प्रियं एतद्वयं करवाम करिष्यामः अत्र एकत्वे बहुवचनरुन्धतरस्यां ततोऽनन्तरं सीता करुणाशया सती वानरं प्रोक्तवती ॥ ४ ॥ ज०म०

पश्चिममित्यादि । हे देवि ! अत्र विचारेण तवैतत् पश्चिमरुन्धं प्रियं वयम् करवाम अत्र एकत्वे बहुवचनाविवचया आमन्त्रण्ये प्रार्थने वा गी अनन्तरं करुणाशया सीता वानरं प्रोक्तवती ॥ ४ ॥ भ०

उपेत्यादि । लघुसत्वे षु स्त्रीजनेषु पिण्डनिर्वेशकारिषु पिण्डस्य

लघुसत्वेषु दीषोऽयं यत्कृते निहृतोऽसकौ ॥ ५ ॥

न हि प्रेषवधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः ।

एधि कार्य्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६ ॥

दिदृक्षुर्मैथिली राम ! पश्यतु त्वाविलम्बितम् ।

प्रासस्य निर्वेशो निष्क्रयः तत्कारिषु ते बुद्धिरुपशान्त्यतु सकरुणा भवतु स-
र्वत्र विधौ लोट् किमिति चेत् यत्कृतो यञ्जनितोऽयं दोषः समैतन्मिः
कृतः असकौ असौ रावणो निहृतो व्यापादितः कुत्सायामव्ययसर्वना-
म्नामकचूपकारेरिति अकच् ॥ ५ ॥ ज० म०

उपशान्त्यविधादि । पिण्डस्य प्रासस्य निर्वेशो निष्क्रयस्तत्कारिषु
अन्नार्थं परायत्तेषु अतएव लघुसत्वेषु अल्पबलेषु स्त्रीजनेषु तत्र बुद्धिरु-
पशान्त्यतु कपापरा भवतु विधौ गी यत्कृतो यन्निमित्तकोऽयं दोषः मद्-
पद्मरूपः असकौ रावणो हत एव अदमस्त्यादिव्यासेत्यादिना अक् स
चात् कुत्सार्थं तत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् तदुक्तं कपायार्थं
निन्दने ज्ञाने नीतौ दाने च मानिते । प्रायोऽन्य स्मरत् पूर्वोऽग्वामर्ष-
नामतिङ्गव्ययादिति ॥ ५ ॥ म०

न हीतप्रादि । अन्यच्च न हि नैव घोरं प्रेषप्रवधं करवाणि क-
रिष्यामीतीत्यम् मतिस्तवाप्यस्तु आशिषि लिङ् लोट् आविति लोट् अतस्त्वं
कार्य्यकरः कार्य्यकरणे अनुकूलः आनुलोम्येन एधि भव असौरक्ष्योपः
ज्वसोरेद्वावभ्यावलोपश्च एत्वस्य समानाश्रयत्वादधिद्वत्वे ङङ्गल्भ्योहेर्ङिः
कार्य्यमाह गत्वा प्रवद राघवं गत्वा राघवं मनादेशं ब्रूहि ॥ ६ ॥ ज० म०

न हि प्रेषप्रवधमित्यादि । अहं प्रेषप्रवधं न करवाणि समर्थ-
नाधिषोर्गीति आशिषि गी इति ते तत्र मतिरस्तु त्वं मे मम कार्य्यकर
एधि भव इतो गत्वा राघवं प्रवद विधौ गी जङ्घोधिशाधीति ह्रियुक्त-
स्यास्तोरेध्यादेशः ऋकृष्ट इति ङङ्गल्भ्योहेर्ङिः आनुकुत्सार्थोऽग्वामिधानात्
॥ ६ ॥ म०

किं मया वक्तव्यमिति चेत्तदाह

दिदृक्षुरितप्रादि । हे राम ! द्रष्टुमिच्छुर्मैथिली सीता अविल-

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥

उत्सुकानीयतां देवी काकुत्स्थकुलनन्दन ! ।

क्ष्मां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोक्य विभीषणम् ॥ ८ ॥

उक्तवान् राघवः सीतामानयालङ्कृतामिति ।

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ९ ॥

स्वितं द्रुतं त्वा त्वां पश्यतु सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् स पञ्चनात्मजस्तथेति
यथाज्ञापयसीति प्रतिज्ञाय स्वीकृत्य गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥ ज० म०

दिदृक्षु रित्प्रादि । हे राम ! सीता त्वा त्वां द्रष्टुमिच्छु रविलिखितं
क्षीघ्रं त्वां पश्यतु प्रार्थने गी इति गत्वा प्रवदेत्प्रन्वयः ॥ ७ ॥ म०

किमित्प्राह

उत्सुकैतप्रादि । हे काकुत्स्थकुलनन्दन ! उत्सुका देवी आनीय-
तामिति प्रार्थनायां कर्मणि लोट् एवमुक्ते रावणबधे सहति प्रयासे
क्षतेऽपि जनवादभयात् न तथा सह वासः कार्यं इत्यभिप्रायेण राघवः
क्ष्मासङ्गुष्ठेन लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोक्य आकाशं दृष्ट्वा स्वरितप्रव्ययं
विभीषणमुक्तवानिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ ज० म०

उत्सुकैत्यादि । एवमुक्ते सति राघवो जनापवादशङ्कया किं कर्त्त-
व्यमिति चिन्तयन् क्ष्मां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोक्य आकाशं दृष्ट्वा
विभीषणमुक्तवान् इत्यभिप्रायेणोक्तान्वयः भूमिलिखनादिकं चिन्तया
भवतीति जातप्रक्तिः भावस्त्वयं अजितेन्द्रियस्य रावणस्य वशा सीता कथं
प्राप्या लोको मां किं वदिष्यति अविचारेण त्यागेऽपि महादोषस्तस्मात्
समानयतु विचार्यं यदुक्तं कर्त्तव्यमिति ॥ ८ ॥ म०

उक्तवानित्यादि । सीतासलङ्कृतामानयेति राघव उक्तवान् विधौ
लोट् विभीषणेन तेन गत्वा प्रणम्य च मैथिल्यक्ता मधुरं वचः ॥ ९ ॥ ज० म०

उक्तवानित्यादि । अलङ्कृतां सीतां त्वजानय विधौ गी इति विभी-
षणमुक्तवानित्यन्वयः तदनन्तरं विभीषणेन गत्वा प्रणम्य मधुरं वाक्यं
सीता प्रोक्ता ॥ ९ ॥ म०

जहीहि शोकं वैदेहि ! प्रीतये धेहि मानसम् ।

रावणे जहिहि द्वेषं जहाहि प्रमदावनम् ॥ १० ॥

स्नाह्यनुलिम्प निवस धूपाय विध्य च स्रजम् ।

रत्नान्यासुञ्च सदीप्तं हविर्जुहुधि पावके ॥ ११ ॥

जहीहेत्यादि । शोकं पतिवियोगजं जहीहि जहातेऽन्वयत-
रस्यामितमीवञ्च आचङ्गावित्याकार इति रूपत्वयं प्रीतये प्रीत्यर्थं
पुनर्मानसं धेहि षट्यस्त्र धासादेरीद्वावाभ्यासलोपञ्च रावणे रावणविषये
द्वेषं जहिहि तस्य विनष्टत्वात्प्रमदावनं अशोकवनितां जहाहि पत्न्य-
न्तिकं याहीत्यर्थः सर्वत्र विधौ लोट् ॥ १० ॥ ज० म०

जहीहीत्यादि । हे वैदेहि ! शोकं जहीहि त्यज आहोरिति
जहातेरी प्रीतये प्रीत्यर्थं पुनर्मानसं धेहि षट्य द्विप्रोदांधोरिति धाजोभेः
रावणविषये द्वेषं जहिहि तस्य हतत्वात् दरिद्रोद्धिर्हस इत्यादिना पक्षे
ङिः प्रमदावनं अशोकवनितां जहाहि हौ ङावेति पक्षे ङा सर्वत्र
विधौ गी ॥ १० ॥ म०

स्नाहीत्यादि । श्लोकद्वयं मिश्रेण व्याख्यातं स्नाहि स्नानं कुरु
ततः कायशुद्धयर्थं सदनुपहतपञ्चगव्यमङ्घ्रि भक्षय ऊभल्भ्यो हेर्ङिः
गोरेतानि गव्यानि सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् पञ्चगव्यानि समा-
हृतानीति मात्रादिदर्शनाच्च ङीप् ततः पवित्रीकृतकाया सन्दीप्ते धावके
हविर्जुहुधि ततः स्वाभिनं गन्तुमनुष्ठितदेवकार्यां सती त्वसालिम्प समा-
लभस्व ततो निवस आच्छादय वस आच्छादने अदादित्वाच्छपो लुक्
धातुसकारस्य परगमनं ततो धूपाय धूपितमात्मानं कुरु धूपेरायप्रत्ययः
आविध्य च स्रजं मालां शिरस्याचिष्य व्यधताडने श्यनि ग्रहिज्यादिना
सम्भारणं रत्नान्यासुञ्च विन्यसेत्प्रथमर्धवशात् क्रियाक्रमो द्रष्टव्यः यथा
देवदत्तं भोजय स्नापय उद्वर्त्तयेति क्लिञ्च संरोधजन्तमः अस्वतन्त्रीकरणं
शोकं छिन्धि अपनय हैमीं शिविकां सौवर्स्यानसारोह अधितिष्ठ सर्वत्र
भर्तुर्नियोगकरणे लोट् तामाहूढा द्विषां मनोरथान् हृदये स्थितानभि-
प्रायाद् जहि नाशय हौ परतो हन्तेर्जः ॥ ११ ॥ ज० म०

अद्वि त्वं पञ्चगव्यञ्च च्छिन्धि संरोधजन्तमः ।
 आरोह शिविकां हैमीं द्विषां जहि मनोरथान् ॥ १२ ॥
 तृणोद् त्वद्वियोगोथां राजन्यानां पतिः शुचम् ।
 भवतादवियुक्ता त्वमत जह्वं स्ववेश्मनि ॥ १३ ॥

स्नाहोत्रादि । स्नाहि स्नानं कुरु ततोऽनुलेपनं चन्दनादिना
 कुरु क्षिपिर्मुचादिः धूपाय आत्मानं धूपाम्नि तं कुरु धूपतापे कमकृतो
 सुपूर्वप्रेतप्रायः विवस वस्तं परिधेहि वङ्गलङ् स्तृतौ स्रजं मालाञ्च
 आविध्य परिधेहि व्यध्यौ ताडे आङ्पूर्वः परिधाने ग्रहस्वपाद्योरिति
 जिः रत्नानि आमुञ्च परिधत्स्व सन्दीप्ते पात्रके हविर्जुह्वि धि ऊभसो
 हेर्धिः ॥ ११ ॥ म०

अद्वि त्वमित्प्रादि । शरीरशुद्धयं पञ्चगव्यं गोधूमादिकं अद्वि
 मन्त्रय अदुलौभचे ऊभसोहेर्धिः गोरेतानि गव्यानि विकारसंघेति षण्णः
 ओदौतोऽज्वदिति अज्वङ्गायात् यत्नायवायाव इतर्ण् पञ्चानां गव्यानां
 समाहार इति पात्वादित्वाच्च ईप् संरोधो वन्दीकरणं तज्जनितं तप्तः
 शोकं क्षिन्धि अपनय छिदेरुधादित्वान् अन् हेर्धिः हैमीं स्वर्त्मयीं
 शिविकां नरथानं आरोह आरूढा सतो द्विषां मनोरथान् अभिलाषान्
 जहि नाशय जहेऽधिशाधीति हियुक्तस्य हन्तेर्जह्प्रादेशः सर्वत्र विधौ
 निमन्त्रये वा गी ॥ १२ ॥ म०

तृणोदित्यादि । गतायां त्वयि राजन्यानां चत्त्रियाणां पती रामः
 शुचं शोकं त्वद्वियोगोथां त्वद्वियोगप्रभवां सुपिस्थ इति कः उदस्या-
 स्तम्भोरिति पूर्वं सवर्षः तृणोद् हिनस्तु अतः अस्मात्कालाद्दूर्ध्वं कालं
 स्ववेश्मनि अयोध्यायां अवियुक्ता त्वं भवतात् भूयाः तृह्योरिति तातङ्
 ॥ १३ ॥ ज० म०

तृणोदित्यादि । राजान्यानां चत्त्रियाणां पती रामस्त्वद्वियोगात्
 उखितां शुचं तृणोद् हन्तु हनजनादिति स्यो डः उदसः स्यास्तम्भो-
 रिति सलोपः अतोऽस्मात् कालाद्दूर्ध्वं स्ववेश्मनि अयोध्यायां त्वं पत्न्या

दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे ।

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम् ॥ १४ ॥

अयं नियोगः पत्युस्ते कार्या नात्र विचारणा ।

भृषयाङ्गं प्रमाणञ्चेद्रामो गन्तुं यतस्व च ॥ १५ ॥

सुदा संयुहि काकुत्स्थं स्वयञ्चाभ्रुहि सम्पदम् ।

उपेहूर्ध्वं मुहूर्त्तात्त्वं देवि राघवसन्निधिम् ॥ १६ ॥

अविशुक्ता भवतात् भूयात् उभयत्राशिषि गी तद्योस्तातङ्वाशिषि ॥
१२ ॥ म०

दीक्षस्वत्यादि । तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं दीक्षस्व
दीक्षिता भूयाः आशिषि लोट् प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भव इहापि
कर्माणि लोट् प्रीता च सती राघवं त्वं प्रेक्षस्व ॥ १४ ॥ ज० म०

दीक्षस्वत्यादि । तुरगाध्वरे अश्वमेधे रामेण सह त्वरितं त्वं दी-
क्षस्व दीक्षिता भूयाः प्रीतेन पत्या दृश्यस्व दृष्टा भूयाः कर्माणि यक्
त्वमपि प्रीता सती राघवं प्रेक्षस्व सर्वत्राशिषि गी ॥ १५ ॥ म०

अयमित्यादि । तत्र पत्युरयं नियोगः यत्कृतः स्नानादिव्यापारः
अत्र वस्तुनि विचारणा न कार्या किमेव न वेति एतत्प्रमाणं चेत् भू-
षयाङ्गं स्नानादिपूर्वकमलङ्कुरु रामं गन्तुं यतस्व ॥ १५ ॥ ज० म०

अयं नियोग इत्यादि । तत्र पत्युरयं स्नानादौ नियोग आत्मा
अत्रार्थं किं कर्तव्यमिति विचारणा न कार्या यदि तत्र रामः प्रमाणं
तदा अङ्गं भूषय स्नानादिपूर्वकमलङ्कुरु रामान्तिकं गन्तुं यतस्व यत्नं
कुरु ॥ १५ ॥ म०

सुदेत्यादि । गत्वा च काकुत्स्थं सुदा हर्षेण संयुहि निश्रय युभि-
श्रये तत्र गमनेन स्वयञ्च सम्पदं हर्षं प्राप्नुहि प्रसदसंपदौ हर्षं सर्वत्र
प्रार्थनायां लोट् हे देवि ! अस्मान्मुहूर्त्तादूर्ध्वं राघवसन्निधिं राघवः
द्विधीयते यस्मिन् प्रदेशे इति कर्माण्वधिकरणे चेति किंप्रत्ययः तं त्व-
मुपेहि गच्छ ॥ १६ ॥ ज० म०

ऊर्ध्वं सुहूर्त्तादि ङोऽङ्ग स्वामिनी स्म भव चित्तेः ।

राजपत्नीनियोगस्थमनुशाधि पुरीजनम् ॥ १७ ॥

उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्द्यतस्वालङ्कृतौ तथा ।

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं द्रष्टव्यं त्वं महीपतिम् ॥ १८ ॥

सुदेव्यादि । इतो गत्वा रामं सुदा हर्षेण संयुहि संमिश्रय युनि-
अये स्वयञ्च सम्मदं हर्षं प्राप्नुहि प्रार्थनायामाशिषि वा गी संयुक्तनोर्ह-
लोपाभावः हे देवि ! यस्मात् सुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं राघवसन्निधिं त्वं उपेहि
गमिप्रसि विधिनिमन्त्रयेतप्रादिना प्राप्तकाले गी राघवसन्निधिं गन्तुं
प्राप्तकालासीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भ०

ऊर्ध्वमित्यादि । तथा सुहूर्त्तादूर्ध्वं चित्तेः स्वामिनी भव स्म अङ्गोति
सम्बोधनपदं अत्र स्मो लोडित्यनेन प्रैषे लोट् तत्पुं हि प्रैषातिवर्गप्राप्त-
कालेषु कृतप्राप्तेति और्ध्वमौर्ध्वार्त्तिक इति च वर्त्तते प्राप्तकालतया लोट्
राघवसन्निधिं गन्तुं चित्तेः स्वामिनी भवितुं प्राप्तकाला देवी अन्यथा का-
लातिक्रमे मयि विरक्तोति रामो विरज्यते अन्यच्च इयमस्माकमाशंसा त्वं
राजपत्नीनियोगस्थं महादेव्याज्ञाकरणतत् परं पुरीस्थमयोध्यावस्थितं जनं
अनुशाधि विधेयीकुरु आशिषि लोट् शाहाविति शादेशः तस्य समाना-
श्रयत्वादसिद्धत्वे ङ्ङभक्त्योर्हेर्द्धिः ॥ १७ ॥ ज० भ०

ऊर्ध्वमित्यादि । अङ्गोति सानुनयसम्बोधनेऽव्ययं सुहूर्त्तात् ऊर्ध्वं त्वं
चित्तेः स्वामिनी भव पूर्ववत् प्राप्तकाले गी चित्तेः स्वामिनी भवितुं प्राप्त-
कालासीत्यर्थः । राजपत्नी नियोगस्थं महादेव्याज्ञाकरणतत्परं पुरीजनं
अयोध्यावासिनं अनुशाधि आक्षपाय आशिषि गी शासच्छुशासने
जज्ञे धिगाधिहन्त्यास्तिगास्तिहिना ॥ १७ ॥ भ०

उत्तिष्ठस्वत्यादि । तस्मात्प्रार्थयेऽहं पत्युर्मते अभिप्राये मत्समीपमा-
गन्तव्यमिति उत्तिष्ठस्व तदर्थं षट्स्व उदोऽनूर्ध्वं कर्मणीति तड् तथा अ-
लङ्कृतौ अलङ्करणे यनस्व यत्नं कुरु लज्जया कदाचिन्नोत्सेहेतेति पुनः
पुनरभिधानं अविरुद्धं यथा स्नाहीत्यादि भूषयाङ्गमिति मन्यते तेन
वारद्वयसुक्तेभवं अलङ्कृत्य त्वं महीपतिं द्रष्टव्यं दर्शनार्हं अर्हे कृतप-

अनुष्ठाय यथाद्दिष्टं नियोगं जनकात्मजा ।
 समारूढवती यानं पट्टांशुकटतानना ॥ १९ ॥
 लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणविह्वला ।
 सास्त्रा गत्वान्तिकं पत्युर्दीना रुदितवत्यसौ ॥ २० ॥
 प्राप्तवारिव्रसन्देहस्ततस्तामुक्तवान्भूपः ।

तच्चचेति अवश्यद्रष्टव्ये वा आवश्यके कतप्राचेति संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्य गच्छ
 प्रार्थनायां लोट् समवप्रविभ्य स्थ इति तड् ॥ १८ ॥ ज० म०

उत्तिष्ठस्वेत्यादि । मत्समीपे आगम्यतामिति पतुर्भ्रमेऽभिप्रेते उ-
 त्तिष्ठस्य घटस्य उदोऽनूच्चे इति मं तथा अलङ्कारणे यतस्य दर्शनाहं
 महीपतिं रामं संद्रष्टुञ्च प्रतिष्ठस्य प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं सर्वत्र प्रा-
 र्थनायां गी ॥ १८ ॥ म०

अनुष्ठायेत्यादि । श्लोकत्रयं एवमुक्त्वा भर्तुर्यथोद्दिष्टं नियोगं ज्ञाना-
 दिक्मनुष्ठाय कृत्वा जनकात्मजा मं कञ्चिन्मा द्राचीदिति पट्टांशुकट-
 तानना यानं शिविकामारूढवती पतुर्प्रन्तिकञ्च गत्वा यानादवतीर्येत्य-
 र्थात् ॥ १९ ॥ ज० म०

अनुष्ठायेत्यादि । पतुर्ग्रथयादिष्टं नियोगं ज्ञानादिकं अनुष्ठाय
 कृत्वा जनकात्मजा लज्जया पट्टांशुकैनाद्यतानना सती यानं समारूढवती
 ॥ १९ ॥ म०

लज्जानतेत्यादि । लज्जया आनता वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य
 स्मरणेन विह्वला सास्त्रा दीना सा पतुर्प्रन्तिकं गत्वा सीता रुदितवती
 ॥ २० ॥ ज० म०

लज्जानतेत्यादि । असौ लज्जया अवनता सीता पतुर्प्रन्तिकं गत्वा
 सास्त्रा सती रुदितवती यतो वियोगदुःखस्य पूर्वानुभूतस्य स्मरणेन विह्वला
 अतएव दीना विह्वलेति ह्वलचाले पचादित्वाद्नु विह्वलेति पाठे क्लवणञ्च
 भये ॥ २० ॥ म०

प्राप्तेत्यादि । ततोऽनन्तरं नृपो रामः रावणः किमस्यां खण्डित-

इच्छा मे नाददे सीते ! त्वामहं गम्यतामतः ॥ २१ ॥

रावणाङ्गपरिस्त्रिष्टा त्वं हृल्लेखकरी मम ।

मतिं बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृह्णाण वा ॥ २२ ॥

अशान भरताङ्गोगान् लक्ष्मणं प्रदृणीष्व वा ।

स्वारितश्रीला न वेति प्राप्तचारित्रप्रनन्देहस्तासुक्तवान् किमित्याह से
सीते ! ममेयमिच्छा यत्त्वामहं नाददे न गृह्णामि इच्छार्थेषु लिङ्-
लोटोटाविति लोट् अतोऽनिच्छातः कारणाद्यथेष्टं गम्यताम् ॥२१॥ज० म०

प्राप्तेत्यादि । तदनन्तरं रावणेनेयसुपभुक्ता न वेति प्राप्तः सीता-
चारित्रसन्देहो येन स नृपो रामस्तां सीतासुक्तवान् चरित्रमेव चारित्रं
स्वार्थे षणः सन्देहविशेषणं मे ममेयमिच्छा त्वामहं नाददे न गृह्णीयां
गीचेच्छार्थैरिति कामोक्ते गी विधाविति विद्यासागरः पार्थेनाविवचेति
दुर्गः अतो हेतोर्यथेष्टं त्वया गम्यतामिति ॥ २१ ॥ म०

किमिति नेच्छति चेदाह

रावणेत्यादि । रावणाङ्गपरिस्त्रिष्टा हरणसमये रावणोत्सङ्गे स्थिता
सती परिस्त्रिष्टा परिष्टदितवती त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःपीडनशीला
कञ्जो हेतुताच्छील्येति टः हृदयस्य हृल्लासेति हृदादेशः कमहं शरणं
यास्यामीति चेदाह सुग्रीवे मतिं बधान बन्धीयाः उत्पाद्य राक्षसेन्द्रं
विभीषणं वा असुगृह्णाण स्त्रीकुरु ॥ २२ ॥ ज० म०

रावणाङ्केत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं हरणसमये रावणाङ्के परि-
स्त्रिष्टा परिष्टदिता त्वं मम हृल्लेखकरी चेतःपीडाकरी हृदो लेखं
खण्डनं करोतीति लृकुटः चिन्तन्तु चेतो हृदयं खान्तं हृन्मानसं मन
इत्यभरवचनात् हृच्छब्देन समासः परे तु हृदयस्य हृल्लासादाविति
ल्लं कृत्वा लेखस्य लासादित्वात् हृदयशब्दस्य हृदादेशमाहुः लासादौ
हृच्छब्दस्य प्रयोगोऽभिधानात् हृदयशब्दस्य त्वप्रयोगोऽभिधानादिति
स्वमतं साधु लाषवात् कृत्वा गन्तव्यमित्याह सुग्रीवे मतिं बधान कुरु
बन्धौगबन्धे राक्षसेन्द्रं विभीषणं वा गृह्णाण हृसान्नानहौ ॥२२॥ भ०

अशानेत्यादि । भरताङ्गा भोगानग्रान् भुङ्क्ष्व सर्वत्र हर्षः अः

कामाद्वा याहि मुच्यन्तामाशा रामनिबन्धनाः ॥ २३ ॥

क्व च ख्यातो रघोर्वंशः क्व त्वं परमृहोषिता ।

अन्यस्मै हृदयं देहि नानभीष्टे घटामहे ॥ २४ ॥

यथेष्टं चर वैदेहि ! पश्यानः सन्तु ते शिवाः ।

कामास्तेऽन्यत्र तायन्तां विशङ्कां त्यज मङ्गताम् ॥ २५ ॥

शानजिति शानच् लक्षणं प्रवृत्तीष्व वा अङ्गीकुरु वृजवरण इत्यस्य रूपं
पुमदीनां ह्रस्वः स्वेच्छया वा याहि भवत्यै यत्र रोचते तत्र गम्यतां
रामनिबन्धनाः पुनरपि रामो मे पतिर्भूयादित्याशा मुच्यन्तां त्यज्यन्ताम्
॥ २३ ॥ ज० म०

अशानेत्यादि । भरताद्वा भोगान् अशान भुङ्क्त्व अशगभोजने ह-
वाज्ञानहौ लक्षणं वा वृत्तीष्व वृष्णिजवृत्त्यां प्रादित्वात् ह्रस्वः कामात्
स्वेच्छया वा यत्र कुत्रापि याहि गच्छ रामनिबन्धना आशास्त्वया मुच्यन्तां
पुनरपि रामो नेपथीत्याशास्त्वज्यन्तामित्यर्थः विधौ गी ॥ २३ ॥ म०

किमिति चेदाह

क्व चेत्यादि । परिसुइत्वात्सर्वत्र ख्यातः लोके विदितो रघोर्वंशः
क्व क्व च त्वं परमृहोषिता जादकलङ्कत्वात् इयमप्येतद्दूरं भिन्नं सर्वत्र
विधौ लोट् अतोऽन्यस्मै हृदयं देहि चित्तं परस्मै देहि मद्दिधाः अ-
नभिमतं विषये न घटामहे निमन्त्रणे लोट् ॥ २४ ॥ ज० म०

क्व चेत्यादि । परिस्यागे हेतुरयं ख्यातो लोकविदितो रघुवंशः
क्व परमृहस्थिता त्वञ्च क्व उभयं परस्परविरुद्धमिति भावः अतोऽन्यस्मै
चित्तं देहीति विधिः अनभीष्टेऽनुचिते वस्तुनि वयं न घटामहे ॥ २४ ॥ म०

यथेष्टनित्यादि । यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव विधौ लोट् तत्र
च यथेष्टं चरन्त्याः पश्यान्तो मार्गाः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु भूयासुः
आशिषि लोट् किञ्च कामाः अभिलाषास्तवान्यत्र तायन्तां स्मीता भवन्तु
अत्राप्याशिषि यथेष्टचारित्वात्किमर्थं करिष्यतीति मङ्गतां विशङ्कां मयं
त्यज त्यज्यसि विधौ लोट् ॥ २५ ॥ ज० म०

ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलाभिजना नृपम् ।
 स्त्रीसामान्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६ ॥
 देवादिभीहि काकुत्स्थ ! जिह्नीहि त्वं तथा जनात् ।
 मिथ्या मामभिसंक्रुध्यन्वशां शत्रुणा हताम् ॥ २७ ॥

यथेष्टमित्यादि । हे वैदेहि यथेष्टं चर यथेष्टचारिणी भव विधौ
 गी यथेष्टं चरन्त्यास्तव पन्थानः शिवा निर्विघ्ना भवन्तु आशिषि गी तव
 कामा अभिलाषा अन्यत्र ताथन्तां स्कीता भवन्तु तावृङ्-पालनसन्ततोः
 आशिषि गी मयि यथेष्टचारिण्यां राभः किङ्करिष्यतीति सन्नतामाशङ्कं
 त्यज विधौ गी ॥ २५ ॥ म०

तत इत्यादि । ततस्तद्वचनानन्तरं मैथिलाभिजना सीता नृपं
 वाक्यं प्रगदिता गदितं प्रवृत्ता आदिकर्मणि क्तः स्त्रीसामान्येन स्त्रीति
 क्त्वा या तव मयि शङ्का इयं सती न वेति सा विमुच्यतां मिथ्यात्वात्
 प्रार्थनायां लोट् ॥ २६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । तद्वचनानन्तरं मिथिलाभिजना मिथिलदेशे सम्भूता
 सीता नृपं रामं प्रगदितं प्रवृत्ता वेचादिठे क्तः जनः पचादित्वात्
 अन् अभिजनः पूर्ववाञ्छव इति वर्द्धमानः कुलान्यभिजनान्वयावित्यमरः
 स्त्रीसामान्येन योषिदन्तरसाधारण्येन सम्भूता शङ्का मयि विमुच्यतां
 प्रार्थनायां गी ॥ २६ ॥ म

देवादित्यादि । अन्यच्च हे काकुत्स्थ रामवशां पराधीनां शत्रुणा
 हताम् मिथ्या अभिसंक्रुध्यन् अलीकेन क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्म-
 संज्ञा देवात् अनिष्टफलात् विभीहि भयं जनय भीतो भव हेरपि-
 न्वात्किञ्चै गुणो न भवति इतश्च जनादिभ्यं जनं वीक्ष्य जिह्नीहि
 लज्जस्व ल्यब्लोपे षञ्चमी विधौ लोट् ॥ २७ ॥ ज० म०

देवादित्यादि । हे काकुत्स्थ ! अवशां परायत्तां रावणायत्तां वा
 शत्रुणा हतां मां अभिसंक्रुध्यन् दोषं विना सद्यः कुप्यन् देवाद्रुष्मां-
 दिभीहि भयं कुरु जिभीबिभीत्यां दरिद्रोडिर्हस इत्यादिना पञ्चे ङिः

चैतसैस्त्वयि वृत्तिभि शरीरं रक्षसा हृतम् ॥ २८ ॥

विदां कुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सत्यमिदं वचः ।

त्वं पुनीहिं पुनीहीति पुनन् वायो ! जगत्त्रयम् ।

चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धप्रविप्लवम् ॥ २९ ॥

तथा जेनाक्कोकात् जिह्वीहिं लज्जितो भव जनं वीच्येत्यर्थः यमर्थं पञ्चमी विधौ गो क्रुधद्रुहोरुपसर्गं सध्यदानस्य कर्मत्वमिति परः स्वमते क्रियाव्याप्यत्वं विवक्ष्यम् ॥ २७ ॥ म०

त्वय्यसंक्रान्तायां मम कीदृशं भयं लज्जां चेति चेतदाह

चेतस इतद्रादि । मे चेतसो वृत्तिरात्मव्यापारः त्वयि तिष्ठति अनन्यमनस्कात्वात् रक्षसा हृतायां मम न सर्वं हृतं अपितु शरीरं हृतं नैवेदं मिथ्या तथाहि हे महाभूताधिष्ठानाः सम्यञ्चः सर्वत्र वर्त्तमानाः अञ्जनीति किंप् अञ्जतावप्रतत्रये ममः समीति सम्यादेशः एते सदर्थिताः मम वचः सतत्रं विदांकुर्वन्तु अवगच्छन्तु प्रार्थनायां लोट् विदांकुर्वन्तिनिष्ठि निपातन्तु ॥ २८ ॥ ज० म०

चेतस इतद्रादि । शङ्का विमुच्यतामिति पूर्वोक्ते हेतुरयं रक्षसा मम चित्तं न हृतं किन्तु शरीरमेव हृतं चेतसस्तु वृत्तिस्त्वयि स्थिता न चेदेव तदा देवाः सम्यञ्चः सर्वत्र वर्त्तमाना इदं मम सतत्रं वचो विदांकुर्वन्तु जानन्तु उगध्वाद्यां ग्यामिति वेत्तेर्लाम् समसञ्चतीति किप् सहसन्तिर इति सम्यादेशः ॥ २८ ॥ म०

प्रतेयैकं प्रार्थनामाह

त्वं पुनीहीतद्रादि । हे वायो ! पुनीहिं पुनीहीति जगत्त्रयं पुनः पुनः पुनामि भृशं वा पुनामीतप्रभिप्रायस्त्वं जगत्त्रयं पुनन् भूतानां देहेषु चरन् मम बुद्धिविप्लवं बुद्धेरस्यथात्वं विद्धि अवगच्छ प्रार्थनायां लोट् पूर्वत्र क्रियासमभिहारे लोडिति लोट् तस्य परस्मैपदसम्बन्धो हिरादेशः क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं पुनन्निति यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्नित्यनेन पुनातेरनुप्रयोगः तत्र हि क्रियासमुच्चयाभावात् ॥२९॥ज०म०

त्वमितद्रादि । हे वायो ! त्वं जगत्त्रयं पुनीहिं पुनीहीति पुनन्

खमट व्यामटाटोर्वीमित्यटन्व्योऽतिपावनाः ।

यूयमापो विजानीत मनोवृत्तिं शुभां मम ॥ ३० ॥

जगन्ति धत्स्व धत्स्वेति दधती त्वं वसुन्धरे ! ।

अवेहि मम चारित्रं नक्तन्दिवमविच्युतम् ॥ ३१ ॥

भृशं पुनः पुनर्वा पुनासीतर्थाः सङ्कभृशार्थे हितस्वध्वमिति सर्वस्मिन्
काले हि वीष्णायाम् द्वित्वं लोकोक्तः सिद्धं पुनर्द्वित्वस्याप्रयोगोऽप्यभिधा-
नात् इति हेतोः जगत्प्रविलीकरणाय भूतानां प्राणिनां देहेषु चरन्
मम बुद्धेरविवक्षितं अव्यभिचारं विद्धि जानीहि ॥ २९ ॥ म०

खमित्यादि । यूयमापोऽतिपावनाः अतिपवित्राः खमट व्यामट
उर्वीमट इति वयमन्तरीचमटास देवलोकमटास भूर्लोकमटामेत्येवमभि-
प्रायः सर्वलाटन्व्यो मम शुभां वित्तवृत्तिं विजानीतेति अत्र प्रार्थनायां
लोट् पूर्वत्व तु आकाशादिकारकभेदात् अनेकाटनक्रियासमुच्चयः ततश्च
समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति लोट् अटेति समुच्चये सामान्यवचनखेत्यनुप्रयोगः
आकाशाद्गुणगामिनीनामटनक्रियायां पुनरटनक्रियायाः सामान्याया
अनुप्रयोगात् ॥ ३० ॥ ज० म०

खमटेत्यादि । हे आपो ! यूयमतिपावना अतिपवित्राः खमाकाशं
द्यां स्वर्गं उर्वीं भूमिञ्च अटन्व्योऽटः पूर्ववत् सदाहि इति हेतोर्मम
शुभां मनोवृत्तिं यूयं विजानीत प्रार्थनायां गी ॥ ३० ॥ म०

जगन्तीत्यादि । त्वं वसुन्धरे धत्स्व धत्स्वेति अहं पुनः पुनर्दधे
भृशं वा दध इति एवमभिप्राया जगन्ति दधती मम चारित्रं नक्तं
दिनमविच्युतं अस्वलितमवेहि अत्र प्रार्थनायां लोट् पूर्वत्व क्रियासम-
भिहारे तस्य चात्मनेपदसम्बन्धिनः स्वादेशः ॥ ३१ ॥ ज० म०

जगन्तीत्यादि । हे वसुन्धरे ! जगन्ति धत्स्व धत्स्व त्वं दधती भृशं
पुनः पुनर्वा जगन्ति दधासीत्यर्थः आहुरोरिति धाञ्चालोप्यः अमान्-
स्यादिजवामिति खेर्धत्व इति हेतोस्त्वं मम चारित्रं चरित्वं नक्तन्दिवं
अविच्युतं रात्रौ दिवा चास्वलितं अवेहि जानीहि प्रार्थने गी नक्त-
न्दिवमिति अचिभ्रवादित्वात् साध्यम् ॥ ३१ ॥ म०

रसान् संहर दीप्यस्व ध्वान्तं जहि नभो भ्रम ।
 इतीहमानस्त्रिगंशो वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२ ॥
 स्वर्गे विद्यस्व भुव्यास्व भुजङ्गनिलये भव ।
 एवं वसन् ममाकाश संबुध्यस्व कृताकृतम् ॥ ३३ ॥
 चितां कुरु च सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य भेषजम् ।

रसानित्यादि । हे त्रिगंशो ! त्वमपि अहं रसान् भौमान्
 संहर संहरामीति दीप्यस्व दीप्ये ध्वान्तं जहि-हन्मि नभो भ्रम भ्रमा-
 नीत्येवमभिप्रायः ईहमानः जगत्यर्थक्रियास्तु चेष्टमानः मम वृत्तं चरित्वं
 ज्ञातुं घटस्व यतस्व अत्र प्रार्थनायां लोट् पूर्वत्वं सप्तञ्चयेऽन्यतरस्यामिति
 तस्य च यथायोगं हिस्वादेशः ईहमान इति सप्तञ्चये सामान्यवचनस्ते-
 त्यनुप्रयोगः संहरेत्यादीनामीहतेः सामान्यवचनस्यानुप्रयोगात् ॥ ३२ ॥
 ज० म०

रसानित्यादि । हे त्रिगंशो ! सूय्यं ! त्वमीहमानचेष्टमानो रसान्
 जलानि संहरसि दीप्यसे ध्वान्तं हंसि नभो भ्रमसि सर्वत्र सप्तञ्चयेऽ-
 र्थत्वविवक्षया हिंस्रौ क्रियासप्तञ्चये हिंस्रौ क्रियासामान्यस्यानुप्रयोग इति
 ईहतेरनुप्रयोग इति परे इति हेतोर्मम वृत्तं चरित्वं ज्ञातुं घटस्वेति
 प्रार्थना ॥ ३२ ॥ म०

स्वर्ग इत्यादि । त्वं आकाश ! स्वर्गे विद्यस्व अहं विद्मि भुवि
 आस्य आसे भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामीत्येवमभिप्रायः सर्वत्र सन्ति-
 वन् मम कृताकृतं युक्तायुक्तं बुध्यस्व अवगच्छ अत्र प्रार्थनायां लोट्
 पूर्वत्वं सप्तञ्चयेऽन्यतरस्यामिति तस्य च यथायोगं हिस्वादेशः वसन्निति
 सप्तञ्चये सामान्यवचनस्तेत्यनुप्रयोगः विद्यमानादीनां वतः सामान्यवचन-
 स्यानुप्रयोगात् ॥ ३३ ॥ ज० म०

स्वर्ग इत्यादि । हे आकाश ! त्वमपि वसन् स्वर्गे विद्यसे भवि
 त्तिष्ठसि भुजङ्गनिलये पाताले वससि पूर्ववत् भ्रथार्थत्वविवक्षया हिंस्रौ
 एवं ममापि कृतमकृतञ्च कर्म बुध्यस्वेति प्रार्थना ॥ ३३ ॥ म०

रामस्तुष्यतु मे वाद्य पापां झुष्णात् वानलः ॥ ३४ ॥

राघवस्य मतेनाथ लक्ष्मणेनाचितां चिताम् ।

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ ३५ ॥

प्रवपाणि वपुर्वङ्गौ रामाहं शङ्किता त्वया ।

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः सङ्गवङ्गमाः ॥ ३६ ॥

एवं प्रथिव्यादीनि महाभूतानि कथयित्वा लक्ष्मणसाह

चितामित्यादि । हे सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य मिथ्यादूषणस्य भेषजं
प्रतिक्रियां चितां कुरु विधौ लोट् मन अन्नौ विशुद्धाया रामो नियोगत-
स्तुष्यत् अनलो वा मां पापां नियोगतः झुष्णात् दहत् दहन् मर्त्यलोकान्
भोचयत्वित्यर्थः निमन्त्रणे लोट् झुप्रप्रुषस्ते हनभोचनपूरणेष्विति क्रमादिः
भोचने द्रष्टव्यः अनेकार्थत्वाद्वाहे ॥ ३४ ॥ ज० म०

चितामित्यादि । हे सौमित्रे ! अस्य व्यसनस्य मिथ्यादूषणस्य
भेषजं प्रतिक्रियां चितां कुरु विधौ गी अद्य वङ्गौ विशुद्धायां मयि
रामस्तुष्यत् अनलो वा पापां मां झुष्णात् दहत् आमन्त्रणे गी झुषेरने-
कार्थत्वाद्वादाहार्यः सदाहार्यस्तु औवादिक एव यदुक्तं प्रुषमसेकपू-
र्त्तौश्च प्रुषुदक्ष्णमूरखाविति ॥ ३४ ॥ म०

राघवस्येत्यादि । अथ राघवस्य मतेनाहुज्ञातेन क्रस्य च वर्त्तमान
इति षष्ठी सतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः तस्य वा मतेनाहुज्ञया
चितामाचितां रचितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं प्रगदिता वचो
गदितुं प्रवृत्ता ॥ ३५ ॥ ज० म०

राघवस्येत्यादि । अथानन्तरं राघवस्य मतेनाहुज्ञया अहुज्ञातेन वा
लक्ष्मणेनाचितां रचितां चितां दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य सीता रामं वचः प्रग-
दिता कथितुं प्रवृत्ता ॥ ३५ ॥ म०

प्रवपाणीतप्रादि । येऽत्र सन्निहिता देवादयः ते सर्वे सङ्गवङ्गमाः
वानरैः सह भवन्तः विदन्तु चेतसा शृण्वन्तु श्रोत्राभ्यां महचनं हे
राम त्वया दृष्टेति शङ्किता अहं वङ्गौ वपुः शरीरं प्रवपाणि नियोगतः
प्रक्षिपाणि निमन्त्रणे लोट् आनिबोडिति षत्वस् ॥ ३६ ॥ ज० म०

मां दुष्टां ज्वलितवपुः प्लुषाण वङ्गे !

संरच क्षतमलिनां सुहृद्यथा वा ।

एषाहं क्रतुषु वसोर्यथाज्यधारा

त्वां प्राप्ता विधिवदुदीर्ष्य दीप्तिमालम् ॥ ३७ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लोटप्रदर्शनो नाम

विंशतितमः सर्गः ।

प्रवपाणीत्यादि । हे राम ! त्वया दुष्टेति शङ्किताहं वङ्गौ वपुः
प्रवपाणि क्षिपाणि निमन्त्रणे मी प्राग्वन्नो ण इत्यादिना एतत् अत्र
सन्निहिता देवादयो भवन्तः प्लवङ्गमैः सह वक्ष्यमाणं मद्बचनं शृण्वन्तु ते
च सर्वे तदर्थं जानन्त्विति प्रार्थये ॥ ३६ ॥ भ०

नामित्यादि । हे वङ्गे ! यद्यहं दुष्टा तदा ज्वलितवपुः ज्वलित-
शरीरः सन् भित्त्वाभावपक्षे रूपं प्लुषाण देहं मर्त्यलोकान् मोचय यथा
वा क्षतमलिनां विशुद्धां सुहृदिव संरच वा आमन्त्रणे कामचारकरणे
लोट् एषाहं त्वां विधिवत् सम्यक् प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोः राक्षः
आज्यधारेव उदीर्ष्यदीप्तिमालं उद्गतज्वालासमूहं त्वामिति ॥ ३७ ॥
ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लोटि-

लसितं नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

काव्यस्य सीताप्रतप्राख्यानं नाम विंशतितमः सर्गः ।

मां दुष्टामित्यादि । हे वङ्गे ! यद्यहं दुष्टा तदा ज्वलितशरीरः
सन् मां दुष्टां प्लुषाण देहं पूर्ववत् यद्यहं क्षुत्तमलिना अक्षयापात्रा अक्ष-
तचरिनामिति क्वचित्पाठः तदा मां सुहृदिव रच आमन्त्रणे प्रार्थने वा
मी एषाहं उदीर्ष्यदीप्तिमालं उद्गतज्वालासमूहं त्वां विधिवत् सम्यक्
प्राप्ता क्रतुषु यज्ञेषु वसोराज्यधारेव ॥ ३७ ॥ भ०

इति सप्तद्वैत्यहरिहरखानवंशसम्भवमौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभर-

तसेनकृतायां सुगन्धर्वोधिन्त्यां भट्टिकाव्यटीकायां सीतापरीक्ष-

व्यो नाम विंशतितमः सर्गः ।

एकविंशः सर्गः ।

तामुत्क्षिप्य ततो वङ्गिभैथिलीं राममुक्तवान् ।

काकुत्स्थ ! दयितां साध्वीं त्वमाशङ्कित्वाः कथम् ॥१॥

इतः प्रथमं लङ्कामधिकृत्य विवक्षितमाह तत्र लिङ्निमित्ते लङ्-
क्रियातिपत्तौ भविष्यति भूते च हेतुमतोर्लिङ्गोवमादिकं लिङ्गोनि-
मित्तं क्रियातिपत्तिश्च कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियाति-
पत्तिवैगुण्यञ्च विधुरप्रत्ययोपनिपातात् सामप्यभावाच्च द्रष्टव्यम्

ससुत्क्षिप्येत्यादि । ततोऽनन्तरं भैथिलीं ससुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामाकाशे
धृत्वा वङ्गिर्देहवान् राममुक्तवान् हे काकुत्स्थ ! साध्वीं पतिव्रतामपि
दयितां असाध्वीति त्वं यदाशङ्कित्वाः शङ्कितवानमि तत्कथं गर्हितमेतत्
न युक्तमशङ्कितमित्यर्थः । विभाषाकथमिति लिङ्भेति अत्र कथं शब्दो
गर्हायाञ्च लिङ्गे निमित्तं यतस्तत्र गर्हायामित्यनुवर्त्तते तस्मिन् लिङ्-
निमित्ते क्रियातिपत्तौ लङ् भविष्यतीत्यधिक्रियते अत्रासाधुत्वं क्रियायाः
तद्विरुद्धसाधुत्वाभियोगोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते तदेव साधुत्वं दर्शयति
॥ १ ॥ ज० न०

अथ श्रीमधिकृत्योच्यते तस्याः परमते लङ्गिति संज्ञा

तामुत्क्षिप्येत्यादि । ततोऽनन्तरं वङ्गिस्तां भैथिलीं उत्क्षिप्य ह-
स्ताभ्यामाकाशे उद्धृत्य राममुक्तवान् किन्तदित्याह हे काकुत्स्थ ! दयितां
प्रियां साध्वीं पतिव्रतां त्वं कथमाशङ्कितवान् तदयुक्तमाशङ्कितं च्चर्था-
सम्भवे धीति धी अत्र धात्वर्थस्यानिष्पत्तिर्व्यादेव गम्यते ॥ १ ॥ न०

नाभविष्यदियं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ।

न चैनां पक्षपातो मे धर्मादन्यत्र राघव ! ॥ २ ॥

अपि तत्र रिपुः सीतां नार्थयिष्यत दुर्मतिः ।

क्रूरं जात्ववदिष्यच्च जात्वस्तोयत् श्रियं स्वकृतम् ॥ ३ ॥

नेत्यादि । यद्यहमेनां नैवापास्यं नैव रक्षितवान् ततोऽरक्षणादियं शुद्धा नाभविष्यद् न भूता येनैव मया रक्षिता तेनैवेयं शुद्धेति भावः हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यतः हेतुहेतुमंत्रं लिङ्गो निमित्तं तत्र पालनस्य परिशु-द्धेश्च हेतुहेतुमन्त्रे लिङ्गं निमित्तं क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लङ् तत्र बोताप्योरिति विकल्पेनाधिक्रियते अत्रापालनोपनिपातादभिपत्ति-र्गस्यते तदतिपाताद्हेतुमतोऽपि पक्षपातात् त्वर्थ्यमाचरितमिति चेदाह हे राघव ! धर्मादन्यत्र अधर्मे न मे पक्षपातोऽनुरागः ॥ २ । ज० म०

आशङ्कं व्यावर्त्तयन्नाह

नाभविष्यदित्यादि । यदि इयं सीता शुद्धा नाभविष्यत् न भूतवती तदाहमेनां अधक्ष्यं दग्धवानस्मि दहौदाहो दाहैर्धः द्वाभान्तस्येति धः हे राघव धर्मादन्यत्र मे मम पक्षपातो नास्त्येव अपितु धर्माश्रित एव ॥ २ ॥ भ०

इदानीं सीतारावणयोर्यच्चेष्टितमासीत् तच्चानेनावधार्यं प्रकाशय-न्नाह

अपीत्यादि । तत्र रिपुः स भवान् रिपुः स रावणः भवच्छब्दोऽर्था-ङ्गस्यते तेनेतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति त्वञ् अपि वाढं नार्थयिष्यत इमतिः यद्यदुर्मतिरदृष्टचेता अभविष्यत् तदा सीतां वाढं नार्थयिष्यत भायं मम भवेति न प्रार्तितवान् उताप्योः समर्षयोरिति अत्रापिशब्दो वाढार्थः लिङ्गमित्तं तस्मिन् लिङ्गमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते नित्यं लङ् तत्र बोताप्योरिति अनुवर्त्तते अत्रार्थनक्रियायाः तद्विरुद्धदुर्मतित्वोपनिपाता-दतिपत्तिर्गस्यते अर्थनमर्थः याचनं तत्करोतीति षिच् नाहमवकल्पयामि यद्यदुर्मतिरभविष्यत् क्रूररूपं जातु कदाचित् नावदिष्यत् नोक्तवान्

सङ्कल्पं नाकरिष्यच्च तत्रेयं शुद्धमानसा ।

मधामर्षमवाप्सस्त्वं राम ! सीतानिर्वचनम् ॥ ४ ॥

अत्रियं विभूतिं स्वकामात्मीयां ईदृशी मे विभूतिरिति नास्तोषप्रत् न स्तु-
तवान् स्तुतवार्थं जातयदोर्लिङ् इत्यत्र जात शब्दोऽनवकृतृप्रियश्च लिङो
निमित्तं तं तानवकृतृप्रमर्षयोरिति वर्त्तते अत्र क्रूराभिधानक्रियायाविभू-
त्वास्तवनक्रियायाश्च तद्विरुद्धदर्भतित्वोपनिपातादतिपत्तिः केचिद्विजान-
त्वोरित्ये तदुदाहरन्नि तदयुक्तं तस्यालिङ्गिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ ज० स०

अपि तत्रेत्यादि । तत्र लङ्कायां रिपूरावणः सीतामपि दुर्मूर्ति-
त्वात् नार्थविषयत् न प्रार्थितवान् अपितु प्रार्थितवानेव क्रूरं परुषं जातुं
कदाचिन्नावदिष्यत् नोक्तवान् अपितु उक्तवानेव स्वकामात्मीयां अत्रियं ना-
स्तोष्यत् अपितु मर्षेदृशी मङ्गती सम्पत्तिरिति स्तुतवानेव अत्र निप्रियस्य
प्रार्थनादिधान्तर्यस्थानिष्यत्ते स्वी ॥ ३ ॥ ५०

सङ्कल्पमित्यादि । तत्रेयं शुभमानसेति नाहमवकल्पयामि यदीयं
शुद्धमानसा नाभविष्यत् तत्र तस्मिन् रात्रये इत्थं प्रीयमाणोऽपि सङ्कल्पम-
भिप्रायमकरिष्यत् कृतवती स्यात् न च कृतवती शुद्धमानसत्वात् सत्याम-
र्षमवाप्सस्त्वमिति हे राम ! न मर्षयामि यद्यशुद्धमानसा अभविष्यत् तदा
सीतानिर्वचनं सीताहेतुकम् अमर्षं क्रोधं सत्यसंभूतमवाप्सस्त्वं प्राप्तः
स्याः तत्तु सत्यं यतः शुद्धमानसा अनवकृतृप्रमर्षयोरिष्टंऽपीत्यत्र अन-
वकृतृप्रमर्षयोर्लिङ्गिमित्तं तस्मिन् बिङ्गिमित्ते तिस्रातिपत्तौ भूते वा लङ्
तत्र दोषाभ्योरित्यधिक्रियते अत्र सङ्कल्पक्रियायाः सत्यामर्षक्रियायाश्च त-
द्विरुद्धशुद्धमानसत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥ ४ ॥ ज० स०

सङ्कल्पमित्यादि । तत्र इत्थं प्रयतमाने रात्रये सङ्कल्पं सङ्गमाभि-
प्रायमियम् सीता नाकरिष्यत् न कृतवती यत्र इयं शुद्धमानसा शुद्धहृद-
यत्वात् धात्वर्थस्थानिष्यत्तिः हे राम ! सीता निर्वचनं अमर्षं क्रोधं
अवाप्सः अवाप्तवानसि इदं ऋषा सङ्कल्पक्रियायासदत्तं क्रोधस्थानिष्य-
त्तिरत्र वाक्याद्भवत्येते ॥ ४ ॥ ५०

त्वयाद्रक्ष्यत किं नास्याः शीलं संवसता चिरम् ।
 अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः कालेन बद्धना न किम् ॥ ५ ॥
 यावज्जीवमशोचिष्यो नाहास्यश्चैदिदन्तमः ।
 भानुरप्यपतिष्यत् क्षामक्षीभिष्यत चेदियम् ॥ ६ ॥

अन्यथास्मिन्वस्तुनि नाहमेवैकः प्रमाणं भवानपि प्रमाणमेवेति दर्श-
 यन्नाह

त्वयेतप्रादि । किं नाम तच्छीलं तच्चरितं यदस्याः सीतायाः शीलं
 चिरं कालं संवसता त्वया नाद्रक्ष्यत नोपलब्धमेव चेतोधर्म्तत्वाद्धोपलब्ध-
 मिति चेत् किं वा नाम चेष्टाः शीलनिवन्धनाः क्रियाः बद्धनापि कालेन
 त्वया नादर्शिष्यन्त न दृष्टा अभूवन् अपिह दृष्टा एव किं दृष्टोत्प्लु-
 ल्लटाविति किंशब्दो विभक्त्यन्तोगर्हाच्च लिङ् निमित्तं तत्र गर्हायामितप्र-
 सुवर्त्तते तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लृङ् कर्मण्येष चि-
 खदिट् अत्र शीलानुपलब्धिक्रियायाश्च तद्विरुद्धचिरवासोपनिपातादतिप-
 त्तिर्गम्यते तथाहि शीलं संवसता चोयं तच्च कालेन भूयसेति ॥ ५ ॥
 ज०म०

त्वयेतप्रादि । अस्याः सीतायाः शीलं चरितं चिरं चिरकालं
 संवसता सहवासं कुर्वता त्वया किं नाद्रक्ष्यत नोपलब्धमभूत् अपिह उपलब्ध-
 मेव चेतोधर्म्तत्वाद्धोपलब्धमिति चेदाह अस्याश्चेष्टाः क्रिया वा किं ब-
 द्धना कालेन नादर्शिष्यन्त अपिह दृष्टा एव अत्र शीलचेष्टादर्शनस्य धा-
 त्वर्थस्य संवासेनानिष्पत्तिर्व्याज्जस्यते हनप्रहृदय च इति पक्षे भिष्य
 ॥ ५ ॥ भ०

यावदितप्रादि । अन्यच्च लोकस्वाज्ञानमूलं परगृहोषितेतेप्रताव-
 तेवापरिशुद्धे तत्रज्ञानसुत्यज्जमिदं तमः अज्ञानं यदि त्वं नाहास्यः न
 तत्रक्ष्यसि तदास्या वैलक्षण्येन मरणादवश्यं यावज्जीवमशोचिष्यः शोक-
 मेष्यसि अतो मयाभिधीयमानः स्वयञ्च विवृथन् परिशुद्धां हीयमितप्र-
 वेहि येन न शोचिष्यसि अत्र भविष्यद्दानात्प्रागो हेतुः यावज्जीवशो-

समपत्न्यत राजेन्द्र ! स्त्रैषं यद्यत् चापलम् ।

लोकपाला इहायास्यंस्ततो नामी कलिद्रुहः ॥ ७ ॥

चनं हेतुमत् तयोर्हेतुहेतुमन्त्वे लिङ्गिमन्ते क्रियातिपत्तौ सत्रां भवि-
ष्यति नित्यं लुङ् अत्राज्ञानत्रागक्रियायास्तद्विरुद्धोपदेशकत्वमार्घतज्ञानो-
त्पादनिपातादतिपत्तिर्गम्यते अन्यञ्च अभूतवस्तूत्पादकसूचक उत्पातो
भवति न च तथाभूतोऽस्तीति दर्शयन्नाह यदीत्यमचोभिषत् दुष्टचित्ता-
भूत् तदा भानुरपि च्छां पृथ्वीमपतिषत् गतोऽभूत् अत्रापि चोभो हेतुः
भानुपतनं हेतुमत् तयोर्हेतुहेतुमन्त्वे लिङ्गिमन्ते क्रियातिपत्तौ सत्रां
भूते लुङ् अत्र चोभक्रियायास्तद्विरुद्धाचोभोपनिपातादतिपत्तिः ॥ ६ ॥
ज० म०

यावज्जीवमित्प्रादि । चेद्यद् इदं तमः परमृहोपिता सीता न
परिशुद्धेति लोकावज्ञानं त्वं नाहास्यः न त्रय्यसि तदा यावज्जीवं
अचोचिषः शोकं करिष्यसि अन्यञ्च चेद्यदि इयं सीता अचोभिषत्
दुष्टेष्टा अभविषत् तदा भानुरपि ऊर्ध्वगामी अंशुमानपि च्छां पृथिवीं
अपतिषत् तत्र पतितोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥ म०

अन्यञ्च सतेन साविता लोकपाला अदुष्टचित्तेषु सन्निधीयन्ते इति
दर्शयन्नाह

समेतप्रादि । स्त्रीणामिदं स्त्रैषं चापलं चारितवन्धनं तदत्र
सीतायां हे राजेन्द्र ! सम्पत्न्यत सन्धनमभूत् ततः कारणादमी लोक-
पालाः एवमादयो मूर्त्तिमन्तः कलिद्रुहः पापस्य द्रोघधारः इह नाया-
स्यन् नागता अभूवन् चापलमत हेतुः लोकपालागमतं हेतुमत् ततो
हेतुहेतुमन्त्वे लिङ्गिमन्ते क्रियातिपत्तौ सत्रां भूते लुङ् अत्र चाप-
लाचरणाक्रियायास्तद्विरुद्धाचापलोपनिपातादतिपत्तिः ॥ ७ ॥ ज० म०

समेतप्रादि । हे राजेन्द्र ! अत्र सीतायां यदि स्त्रैषं स्त्रीसम्बन्धि
चापलं चाञ्जल्यं सम्पत्न्यत सम्पन्नमभूत् तदा अमी कलिद्रुहः पापद्रो-
हणशीला लोकपाला इन्द्रादयो मूर्त्तिमन्तो नायास्यन् आगता नाभू-
वन् ॥ ७ ॥ म०

आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कञ्चै वत्स्यन्मते तत्र ।

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालम्ब्यथाः फलम् ॥ ८ ॥

यत्र अचामरिष्यत् स्त्री साध्वसाहोषवर्जिता ।

अन्वच्च योषिष्मन्मान्येन नेयं दृष्टव्येति दर्शयन्नाह

आश्चर्यमित्यादि । यच्च यत्र या भवति स्त्री यत्तत्र कञ्चै मते लङ्कटेऽभिप्राये अत्रस्त्वत् प्रवृत्तिमती तदाश्चर्यं चित्तमेव वर्त्तते नान्येति भावः चित्तौकरणे चेत्यत्र यच्च यत्रयोरित्यनुवर्त्तते यच्च यत्र शब्द उपपदे गम्यमानं चित्तौकरणं लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लङ् अत्र कञ्चाभिप्रायाहवर्त्तनक्रियायास्तस्यां योषिदनुवर्त्तनं सामर्थ्यभावाद्गम्यते अन्यच्च स्वभावत एव योषित् कातरा भवति ततश्च परमदृष्टव्यत्वा दुष्टेति क्रोधादहमवक्षिप्तेति त्रासादस्यां विपन्नार्थां प्रकृतविषयं गतायां सत्यां किंकिमालम्ब्यथाः फलं नाहमवकल्पयामि किं नाम तत्र फलं यदाहम्बुद्धिं नेवेत्यर्थः अनवकृत्यमर्थयोरकिं दृष्टेऽपीत्यत्रापिशब्दात् किं दृष्टमनवकृत्यं लिङ्गो निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भविष्यति लङ् अत्र फलप्राप्तिक्रियायास्तद्वदन्यसामर्थ्यभावात् गम्यते किंकिमालम्ब्यथाः फलमिति पाठान्तरं तदयुक्तं किंकिमालम्ब्यर्थेभित्येतस्य अलिङ्निमित्तभावात् ॥ ८ ॥ ज० म०

आश्चर्यमित्यादि । तत्र सत्तेऽभिप्राये यत्र देशे काले वा स्त्री योषित् यच्च कञ्चै एवंविधे व्यसनेऽवत्स्वत् वर्त्तमानाभवत् तदाश्चर्यं नष्टेऽवविधे कर्मणि पतिव्रता वर्त्तते इति भावः स्त्रीवर्त्तमानक्रियाया असाभग्यात् धात्वर्थानिष्पत्तिः अन्यच्च स्वस्त्रीपरमदृष्टोषिता दुष्टेभ्यग्नौ विक्षिप्तेति चेदाह त्रासादस्यां विपन्नार्थां मृतायां सत्यां त्वं नाम किं फलं अलम्ब्यथाः नाहं दुष्टेति सीतायास्त्रासाभावेन विपत्तेरभावात् फललाभस्यानिष्पत्तिः ॥ ८ ॥ म०

अथवा नाहं दुष्टेत्यत्रकञ्चा योषितस्त्वत् एव नास्ति येन गर्हितं सरस्यमाचरेदिति दर्शयन्नाह

तदसूयारतौ लोके तस्या वाच्यास्यदं सृष्टा ॥ ८ ॥

अमंस्यत भवान् यद्वत्तयैव च पिता तव ।

नागमिष्यद्विमानस्यः साक्षाद्दशरथो नृपः ॥ १० ॥

यत्रेत्यादि । गर्हितमेतत् यच्च यत्र या भवति स्त्री दोषवर्जिता शुद्धचरितापि साध्वसात् पतित्वासादनरिष्यत् सृताभूत् नैवेत्यर्थः अदुष्टायाः साध्वसाभावात् गर्हायामित्यत्र यच्चयत्र शब्द उपपदं गर्हाच लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते वा लृङ् अत्र मरणक्रियायास्तद्विरुद्धसाध्वसे परनिपातादतिपत्तिर्नस्यते यदि हि त्वाशान् श्रियेत दोष एव स्यादित्याह तन्मरणं लोकेऽस्मिन्नसूयारतौ सत्स्वपि गुणेषु दोषाविष्करणपरे तस्या अदुष्टाया योषितः वाच्यास्यदं वचनीयाश्रयं सृष्ट्वा अलीकमेव दुष्टैवेयम् सृष्ट्वा अलीकमेव येन प्रच्छन्नसृतेति यदि मरणमकरिष्यत् सृष्ट्वावचनीयास्यदमभविष्यत् रतिक्रियातिपत्तौ योज्यं अन्यथा वाक्यमिदमशरीरकं स्यात् इदमवगच्छन्त्यानया प्रच्छन्नमरणं नातुष्टितम् ॥ ८ ॥ ज० म०

यत्रेत्यादि । यच्च यत्र दोषवर्जिता सुचरिता प्रतिव्रता स्त्री साध्वसात् अमरिष्यत् सृता भूता तस्या सृताया असूयावहे दोषाविष्करणरते लोके वाच्यास्यदं वचनीयाश्रयं तन्मरणं सृष्ट्वा मिथ्या भविष्यति प्रतिव्रतायाः साध्वसाभावात् मरणक्रियाया अनिष्पत्तिः ॥ ८ ॥ म०

अमंस्यतेत्यादि । यद्वद्वया भवानमंस्यत दुष्टेति ज्ञातवान् तथैतद्वदि नान्यथा तदा तव पिता दशरथः साक्षात्प्रत्यक्षो विमानस्यः सन् नागमिष्यत् नागतवान् स्यात् अत्र दुष्टताभवनं हेतुः दशरथागमनञ्च हेतुमत् तयोर्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां भूते लृङ् अत्र दुष्टताभवनक्रियायास्तद्विरुद्धादुष्टत्वोपनिपातादतिपत्तिः ॥१०॥ ज० म०

अनंस्यतेत्यादि । भवान् यच्च अमंस्यत दुष्टेयमिति यच्च ज्ञातवान् मत्तयैव चेत् यदि तदा तव पिता दशरथो विमानस्यः सन् साक्षात् प्रत्यक्षं नागमिष्यत् नागतवान् अस्या दुष्टत्वाभावात् मरणस्थानिष्पत्तिः दुष्टत्वज्ञानेनागमनस्थानिष्पत्तिः ॥ १० ॥ म०

नाकल्मषप्रसन्निधिं स्थाणुः शूली वृषभवाहनः ।

नान्वभाविष्यतान्येन मैथिली चेत्यतिव्रता ॥ ११ ॥

आनन्दविष्यदागम्य कथं त्रामरविन्दसत् ।

राजेन्द्र ! विश्वसूर्धाता चारित्र्ये सौतया क्षते ॥ १२ ॥

नाकल्मषप्रदित्यादि । मैथिलो पतिव्रता मतो चेद्यदि त्वत्तोऽन्ये-
नान्वभाविष्यत् परिभुक्ताभूत् चिखदिट् तदायं स्थाणुर्महादेवः शूली
वृषभवाहनेन व्यक्तचिह्नः सन् सन्निधिं सन्निधानं नाकल्मषत् न कृतवान्
स्यात् तासिचक्रे इति चकारात्स्येच परस्मैपदे लृङ् अन्यानुभवनं हेतुः
स्थाण्वागमनं हेतुमत् पूर्ववत् क्रियातिपत्तौ लृङ् अन्यानुभवनक्रिया-
यास्तद्विरुद्धानन्यानुभवनेपपत्तिपातादतिपत्तिः ॥ ११ ॥ ज० म०

नाकल्मषप्रदित्यादि । पतिव्रता मैथिली चेद्यदि त्वत्तोऽन्येन नान्वभावि-
ष्यत् अनुभूता नाभूत् तदा अयं शूली वृषभवाहने व्यक्तचिह्नः स स्थाणुर्महा-
देवः सन्निधिं सन्निधानं नाकल्मषत् न कल्पितवान् सीतायाः पतिव्रतात्वा-
दन्यानुभवस्यानिपत्तिः अनुभूतत्वे सन्निधिकल्पनस्यानिपत्तिः वृङ्गो नेस्मि
इति वचनात् कृपेः पस् हनप्रहृष्टश्च इति सुवो मिष् ॥ ११ ॥ म०

आनन्दविष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते कु-
त्सिते क्षते सति एष घाता ब्रह्मा विश्वसृष्टः सर्वस्य जगतः स्रष्टा अरविन्द-
सत् कमलासनः सन् आगम्य त्वां कथमानन्दविष्यत् दर्शनाशीर्वादादि-
भिरानन्दभिरानन्दितवान् गर्हितमेतत् युक्ताभागत्यानन्दयितुमित्यर्थः
विभाषाकथमिडिड्वेति कथं शब्दोर्गर्हं च लिङ्निमित्तं तस्मिन् क्रि-
यातिपत्तौ भूते लृङ् अत्रानन्दनक्रियायास्तद्विरुद्धचारित्र्यक्षतेपनिपाता-
दतिपत्तिः ॥ १२ ॥ ज० म०

आनन्दविष्यदित्यादि । हे राजेन्द्र ! सीतया चारित्र्ये क्षते सति
अरविन्दसत् पद्मासनो ब्रह्मा विश्वसृष्टः स्रष्टा घाता समस्तभुवनस्य धार-
यिता आगत्य त्वां कथमानन्दविष्यत् दर्शनाशीर्वादादिभिः कथमानन्दि-
त्वान् पतितसंसर्गो हि निन्दाभावहृति सीतायाः क्षत्रचारित्ये आनन्द-
स्थानिपत्तिः ॥ १२ ॥ म०

प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजकाधिपतिस्ततः ।
 नाशोत्स्यमैथिली लोके नाचरिष्यद्दिदं यदि ॥ १३ ॥
 नामोच्याम वयं शङ्कामिहाधास्यन्न चेद्भवान् ।
 किंवा चिचमिदं युक्तं भवान् यदकरिष्यत् ॥ १४ ॥

प्रणमन्नित्यादि । ततोऽनन्तरं राजकाधिपतिः राजसमूहानां
 पतिः राजकं राजसमूहः गोत्रोऽश्वेत्यादिना कुञ् रामः प्रणमन् ब्रह्मा-
 णमित्यर्थात् ब्रह्मणा प्रोक्तः मैथिली यदि इदं षड्भिः प्रवेशनं नाचरिष्यत्
 नाशुष्ठितवती तदा लोके इराराधे नाशोत्स्यत् न शुद्धाभूत् किन्तु शुद्धा
 शुद्धशौचे दिवादिः अत्राग्निप्रवेशाचरणं हेतुः अशोधनञ्चेत्तमत् तयो-
 र्हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् अत्राग्निप्रवेशनाचर-
 णक्रियायास्तद्विरुद्धाचरणोपनिपातादतिपत्तिः ॥ १३ ॥ ज० म०

प्रणमन्नित्यादि । प्रणमन् ब्रह्मणे प्रणामं कुर्वन् राजकाधिपती
 राजसमूहाधिपो रामो ब्रह्मणा प्रोक्तः किं तदित्याह मैथिली यदि इदं
 षड्भिः प्रवेशनं नाचरिष्यत् नाशुष्ठितवती तदा लोके नाशोत्स्यत् शुद्धा ना-
 भूत् शुद्धशौचे धात्वर्थस्यात्रानिष्यत्तिर्व्याक्याहस्यते ॥ १३ ॥ भ०

नेत्यादि । चेद्यादि भवानिह सीतां नाधास्यत् न रोपितवान् अन्त-
 र्भावितोऽत्र शयर्थः तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोच्याम न सुक्त-
 वन्तः अस्मिन् वस्तुनि अग्निप्रमाणत्वेन लोको षट्क्रीयादित्येवसुक्तवान्
 अन्यथा ब्रह्मणः सर्ववेदित्वात् कथं शङ्का स्यात् अत्राधानं हेतुः श-
 ङ्कात्यागश्चेतमान् अस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते लङ् अत्राना-
 धानक्रियायास्तद्विरुद्धाधानोपनिपातादतिपत्तिर्गम्यते अथवा नाहमवक-
 ल्यवामि यदिदं परमृष्टोपिताया अग्निप्रवेशशोधनं युक्तं न्याय्यं तत्
 भवान् किं चित्तमकरिष्यत् विश्वयनीयं कृतवान् एवं राजः कस्य व्यव-
 स्थायं विशेषे प्रवर्त्तनात् अनवकृत्यसर्षयोरकिंठत्तेऽपीत्यत्रापिशब्दात्
 किंठत्तमनवकृत्यश्च लिङ्निमित्तं तस्मिन् लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते
 लङ् अत्र चित्तीकरणक्रियाया अतिपत्तिस्तद्विरुद्धस्याचित्तीकरणस्योपनि-
 पातादतिपत्तिर्गम्यते यदि भवान् परीक्ष्य सीतायाः परिग्रहणमकरिष्यत्
 लोकोऽपि तथाकरिष्यत् ॥ १४ ॥ ज० म०

प्रावर्त्तिष्यन्त चेष्टाश्चेद्याथातथ्यवत्तव ।

अनुशास्ते त्वया लोके रामावर्त्यं स्तरां ततः ॥ १५ ॥

प्रणमन्तं ततो राममुक्तवानिति शङ्करः ।

नामोख्यामेत्यादि । यदि भवानिह वद्मौ सीतां नाधास्यत् न धारितवान् तदा तस्यां शङ्कां वितर्कं वयमपि न मोक्ष्याम न मुक्तवन्तः अत्र धात्वर्थस्थानिष्पत्तिर्वाक्याद्भस्यते इदं किंवा चित्तं किमाश्चर्यं यद्भवान् युक्तमकरिष्यत् कृतवान् युक्तकरणत्वेन चित्तीकरणस्थानिष्पत्तिः ॥१४॥भ०

प्रधानानुयायित्वाङ्गोक्तयेति दर्शयन्नाह

प्रावर्त्तिष्यन्तेत्यादि । चेद्यदि तव लोकव्यवस्थाकारिणश्चेष्टाः कर्माणि अयाथातथ्यवत् यथा अज्ञाना असमीक्ष्यकारितया प्रवर्त्तन्ते तद्वत्प्रावर्त्तिष्यन्त तथा प्रवर्त्तनात् त्वया आनुशास्ते व्यवस्थायां स्थाप्ये लोके हे राम ! ताश्चेष्टा अवर्त्यंस्तरां अतिशयेन प्रावर्त्तिष्यन्त नच तव प्रष्टताः अत्र रामचेष्टाप्रवर्त्तनं हेतुः लोकचेष्टाप्रवर्त्तनञ्च हेतुमत् तस्मिन् लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति लब्ध्वापि परीक्ष्य स्वीकरणलक्षणक्रियायास्तद्विरुद्धपरीक्षितोपादानादतिपत्तिः अयाथातथ्यवदिति वतिप्रत्ययान्तं क्रियाविशेषणं यथा तथा परवोः पर्यायेणेति नञः पर्यायेण षड्विः अतर्त्यंस्तरानिति तिङ्शब्देत्यातिशयिकस्तरः किमेत्तिङ्शब्देत्याम् न ऋष्यप्रशानिति इत्वं पूर्वस्थानुस्वारः ॥ १५ ॥ ज० म०

प्रावर्त्तिष्यन्तेत्यादि । हे राम ! तव व्यवस्थाकारिणश्चेत् यदि चेष्टाः कर्माणि अयाथातथ्यवत् प्रावर्त्तिष्यन्त यथा अज्ञानासमीक्ष्यकारितया यथा प्रवर्त्तन्ते तद्वत्प्रष्टता अभूवन् तदयाथातथ्यप्रवर्त्तनात् त्वया-नुशास्ते इदमव्यवस्थायां स्थाप्यमाने लोके एवंविधाश्चेष्टा अवर्त्यंस्तरां अतिशयेन प्रष्टता अभविष्यन् किमेत्याच्चेति चतराम् अत्र धात्वर्थस्थानिष्पत्तिर्वाक्याद्भस्यते ॥ १५ ॥ भ०

प्रणमन्तमित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं शङ्करो महादेवः वक्ष्यमाणम् वचनं राममुक्तवान् प्रणमन्तं तमेव शङ्करमित्यर्थात् किन्नाम तत् यथा आत्मानम् नारायणमजं नित्यं अस्मिन् प्राडुर्भावे भवान्नामोक्तस्यत न

किं नारायणमात्मानं नाभीत्स्यत भवानजम् ॥ १६ ॥

कोऽन्योऽकर्त्स्यं दिह प्राणान् दृप्तानाञ्च सुरद्विषाम् ।

को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्राघटिष्यत ॥ १७ ॥

दैत्यक्षये महाराज ! यच्च यत्राघटिष्यथाः ।

समाप्तिं जातु तत्रापि किं नानिष्यस्त्वमीहितम् ॥ १८ ॥

बुद्धवान् अपित्त तथाविधं कर्म कुर्वन् ज्ञातवानेव अत्र नारायणानबोध-
क्रियायाः तद्विरुद्धबोधनोपनिपातादतिपत्तिः ॥ १६ ॥ ज०स०

प्रणमन्मित्यादि । ततो ब्रह्मवचनानन्तरं प्रणमन् शङ्कराय प्र-
णामं कुर्वन्तं रामं शङ्कर उक्तवान् किन्वादित्याह भवान् अजं नाराय-
णस्वभावं आत्मानं किं नाभीत्स्यत न बुद्धवान् अपित्त तथाविधं कर्म
कुर्वन् ज्ञातवानेव बुभ्यौडवेदने भ्रमान्तस्येति तः अत्र नारायणबोधस्या-
निपत्तिः ॥ १६ ॥ म०

तदेव दर्शयन्नाह

* क इत्यादि । यदि नारायणो न भवान् तदा तस्मादन्यः को नाम
सुरद्विषां राक्षसानां दृप्तानां प्राणानकर्त्स्यत् किञ्चवान् कृतीच्छेदने
नैव विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु अनुग्रहलक्षणेषु को नाम
प्राघटिष्यत चेदितवान् अत्राच्छेदनक्रियाया अघटनक्रियायाश्च तद्वि-
रुद्धं च्छेदनघटनोपनिपातादतिपत्तिः सर्वत्र किञ्चित्ते लङ्लटार्थेति क्रि-
यातिपत्तौ भूते गर्हावां लङ् ॥ १७ ॥ ज०स०

नारायणत्वं दर्शयति

कोऽन्य इत्यादि । यदि भवान् नारायणो न स्यात् तदा तस्मादन्यः
क इह जगति दृप्तानां सुरद्विषां राक्षसां प्राणान् अकर्त्स्यत् भिन्नवान्
कोऽपीत्यर्थः अन्यच्च विश्वजनीनेषु सर्वलोकहितेषु कर्मसु वा कः प्रा-
घटिष्यत चेदितवान् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ म०

दैत्यक्षय इत्यादि । हे महाराज ! नैवेदमयकल्पयामि दैत्यक्षयनि-
मित्तम् यच्च अत्र त्वसघटिष्यथाः यां पुनरात्मनो घटनं करिष्यसि
किन्तु पुनः प्रादुर्भावे घटिष्यते तत्रापि प्रादुर्भावंत्वमीहितं चेदितं जन्तु

तातं प्रसाद्य केकेया भरताय प्रपीडितम् ।

सहस्रचक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस्ततः ।

संजाताः फलिनामस्ररोचिष्णुद्रुमसद्रवः ॥ २० ॥

कदाचित् समाप्तिं विद्मिं नानेष्ट्यः किं न देष्यसि जातयदोर्लङ्घिति
जातयच्छब्दौ अन्वच्छ्लिप्तश्च लिङ्गित्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ भवि-
ष्यति नित्यं लृङ् अत्राघटनक्रियाश्चातिपत्तिः ज्ञानेनोपलब्धं भविष्यत्-
प्रादुर्भावसमाप्तिनयनयोस्तद्विरुद्धयोरुपनिपातात् ॥ १९ ॥ ज० म०

दैत्यचये इतप्रादि । हे महाराज ! दैत्यचयनिमित्तं यत् त्वं अ-
घटिष्यथाः अघटितवानसि तत् जातु कदाचित्त्वं देहितं देष्टितं किं
समाप्तिं पूर्यतां न अनेष्ट्यः न नीतवानसि अपितु नीतवानेव अत्र घट-
नक्रियायाः समाप्तिक्रियायाश्च ज्ञानानुपलब्धत्वादन्यत्तिः ॥ १९ ॥ म०

तातमितप्रादि । तातं दशरथं केकेया प्रपीडितं सन्नापितं भरताय
भरतार्थं राज्येऽभिषिच्यतामिति प्रसाद्य तद्विषये चित्तकाल्प्यं तद्वज-
यित्वा रामः सहस्रचक्षुषं इन्द्रं परिदृष्टवान् संदृष्टवान् निनंसुः
॥ १९ ॥ ज० म०

तातमितप्रादि । तातं दशरथं प्रसाद्य केकेयोपिषये चित्तमालिन्धं
तप्राजयित्वा रामः सहस्रचक्षुषं इन्द्रं दृष्टवान् तातं कीदृशं केकेया भरतार्थं
राज्येऽभिषिच्यतामिति प्रपीडितं निनंसुः प्रथमं कर्तुमिच्छुः ॥ १९ ॥ म०

प्रेता इत्यादि । ततः प्रथमानन्तरं शक्रस्य प्रसन्नस्य वरेण कपयः
संप्रामे प्रेताः संप्रामे ष्टताः प्राणन्तो जीवन्तः सञ्जाताः संदृष्टाः की-
दृशा इत्याह फलिनाः फलवन्तः फलवर्हाभ्यामिनच् अतएव नन्दाः नम-
नशीलाः रोचिष्णवः दीपनशीलाः ये द्रुमास्तेषु सद्रवः सदनशीलाः दाधे-
ट्नीत्यादिना सदे रूः ॥ २० ॥ ज० म०

प्रेता इतप्रादि । ततोऽनन्तरं प्रसन्नस्य शक्रस्य वरेण युद्धे प्रेताः
कपयः प्राणन्तो जीवन्तः सञ्जाताः कीदृशाः फलिनः फलवन्तः अतएव
फलभारेणानन्दा आनमनशीला रोचिष्णवो रोचनशीला ये द्रुमास्तेषु
सद्रवः सदनशीलाः अतएव दाधेदोरुरिति सदेरूः ॥ २० ॥ म०

भ्रमरकुलाकुलील्वणसुगन्धिपुष्पतरु-

स्तरुणमधूकसम्भवपिशङ्गिततुङ्गाशिखाः ।

शिखरशिलान्तरालपरिकल्पितजलावसराः-

सरसफलत्रियं विततान सुवेलगिरिः ॥ २१ ॥

संवाङ्गिः सकुसुमरेणुभिः समीरै-

रानञ्जैर्बहुफलधारिभिर्वनान्तैः ।

स्योनङ्गिभ्रुपटलैश्च वानराणा-

भ्रमरेत्यादि । वरेण च स सुवेलगिरिः सरसां अभिनवां फलत्रियं विभूतिं विततान विस्तृतवान् भ्रमरकुलैराकुला व्याप्ता उल्लणाः सुगन्धयश्च सपुष्पास्तरवो यत्र गिरौ तरुणानां अभिनवानां मधूकानां यः सम्भवः तेन पिशङ्गितास्तुङ्गाः शिखाः शिखराणि यत्र शिखरशिलानामन्तरावेषु परिकल्पिता जलावसरा जलधारा यत्र जलमपसरत्येव्य इति लटोरप् ॥ २१ ॥ ज० म०

भ्रमरकुलेत्यादि । सुवेलगिरिरचिरेण सरसानां फलानां त्रियं विततवान् कीदृशः भ्रमरसमूहेन व्याप्ता उल्लणशोभनगन्धयुक्ताः पुष्पसङ्घिता वृक्षा यत्र अभिनवानां मधूकपुष्पाणां सम्भवोऽस्तित्वं तेन पिशङ्गिता तुङ्गा उच्चा शिखा वृचशिखा यत्र शिखरशिलान्तरालेषु परिकल्पिता जलावसरा जलधारा यत्र ॥ २१ ॥ म०

संवाङ्गिरित्यादि । सम्भवत्यन्नादिति सम्भवः रिपुवधः सम्भवो ब्रह्म प्रसोदस्य स वानराणांसाध्यानः वृद्धिं गतः व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोमसर्गस्य ध्यायतेरिति प्रीभावो न भवति ओदितस्येति निष्ठान्तत्वं कैराभ्यानः समीरैः सकुसुमरेणुभिः संवाङ्गिः वहङ्गिः वनान्तैः फलभरधारिभिः अतएवानञ्जैः मधुकरपटलैश्चोत्तङ्गिः सङ्घत्यर्थात् ॥ २२ ॥ ज० म०

संवाङ्गिरित्यादि । वानराणां रिपुवधसम्भवः प्रसोदः समीरादिभिः आप्यानो वृद्धिं गतः कीदृशैः समीरैः संवाङ्गिः सस्यगवैपरीतेषु वहङ्गिः पुष्पपरागसङ्घतैः वनान्तैः कीदृशैः वरफलशास्त्रिभिः उत्तमफलयुक्तैः अतएवानञ्जैः आनमनशीलैः मधुपटलैः कीदृशैश्चोत्तङ्गिः चरङ्गिः ॥ २२ ॥ म०

माप्यानी रिपुबधसम्भवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

आयान्त्यः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं

भृङ्गालीनिचयचिता तलास्तहृणाम् ।

सामोदाः चितितलसंस्थितावल्लोप्या

भोक्तृणां अममुदयं न नीतवत्यः ॥ २३ ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लङ्प्रदर्शनो नाम

एकविंशतितमः सर्गः ।

आयान्त्य इत्यादि । तरूणां लताः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं स्वभेद्य-
त्वमायान्त्यः गच्छन्त्यः सामोदाः अतएव भृङ्गालीनिचयचिताः चितितल-
संस्थितैरेव अवलोप्तुं शक्याः भोक्तृणां कपी । अमं चित्तकायक्लेशं उदयं
वृद्धिं न नीतवत्यः विनीतवत्य इति पाठान्तरं उत्पूर्वादयतेः कर्त्तव्यं च
वृद्धिसुपगच्छन्तं अमसपनीतवत्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां तिङन्तकाण्डे लङ्-

विलसितं नामाष्टमः परिच्छेदः ।

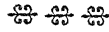
काव्यस्य शीतासंशोधनं नाम एकविंशः सर्गः ।

आयान्त्य इत्यादि । तरूणां लता भोक्तृणां अमं उदयं वृद्धिं न
नीतवत्यः न प्रापिताः अपनीतवत्य इत्यर्थः विनीतवत्य इति क्वचित्पाठः
कीदृश्यः लताः फलभरेण भङ्गुरत्वं स्वयमेव भेद्यत्वं आयान्त्यः प्राप्नुवत्यः
भ्रमरश्रेणीसमूहव्याप्लाः आमोदसहिताः चितितलसंस्थितैरेवावल्लोप्याः
अवलोप्तुं शक्याः ॥ २३ ॥ म०

इति सङ्घैद्यहरिहरखान्यंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभरतसेन-

कृतायां सुगधनोषिन्ध्यां भट्टिटीकायामेकविंशतितमः सर्गः ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् हृष्टमानसम् ।
अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे ! भरतपान्चिताम् ॥ १ ॥
गाधितासे नभो भूयः स्फुटन् मेघघटावलि ।
ईक्षितासेऽम्भसां पत्युः पयः शिशिरशीकरम् ॥ २ ॥

इतः प्रवृत्तिं लुटमधिकृत्यं विलसितमाहं तत्र भविष्यदनद्यतने लुटं
तत इत्यादि । ततः सीतासंशोधनानन्तरं रामो हनूमन्तं हृष्टमा-
नसं स्वामिकार्यस्य निग्राहितत्वात् उक्तवान् हे कपे ! अद्योदिने अयोध्यां
भरतपान्चितां प्रयातासि गच्छसि तासस्थोकीयः ॥ १ ॥ ज० म०

अथ डीमधिकृत्योच्यते तस्याः परमते लुटसंज्ञा
तत इत्यादि । ततः सीताशुद्धनन्तरं रामो हनूमन्तं उक्तवान्
कीदृशं प्रसुदितहृदयं स्वामिकार्यस्य निग्राहितत्वात् किञ्चिन्नानित्याह
हे कपे ! भरतरक्षितां अयोध्यां रामपुरीं शोऽनागतेऽङ्गि प्रयातासि
गमिष्यसि भवद्भूतभव्ये इति भविष्यति डी भविष्यत्सामान्ये व्यामिधानात्
श्व इत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ १ ॥ म०

गाधितास इत्यादि । भूयः पुनरपि नभः गाधितासे प्रस्थातासे
गाधृप्रतिपालिष्योरित्यनुदात्ते त्वद्गमनवातात् स्फुटन्त्यः खण्डशो भ-
वन्यः मेघघटा मेघपङ्क्तयो यत्र नभसि अम्भसां पत्युः ससुद्रस्य पयः
शिशिरशीकरं वीक्षितासे द्रष्टसि ॥ २ ॥

गाधितासे इत्यादि । भूयः पुनरपि नभ आकाशं गाधितासे
गाधृस्थात् प्रतिष्ठापन्त्योः कीदृशं नभः स्फुटन्त्यः खण्डशो भवन्यः मे-
घघटा मेघावल्ब्यो यत्र अम्भसां पत्युः ससुद्रस्य शीतलकणकं जलं ईक्षि-
वासे ॥ २ ॥ म०

सेवितासे श्लवङ्ग ! त्वं महेन्द्राद्रेरधित्यकाः ।

व्युत्क्रान्तवर्त्मनो भानोः सहज्योत्स्नाः कुमुदतीः ॥३॥

चन्दनद्रुमसंच्छन्ना निराकृतहिमश्रयाः ।

दर्शितारस्त्वया ताश्च मलयोपत्यकाः शुभाः ॥ ४ ॥

प्रतन्वयः कीमला विन्ध्ये सहितारः स्यदन्न ते ।

सेवितास इत्यादि । हे श्लवङ्ग ! भानोरादित्यस्य व्युत्क्रान्तवर्त्मनः

अत्रप्रज्ञत्वादतिक्रान्तमार्गस्य महेन्द्राद्रेः अधित्यकाः उपरिभागान् कुमुद-
दतीः दिद्यमानकुमुदाः सह ज्योत्स्नया सह पश्चाद्विशेषणसमासः सज्यो-
त्स्ना वा कुमुदत्यः कुमुदाकरा यास्तु अधित्यकास्तु तास्व सेवितासे अलु-
भवितासि श्लवं गच्छतीति खच् श्लवङ्गतीति कर्त्तरि अच्वा उखउखी-
तप्रत्ययवर्गि, पश्यते ॥ ३ ॥ ज० म०

सेवितासे इत्यादि । हे श्लवङ्ग ! हनूमन् ! महेन्द्रपर्वतस्य ऊर्ध्वभूमिः
सेवितासे महेन्द्राद्रेः कीदृशस्य भानोः स्वर्यस्य उल्लङ्घितमार्गस्य उच्चै-
त्वात् अधित्यकाः कीदृशीः ज्योत्स्नाकुमुदतीभ्यां सह वर्त्तमानः
॥ ३ ॥ म०

चन्दनेतप्रादि । ताश्च पूर्वं दृष्टाः मलयोपत्यकाः मलयासन्ना भुवः
शुभाः चन्दनद्रुमसंच्छन्नत्वात् निराकृतहिमश्रयाः तिरस्कृतचन्द्राः त्वया
दर्शितारः श्रो द्रष्टव्याः कर्म्मणि लुट् चिखदिट् च इति चेति सकारलोपः
हिमं श्रूयति सुञ्चतीति हिमश्रयः चन्द्रः अन्यसेचनप्रतिहर्षयोरिति क-
र्म्मस्यण् अचोदेषेत्यादिना अनुनासिकलोपोनिपात्यते ॥ ४ ॥ ज० म०

चन्दनद्रुमित्यादि । त्वया ताः पूर्वं दृष्टा मलयाद्रेरासन्नभूमयो द्र-
ष्टव्याः हनमृङ्गदृष्टव्य इति भिष्णु कीदृश्यः चन्दनद्रुमव्याप्राः अतएव शुभाः
सुखदत्वात् निराकृती हिमश्रयश्चन्द्रौ याभिः हिमं श्रूयति सुञ्चतीति
हिमश्रयः अन्यगमोक्ष इत्यस्य षञन्तस्य स्वदैभावोदेत्यादिना निपातना-
द्रूपम् ॥ ४ ॥ म०

प्रतन्वय इत्यादि । विन्धेय लतास्तवकशालिन्यः सज्जुसुमस्तवकोपेताः
मधुलेहिज्जुलाकुलाः अमरकुलसङ्कुलाः प्रतनुत्वात्कीमलत्वाच्च गच्छतस्ते

लतास्तवकशालिन्यो मधुलेहिकुजाकुलाः ॥ ५ ॥
 द्रष्टासि प्रीतिमानारात् सखिभिः सह सेविताम् ।
 सपक्षपातं किष्किभ्यः पूर्वक्रीडां स्मरन् सुहुः ॥ ६ ॥
 त्वया सन्दर्शितारौ ते माख्यवद्दण्डकावने ।
 उपद्रुतश्चिरं द्वन्द्वैर्ययोः क्लिशितवानहम् ॥ ७ ॥

तव स्यदं जवं न सहितारः न सहिष्यन्ते स्यदो जव इत्याहुनासिकलो-
 पोनिपात्यते ॥ ५ ॥ ज० म०

प्रतन्त्र इत्यादि । विम्बप्रपर्वते लतास्तौ तव स्यदं वेगं न सहिष्यन्ते
 कीदृश्यः प्रतन्त्राः अतिजशाः कोमला ऋद्धः स्तवकयुक्ताः अतएव भ्रमर-
 समूहव्याघ्राः ॥ ५ ॥ म०

द्रष्टासीत्यादि । किष्किभ्यश्च आरात् नातिदूरे द्रष्टासि प्रीतिमान्
 ज्ञातप्रीतिः सन् सखिभिर्मिलैः सह सेवितां अनुभूतां एवञ्च कृत्वा पूर्व-
 क्रीडां स्मरन् सुहुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् पक्षी न भवति सपक्षपातं सा-
 नुरागमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ ज० म०

द्रष्टासीत्यादि । आराद्दूरे मिलैः सहानुभूतां किष्किभ्यः सपक्ष-
 पातं सानुरागं यथा स्यात्तथा त्वं पूर्वक्रीडां सुहृत्वारं वारं स्मरन्
 प्रीतियुक्तः सन् द्रष्टासि वद्रींऽकिदिति रः ॥ ६ ॥ म०

त्वयेत्यादि । माख्यवान् पर्वतः दण्डकावनं दण्डकोति नामारख्यं
 ते त्वया सन्दर्शितारौ कर्मणि लुट् ययोर्माख्यवद्दण्डकावनयोः व्यवस्थितैः
 द्वन्द्वैः सीतावियोगदुःखैः चिरसुपद्रुनोऽभिभूतः सन् अहं क्लिशितवान्
 पीडामनुभूतवान् क्लिप्तः क्लानिष्ठयोरितीट् षट्शब्देत्यादिना क्लिप्तम् ॥ ७ ॥
 ज० म०

त्वयेत्यादि । माख्यवान् पर्वतो दण्डकावनञ्च ते त्वया द्रष्टव्ये हन-
 अहदृश्व इति मिण् ययोर्माख्यवद्दण्डकावनयोरहं चिरं चिरकालं
 द्वन्द्वैः सीतावियोगदुःखैरुपद्रुतः सन् अहं क्लिशितवान् सुक्लिष्येति
 पक्षे इम् ॥ ७ ॥ म०

आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाकुक्षौ ।

पुण्योदकद्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः ॥ ८ ॥

अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस्तपोवनम् ।

पवित्रचित्तकूटेऽद्वौ त्वं स्थातासि कुतूहलात् ॥ ९ ॥

ततः परं भरद्वाजो भवता दर्शिता मुनिः ।

द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाम्बुक्षतांहसः ॥ १० ॥

स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्मूर्ध्नि स्तन्त्वा भुवं गताम् ।

गाहितासेऽथ पुण्यस्य गङ्गां मूर्त्तिमिव द्रुताम् ॥ ११ ॥

आप्तारावित्यादि । सुतीक्ष्णशरभङ्गयो रम्यावाश्रमौ हरिणाकुक्षौ पुण्यै रुदकैर्द्विजैः पवित्रचित्तकूटेऽद्वौ भवता आप्तारौ प्राप्तव्यौ ॥ ८ ॥ ज० म०

आप्तारावित्यादि । भवता सुतीक्ष्णशरभङ्गयोर्मुन्दोराश्रमौ आप्तारौ प्राप्तव्यौ रमणीयौ ऋगव्याप्तौ पुण्यजलविप्रव्याप्तौ ॥ ८ ॥ म०

अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रे च तपोवनं रम्यत्वात् त्वया दुःखमतिक्रान्ता अतिक्रमितव्यं चित्तकूटे चाद्वौ पवित्रे पुण्ये कुतूहलात् त्वं स्थातासि ॥ ९ ॥ ज० म०

अतिक्रान्तेत्यादि । अत्रे मुनेरम्यं तपोवनं त्वया दुःखं यथा स्था-
न्यथा अतिक्रान्ता अतिरमणीयत्वात् कष्टेन त्वं त्यज्यसीति भावः । पवि-
त्रे चित्तकूटपर्वते च त्वं कुतूहलात् स्थातासीत्यर्थः ॥ ९ ॥ म०

तत इत्यादि । ततः चित्तकूटात्परं गच्छतां भवता भरद्वाजो सु-
निर्दर्शिता द्रष्टव्यः जनाश्च पुण्याः यमुनाम्बुक्षतांहसः यमुनाजलस्य स्ना-
नात्मानाञ्च चयितपापाः द्रष्टारो द्रष्टव्या वा चिखदिच्च ॥ १० ॥ ज०

तत इत्यादि । ततश्चित्तकूटगमनात्परं भरद्वाजो मुनिस्त्वया द्रष्टव्यः
तत्र पुण्ययुक्ता जनाश्च द्रष्टारो द्रष्टव्याः यमुनाजलविनाशितपापाः ॥ १० ॥ म०

स्यन्त्वेत्यादि । अधानन्तरं या गङ्गा दिवः स्यन्त्वा स्यन्त्वा स्रुत्वा
स्रुत्वा आभीक्ष्येऽन स्रुत्विति चकारात् क्वाच आभीक्ष्ये च द्वे भवतः
शम्भोर्मूर्ध्नि स्तन्त्वा गत्वा चितिं गता द्विस्तन्द्दसन्दोरित्यनुनासिकलोप-

तमसाया महानीलपाषाणसदृशस्त्रिषः ।

वनान्तान् बहु मन्तासे नागराक्रीडशाखिनः ॥ १२ ॥

नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जराम् ।

विलोक्य सरयूं रम्यां गन्तायोध्या त्वया पुरी ॥ १३ ॥

आनन्दितारस्त्वां दृष्ट्वा प्रष्टारश्चावयोः शिवम् ।

मातरः सह मैथिल्यास्तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

प्रतिषेधः तां पुण्यस्य मूर्त्तिमिव द्रुतां गाहितासे स्नातम् विलोमितासि
॥ ११ ॥ ज० म०

स्थन्वेत्यादि । अथानन्तरं गङ्गां गाहितासे तस्यामवगाहं कर्त्तव्यं च
कीदृशीं दिवः स्वर्गात् स्थन्वा स्थन्वा क्षुत्वा क्षुत्वा शम्भोः शिरसि मूर्ध्नि
स्थन्वा गत्वा न्निर्गतां पुण्यस्य द्रुतीमूतां मूर्त्तिमिव नक्षिस्त्सन्दस्सन्द
इति किन्त्वनिषेधात् नलोपाभावः ॥ ११ ॥ म०

तमसाया इत्यादि । तमसायाश्च नद्याः वनान्तान् वनोपकण्ठान्
महानीलमणेषुस्तुल्यत्विधोऽतिनीलत्वात् नागराणां आक्रीडो रन्तव्यं तस्मा-
च्चिणः बहुमन्तासे स्नाहितासे ॥ १२ ॥ ज० म०

तमसाया इत्यादि । त्वं तमसाया नद्या वनान्तान् वनप्रदेशान्
बहु मन्तासे स्नाहितासे कीदृशान् अतिनीलत्वात् महानीलप्रस्तरतुल्य-
कान्तीन् नागराणां आक्रीडाः शाखिन उद्यानदृष्ट्वा यत्र साच्चिण इति
पाठे नागराणामाक्रीडे रमणे साच्चिणः ॥ १२ ॥

नगरेत्यादि । नगरस्त्रियः अयोध्यास्त्रियः तासां स्तनेषु यत्पूर्व-
न्यस्तं पश्चाद्भौतं कुङ्कुमं तेन पिञ्जरां कपिशां अतएव रम्यां सरयूं वि-
विलोक्य अयोध्या पुरी त्वया गन्ता गन्तव्या ॥ १३ ॥ ज० म०

नगरेत्यादि । नगरस्त्रीणां अयोध्यास्त्रीणां स्तनेषु पूर्वं न्यस्तं पश्चा-
द्भौतं यत् कुङ्कुमं पिञ्जरां रमणीयां सरयूं नदीं विलोक्य त्वया अयोध्या
पुरी गन्तव्या ॥ १३ ॥

आनन्दितार इत्यादि । अयोध्यायाञ्च त्वां दृष्ट्वा मातरः कीश-
ल्याद्याः आनन्दितारः आनन्दित्यन्ति आवयोश्च रामलक्ष्मणयोः सह सै-

आख्यातासि हृतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम् ।
 सुग्रीवश्चाज्जितं मितं सर्वांश्चागामुक्त्वा द्रुतम् ॥१५॥
 गन्तारः परमां प्रीतिं पौराः श्रुत्वा वचस्तव ।
 ज्ञात्वैतत् सम्मुखीनश्च समेता भरतो ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 गते त्वयि पथानेन वयमप्यंहितास्महे ।

यिख्याः शिवं कलत्राणं प्रहारः प्रञ्जं करिष्यन्ति भरतंश्च श्रुत्वा
 परमत्यर्थं तोष्टा प्रीतिं कर्त्ता आमन्त्रितायामनित्यग्यन्ता इति दर्शनं
 तेषां षिञ् न भवति अन्यथा खेरनिटीति खिलोपो न प्राप्नोति ततश्चा-
 मन्त्रयितार इति स्यात् अथवा आमन्त्रणमामन्त्र इति घञन्तादाचारे स-
 र्ज्वाप्रतिपदिक्तेभ्य इति क्लिप् तदन्तात्तासेरिट् अतो लोपे च रूपं सह
 सैधिलप्रोरिति पाठान्तरं तत्रापि स्यात् बहुव्रीहौ नद्वप्रतश्चेति कञ् भ-
 षति समासान्तविधिरनित्य इति कृत्वा ॥ १४ ॥ ज०म०

आनन्दितार इत्यादि । तत्रायोध्वायां त्वां वृद्धा मातरः कौश-
 ल्याद्या आनन्दितारः आनन्दिता भविष्यन्ति सैधिलप्रः सहितयोरारवयो
 रामलक्ष्मणयोः शिवं कलत्राणं प्रहारः प्रञ्चौशञ्चौश्च भरतः परमत्यर्थं
 तोष्टा तोक्षप्रति ॥ १४ ॥ म०

आख्यातासीत्यादि । हृतं शत्रुं रावणं लङ्कायाभिमिषिक्तं विभी-
 षणं अज्जितं मितञ्च सुग्रीवं विशिष्टमाख्यातासि कथयितासि सर्वांश्चा-
 खान् द्रुतमागामुक्त्वा आगमनशीलान् ॥ १५ ॥ ज०म०

आख्यातासीत्यादि । एतानि आख्यातासि वक्ष्यसि सर्वान्खान्
 द्रुतं शीघ्रं आगमशीलांश्च ॥ १५ ॥ म०

गन्तार इत्यादि । त्वह्वचनं श्रुत्वा पौराः पोरजनाः परमां प्रीतिं
 गन्तारो गमिष्यन्ति एतन्मदागमनकृतान् श्रुत्वा सम्मुखीनः प्रतिविम्बाश्रय
 इव सम्मुखो भूत्वा मानेवागमिष्यति भरतो श्रुवमसंशयम् ॥१६॥ज०म०

गन्तार इत्यादि । तत्र एतद्वचनं श्रुत्वा पौराः पुरुवासिजनाः पर-
 माङ्गु प्रीतिं गन्तारः गमिष्यन्ति एतन्मदागमनं श्रुत्वा भरतोऽपि सम्मु-
 खीनः सन् समेता समागमिष्यति ॥ १६ ॥ म०

लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति सम्मुखे ॥ १७ ॥

गते तस्मिन् गृहीतार्थे रामः सुग्रीवराक्षसी ।

उक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्थो युवां सह मया पुरम् ॥ १८ ॥

द्रष्टास्थस्वत्र तिस्रो मे मातृस्तृष्टान्तरात्मनः ।

आत्यन्तीनं सखित्वञ्च प्राप्तास्थो भरताश्रयम् ॥ १९ ॥

नैवं विरहदुःखेन वयं व्याघानितास्महे ।

गत इत्यादि । त्वयि पया अनेन मयाभिहिते गते वयमपि अंहि-
तास्महे प्रयातात्म अह्निगतौ भूयश् पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे प्राप्तौ
धृतिमहं लब्धाहे प्राप्तास्ति एतीति तासि सकारस्य हकारः ॥ १७ ॥ ज० म०

गते त्वयीत्यादि । त्वयि गते सति अनेन ख्यातेन पया वयमपि
ंहितास्महे गमिष्यामः अह्निगतौ भूयः पुनरपि भवति त्वयि सम्मुखे
प्राप्ते सति अहं धृतिं लब्धाहे प्राप्तास्ति ॥ १७ ॥ भ०

गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थे अवगतसन्देशार्थे
गते सति रामः सुग्रीवराक्षसावुक्तवान् युवां मया सह श्वोदिने अभिग-
न्तास्थः पुरमयोध्यां गमिष्यथः ॥ १८ ॥ ज० म०

गते तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गृहीतप्रयोजने हनूमति गते सति
रामः सुग्रीवविभीषणौ उक्तवान् किन्दित्वाह श्वः प्रातर्भया सह युवां
पुरमयोध्याम् गन्तास्थः गमिष्यथः ॥ १८ ॥ भ०

द्रष्टास्थ इत्यादि । तत्र च पुनः पुर्यां नोऽस्माकं तिस्रो मातृः
कौशलप्राद्याः खञ्जादित्वात्तु ङीप्दासिप्रथमयोः पूर्वसवर्ष दीर्घत्वं तृष्टा-
न्तरात्मनः हृष्टमानसाः द्रष्टास्थः भरताश्रयञ्च भरतनिबन्धनञ्च सखित्वं
मित्त्वत् आत्यन्तीनं अत्यन्तं गामीत्यस्मिन्नर्थे अवापारपारेत्यादिना सः
प्राप्तास्थः लब्धासाधे ॥ १९ ॥ ज० म०

द्रष्टास्थ इत्यादि । तत्रायोध्यायां नोऽस्माकं हृष्टमानसास्तिस्रो मा-
तृयुवाम् द्रष्टास्थः द्रक्षथः अत्यन्तं भरताश्रयं सखित्वं मित्त्वत्तु प्रा-
प्तास्थः प्राप्तास्थः ॥ १९ ॥ भ०

नैवमित्यादि श्लोकद्वयं । हे कपिराक्षसौ ! प्रातर्भया सह गन्तुं

अमोऽनुभविता नैवं भवद्भ्याञ्च वियोगजः ॥ २० ॥

एवं युवां मम प्रीत्ये कल्पास्थः कपिराक्षसौ ।

गन्तुं प्रयतितासाथे प्रातः सह मया यदि ॥ २१ ॥

उक्तवन्ती ततो रामं वचः पौलस्त्यवानरौ ।

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ ! गन्तास्वी यत्त्वया सह ॥ २२ ॥

अनुमन्तास्वहे नावां क्रीडितुं विरहे त्वया ।

यदि प्रयतितासाथे यत्र कर्त्तास्यः एवं सति युष्मद्विरहदुःखेन वयं न व्याधानितास्वहे न पीडिता भवितास्वः कर्मणि लुट् चिखदिट् संयोजितास्वहे इति पाठान्तरम् न संयोजिता भवितास्वः युजेर्ख्यन्तस्य चिखदिट् इटोऽसिद्धत्वात् नेसन्तिश्चेरनिटीति णिलोपः भवद्भ्याञ्च वियोगजः अमः खेदो नानुभविता अत्रापि चिखदिट् एवं मम प्रीत्यै युवां कल्पास्थः सम्पादितास्यः लुटिचकृत्प इति तदभावपक्षः तासिच क्लृप इतोऽप्रतिषेधः कपिसम्पद्यमाने चतुर्थी ॥ २० ॥ २१ ॥ ज० म०

नैवमित्यादि । हे कपिराक्षसौ सुप्रीवविभीषणौ प्रातर्मया सह गन्तुं प्रयतितासाथे प्रयत्नं करिष्यथ इति वक्ष्यमाणस्त्रोकेनान्वयः एवं सति तदा विरहदुःखेन युष्मद्वियोगकष्टेन वयं न व्याधानितास्वहे न पीडितास्वहे कर्मणि डी हनप्रहृद्यच इति मिण् खेहोवञ्चिपिति चेति षः इण् वर्जनेन मिथो वर्जनात् न हनस्तद्धि संयोजितास्वहे इति कचित्पाठः भवद्भ्यां सद्विरहजातः अमो नैवानुभविता नानुभविष्यते पूर्ववन्निष्ण एवं सति युवां मम प्रीत्यै कल्पास्थः नेमपेक्षाः इति कपोद्याः मे इमनिषेधात् द्यानुभयपदित्वं गम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ म

उक्तवन्तावित्यादि । ततोऽनन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुप्रीवौ रामं वच उक्तवन्तौ हे काकुत्स्थ ! त्वया सह यदावां गन्तास्वः गमिष्यावः अयमनुग्रहः प्रसाद इति ॥ २२ ॥ ज० म०

उक्तवन्तावित्यादि । ततो रामवचनानन्तरं पौलस्त्यवानरौ रामं वच उक्तवन्तौ किन्तदित्याह हे काकुत्स्थ ! आवां त्वया सह गन्तास्वः गमिष्यावः अयं तवानुग्रहः प्रसादः ॥ २२ ॥ म०

अपि प्राप्य सुरेन्द्रत्वं किं नु प्रत्तं त्वयास्यदम् ॥ २३ ॥
 ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ।
 सम्प्रस्थिता वेगवशाद्गाधं प्रक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४ ॥
 सेतुं महेन्द्रं मलयं सविम्बं समाख्यवन्तं गिरिमृष्यभूकम् ।
 सद्दण्डकारण्यवतीक्ष्य पम्पां रामः प्रियायाः कथयन् जगाम २५

अनुमन्तास्वहे इत्यादि । किञ्च सुरेन्द्रत्वञ्चेन्द्रत्वं प्राप्तावध्यावां त्वया सह भवन्नुत्पद्यमानं विरहं वियोगं नानुमन्तास्वहे पुनस्त्वया प्रत्तं दत्तं अत्र उपसर्गात्तः आस्यदं राज्यं प्राप्तवन्तौ अत्र सुतरामैव त्वया सह वियोगो न युज्यते भवन्तं विरहमिति वर्त्तमानकालः नानुमन्तास्वहे इति भविष्यत्कालेन सम्बध्यमानः साधुर्भवति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति एताव-
 ङ्कुड्विलसितम् ॥ २३ ॥ ज० म०

अनुमन्तास्वहे इत्यादि । सुरेन्द्रत्वं प्राप्यापि आवां त्वया सह भयन्तं उत्पद्यमानं विरहं नानुमन्तास्वहे प्राप्येत्यत्र प्राप्ताविति क्वचित् पाठः त्वया किमास्यदं प्रभुत्वं आवाभ्यां न प्रत्तं न दत्तं राज्यं प्रा-
 प्तवन्तावेव ॥ २३ ॥ म०

अथ सर्गभङ्गार्थं कन्दोऽन्तरेण प्रकीर्णमाह

तच्छेषभूतमर्धवशात् प्रकीर्णकक्रियाविलसितं दर्शयन्नाह

तत इत्यादि । कथाभिरन्तरोक्ताभिः दोषां रात्रिं समतीत्य प्रेर-
 यित्वा ततोऽनन्तरं ते रामादयः पुष्पकं विमानमारुह्य सैन्यैः सह अ-
 योध्यां यातुं प्रस्थिताः पयोधेः सलिलसगाधमक्षोभयन्तपि वेगवशात् प्रक्षो-
 भयन्तः ॥ २४ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं कथाभिर्वाक्यैर्दोषां रात्रिं समतीत्य गमयित्वा ते श्रीरामविभीषणादयः सैन्यैः सह पुष्पकं विमानमारुह्य वेगवशात् सस्रदस्य अगाधमतिविस्तरं जलं प्रक्षोभयन्तः अयोध्यां सम्प्र-
 स्थिताः सम्यक्प्रस्थानं कृतवन्तः ॥ २४ ॥ म०

सेतुमित्यादि । एष सेतुस्त्वदर्धे मया कारितः एते च महेन्द्रादयः इत्यादि प्रियायाः सीतायाः कथयन् जगाम अयोध्याभिस्तुषं गतवान्

एते ते मुनिजनमण्डिता दिग्गताः
 शैलीऽयं ललितवनः सचित्रकूटः ।
 गङ्गेयं सुतनु ! विशालतीररम्या
 मैथिल्या रघुतनयो दिग्जननन्द ॥ २६ ॥
 शिञ्जानभ्रमरकुलाकुलाग्रपुष्पाः
 शीताम्भःप्रविलयसंप्रवातिलीनाः ।
 एते ते सुतनु ! पुरीजनोपभीग्या
 दृश्यन्ते नयनमनोरमा वनान्ताः ॥ २७ ॥

॥ २५ ॥ ज० म०

सैलमित्प्रादि । रामः प्रियाया निकटे तानि कथयन् जगाम ॥ २५ ॥ म०

एते इतप्रादि । शोभना तनुः शरीरं यस्याः सा त्वं हे सुतनु !
 क्वचिदकारान्तमपि स्त्रियः प्रोक्तमिति वचनात् नदीसंज्ञकत्वात् सखुद्धि-
 हसत्वं क्वचिचित्तनिसर्जिमञ्जिभ्य इतप्रीणादिकस्तनुशब्दः एते दि-
 गन्ताः मुनिजनैस्तद्भिर्वासिभिर्मण्डिताः भूषिताः अयं स चित्रकूटः यत्र
 भरतेनागस्य दृष्टोऽस्मि लुलितवनोऽस्मद्देववशात् इत्यञ्च गङ्गा विशालतीर्थ-
 तया रम्या एवं मैथिल्या दिग्गन् कथयन् ननन्द सुदितः ॥ २६ ॥ ज० म०

एते इतप्रादि । रघुतनयो रामो मैथिल्या इति दिग्गन् कथयन्
 ननन्द किमित्प्राह हे सुतनु ! ते पूर्वमनुभूता मुनिजनैः शोभिता दि-
 गन्ताः सोऽयं मनोहरश्चित्रकूटपर्वतः सेयं महातीरेण रमणीया गङ्गा
 तीरेतत्र तीर्थेति पाठे महातीर्थमध्ये रमणीयेतप्रर्थः ॥ २६ ॥ म०

शिञ्जानेत्यादि । हे सुतनु ! एते वनान्ताः पुर्यां दृश्यन्ते शिञ्जानैः
 कुजङ्घिः भ्रमरकुलैः आकुलाग्याणि पुष्पाणि येषां वनान्तानां प्रविलीय-
 तैःस्त्रिभ्रिति प्रविलयः एरच मिमीलास्या खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः वि-
 भाषालीयतेरित्यादित्वं न भवति शीताम्भसः प्रविलयः कुलप्रा तेन यः
 संश्लयः स्नापना तेनाभिलीनाः कुल्यया सिच्यमानमूलत्वात् अतएव नयन-
 मनोरमाः रमयतीति कर्त्तव्यं च पश्चात् पठीसमासः एवञ्च पुरीजनानाम-

स्थानं नः पूर्वजानामियमधिकमसौ प्रेयसी पूरयोध्या
 दूरादालोक्यते या छतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा ।
 सोऽयं देशो रुदन्तं पुरजनमखिलं यत्र हित्वा प्रयातौ
 आवां सीते ! वनान्तं सह धृतधृतिना लक्ष्मणेन क्षपान्ते ॥ २८ ॥
 तूर्याणाभय निखनेन सकलं लोकं समापूरयन्
 विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्रसदृशं क्ष्मां कम्पयन् सर्वतः ।

योध्यानिवासिनां उपभोग्याः तथा ॥ २७ ॥ ज० म०

शिञ्जानेत्यादि । हे सुतनु ! एते ते वनान्तो दृश्यन्ते कीदृशाः शि-
 ञ्जानैः कलं ध्वनङ्गिभ्रं सरसम् हैव्यां प्राणि अपपुष्पाणि येषां प्रविलीयन्ते
 संश्लिष्यन्ते यत्र स प्रविलयः कुल्या शीताम्बाश्वासौ प्रविलयश्चेति तेन यः
 संश्लव आम्बायनं तेनातिलीनाः कुल्ययाभिषिच्यमानमूलत्वात् पुरीजनोप-
 भोग्याः सौन्दर्यात् नयनमनोरमा ॥ २७ ॥ भ०

स्थानं न इत्यादि । हे सीते ! असौ पुरी नोऽस्माकं पूर्वजानां
 स्थानमधिकं अतएव च प्रेयसी प्रियतमा दूरादालोक्यते उच्चप्रासादयोगात्
 या छतैर्विविधैर्हविर्भिराज्यादिभिः प्रीणिता अशेषदेवा यत्र देशे पुर-
 जनमखिलं समस्तं रुदन्तं क्षपान्ते उषसि हित्वा त्यक्त्वा छलेन आवां
 वनान्तं प्रयातौ सोऽयं देशः सह लक्ष्मणेन धृतधृतिना धृतसौमनस्येन ॥
 २८ ॥ ज० म०

स्थानं न इत्यादि । हे सुतनु ! सेयं पुरी दूरादालोक्यते असाय-
 योध्या नोऽस्माकं पूर्वजानाञ्च पितृपितामहादीनाञ्च स्थानं अतिशयं प्रे-
 यसी प्रियतमा याऽयोध्या छतैर्विविधैर्हविर्भिराज्यादिभिः प्रीणिता तर्पि-
 ता अशेषा देवा यत्र तादृशी हे सीते ! सोऽयं देशः यत्र रुदन्तं अखिलं
 पुरजनं हित्वा त्यक्त्वा क्षपाया रात्रेरन्ते धृतधृतिना लक्ष्मणेन सह
 आवां वनान्तो प्रयातौ गतौ ॥ २८ ॥

तूर्याणामित्यादि । अधानन्तरं भरतो हनूमतः समुपलभ्यरामदृ-

सानन्दाशुविलोचनः प्रकृतिभिः सार्द्धं सद्धान्तःपुरः
सम्प्राप्तो भरतः समारुतिरलं नमः समं साहृभिः ॥ २६ ॥
अथ ससम्भ्रमपौरजनादृतो भरतपाणिभृतोज्ज्वलचामरः ।
गुरुजनद्विजवन्द्यभिनन्दितः प्रविशति स्म पुरं रघुनन्दनः ॥२०॥

चान्तत्वात् सानन्दाशुविलोचनः सानन्दाश्रूणी विलोचने यस्य तथाभूतः
प्रकृतिभिः असातप्रादिभिः सार्द्धं सद्धान्तःपुरः अन्तःपुरेण समं साहृभिः
कौशल्यादिभिः सह साहृभिः हनूमता च सह अयं नमः असुदृढतः समीपं
मे नाथ आगत इति त्वर्याणां निस्त्रनेन सकलं लोकं मार्गप्राप्तं समापूर-
यन् व्याभ्रुवन् करिणाञ्च गिरीन्द्रसदृशं त्यदादिषु दृश इति चकारात्
क्विन् विक्रान्तैः पादन्वासैः च्छां कम्पयन् सर्वतो विधूनयन् अर्त्तिं ह्यी-
तप्रादिना युक् सम्प्राप्तः रामसमीपमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ज० स०

त्वर्याणामित्यादि । अथानन्तरं रामवाक्तां प्राप्य प्रकृतिभिरभातैः
सार्द्धं अन्तःपुरेण सहितो भारतिना हनूमता सहितः साहृभिः सह भरतः
सम्प्राप्त आगतः कीदृशः त्वर्याणां चतुर्विधवाद्यानां निस्त्रनेन ध्वनिता
सकलं लोकं भुवनं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशं कुलपर्वततुल्यानां करिणां
हस्तिनां विक्रान्तैर्विक्रमैः पादविजेषैर्वा च्छां प्रथिवीं कूर्वतः स्रज्वां क्र-
म्पयन् चाखयन् तस्क्लेरिनि द्वितीयास्तसु आनन्दाशुसहिते विलोचने
यस्य तादृशः नमनशीलः ॥ २६ ॥ भ० ॥

अथेत्यादि । अथ भरतसम्प्राप्त्यनन्तरं रघुनन्दनो रामः ससम्भ्रमेण
सादरेण सहर्षेण पौरजनेनादृतः भरतपाणिना धृतसुज्ज्वलं चामरं यस्य
गुरुजनेन द्विजैर्वन्द्यभिश्च स्तुतिपाठकैरभिपूजितैरभिपुतः सन् पुरमयोध्यां
प्रविशति स्म प्रविष्टः ॥ २० ॥ ज० स०

अथेत्यादि । अथानन्तरं रघुनन्दनो रामः पुरमयोध्यां प्रविष्टवान्
कीदृशः ससम्भ्रमेण सादरेण पौरजनेनादृतो वेष्टितः ससम्भ्रमेत्यत्र ससम्भ्र-
हेति क्वचित्पाठः सम्भ्रदो हर्षः पुनः कीदृशः भरतपाणिना धृतसुज्ज्वलं चा-
मरं यस्य गुरुजनेनैर्द्विजैर्वन्द्यभिः स्तुतिपाठकैश्चाभिनन्दितः स्थापितः ॥२०॥भ०

प्रविधाय धृतिं पुरीजनानां युवराजं भरतं ततोऽभिषिच्य ।
जघटे तुरगाध्वरेण यष्टुं कृतसम्भारविधिःपतिःप्रजानाम् ॥३१॥

प्रविधयेत्यादि । प्रविश्य च पुरं प्रजानां पती रामः जनानां
धृतिं प्रीतिरूपचेतोऽदृष्टिं परासुतकृष्टां प्रविधाय कृत्वा भरतञ्च युवराज-
सभिषिच्य ततोऽनन्तरम् तुरगाध्वरेणाश्वमेधेन यष्टुं जघटे चेष्टितवान्
कृतसम्भारविधिः संभ्रियत इति सम्भारः द्रव्यगण इत्यर्थः कृतोऽनुष्ठितः
सम्भारस्य विधिरितिकर्त्तव्यतालक्षयो येन स इति ॥ ३१ ॥ ज० म०

प्रविधयेत्यादि । ततोऽनन्तरं प्रजानां पती रामः पुरीजनानां धृ-
तिम् प्रविधाय दानसम्बादनादिभिः प्रकृष्टां कृत्वा युवराजं भरतं अभि-
षिच्य यौवराज्ये भरतस्याभिषेकं कृत्वा कृतसम्भारविधिः कृतयज्ञोचित-
सामपीकः सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधेन यज्ञेन यष्टुं यागं कर्त्तुं जघटे
चेष्टितवान् ॥ ३१ ॥ म०

कुलवितरणविद्यावैभवाम्बुष्ठगोष्ठीवरहरिहरखानख्यातवंशाम्बुधीन्द्रोः ।
भूयन्वदितकोत्तिः सेनगौराङ्गतो योऽजनि स भरतसेनो भट्टिटीकाञ्चकार ।

इति सप्तदशै हरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमन्त्रीकात्मजश्रीभरत-
सेनकतायां सुवचनोपनिषां भट्टिटीकायां पुरप्रवेशो नाम
द्वाविंशतितमः सर्गः ।

समाप्तश्चायं भट्टिप्रत्ययः ।

द्वितीयः सर्गः ।

इदमधिगतमुक्तिमार्गचित्रं
विवदिषतां वदताञ्च सन्निवन्धात् ।
जनयति विजयं सदा जनानां
युधि सुसमाहितमैश्वरं यथास्त्रम् ॥ ३२ ॥
दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्रुषाम् ।
हस्तामर्ष इवान्धानां भवेद्व्याकरणादृते ॥ ३३ ॥
व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

नायकाभ्युदयान्ते महाकाव्यमिति परिसमापय्य तत्र जयमिच्छता
अस्मिन्नादरः कर्त्तव्य इति दर्शयन्नाह

इदमित्यादि । इदं महाकाव्यं उक्तोर्वचनस्य यो मार्गः पन्थाः
सुसंस्कृतशब्दलक्षणः प्रपञ्चितः, तेन चित्रं विस्मयनीयं सुसमाहितं अल-
ङ्कारयुक्तं अधिगतं परिज्ञातं सज्जनानां विवदिषतां वक्तुमिच्छतां वद-
ताञ्च वक्तुं प्रवर्त्तमानानां सदा विजयं जनयति सन्निवन्धात् शोभनव-
न्धात्कारणात् यथास्त्रमैश्वरं पाशुपतं अधिगतमुक्तिमार्गं अधिगतः प्राप्तः
प्रज्ञातो मोचनमार्गः क्षेपणमार्गो येन चित्रं नानावर्णकेन चित्रितत्वात्
सुसमाहितं युधि संप्राप्ते विजयं विदधाति तद्वत् ॥ ३२ ॥ ज० म०

तस्मान्नादरः कर्त्तव्य इति तत्रापि य एव व्याकरणमधीतवान् त-
स्मैवात्नादरो युक्त इति दर्शयन्नाह

दीपतुल्य इत्यादि । अयं प्रबन्धो महाकाव्यसंज्ञकः प्रबध्यते विर-
च्यत इति कृत्वा शब्दलक्षणमेव चक्रुषेर्षां तेषां दीपतुल्यः अत एवैतका-
व्याधिगमात् स्वातन्त्र्येणान्यानपि शब्दान् प्रयोक्तुं क्षमत्वात् व्याकरणा-
दृते विना हस्तामर्ष इवान्धानां हस्तामर्ष इवावबोधः यथा अन्धानां ह-
स्तेन घटपटादिवत् स्वापराष्टस्य संस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरू-
पपरिज्ञानं एवमनधीतव्याकरणानां न शब्दस्वरूपपरिज्ञानं अन्यत्र
शब्दश्रवणात् ततश्च तत्स्वरूपपरिज्ञानात् कुतोऽप्यन्यशब्दप्रयोग इति

॥ ३३ ॥ ज० म०

एवञ्च कृत्वा विद्वद्भिरनुबध्यमानेन मयेदं काव्यं कृतमिति दर्शयन्नाह

हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विदुषां प्रीतयो नर्या ॥२४ ॥

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य

केमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ ३५ ॥

इति भट्टिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ।

समाप्तस्वयं भट्टिग्रन्थः ।

व्याख्यागम्यमित्यादि । व्याख्यागम्यं व्याख्यानादिना बोद्धुं न
शक्यते किमर्थमीदृशं कृतमिति चेन् उक्तवः सुधियामलं शास्त्रे कुसुबुद्धीनां
धरं प्रभोदो जायते एवञ्च सत्सिन् काव्ये विषयभूतदुर्मेधसो व्याकरण-
वाद्याः मया हताः नानुगृहीताः तस्माद्दिद्वत्प्रियतया विहांसः प्रिया
यस्य प्रम विद्वत्प्रियः तद्भावस्तत्ता तया हेतुभूतयेति ॥ २४ ॥ ज०स०
यत्रेदं काव्यं कृतं तद्दर्शयन्नाह

काव्यमित्यादि । मयेदं काव्यं विहितं कृतं श्रीधरसेनना नरेन्द्र-
नाम्ना न्द्रेण पालितायां रक्षितायां बलभ्यां बलमीनामपुत्र्यां अत एव
काव्यविधानाय वा कीर्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवतात् आशिषि तातह्
यतः प्रजानां प्रेमकरः प्रेमासुक्लः आनुलोप्ये टः ॥ ३५ ॥ ज०स०

इति बलमीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिभूतनोर्भट्टमहाराजान्तर्याम्य महात्रैया-
करणस्य कृतौ रावणबधे महातिडन्तकाण्डे लूड्लसितनाम्नो
नवमपरिच्छेदस्य जटोत्थरो जयदेवो जयमङ्गल इति
च नारुभिस्त्रिभिः सुप्रसिद्धस्य अनेकशास्त्रव्याख्या-
रुक्तौ टीकायां काव्यस्वायोध्याप्रत्यागमनं

नाम द्वाविंशः सर्गः ।

जयमङ्गलकता टीका समाप्ता ।

